

Мар'ян Мудрий
Олена Аркуша

ІСТОРІЯ: Україна і світ

ІНТЕГРОВАНИЙ КУРС
РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

Мар'ян Мудрий, Олена Аркуша

ІСТОРИЯ: Україна і світ

(ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС,
РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)

Підручник для 11 класу закладів
загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2019

УДК 94(477+100)(075.3)
М89

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Мудрий М. М.

М89 Історія : Україна і світ : (інтегр. курс, рівень стандарту) : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Мар'ян Мудрий, Олена Аркуша. – Київ : Генеза, 2019. – 304 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-1002-0

У підручнику висвітлено основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу від завершення Другої світової війни до сучасності. Відповідно до нової навчальної програми підручник акцентує увагу на взаємодії української та світової історії. Структурні компоненти підручника спрямовано на реалізацію засад компетентнісно орієнтованого навчання історії, зокрема розвиток критичного мислення і творчих здібностей. Систему завдань підпорядковано актуалізації змістових ліній, які формують ціннісні та світоглядні орієнтації учнівства.

УДК 94(477+100)(075.3)

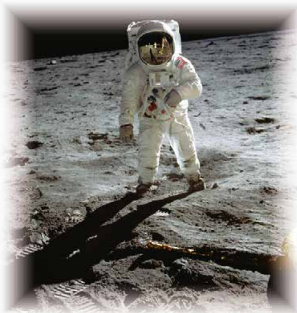
ISBN 978-966-11-1002-0

© Мудрий М.М., Аркуша О.Г., 2019
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, карти, 2019

ЗМІСТ

Шановне учнівство!	5
Вступ	6
§ 1. Уроки Другої світової війни	7
Розділ 1. Повоєнне врегулювання	18
§ 2. Підсумки війни: деконструкція фашизму і нацизму	19
§ 3. Політичний статус і міжнародне становище УРСР	26
§ 4. Утворення «двополюсного світу»	32
§ 5. Відновлення комуністичного режиму в Україні. Повстанська боротьба	42
§ 6. Українсько-польські відносини	52
§ 7. Відновлення ідеологічного контролю в СРСР	61
§ 8. Повоєнне місто і село	71
<hr/>	
Розділ 2. Світ у пошуках нових моделей розвитку	80
§ 9. «Холодна війна» і посилення консервативних тенденцій у США і СРСР	81
§ 10. Політична та економічна реконструкція Західної Європи	93
§ 11. Демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960–1970-х роках	99
§ 12. Лібералізація комуністичного режиму в СРСР	107
§ 13. Антикомуністичні виступи у Східній Європі	116
§ 14. Особливості суспільного життя «на окраїнах» світових політичних полюсів	122
§ 15. Деколонізація і виникнення «третього світу». Близькосхідна проблема	123
<hr/>	
Розділ 3. Україна в період «відлиги».....	124
§ 16. Нові кордони	125
§ 17. Десталінізація в Українській РСР	131
§ 18. Спроби реформування економіки	136
§ 19. Опозиційний рух: шістдесятники і дисиденти	144
§ 20. Етносоціальна структура населення і повсякденне життя	154

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства 162

§ 21. Науково-технічна революція 163

§ 22. Економічні та соціальні зміни у світі
в 1960–1980-х роках 169

§ 23. Урбанізація і зростання освіченості
населення 178

§ 24. Комуністичні режими 184

§ 25. Україна в умовах наростання системної
кризи комуністичного режиму 190

§ 26. Концепція «радянського народу».
Суспільна атмосфера в Україні 196

**Розділ 5. Революційні зміни в Європі. Проголошення незалежності
України 204**

§ 27. «Прискорення», гласність, «нове
мислення» 205

§ 28. Лібералізація суспільного та культурного
життя. Національні рухи 215

§ 29. Українське суспільство в період
«перебудови». Повсякденне життя..... 221

§ 30. «Осінь народів»: революції в Центрально-
Східній Європі 230

§ 31. Серпневий заколот 1991 р. Проголошення
незалежності України 237

Розділ 6. Україна в сучасному світі..... 244

§ 32. Україна: труднощі та здобутки державного
будівництва 245

§ 33. Революція гідності. Збройна агресія
Російської Федерації проти України 261

§ 34. Україна в умовах «багатополярного
світу» 278

§ 35. Європейська інтеграція. Євроінтеграційний
поступ України 289

§ 36. Постіндустріальне суспільство та виклики
сучасності 296

Шановне учнівство!

Цього навчального року Ви будете вивчати найновіший період української та загалом світової історії – від завершення Другої світової війни до сучасності. І робитимете це в межах інтегрованого навчального курсу, де немає формального поділу на дві історії, – зате історія України повсякчас проступає з історії світу, а світова історія великою мірою твориться в Україні. Це час, коли можна було зримо відчути, як минуле дуже швидко перетворюється на майбутнє, і навпаки.

У Вас неминуче виникатиме питання про зв'язок цієї сторінки новітньої історії з Другою світовою війною, відтак часто буде з'являтися окреслення «повоєнний період». Однак треба взяти до уваги, що зміни, які відбулися в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст., радикально вийшли за межі вузького поствоєнного погляду на світ. Вони не тільки стали своєрідним запереченням тієї війни, а й змусили до більшої відповідальності, розвинули інтеграцію до глобального рівня і тим самим унеможливили третю світову війну, у розв'язанні якої мало хто сумнівався.

Найважливішим здобутком українців у цей час стало проголошення і становлення держави Україна. Треба пам'ятати, що державність є цінністю, без якої існування народу в сучасному світі та його поступальний розвиток навряд чи можливі. Творення нової України спонукає також до висновку, що свободу й демократію потрібно боронити. І ще й – за необхідності – боронити силою.

Підручник усяляко заохочуватиме до зацікавлення родинними історіями. Рухаючись сторінками цієї книжки, Ви будете проживати життя своїх рідних і близьких – бабусь, дідусів, батьків. З усіма подіями, про які оповідає підручник, вони безпосередньо стикалися у своєму житті або принаймні про них чули. Отож підручник буде прагнути представити колективні біографії Ваших рідних і близьких у контекстах української та світової, насамперед європейської, історії.

Звичайно, у цій історії не бракувало зла й страху, але відваги стало більше. Значно ліпше, ніж це траплялося раніше, люди засвоїли урок, що не можна потурати злу, бо, за словами видатного чеського політика і драматурга Вацлава Гавела, «досі ще ніхто не схилив зло до поступку чи олюднення». У випадку зустрічі зі злом найліпшим розв'язанням ставала непохитна позиція.

Зі сторінок підручника до Вас промовлятимуть різні тексти: насамперед авторський, а також сучасників тих подій та істориків (*Ex libris*), історичні документи (*Ad fontes*). У тексті Ви натраплятимете на характеристики постатей (*Personalia*), цікавинки (*Nota bene!*), визначення термінів. Розділи розпочинаються анонсами та кількома випереджуючими творчими завданнями. Усі структурні частини параграфів завершуються завданням, яке реалізує певну змістову лінію. Орієнтиром для формування вмій, пов'язаних з предметно-історичною компетентністю, будуть рубрики *Ad disputandum* і *Repetitio est mater studiorum* наприкінці кожного параграфа. Вони дадуть змогу працювати як індивідуально, так і об'єднуючись у групи. У назвах рубрик використано латинські вислови, що має на меті розширити Ваші пізнавальні горизонти. Важливим джерелом інформації та підставою для розмірковувань стануть карти та інші візуальні матеріали.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній

Інформаційне середовище

Здоров'я та безпека

Екологічна безпека та сталий розвиток

Цінності й моральність

Громадянська відповідальність

Культурна самосвідомість

Підприємливість та фінансова грамотність

Вступ

Безглуздя кількох правителів і нерозсудливість народів, які йшли за ними сліпо і з великим завзяттям, – таким було людське тло Другої світової війни. Хай би якими не були так звані об'єктивні (політичні, економічні) передумови війни, а без людей, їхнього наміру й бажання знищувати, вона не відбулася б. У 1945 р. великі європейські міста лежали в руїнах, а кількість убитих, зниклих безвісти, скалічених, кинутих напризволяще людей сягала десятків мільйонів. Це була ціна за амбіції без міри. З одного боку, війна відкрила справжнє обличчя диктаторів, розвіяла багато ілюзій, а з другого – суттєво зменшила й частку тих, хто був здатен опиратися емоціям і не піддаватися спокусі простих рішень. «Криваві землі» – так американський історик Тімоті Снайдер назвав терени Польщі, України, Білорусі та Балтійських держав, де масові вбивства під час війни набули небаченого розмаху. Нездоланною перешкодою для справедливого розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людства стало нав'язане переконання, що злочини чинив тільки переможений ворог. Та й формальне закінчення бойових дій не принесло бажаного миру всім. У деяких країнах партизанські рухи, які склалися під час війни, тривали й у перші повоєнні роки. У Греції конфлікт між комуністами і довоєнним урядом переріс у громадянську війну. Антикомуністичні озброєні загони діяли в Україні, Польщі, Югославії, країнах Балтії. У Китаї продовжувалася війна, яка тривала від кінця 1920-х років. Усе ж деякі висновки війна змусила зробити. А насамперед те, що жодна країна не може вибудувати свою безпеку за рахунок безпеки інших, що війні легше запобігти, аніж потім її приборкати, і що найдієвіший спосіб приборкання агресії – колективна безпека, об'єднання зусиль, взаємодопомога.

ЗГАДАЙМО

1. Пригадайте ключові події історії України і світу першої половини ХХ ст. Наведіть аргументи на користь твердження, що цей час був для України і світу «великою військово-революцією».
2. Схарактеризуйте політичні зміни, які відбулися в Україні та світі в першій половині ХХ ст. Аргументовано підтвердіть (або спростуйте) думку про те, що Україна в той час знаходилася в центрі європейської політики.
3. Які соціальні зміни відбулися в Україні та світі в першій половині ХХ ст.? Поміркуйте в групах, чому в той час стало можливим масове насильство, яке призвело до десятків мільйонів жертв.

Руїни Дрездена. Вид з міської ратуші. На передньому плані скульптура «Добро». Лютий 1945 р.

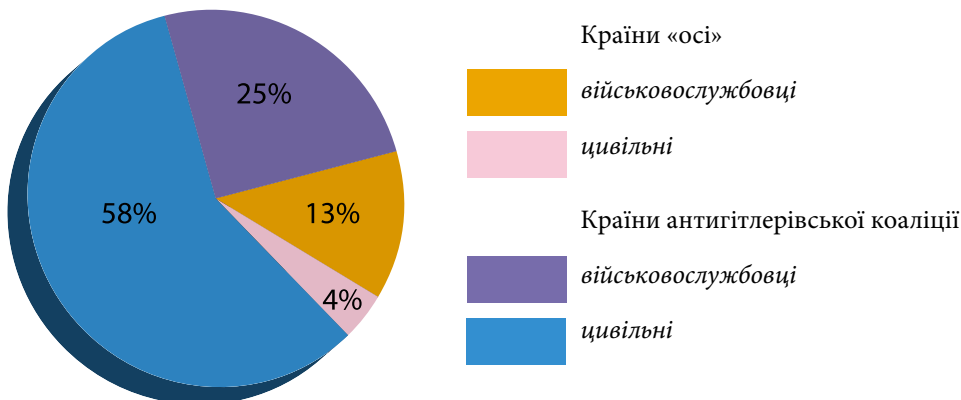

§ 1. Уроки Другої світової війни

1. Ціна війни: людські й матеріальні втрати

Попри очевидне – що війна завдала величезних людських і матеріальних втрат, – встановити точну кількість жертв майже неможливо. Держави використовують різні способи підрахунку втрат і по-різному їх групують. Ці дані з року в рік уточнюються й, буває, суттєво змінюються. У війні загинуло, згідно з останніми підрахунками, близько 70 млн людей, що становило 3 % населення планети. Ще десятки мільйонів зазнали фізичних травм і стали інвалідами. У провідних державах втрати загблими були такі: СРСР – 27 млн, Китай – 20 млн, Німеччина (разом з Австрією й іноземними громадянами німецького походження) – 7 млн, Польща – 6 млн, Японія – 3 млн, Югославія – 1,7 млн, Франція – 0,6 млн, Італія – 0,5 млн, Велика Британія (з колоніями) – 0,45 млн, США – 0,4 млн. Для країн, де тривали активні бойові дії, дуже складно розділити військові й цивільні втрати – через велику кількість військовополонених, величезні масштаби злочинів проти мирного населення, депортаційні акції, зумовлені війною голод і хвороби.

Кількість загблих військових і цивільних у країнах «осі» та антигітлерівської коаліції

Україна, яка опинилася в центрі найкривавішого театру воєнних дій, наприкінці війни становила сумне видовище. Попри велику територію на карті й місце серед переможців, республіка була однією з головних жертв війни. Загальні демографічні втрати України (які вимірюються сумою загиблих і померлих з числа військових і мирного населення внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб, емігрантів – тобто тих, хто з різних причин залишився на чужині, – і ненароджених з причин, породжених війною) становили 13–14 млн осіб, з них прями людські втрати – 8–10 млн. Упродовж 1941–1944 рр. населення України зменшилося з 41 до 27 млн осіб. Для відновлення довоєнної кількості населення Україні знадобилося майже двадцять років. Характерною рисою війни на теренах України було одночасне розгортання кількох конфліктів, які додавали жорстокості. На цих теренах застосовували тактику «випаленої землі», масові розстріли, знищення населених пунктів тощо.

Використовуючи наведені дані щодо загиблих у Другій світовій війні, побудуйте діаграму. Порівняйте ці дані з втратами в Першій світовій війні. Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте труднощі, які виникають перед істориками, коли йдеться про сумарні втрати у війні.

Мешканці Дрездена. 1948 р.

Для потреб війни було використано величезні ресурси. Матеріальні втрати досягли 60–70 % національного доходу учасників. Збитки Радянського Союзу становили близько 40 % від загальних втрат усіх країн, що воювали. При цьому частка України в матеріальних втратах СРСР складала так само майже 40 %. Близько 700 українських міст та містечок і 28 тис. сіл лежали в руїнах. У 1945 р. УРСР виробила лише чверть від довоєнних обсягів промислової продукції та 40 % від обсягів сільськогосподарської продукції. Війна виявила й малозрозумілу жагу правителів

до руйнувань. Інколи може навіть здатися, що противборчі сторони ставили як надзавдання перед своїми диверсійними групами, авіаційними й артилерійськими армадами знищити найгарніші міста. Так було перетворено на руїни Берлін, Белград, Будапешт, Варшаву, Вроцлав, Дрезден, Київ, Кельн, Чернігів та інші красені світової архітектури.

Прокоментуйте щоденниковий запис Олександра Довженка від 30 червня 1945 р.: «Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни». Чи погоджуєтеся Ви з цим твердженням?

Людське сприйняття завершення війни складалося не тільки з відчуття однозначної перемоги чи поразки. У більшості почування були значно складніші, і всі вони – насичені гіркотою. Для когось це був щемливий біль за втраченими близькими людьми, для інших – розпач власного без-

силля через каліцтво чи втрачене здоров'я або ностальгія за вщент зруйнованим довоєнним життям. У перші повоєнні роки зростало, хай хвилино, усвідомлення марності витрачених зусиль. Величезні жертви не принесли бажаного спокою й безпеки. Людина знову відчула себе заручником політичних режимів. Оце усвідомлення марності жертв відобразилося у творах західноєвропейських філософів-екзистенціалістів, які об'єднувалися навколо Жана-Поля Сартра. Війна зумовила нові теми і в українській літературі, де з'явився мотив протиприродності війни, протиставлення людини і зброї. Так, роман Олеса Гончара «Людина і зброя» (опублікований 1960 р.), який з української перспективи осмислював події Другої світової війни, був співзвучним з романом Ернеста Хемінгуея «Прощавай, зброє!» (1929 р.), що спирався на досвід Великої війни.

Nota bene!

Відображенням потрясінь, які спіткали людство в першій половині ХХ ст., і прагненням зрозуміти поведінку людини в граничних ситуаціях був **екзистенціалізм**, або філософія існування (лат. *existentia* – існування), – філософський напрям, що розглядав людське життя як можливість, а кожну людину як індивідуальність, здатну до усвідомленого вибору власної долі. Основою існування людини екзистенціалісти вважали її свободу як відповідальність за результат свого вибору. Центральна проблема для екзистенціалізму – конфлікт особистості й суспільства. Колектив, суспільство протистоять особистості, прирікають її на повсякчасне безособове існування,

що викликає в неї страх, відчуття невпевненості, безсилля. Тому особистість повинна протидіяти цьому. Одним з найвідоміших і найвпливовіших екзистенціалістів був французький філософ і письменник **Жан-Поль Сартр** (1905–1980). Він стверджував, що людина – єдине джерело, критерій і мета моральності; вона наче приречена бути вільною, а тому мусить постійно робити вибір і нести відповідальність за всі свої вчинки. В українській літературі екзистенціалізм проявився у творчості Валер'яна Підмогильного, Івана Багряного, Тодося Осьмачки, Василя Барки, Василя Стуса.

2. Зміни політичної карти світу

Друга світова війна докорінно змінила політичну ситуацію у світі й визначила історичний розвиток багатьох країн і народів на десятиріччя наперед. І ці результати були суперечливими. Призвідниці війни – Німеччина, Італія та Японія, що раніше мали статус великих держав, унаслідок воєнної поразки не лише ослабли економічно, а й втратили на деякий час можливість брати активну участь у міжнародному житті. Велика Британія і Франція, хоча й були серед переможців, також виснажилися війною. Відтак той вакуум сили в Західній Європі, що утворився в результаті розгрому Німеччини й ослаблення інших держав, заповнили США. Загалом у Європі не було жодної держави на кшталт США, яка б і перемогла, і втримала свою силу водночас. Трохи більше реальної незалежності зберегли хіба що кілька нейтральних держав, як-от Іспанія і Швеція.

Ще не встигла закінчитися війна, а союзники по антигітлерівській коаліції перетворилися на запеклих військово-політичних та ідеологічних суперників. Головною причиною непорозумінь стали розбіжності в підходах до післявоєнного устрою, зокрема прагнення Радянського Союзу, всупереч Атлантичній хартії, встановити гегемонію в Європі та деяких азійських регіонах. Радянське керівництво, захоплене перемогою, взялося

примусом поширювати соціалізм у країни Центральної та Південно-Східної Європи, а насправді насаджувати в них тоталітарні комуністичні режими. Так було створено блок соціалістичних країн: Албанії, Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Зовнішню і внутрішню політику цих країн було поставлено під контроль Радянського Союзу.

Посилення СРСР і перетворення країн Центральної та Південно-Східної Європи на форпост подальшого просування соціалізму (у його радянському варіанті) було сприйнято недавніми західними союзниками Москви як загроза їхнім інтересам. І якщо Радянський Союз ставив за мету насадження своєї моделі соціалізму в світі, то Захід усіляко протидіяв цьому. Об'єднувальною силою європейських держав у протидії СРСР стали США, найсильніша світова економічна й військова потуга. Так війна призвела до формування «двополюсного світу», в якому ключову роль тривалий час (аж до кінця 1980-х років) відігравали США і СРСР. «Декларація звільненої Європи», ухвалена в Ялті в лютому 1945 р., залишилася на папері.

Друга світова війна призвела до значних змін на політичній карті світу. Німеччина втратила частину територій (зокрема Східну Пруссію), які передали Польщі та Радянському Союзу. Західний кордон Польщі з Німеччиною встановлено по річках Одер і Нейсе. Так само деякі території втратила Італія (на користь Югославії та Греції). Саму Німеччину, відповідно до рішень Ялтинської (Кримської) конференції, було поділено на чотири зони окупації: радянську, британську, американську й французьку. У 1949 р. у зоні окупації союзників (Великої Британії, Франції, США) було проголошено Федеративну Республіку Німеччину (ФРН), а в зоні окупації Радянського Союзу – Німецьку Демократичну Республіку (НДР), у якій встановлено тоталітарний соціалістичний режим. На зони окупації поділено й Берлін: східна частина міста стала столицею НДР, а західна, окупована союзниками, набула особливого політичного статусу. Україна в межах СРСР розширила свою територію на заході: не тільки закріпила приєднані на початку війни Галичину, Волинь і Буковину, а й долучила Закарпаття. Подією світового значення стало створення на Близькому Сході в 1948 р. Держави Ізраїль.

Повоєнні політичні зміни були зумовлені й розпадом світової колоніальної системи та утворенням великої кількості нових незалежних держав. Війна зробила неможливим подальше існування колоніальних імперій, якими були Франція, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія. І не тільки тому, що активізувала антиколоніальні рухи: ослаблені війною європейські країни не мали сили вести колоніальні війни та утримувати окупаційні режими на залежних територіях. На місці колишніх імперій виникло понад сто суверенних держав в Азії, Африці, Океанії, Латинській Америці. Так, Британська імперія виявилася не в змозі зупинити кампанію громадянської непокори в Індії, розпочату в 1942 р. Махатмою Ганді під гаслом «Вільна Індія». Відтак у 1947 р. було створено незалежну державу Індія. А рік 1960-й, коли проголосили незалежність 17 африканських країн, було названо «роком Африки». Останньою розпалася Португальська колоніальна імперія – у 1975 р., після повалення в країні диктаторського режиму.

Використовуючи текст підручника, карту й додаткові матеріали, з'ясуйте повоєнні зміни на політичній карті світу. Схарактеризуйте повоєнні кордони України. Як Ви розумієте вислів, що мир, як і війна, має власну ціну?

Європа у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

 Країни, які взяли участь у Європейському об'єднанні вугілля і сталі (1951 р.)

 Країни Європейського Союзу станом на 1991 р.

 Країни НАТО станом на 1991 р.

 СРСР до 1991 р.

 Інші країни соціалістичного табору

 Західний кордон Організації Варшавського договору (до 1991 р.)

 Розміщення американських і радянських ядерних ракет у 80–ті роки ХХ ст.

 Держави, які припинили існування в 1991–2002 рр.

 Новостворені держави

 Самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (від 1990 р.)

 Кордони держав станом на 1991 р.

 Кордони новостворених держав

 Межа розподілу Боснії і Герцеговини на Сербську республіку і Мусульмансько-Хорватську федерацію після війни 1992–1995 рр.

 Країни, які стали членами Європейського Союзу в 1995–2013 рр.

 Країни, які стали членами НАТО в 1998–2017 рр.

Цифрами позначено:

- 1 Люксембург
- 2 Ліхтенштейн
- 3 Андорра
- 4 Монако
- 5 Сан-Марино
- 6 Боснія і Герцеговина

3. Переосмислення цінності людського життя й формування сучасної концепції прав людини

Майже дві третини загиблих під час війни становили цивільні. Вони загинули через бої у прифронтових районах, бомбардування, у концентраційних таборах, у результаті масових страт, до яких вдавалася окупаційна адміністрація. Серед загиблих було близько 6 млн євреїв, знищених під час Голокосту. Вочевидь втрати серед мирного населення були особливо великими на територіях, де велися активні бойові дії. Найбільшими (щодо загальної кількості населення – від 10 до 20 %) вони були в Польщі, Радянському Союзі, Югославії, а з-поміж радянських республік найбільше постраждали Україна і Білорусь. Багато істориків погоджуються, що для країн і народів Центрально-Східної Європи спільною є доля «маленької людини», бо тільки вона може зрівняти багатоголосся конфліктів, перемог і поразок. Та й зрештою, навіть перемоги у всіх були різні й не завжди належали тим, хто їх домагався. А ось випробування для людей були схожими.

Ex libris

Погляд історика

Очевидно, нацизм був аморальним – це одна з найбільш аморальних ідеологій, яка будь-коли існувала. Отже, будь-яка війна, яку вели західні демократії з метою знищення цього лиха, в основі своїй мусить бути моральною. Так само несуть високий моральний зміст ідеї Атлантичної хартії, де проголошуються вільні вибори і верховенство закону. Проблема починається тоді, коли ми додаємо до цієї суміші Радянський Союз. Цей режим вчинив скільки завгодно жahlливих злочинів, багато з них – до того, як став союзником західних країн. І особливо в тому, що стосується Польщі, аморальність Радянського Союзу заплямувала і дії західних лідерів.

Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима: Сталін, нацисти і Захід. Київ, 2010. С. 395.

Погляд сучасника

24/VII [19]45. Я був учора на Параді Перемоги на «Красній площаді». Перед великим мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову перемоги. Коли згадав він про тих, що пали в боях в величезних, незаних в історії кількостях, я зняв голівне вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Було сказано ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв, ніби провалились в землю, або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно <...>

Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 / уклад. С. Тримбач; післямова О. Красовицького. Харків, 2015. С. 263.

Із закінченням бойових дій у Європі виникло питання про покарання винуватців війни. Головний аргумент – величезні втрати серед мирного населення. Однак крім гуманітарних були й політичні міркування. Найбільше на проведенні показового судового процесу наполягав Сталін. Для нього це була добра нагода й уже звичний, бо випробуваний у 1930-х роках у Радянському Союзі, інструмент проявити силу. Показовий процес на хвилі військової перемоги був для Сталіна також найкращим способом уберегти себе від будь-якого справедливого суду, на якому він сам міг легко опинитися на лаві підсудних. Відтак за домовленістю між союзниками крапку в Другій світовій війні намагалися поставити два міжнародних трибунали, які завершилися судовими процесами – Нюрнберзьким 1945–1946 рр. і Токійським 1946–1948 рр.

Трибунали працювали в умовах правової невизначеності. Представники звинувачення не без збентеження були змушені апелювати не до юридичних норм, а до загальногуманітарних понять, як-от «панування закону», «сумління народів», «священна пам'ять про мільйони жертв фашистського терору», «сумління всіх свободолюбивих народів», безпорадність «цивілізованого світу» перед «такими незмірними злочинами». Тільки так поступово торувала собі шлях думка про права людини як норму міжнародного права. Автором цієї концепції був британський юрист Герш Лаутерпахт. Рафаель Лемкін, тоді радник Верховного суду США, намагався використати Нюрнберзький процес для включення до міжнародного права поняття геноциду. Обидва юристи були пов'язані з Галичиною: Лаутерпахт – народженням, а Лемкін – навчанням у Львівському університеті.

Ad fontes

Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. (витяг)

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, у якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язалися сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав – членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією. <...>

URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Злочини проти людства (злочини проти миру і безпеки людства) – злочини, які загрожують людській спільноті, докiплю, порушують правила людського співжиття. Караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним законодавством. Це – пропаганда війни, планування і ведення війни, застосування зброї масового знищення, піратство, хуліганство на вулиці, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, забруднення довкілля, створення злочинної організації, бандитизм, тероризм. Злочини проти людства є одночасно злочинами проти людяності, які завдають шкоди людині – здоров'ю, добробуту, честі.

Права людини – комплекс прав і свобод, які кожна людина набуває при народженні (право на життя, особисту свободу, власність, безпеку й опір гнобленню, свободу поглядів, думки та слова, презумпцію невинуватості), а також комплекс тих прав і свобод, якими наділяє людину законодавство. Мірилом свободи виступає право, яке покликане узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності.

Нюрнберзький і Токійський процеси створили підстави для формування в міжнародному праві сучасної концепції прав людини, однак повного відчуття справедливості все ж не дали. Попри покарання (смерть або тривалі терміни ув'язнення) кількох десятків осіб, визнаних судом винними в розпалюванні війни й злочинах проти людства, судові процеси залишили також чимало відкритих питань. Вони, по суті, були демонстрацією безмежної влади переможців, які навіть думки не припустили, що й серед переможців могли бути ті, хто чинив злочини. Під час Нюрнберзького процесу радянські представники зробили спробу перекласти на німецьку сторону навіть власні вбивства польських офіцерів у Катині, а обвинувачення з радянського боку формували особи (як-от Роман Руденко, який фактично керувався вказівками Андрія Вишинського, колишнього генерального прокурора СРСР), самі відповідальні за масові репресії 1930-х років.

Чи була Друга світова війна «моральною»? Підготуйте есе на тему «Друга світова війна: чи можлива людяність у нелюдяний час?».

4. Відповідальність людини за наукові й технічні досягнення

Друга світова війна дала поштовх для науково-технічного розвитку. Одним з найбільших винаходів і відкриттів періоду війни було виготовлення атомної бомби, що справило визначальний вплив на весь повоєнний розвиток науки і техніки. Радарні установки, створені в Британії для виявлення німецьких літаків, зумовили згодом стрімкий розвиток радіоелектроніки. А разом ці обидва напрями в галузі фізики сприяли стрімкому розвитку кібернетики. Ще одним винаходом війни були реактивні двигуни, які почали застосовувати в снарядах, а згодом у літаках і ракетах. Уже після війни вони трансформувалися в могутні ракети-носії ядерної зброї та космічних кораблів. Значних успіхів досягли протилежні сторони у виготовленні автоматичної зброї, танкобудуванні, створенні авіаносців. Але все це було великим парадоксом науки: зусилля вчених підпорядковано винайденню засобів масового знищення людей, а не засобів захисту їхнього життя.

Поміркуйте про відповідальність учених і винахідників за наукові й технічні досягнення. Якими світоглядними цінностями й моральними нормами, на вашу думку, повинні керуватися вчені?

Здійснюючи відкриття і створюючи винаходи, інженери й учені здебільшого прагнуть зробити світ кращим, безпечнішим і зручнішим для життя. Однак нерідко траплялося інакше: розпочинали з добрими намірами, тобто створювали для використання суто в мирних цілях чи для припинення війни, а на ділі це призводило до винайдення ще смертоноснішої зброї й до нових страждань ще більшої кількості людей. Альфред Нобель шкодував про винахід динаміту, Орвілл Райт – літака, а Альберт Ейнштейн

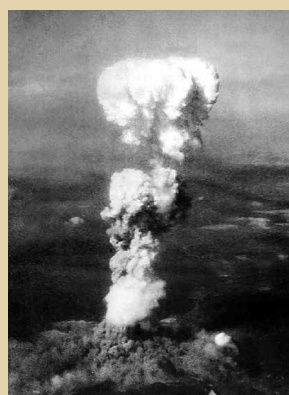
і Джуліус Роберт Опенгеймер – атомної бомби. Питання про відповідальність вченого й винахідника з'явилося також на сторінках літературних творів. Прикладом може бути п'єса Бертольда Брехта «Життя Галілея», особливо її друга редакція, створена під враженням від атомного бомбардування японських міст. У науці Брехт бачив одночасно надії й розчарування світу. Він зробив висновок, що наука не повинна відчужуватися від людей і розвиватися без накопичування культури в особистості вченого, тим більше наукові досягнення не повинні потрапляти до рук пристосуванців, які завжди знайдуть способи використати їх для утвердження власної гегемонії.

Personalia

Джуліус Роберт Опенгеймер (1904–1967) – американський фізик-теоретик. Народився в єврейській сім'ї. Батьки походили з емігрантських родин із Німеччини: батько – заможний імпортер тканин, а мати – художниця. Під час Другої світової війни був керівником Манхеттенського проекту, під час роботи над яким розроблено перші зразки ядерної зброї. Атомну бомбу було випробувано в липні 1945 р. Враження від вибуху змусило вченого задуматися про наслідки: «Я – смерть, великий руйнівник світів, що несе загибель усьому живому». Після війни він очолив Інститут перспективних досліджень у Принстоні, став радником у Комісії США з атомної енергії. Використовуючи своє становище, виступав на підтримку міжнародного контролю над ядерною енергією з метою запобігти поширенню ядерної зброї та гонці озброєнь. Однак антивоєнна позиція вченого наштовхнулася на гнів політиків: у 1954 р. його усунуто від секретних розробок. Не маючи відтоді прямого політичного впливу, зосередився на науковій і викладацькій роботі. Згодом президент Джон Кеннеді на знак політичної реабілітації вченого нагородив його премією Енріко Фермі.

Друга світова війна виявила, що загрози для сталого розвитку людства знаходяться не тільки у військовій площині. Війна завдала значних збитків довкіллю. Насамперед це було пов'язано з використанням природних об'єктів у військових цілях (зокрема, пожежами й отруєнням джерел води), застосуванням нових двигунів, вибухових речовин і снарядів, які глибоко проникали в землю. Переміщення значних мас людей, спорядження й озброєння також призвело до руйнування ґрунтів і забруднення території на багато кілометрів. На полях битв і в місцях масових страт залишалися величезні поховання. За час війни потоплено більше 10 тис. військових кораблів і цивільних суден. Багато з них мали великі резервуари нафти. Унаслідок руйнування в 1944 р. дамб у Голландії затоплено сотні тисяч гектарів земельних угідь, що стало великою бідюю для населення приморських низовин. В Україні така сама катастрофа сталася в 1941 р., коли було підірвано греблю Дніпрогесу. Значної шкоди довкіллю завдали під час війни вирубки лісів (так звані протипартизанські заходи), особливо в Польщі й Україні. А під кінець війни застосування ядерної зброї впритул наблизило людство до загрози знищити себе й природне середовище.

Грибоподібна хмара над Хіросімою після ядерного вибуху

Поміркуйте про вплив Другої світової війни на довкілля. Розширте перелік прикладів, які ілюструють згубні наслідки війни на навколишнє середовище.

5. Друга світова війна в історичній пам'яті

За розмахом і наслідками, масштабами жертв і руйнувань Друга світова війна не має аналогів в історії людства. Ця війна на багато десятиліть наперед визначила майбутнє країн і народів світу, стала відправним пунктом і поштовхом до велетенських геополітичних змін. Війна залишила глибокий слід у пам'яті людей: родини, яких торкнулося воєнне лихоліття, зберігали свої рахунки з нею і в наступних поколіннях. Травматичні події Другої світової війни, поряд з Голодомором 1932–1933 рр., становлять найболючішу частину пам'яті українців.

Водночас Друга світова війна як соціально-історичний феномен є дуже складним і багатовимірним явищем. З одного боку, вона завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їхні домівки й усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людства і попри свою тотальну брутальність, війна виявила численні приклади гідності, стійкості, відваги, героїзму, самопожертвування, людяності. Українці мали ще й власний вимір війни – вона давала шанси на відновлення національної державності.

Ex libris

Погляд сучасника

Зі спогадів Лариси Залеської Онишкевич (нар. 1935 р.) – української вченої у США, дослідниці історії української літератури

Пані Ольга Микласевич і її славні торти

Тому, що в ті воєнні роки десертів не було з чого робити, мені запам'яталася одна історійка з ними [події відбувалися в 1943 р. у Стрию на Львівщині]. Моя Мама мала приятельку зі Союзу Українок, пані Микласевич, яка була знана з того, що за давних «добрих часів» (себто передвоєнних) вона пекла надзвичайно смачні торти. <...> Одної неділі ми з Мамою були в неї на чайочку, до якого пані Микласевич подавала смачний-пресмачний торт (а я гинула за тортами!). Після того, як кожний вже дістав один шматок, і, згідно з добрим тоном, один кусок залишився на тортівниці, мені почали роїтися думки, а що як би то він мені припав? А тут, несподівано, за великими скляними дверима сталася якась метушня на веранді, і всі звернули свої голови туди. Я подумала собі: «Забудь за етикету! Треба діяти вже, або більше ніколи не смакувати такого доброго торта. Це ж час війни!» Я швиденько схопила той останній кусок і ще швидше з'їла його. Коли всі повернули свої голови до стола, то відразу зрозуміли, чому в мене почервоніле обличчя, а тортівниця порожня; тоді всі споглядали на мене з теплою усмішкою і зрозумінням. <...>

Перша і найболючіша границя

З тих тижнів подорожування [йдеться про виїзд деяких українських родин з Галичини на захід улітку 1944 р.] товаровими вагонами (для худоби!) різні події явно сильно занурені в мої пам'яті. Перша з них, це коли я побачила напис «ГРАНИЦЯ» кількома мовами. Я запитала Маму, що це справді означає. Мама відповіла, що раз ми переїдемо границю, ми вже не будемо на українській землі. Це було твердження, чи радше опис факту, але я дуже різко зреагувала і спротивилася. *Я не хотіла покидати Україну!*

Залеська Онишкевич Л. Бомби, границі і два праві черевички. Друга світова війна очима дитини-біженця. Львів, 2018. С. 79, 88.

Пам'ять про Другу світову війну не є однаковою. Вона прямо пов'язана з характером політики. Нині найчастіше порівнюють західноєвропейську та пострадянську моделі пам'яті про минуле. В основу західноєвропейської моделі покладено співіснування різних поглядів, розуміння балансу звитяг і трагедій, публічне визнання власних провин, осуд антигуманних політичних режимів, подолання конфліктів, спрямованість у майбутнє. І навпаки – пострадянська модель, що характерна для сучасної Росії, спрямована на власне возвеличення, протиставлення сталінського й гітлерівського режимів, конфронтацію з опонентами, забуття власних злочинів. Ця модель спрямована в минуле.

У СРСР пам'ять про війну стала інструментом ідеології та політики не відразу, а після того, як померла значна частина фронтників. У повоєнне двадцятиліття державні заходи на відзначення перемоги відбувалися, однак на них не наголошували. Це був звичайний робочий день, без масових урочистостей. 9 травня стало державним святом і вихідним днем тільки у 1965 р. Відтоді в ролі ідеологічного фундаменту радянсько-комуністичного ладу «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників» заступила собою «Велику жовтневу соціалістичну революцію». В офіційній радянській пам'яті про війну фактично не було місця для Голокосту євреїв і ромів, депортацій десятків національних груп у 1944–1946 рр. і репресій проти учасників некомуністичних національно-визвольних рухів, злочинів радянських військ у визволеній від нацистів Європі, зневажливого ставлення командування до солдатів.

Ad disputandum

- ✓ Об'єднавшись у групи, з'ясуйте зміст поняття «історична пам'ять». Поміркуйте, як змінюється історична пам'ять залежно від давності події.
- ✓ Чому Друга світова війна залишається подією, до якої досі найбільше й найчастіше звертаються українці? Що означає вислів «війна пам'ятей»?
- ✓ На прикладі України визначте особливості пам'яті про Другу світову війну на державному, регіональному, національному, локальному, особистісному рівнях.
- ✓ Поміркуйте про зміст поняття «місця (простори) пам'яті». Наведіть приклади «місць (просторів) пам'яті» в Україні про Другу світову війну.

Repetitio est mater studiorum

1. Поміркуйте про символізм дат 8–9 травня і 2 вересня 1945 р. У зв'язку з цим прокоментуйте твердження з наукового часопису: «Ми живемо у часі моди на пам'ять і водночас у часі щоразу очевиднішого і масштабнішого забування».
2. Окресліть головні територіальні простори Другої світової війни. Яке місце з-поміж них займала Україна? Які зміни на політичній карті світу зумовила війна?
3. Які джерела до історії Другої світової війни, на Вашу думку, найвагоміші? Чому історичні джерела по-різному представляють минуле?
4. Чому трактування Другої світової війни зазнавало неодноразових змін? Поміркуйте, як впливають результати війни на життя сучасного суспільства.
5. Схарактеризуйте образ Другої світової війни в пам'яті людей і народів. Поміркуйте, чим відрізняється пам'ять історична від пам'яті людської. Перегляньте фільм «The Second World War: a war to remember» («Друга світова війна: війна, щоб пам'ятати» (ідея – Вера Лінн, продюсери – Лін Бірдсел, Роберт Гарофало, Велика Британія, 2001 р.) і підготуйте відеук на нього.

Розділ 1

Повоєнне врегулювання

У цьому розділі йтиметься про перші роки після Другої світової війни. Цей час важливий не тільки з погляду подій і рішень, які переорієнтовували життя світу від війни до миру. Завершення війни не принесло бажаного спокою – виринули нові конфлікти, які знову почали наповнювати світ агресією і тривогою. У палкому бажанні прискорити кінець війни вчені створили атомну бомбу. Як писав у щоденнику 15 серпня 1945 р. Олександр Довженко, «зникли з неба смертоносні самолети, та не прояснилося небо». Щоразу більше ставав очевидним поділ світу на два блоки. Сталін намагався приборкати Східну Європу, і «залізна завіса», яка відмежовувала її від Заходу, поступово набувала реальних обрисів. А ще повоєнна Європа зіткнулася з величезними хвилями втікачів, брутальними етнічними чистками й депортаціями, кинутими напризволяще військовими, нещадним використанням праці військовополонених. Дуже складно було відновити віру в справедливість: не тільки злочинці, які боялися помсти чи покарання, а й більшість жертв війни як форму існування обрали мовчання. Вони сховали біль усередині. Жак пережитого під час Другої світової війни змусив шукати нові механізми протидії та покарання за злочини. З'явилися люди, які повірили (більш ніж коли-небудь раніше) у силу законів робити добро, захищати людей і в потребу змінити ці закони, аби досягти цієї мети. Вони визнавали цінність життя окремої людини і важливість бути частиною громади. Це був час людської надії, страждання, розчарувань та гідності.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. За результатами вивчення розділу укладіть сценарій короткометражного документального фільму про українську проблематику в процесі повоєнного облаштування Європи. Особливу увагу зверніть на вибір назви для фільму.
2. Енн Епплбом, американська журналістка і політичний аналітик, у книжці «Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956» написала: «Кінець війни, хоч би де і коли він настав, завжди несе із собою моторошну тишу». Як Ви розумієте ці слова?
3. Підготуйте есе на тему «Доля людини, яка пережила війну», скориставшись спогадами учасників тих подій (як-от: Марія Савчин. Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ, 2017).

Відбудова Дрездена. 1948 р.

§ 2. Підсумки війни: деконструкція фашизму і нацизму

1. Ялтинська та Потсдамська конференції: домовленості лідерів «Великої трійки» про післявоєнне облаштування світу

На початку 1945 р. уже ніхто не сумнівався в близькому завершенні війни. Третій райх ставав історією. Для вирішення ключових питань, пов'язаних із закінченням Другої світової війни та повоєнним устроєм світу, було скликано Кримську (Ялтинську) конференцію. Зустріч голови РНК СРСР і генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля відбулася 4–11 лютого 1945 р. Також були присутні міністри закордонних справ, начальники вищих штабів союзних держав, численні державні радники. Під час обговорення розгорнулася гостра політична боротьба. Головними питаннями конференції були: а) заснування Організації Об'єднаних Націй; б) повоєнна доля Німеччини (окупаційні зони, репарації); в) уряд та майбутня територія Польської держави; г) продовження бойових дій на Далекому Сході за участю СРСР (питання війни з Японією найдужче непокоїло Рузвельта).

Репарації (лат. *reparatio* – відновлення) – у міжнародному праві форма матеріальної відповідальності держави-агресора, що полягає в наданні державі, що постраждала від агресії, відшкодування матеріальної шкоди грошима, натурою або послугами. Міжнародно-правові норми, які врегульовували стягнення репарацій, уперше зафіксовано у Версальському мирному договорі 1919 р. за підсумками Першої світової війни. Історичним попередником репарацій у міжнародному праві були контрибуції: обов'язок виплат переможеної у війні сторони переможцеві без урахування підстав розв'язання війни та реальної суми збитків, понесених переможцем.

Репатріація (лат. *repatriate* – повернення на батьківщину) – повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які за різних причин опинилися на території інших держав. Репатріаційні потоки зазвичай супроводжують значні геополітичні зміни, зникнення одних і утворення інших держав.

Рішення Ялтинської конференції

- Провести установчу конференцію Організації Об'єднаних Націй у місті Сан-Франциско (США);
- Залучити Францію до вирішення повоєнної долі Німеччини;
- Стягнути з Німеччини репарації, демілітаризувати й денацифікувати країну;
- Встановити повоєнні кордони Польщі зі зміщенням держави на захід (через примусове виселення кількох мільйонів німців; на сході ж кордон мав пролягти по так званій лінії Керзона, що назагал розділяла українську й польську етнічні території); сформувати єдиний польський уряд (фактично під радянським контролем);
- Підтверджено вступ СРСР у війну з Японією за два-три місяці по тому, як скінчиться війна в Європі;
- Уточнено розмежування сфер впливу на Балканах (контроль над Грецією отримували західні держави, над Болгарією – СРСР, а над Югославією – мав бути спільним);
- Розглянуто питання репатріації близько 2,5 млн радянських громадян, які на момент закінчення війни опинилися на території, зайнятій арміями Великої Британії та США.

Підсумки Другої світової війни в Європі підвела Потсдамська (Берлінська) конференція глав урядів трьох союзних держав – Й. Сталіна, Г. Трумена (обійняв посаду президента США після смерті Ф. Рузвельта) і В. Черчілля (під час конференції його замінив новий прем'єр-міністр К. Еттлі). Вона відбувалася з **17 липня по 2 серпня 1945 р.**, коли на Тихому океані війна ще тривала. Та й у Європі залишалися вогнища опору – тепер уже проти радянської окупації. На час відкриття конференції Німеччину було поділено на чотири зони окупації (американську, британську, радянську, французьку), а верховна влада в країні належала Союзницькій контрольній раді на чолі з головнокомандувачами окупаційних військ. Учасники конференції зосередилися на практичних питаннях – про зони окупації Німеччини, забезпечення господарського життя, підготовку мирних договорів тощо. Водночас було важко приховати взаємну недовіру всередині «Великої трійки». Сталін підозрював, що недавні західні союзники можуть повернутися проти нього, але вдавав упевненість. Коли Трумен між іншим заявив про успішне випробування у США атомної бомби, Сталін зобразив повну байдужість. Незгода була така велика, що початкову думку організувати мирну конференцію довелося полишити.

Рішення Потсдамської конференції

- Демілітаризація Німеччини – повне роззброєння і розпуск німецьких збройних сил, ліквідація військової промисловості;
- Денацифікація Німеччини – ліквідація націонал-соціалістичної партії, звільнення її активних членів з усіх посад, заборона пропаганди нацистських і мілітаристських доктрин, арешт і передача під суд воєнних злочинців;
- Демократизація Німеччини – реорганізація на демократичних засадах системи освіти, забезпечення свободи слова, преси, релігії, створення демократичних партій, профспілок та інших громадських організацій;
- Декартелізація Німеччини – ліквідація промислових монополій, децентралізація економіки, переведення промислового виробництва повністю на мирні рейки;

- Відшкодування збитків державам, які зазнали німецької агресії; виплата Німеччиною репарацій державам-переможцям переважно промисловим устаткуванням, постачанням товарів і закордонних активів;
- Визначено західний кордон Польщі по лінії Одер–Ниса Лужицька і включено до її складу частину території колишньої Східної Пруссії (винятком став Кенігсберг, який включено до складу СРСР);
- Ухвалено декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії, підтверджено участь радянських військ у бойових діях проти Японії;
- Утворено Раду міністрів закордонних справ (Велика Британія, Китай, СРСР, США, Франція) для підготовки мирних договорів з союзницями Німеччини та врегулювання всього комплексу німецьких проблем; утворено Міжнародний трибунал для суду над головними воєнними злочинцями.

Потсдамська конференція започаткувала консультації щодо підготовки мирних договорів з сателітами Німеччини – Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією. Після складних і тривалих переговорів 10 лютого 1947 р. у Парижі було підписано п'ять договорів. У них ішлося про кордони, репарації, збройні сили цих держав. Румунія, Болгарія й Угорщина остаточно потрапили в радянську сферу впливу. Стосовно територіальних втрат, то найбільшими вони були у Фінляндії, яку до зближення з Німеччиною в 1940 р. підштовхнула агресія СРСР. Відтак Сталін вирішив сповна скористатися статусом переможця: Фінляндію позбавлено виходу до Північного Льодовитого океану, на суходолі за рахунок колишньої фінської території з'явилася ділянка радянсько-норвезького кордону.

Проаналізуйте рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій. Визначте сильні й слабкі сторони цих рішень. Поміркуйте, яких рішень тоді забракло.

2. Нюрнберзький і Токійський судові процеси

Для покарання німецьких воєнних злочинців було створено Міжнародний воєнний трибунал. Він підготував судовий процес, який відбувся в листопаді 1945 – жовтні 1946 р. у Нюрнберзі – місці проведення з'їзду нацистської партії. До суду було віддано 24 вищих державних та військових діячів Третього райху. Обвинувачення підтримував міжнародний комітет із представників Великої Британії, Франції, СРСР і США. Засідання трибуналу були відкритими, підсудним надано можливість захищатися від звинувачень. Трибунал визнав підсудних винними у злочинах проти миру (розв'язуванні та веденні агресивних воєн), у воєнних злочинах (порушенні звичаїв і законів війни), злочинах проти людяності (убивстві, переслідуванні та знищенні людей за расовими, політичними, релігійними мотивами). Дванадцять підсудних засуджено до страти, семеро – до тривалих термінів або довічного ув'язнення, трьох виправдано, один покінчив життя самогубством ще до початку процесу і проти одного справу було припинено через його хворобу. Трибунал визнав злочинними організаціями націонал-соціалістичну партію, її воєнізовані формування (СС), політичну поліцію (гестапо), службу безпеки (СД).

Судовий процес над головними японськими воєнними злочинцями відбувся в Токіо у Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу в травні 1946 – листопаді 1948 р. Цей трибунал створено за угодою між урядами США, СРСР, Великої Британії, Франції, Китаю, Нідерландів, Канади, Нової Зеландії та Австралії (згодом приєдналися Індія й Філіппі-

Перегляньте документальний фільм «Nuremberg» («Нюрнберг», 1950 р., англ. мовою) і підготуйте відгук на нього.

*Нюрнберзький процес.
Обвинувачені на лаві підсудних.
У першому ряду (зліва направо):
Герман Герінг, Рудольф Гесс, Йоахім фон
Ріббентроп, Вільгельм Кейтель*

ни). До суду було віддано 28 осіб, серед яких найвищі урядовці Японії (колишні прем'єр-міністри, міністри, представники вищого генералітету, дипломати). Трибунал визнав підсудних винними в підготовці й розв'язуванні протягом 1928–1945 рр. агресивних війн проти Китаю, США, СРСР, Великої Британії та інших країн; реалізації планів світового панування Японії; вчиненні численних воєнних злочинів. Командувач американських окупаційних сил у Японії генерал Д. Макартур не допустив притягнення до суду імператора Гірохіто, побоюючись масових заворушень у країні. Сімох обвинувачених трибунал засудив до смертної кари, інших – до тривалих термінів ув'язнення.

З якою метою було створено Міжнародний воєнний трибунал? Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що Нюрнберзький і Токійський судові процеси сприяли розвитку міжнародного права?

3. Організація Об'єднаних Націй (ООН). Спеціалізовані організації під егідою ООН

Ідея створення міжнародної організації для підтримання миру і безпеки в усьому світі та основні принципи її діяльності були викладені в Атлантичній хартії (1941 р.) і Декларації об'єднаних націй (1942 р.). Поняття «Організація Об'єднаних Націй» як термін для позначення союзних країн увів Франклін Делано Рузвельт. Статут ООН, попередньо узгоджений Великою Британією, Китаєм, СРСР і США, 50 держав-засновниць підписали під час установчої конференції в Сан-Франциско, яка відбулася 25–26 квітня 1945 р. Фактично організація розпочала діяльність 24 жовтня цього ж року, коли документ набув чинності. Цей статут, на відміну від статуту Ліги Націй, був реалістичніший, бо базувався не на моральних і правових теоріях, а на дійсній рівновазі сил. Сьогодні членами ООН є 193 країни. Штаб-квартира організації знаходиться в Нью-Йорку. Головними органами ООН є Генеральна Асамблея і Рада Безпеки. Офіційні мови – англійська, іспанська, китайська, російська, французька, арабська.

Серед співзасновниць ООН була й Українська РСР. Ще на Ялтинській конференції – після гострої дискусії між Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і В. Черчиллем (позаяк радянська делегація домагалася членства всіх республік, американська – усіх штатів, британська – усіх домініонів) – було вирішено, що серед країн-засновниць ООН, крім самого СРСР, будуть дві радянські республіки. Ними стали Українська РСР і Білоруська РСР – як

визнання їхньої значущості для Європи і світу за чисельністю населення й розмірами територій, значних втрат під час війни та наявності в них номінально незалежних міністерств (наркоматів) закордонних справ та оборони, запроваджених у 1944 р. Першим керівником української делегації в ООН став нарком закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський, у недалекому минулому – активний впроваджувач сталінської політики в Україні.

Генеральна Асамблея ООН складається з усіх держав-членів і може розглядати будь-які питання або справи, які входять до компетенції ООН (за винятком тих, які віднесені до повноважень Ради Безпеки), надавати рекомендації членам ООН і Раді Безпеки, розглядати загальні принципи співробітництва щодо підтримання миру й безпеки, сприяти міжнародній співпраці. Рада Безпеки відповідає за підтримку миру. До неї входять п'ять постійних (Велика Британія, Китай, Російська Федерація, США, Франція) і десять непостійних членів, які обираються на дворічний термін. Рішення в Раді не може бути ухвалене, якщо хтось із постійних членів голосує проти (право вето). Рада може виступати посередником у врегулюванні конфліктів, скеровувати миротворчі місії для запобігання збройних конфліктів, припинення вогню і примирення протилежних сторін, накладати економічні санкції або застосовувати колективні військові заходи як примус до виконання рішень.

Захист миру – не єдина мета діяльності ООН. Серед цілей організації – співробітництво для розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру. Під егідою організації діє низка спеціалізованих міжнародних установ, учасницею яких є також Україна:

- *Міжнародна організація праці* (МОП) своїми першочерговими завданнями визначає підтримку демократії та соціального діалогу, боротьбу з бідністю й безробіттям, заборону дитячої праці;
- *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) покликана сприяти ліквідації неписьменності, розвитку національних культур, охороні пам'яток культури;
- *Всесвітня організація охорони здоров'я* (ВООЗ) опікується проблемами охорони здоров'я у світовому масштабі, зокрема боротьбою з тяжкими інфекційними захворюваннями;
- *Міжнародний валютний фонд* (МВФ) регулює валютно-кредитні відносини, зокрема допомагає країнам-членам кредитами при дефіциті платіжного балансу;
- *Міжнародний банк реконструкції і розвитку* (МБРР) кредитує проекти економічного розвитку.

Прапор Організації Об'єднаних Націй

Голуб миру. Худ. П. Пікассо.
1949 р.

Коли і з якою метою було створено ООН? Підготуйте повідомлення про роль України в заснуванні ООН.

4. Загальна декларація прав людини (1948 р.). Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.). Міжнародні пакти про права людини (1966 р.)

Друга світова війна змусила людство усвідомити, що насправді глобальні події відбуваються на близькій відстані. Нагальним стало універсальне міжнародно-правове регулювання прав людини. *Загальну декларацію прав людини* було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН **10 грудня 1948 р.** (цей день у багатьох державах відзначають як День прав людини). Завданням комісії, яка працювала над текстом два роки, було створити документ з переліком прав і свобод, які, на думку світового співтовариства, склали б ідеал вільної людини. У декларації, яка нараховує 30 статей, обґрунтовується право людини на життя, свободу й особисту недоторканність, на рівність усіх перед законом, право вільного пересування й обрання місця проживання, право володіти майном, право на свободу думки, совісті й релігії, на свободу переконань, мирних зборів та асоціацій, на соціальне забезпечення, працю, вільний вибір професії, справедливу винагороду за працю, на відпочинок і дозвілля, на достойний рівень життя, на безплатну освіту. Декларацію ратифікувала більшість держав світу, зокрема й Україна.

Personalia

Рафаель Лемкін (1900–1959) – польський та американський науковець-правник єврейського походження, автор терміну «геноцид». Юридичну освіту здобув у Львівському і Гайдельберзькому університетах. У 1930-х роках на прикладі трагедії винищення вірмен турками сформулював правовий термін «злочини варварства». Тоді ж представив у Лізі Націй пропозиції щодо міжнародних юрисдикцій як проти тероризму, так і проти нищення національних, релігійних і расових груп. Під час Другої світової війни, втікаючи від нацистів, перебрався спочатку до Швеції, а пізніше до США. У 1944 р. опублікував працю «Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress» («Правління держав Осі в окупованій Європі: закони окупації, аналіз влади, пропозиції щодо відшкодування»), в якій уперше вжив термін «геноцид» і сформулював його поняття. Під час війни від рук нацистів втратив 49 родичів.

У 1945–1946 рр. був радником Верховного суду США на Нюрнберзькому процесі. Уведений ним термін «геноцид» здобув міжнародне визнання і, зокрема, був використаний головним обвинувачем від США Робертом Джексоном на Нюрнберзькому процесі. Підтримував дружні зв'язки з українцями в американській діаспорі. Першим з фахівців міжнародного права визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид. Зробив це в 1953 р. у зверненні «Радянський геноцид в Україні» до 30-тисячної аудиторії, що зібралася в Манхеттен-центрі в Нью-Йорку на поминальне вшанування жертв Голодомору. «Це не просто масове вбивство. Це – геноцид, винищення не лише окремих осіб, але й культури і нації», – заявив тоді.

Днем раніше, **9 грудня 1948 р.**, Генеральна Асамблея ООН ухвалила *Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього*. Це був результат багаторічної роботи польського та американського юриста Рафаеля Лемкіна. Конвенція визначила геноцид як «будь-які з наступних дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство членів цієї групи; б) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої гру-

пи; в) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; г) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи; д) насильницька передача дітей цієї групи іншій групі». Конвенція передбачає покарання не тільки за злочин геноциду, а й за підбурювання до його здійснення та співучасть у ньому. Перша редакція Конвенції включала також вбивства з політичних мотивів, проте СРСР та низка інших держав відмовилися визнавати геноцидом дії проти груп за політичною чи соціальною ознакою.

Поряд із Загальною декларацією прав людини основними нормативними документами в галузі міжнародних прав людини є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права* й *Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*. Для підписання вони були відкриті з 1966 р. Ці три документи, разом узяті, отримали назву *Міжнародний білль про права людини*. У Радянському Союзі, зокрема й УРСР, їх також ратифіковано (набули чинності в 1973 р.), однак діяли вони формально. Яскравим свідченням цього стали переслідування радянською владою представників дисидентського руху. Назагал уважають, що найважливішою умовою дотримання прав людини є досягнення певної гармонії між громадянином, суспільством і державою, тобто розвиток громадянського суспільства.

Nota bene!

Одним з авторів концепції прав людини як норми міжнародного права був **Герш Лаутерпахт** (1897–1960), виходець з Галичини. Автор терміну «злочини проти людяності», прийнятого на Нюрнберзькому процесі. Лаутерпахт студіював право у Львівському університеті. Згодом виїхав до Лондона. У 1937–1954 рр. – професор міжнародного права в Кембриджському університеті, у 1955–1960 рр. – суддя Міжнародного суду ООН. Зусиллями Лаутерпахта захист окремої особи та ідея індивідуальної кримінальної відповідальності за найстрашніші злочини стали частиною нового правопорядку. Від цієї відповідальності, принаймні теоретично, уже не можна було ухилитися, сховавшись за суверенітет власної держави.

Прочитайте повний текст Загальної декларації прав людини (див. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015). Поміркуйте, чому багато проблем у міжнародних відносинах виникає в процесі взаємодії прав людини і прав народів. Як Ви гадаєте, чи може захист одних прав людини призвести до порушення інших прав і свобод?

Ad disputandum

- ✓ Відомо, що на адресу Нюрнберзького процесу лунало чимало критики. Незгодні були обурені тим, що суд не був незалежним (союзні держави призначали і суддів, і обвинувачів). Хтось висловлював побоювання, що відповідачів (воєнних злочинців) перетворюють на мучеників. Ще інші звертали увагу на те, що процес був обмежений злочинами, які скоїв переможений ворог, і ця обставина стала нездоланною перешкодою для повного й об'єктивного розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людства. Історики дотепер звертають увагу, що Нюрнберзький процес, попри обґрунтоване доведення реальності нацистських злочинів, породив хибне уявлення, ніби всі злочинці покарані й надалі немає чого з'ясувати. Обговоріть ці питання у групах. Спробуйте пояснити позиції як прихильників Нюрнберзького процесу, так і його критиків.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію подій, пов'язаних із завершенням Другої світової війни та деконструкцією фашизму і нацизму.
2. Поміркуйте про світовий вимір питань, пов'язаних з викоріненням фашизму і нацизму. Як Ви гадаєте, чи існували відмінності в завершенні війни в Європі й на Тихому океані?
3. Визначте політичні нашарування (тобто прояви політичного суперництва держав-союзників) у рішеннях Ялтинської й Потсдамської конференцій, Нюрнберзького й Токійського судових процесів.
4. Спробуйте оцінити події, що пов'язані із завершенням Другої світової війни, з позицій сьогодення. Спираючись на сучасні інформаційні ресурси, визначте питання, які викликають нині найбільше дискусій.
5. Порівняйте завершення Першої й Другої світових війн. Чи помітили Ви різницю в системах цінностей, які з'явилися після них? Якщо так, то спробуйте їх пояснити.

§ 3. Політичний статус і міжнародне становище УРСР

1. Політика «вдосконалення радянської федерації і розширення прав союзних республік»: мотиви, суперечності, результати

Від 1943 р. Сталін почав виношувати плани створення світової держави. Цьому завданню в Москві намагалися підпорядкувати і внутрішню політику. Зміна орієнтирів настала після Сталінграда, коли окреслювалися горизонти перемоги. Стосовно України це проявилось, з одного боку, у посиленні тиску на зрослий український патріотизм (під кінець війни патріотизм знову було дозволено тільки в російському варіанті), а з другого – у декларуваних конституційних змін, які зовні могли свідчити про розширення прав республіки. Питання про внесення змін до конституції СРСР 1936 р., яку називають *сталінською*, виникло наприкінці 1943 р., відразу після Тегеранської конференції. Йшлося про право союзних республік утворювати національні військові формування й самостійно формувати відносини з іноземними державами й міжнародними організаціями. Загалом справа була пов'язана з ініціативою президента США Ф. Рузвельта заснувати після війни світову організацію на принципах Організації Об'єднаних Націй. Вочевидь, йшлося не про реальні, а декларативні конституційні зміни, але вони давали змогу Й. Сталіну поставити питання про розширення представництва СРСР у майбутній світовій організації. Ба більше, В. Черчілль також домагався збільшення британських голосів за рахунок домініонів.

До конкретних дій зі зміни деяких положень конституції радянське керівництво приступило в січні 1944 р. Спочатку відбувся пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання «про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин», а трохи згодом сесія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідні закони, що мали конституційне значення, – про утворення військових формувань союзних республік і надання республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин. Сесія затвердила також дві додаткові статті конституції такого змісту: «Кожна союзна республіка має право вступати в прями відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими

представництвами» і «Кожна союзна республіка має свої збройні формування». У березні 1944 р. відповідні зміни було внесено в конституцію УРСР. Однак цю декларацію суверенності жорстко контролювали з Москви.

Першість отримало зовнішньополітичне відомство. Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) УРСР було створено вже в лютому 1944 р. на основі загальносоюзного законодавства. Його очолив письменник Олександр Корнійчук, який працював заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн. Посадовці НКЗС відразу розпочали роз'яснювальну роботу серед закордонних дипломатів, переконуючи їх у тому, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності. Московські високопосадовці навіть обіцяли, що союзні республіки зможуть самостійно встановлювати дипломатичні відносини. Правда, ці запевнення сприймали у світі скептично, розуміючи, що в СРСР строга ієрархічна підпорядкованість забезпечується не урядовими, а партійними структурами. Задум О. Корнійчука розгорнути повноцінну діяльність наркомату (створити відділи за країнами) утілити не вдалося. Були створені лише допоміжні підрозділи: протокольно-консульський, таємно-шифрувальний, політичний. У липні 1944 р. О. Корнійчука звільнено, а наркомом закордонних справ УРСР призначено Дмитра Мануїльського. Він був виходцем з родини православного священика на Волині, належав до невеликої групи добре освічених «старих більшовиків», які пережили Великий терор. Мануїльський навчався в Петербурзькому університеті, учений ступінь з права отримав у Сорбонні.

Якщо зовнішньополітичне відомство УРСР створювали прискореними темпами, то рішення про республіканські збройні сили залишалося на папері. Ніхто з радянського керівництва не збирався творити в Україні національну армію. У березні 1944 р. наркомом оборони УРСР було призначено командуючого військами Київського військового округу генерала Василя Герасименка, вихідця з селянської родини на Черкащині. Але позаяк нова посада була формальною, то в діяльності генерала нічого не змінилося – він надалі продовжував виконувати попередні посадові обов'язки. Василь Герасименко належав до того незначного числа генералів-українців, які не стидалися свого українського походження та розмовляли рідною мовою. Він став першим і єдиним народним комісаром оборони УРСР. У листопаді 1945 р. його звільнено з посад наркома й командувача Київського військового округу та переведено до Риги, де розташовувалося командування Прибалтійського військового округу.

Олександр Корнійчук

Дмитро Мануїльський

Василь Герасименко

Ex libris

Погляд історика

У 1949 р. українська компартія досягла свого довоєнного рівня. Але за особистим складом це була практично нова партія: 90 % членів КП(б)У вступили до неї під час війни. Швидкий зріст її чисельності став можливим завдяки масовому вступу українців. На першому післявоєнному (XVI) з'їзді КП(б)У у січні 1949 р. українці становили 61 % усіх делегатів. <...> Представництво українців зменшувалося в міру просування вверх по партійній драбині: із 13 членів Політбюро компартії України лише 6 були українцями; на чолі КП(б)У стояли росіяни – перший секретар Хрущов і другий – Леонід Мельников. Однак загалом українці посідали значну частину керівництва – 71,4 % всього складу проводу КП(б)У у 1951 р.

Збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних структур створювало передумови для автономних настроїв в КП(б)У. До того ж розширення конституційних прав України (хоча б на папері) посилювало почуття гідності й впевненості серед українських партійних лідерів. Нові тенденції у партійному керівництві проявилися на повну силу лише після смерті Сталіна; але їхні основи заклалися ще у перші післявоєнні роки. Вже у 1946 р. на сесії Верховної Ради СРСР українські лідери вимагали більше фондів з всесоюзного бюджету для своєї розореної війною республіки.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 2000. С. 269.

Доберіть додаткову інформацію про повоєнний політичний статус Української РСР. З'ясуйте біографії керівників українських наркоматів закордонних справ і оборони, спробуйте скласти узагальнену характеристику цих діячів.

2. Українська РСР як член-засновник ООН та інших міжнародних організацій

Питання про членство УРСР (як й інших союзних республік) в ООН деякий час було предметом гострої політичної боротьби. Уперше позицію уряду СРСР про членство союзних республік у міжнародній організації було оприлюднено в серпні 1944 р. на міжнародній конференції в Думбартон-Оксі (у передмісті Вашингтона), яка розглядала питання, пов'язані з утворенням ООН. Намагаючись схилити до цього рішення Рузвельта, Сталін посилався на проведену в СРСР конституційну реформу – розширення прав союзних республік у міжнародних відносинах. Водночас він намагався донести до союзників замасковану поступку: з-поміж республік виділяв дві – Україну й Білорусь, що за кількістю населення і політичною вагою перевищували деякі країни з числа майбутніх ініціаторів утворення ООН. Компромісне рішення про те, що Україна й Білорусь мають бути членами-засновниками ООН, було ухвалено на Кримській (Ялтинській) конференції (після того, як вдалося досягти єдності стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки). 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР запрошено для підписання статуту, а 24 жовтня на конференції в Сан-Франциско статут ООН було ратифіковано.

Таким чином, зримим результатом війни для України на урядовому рівні стала її поява, хоча й обмежена, на міжнародній арені. Співучасть радянської України в міжнародних відносинах проявлялася насамперед завдяки членству в ООН. Представники України почали працювати в численних органах і службах ООН, які займалися питаннями біженців і переміщених осіб, прав людини, народонаселення тощо. Невдовзі після війни

Україну було обрано навіть членом Ради Безпеки ООН (це право вона виборола в гострій конкуренції з Індією). Підпис українського представника був на мирних договорах із сателітами Німеччини. Зважаючи на питання кордонів, особливо важливими для українців були договори з Угорщиною й Румунією.

До 1950 р. УРСР стала членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. За участі України було засновано Всесвітню організацію охорони здоров'я, вона вступила до всесвітніх метеорологічної організації, поштового союзу, союзу електрозв'язку. Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна ніколи не відхилялася від позиції СРСР. Функції тогочасного українського міністерства закордонних справ були «церемоніальні, декоративні та символічні». Коли в 1947 р. Велика Британія звернулася до УРСР з пропозицією встановити прямі дипломатичні відносини, вона так і не отримала відповіді. Довго зволікала Україна й з приєднанням до заснованої в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Це сталося в 1954 р., уже після смерті Сталіна. А причина такого зволікання – фактична заборона в СРСР на міжнародний туризм (і навіть на шлюби з іноземцями): безпосередні контакти навіть з населенням країн «народної демократії» допускалися головним чином у формі обміну делегаціями.

Поясніть, чому для України реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний, як вважають історики, тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй.

3. Узгодження кордонів України із сусідніми державами.

Приєднання Закарпаття та обмін населенням

Принципове значення для України мали договори з колишніми сателітами гітлерівської Німеччини – Угорщиною й Румунією. На завершальному етапі війни Угорщину окупували радянські війська. За умовами перемир'я, укладеного на початку 1945 р. з СРСР, США і Великою Британією, країна втрачала всі території, захоплені напередодні й під час війни, у тому числі Закарпатську Україну. Подібною була ситуація з Румунією, угоду про перемир'я з якою союзники по антигітлерівській коаліції уклали ще восени 1944 р. За умовами угоди Бессарабія (Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти) і Північна Буковина входили до складу СРСР. Остаточне питання **радянсько-румунського та радянсько-угорського кордонів**, які водночас формували й західний кордон УРСР, було вирішено в Парижі **10 лютого 1947 р.**, коли укладено низку договорів між державами антигітлерівської коаліції (у тому числі УРСР) і колишніми союзниками нацистської Німеччини.

Питання Закарпаття знаходилося в площині відносин не тільки з Угорщиною, а насамперед з Чехословаччиною. Восени 1944 р. українське Закарпаття (яке в міжвоєнний період належало Чехословаччині, а згодом зазнало угорської окупації) зайняли радянські війська. Військова адміністрація, посиляючись на прифронтовий статус регіону, не поновила довоєнні чехословацькі органи влади. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів, який ухвалив маніфест про об'єднання Закарпаття з УРСР і обрав (по суті, без реального вибору) найвищий орган місцевої влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ). Її очолив Іван Турияниця. **29 червня 1945 р.** у Москві було підписано **договір між СРСР і Чехословацькою Республікою**, згідно з яким Закарпатська Україна «воз-

з'єднується, в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю прадавньою батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». На початку 1946 р. було створено Закарпатську область із центром в Ужгороді й запроваджено в ній юрисдикцію УРСР.

Ad fontes

3 маніфесту Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 26 листопада 1944 р.

Століттями перебуваючи у відриві від своєї матері-Вітчизни України, закарпатсько-український народ був приречений на злидні і вимирання. <...>

Тепер, коли народи Європи борються проти нацизму і гітлерівської тиранії, проти расової ненависті, за свою національну незалежність, було б величезною несправедливістю, коли б наш народ і надалі залишався влачити жалюгідне існування, відірваний від своєї рідної матері – Радянської України. Тільки возз'єднавшись з Радянською Україною в сім'ї братерських народів Радянського Союзу, ми забезпечимо свободу національного розвитку, внутрішній господарський розквіт і зовнішню безпеку.

Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він ішов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм – добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановках робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Перший з'їзд народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословачії.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України, як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 262–264.

Ex libris

Погляд сучасника

Сьогодні, в суботу 30-VI-45, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сем'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жажливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так би був зневажений в усіх своїх правах в угоду підлих кон'юктур.

Словнилась мрія століть. <...>

Москва. Дощ. Болить серце і дзвенить високим безупинним дзвоном в голові. Сижу біля вікна, один самотній і хочеться мені зібрати останні сили і поплинуть на Україну. Сьогодні об'єдналися українські землі. Ніхто мене за цілий день не поздоровив, не привітав, неначе зовсім і не сталося нічого, неначе се була звичайна ілюстрація газетна, і я нікого не вітав, бо нікого мені було вітати. <...>

Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. <...>

Над Дніпром. Виринають з землі підо мною старовинне Братство, Михайлівський монастир, Лавра, Микольське бароко, Межигірський спас – знищені тисячолітні витвори мого народу. Дніпро, Дністер, Горинь – ріка козацька, Збруч кривавий, Черемош і Карпати, і Львів, і невідомий Ужгород. Села побиті і села живі. Люде побиті і люде живі. Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю в вікна, шукаю радість на великомученій своїй і не своїй землі <...> І хочеться мені ридати од щастя й болю і казаться мені, що то не дощ іде весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут, на самоті, біля московського мого вікна.

Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 / уклад. С. Тримбач; післямова О. Красовицького. Харків, 2015. С. 258–259.

НРЗУ відразу почала організовувати радянську владу, здійснювати радянізацію політичного, господарського й культурного життя краю. До кінця 1950-х років влада провела в Закарпатті націоналізацію підприємств, колективізацію сільського господарства. Запроваджено радянську шкільну систему. Влада фінансувала «українізацію» закарпатського культурного життя аж до створення в 1946 р. Ужгородського державного університету. Водночас переслідувань з боку нового режиму зазнала греко-католицька церква: у 1947 р. вбито мукачівського єпископа Теодора Ромжу, а в 1949 р. ліквідовано й саму єпархію. Намічена комуністичною партією державна політика в Західній Україні, зокрема Закарпатті, здійснювалася за допомогою традиційних для тоталітарного режиму методів, шляхом адміністративного примусу та репресій. У повоєнні роки в Закарпатті активно діяло спрямоване проти радянської влади українське підпілля. Загалом для радянських ідеологів Закарпаття виявилось складним регіоном. По суті, обгрунтовуючи «возз'єднання», вони були змушені (а інколи це відбувалося в запалі пропагандистської кампанії) використовувати аргументи, які тільки посилювали ідеї націоналістів про українськість Закарпаття з часів перед угорським пануванням.

Встановлення нових кордонів супроводжувалося обміном населення. Переселення громадян української, чеської та словацької національності було покладено на урядову радянсько-чехословацьку ліквідаційну комісію. У підсумку до 1955 р. з Чехословаччини до УРСР переселено 2,8 тис. родин (12,4 тис. осіб) українців, білорусів і росіян, яких розміщено у Волинській, Рівненській і Закарпатській областях. Водночас з України репатрійовано 33–35 тис. чехів і словаків. Угорському ж населенню Закарпаття довелося розплачуватися за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Репресії (а це були переважно депортації до Сибіру) проти угорців тривали до 1950 р. Формальним приводом для депортації угорців була не

їхня національність, а громадянство ворожої країни – союзниці гітлерівської Німеччини. Однак самі депортовані акцію сприймали як покарання за етнічною ознакою. Радянська влада не обтяжувала себе аналізом поведінки окремих осіб. У ті ж роки відбувся обмін населенням між УРСР та Румунією. До літа 1946 р. з Північної Буковини до Румунії виїхало близько 22 тис. осіб, з них 17,5 тис. євреїв. Частина румунського населення Північної Буковини, подібно до угорського населення Закарпаття, зазнала репресій.

Визначте, яке історичне значення мало для творення сучасної України повоєнне об'єднання більшості українських етнічних теренів у складі УРСР. Як відбулося врегулювання кордонів УРСР з Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною? Схарактеризуйте повоєнні етнодемографічні зміни на Буковині й Закарпатті.

Ad disputandum

- ✓ **Історик Ярослав Грицак стверджує:** «Незважаючи на страхітливі наслідки, Україна виийшла сильнішою з війни, аніж після революції чи будь-коли у новітній українській історії». Чи погоджуєтеся Ви з таким твердженням? Обговоріть це питання в групах. Підготуйте обґрунтовану відповідь, беручи до уваги територіальні зміни, міжнародний статус, здобутий політичний і військовий досвід тощо.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію подій, що пов'язані з політичним статусом і міжнародним становищем України в перші повоєнні роки. Окресліть коло питань, які доводилося розв'язувати політикам у той час.
2. Як змінилися після війни кордони України? Віднайдіть на карті Буковину й Закарпаття, схарактеризуйте адміністративно-політичні перетворення в цих українських регіонах.
3. Проаналізуйте документи (наведені в підручнику та знайдені самостійно за допомогою електронних інформаційно-пошукових систем), які висвітлюють включення Закарпаття до Української РСР.
4. Поміркуйте про причини, які змушували радянську владу розширювати (принаймні декларативно) права союзних республік. Визначте результати такої політики для України.
5. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що війна й повоєнні політичні зміни стимулювали зростання серед українців, у тому числі серед радянсько-партійних еліт України, почуття впевненості й гідності?

§ 4. Утворення «двополюсного світу»

1. Радянська окупація Східної Європи

У повоєнний час поняття «Східна Європа» мало два значення: а) частина континенту, що розташувалася по радянський бік «залізної завіси» (у цьому розумінні вона включала контрольовані Москвою країни так званої народної демократії й сам Радянський Союз); б) позначення, з погляду Заходу, сателітів Радянського Союзу в Центрально-Східній і Південно-Східній Європі (аби відрізнити їх від самого СРСР). Так чи інакше, різни-

ця між цими значеннями (більше політичними, ніж географічними) була невелика, бо йшлося про простір, контрольований з Москви. Навіть якщо це були формально незалежні держави (а не республіки Радянського Союзу), то ця незалежність була здебільшого фасадом, який прикривав функціонування комуністичної диктатури.

«Залізна завіса» – термін часів «холодної війни», що означав кордон між Східною Європою, яка перебувала під радянським контролем, та Західною. Під цим поняттям розуміли ідеологічну й політичну ізоляцію країни. Хоча термін «залізна завіса» використовували в політиці ще з часів Першої світової війни, традиційно автором цієї метафори вважають колишнього прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля, який у промові 5 березня 1946 р. у Фултоні заявив: «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через усю Європу опустилася залізна завіса».

«Народна демократія» – термін, який використовували щодо означення групи країн Центрально-Східної Європи, в яких було реалізовано програми зміни суспільного й господарського життя відповідно до вимог комуністичної ідеології після Другої світової війни за допомоги СРСР. Одночасно використовували інші назви – «соціалістичні країни», «східний блок». Утворення цих держав було пов'язано зі вступом на їхні території в другій половині 1944 р. радянських військ та поваленням нацистських і фашистських режимів. У подальшому за підтримки СРСР владу було передано комуністичним партіям цих країн без виборів, і в них почали будувати соціалізм за зразком Радянського Союзу.

Nota bene! Усі мемуаристи характеризують кінець війни, хоч би де і коли він настав, навдивовижу однаково: неначе увесь простір раптово заповонила моторошна тиша. Це був момент, який іноді називають «час нуль» – момент завершення бойових дій і початок нового життя. Тому пов'язана з приходом Червоної армії зміна влади (а насправді комуністичні перевороты) збіглася з проживанням великою частиною європейців відчуття певного поворотного пункту: один стан добіг кінця, інший, у край новий, – розпочинався. Найгострішими ці відчуття були в Центрально-Східній Європі, яка зазнала найбільших руйнувань, а мешканці сповна відчули презирство нацистів. Але за «звільнення» довелося заплатити – по суті, позбутися національного суверенітету, змиритися з радянською окупацією. Сподівання на Захід не справилися: швидко з'ясувалося, що для американського президента Східна Європа так і залишилася маргінальним інтересом, тоді як для Сталіна вона була пріоритетом.

На останньому етапі війни Радянському Союзу вдалося встановити спочатку військовий, а згодом політичний контроль над вісьмома країнами – Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, східною частиною Німеччини, Румунією, Болгарією, Югославією й Албанією. Протягом чотирьох наступних десятиліть історія цих країн буде повністю пов'язана з історією СРСР і докорінно відрізнятиметься від розвитку Західної Європи. Утім це не означає, що цей досвід був однаковий. Усі країни Східної Європи справді були змушені прийняти ту систему, яка панувала в СРСР, але способи утвердження й результати діяльності комуністичних режимів у них були різними. А у випадку Югославії взагалі дійшло до конфлікту, хоча відмова від покори Сталіну не означала побудову демократії: лідер югославських соціалістів Йосип Броз Тіто, який не страждав від браку популярності, утвердив у країні свій тоталітарний режим, за взірцем сталінського. Подібне сталося й у Албанії, яку очолив Енвер Ходжа.

У перші повоєнні роки Сталін зосередився на контролі радянської зони окупації Німеччини, а також Польщі й Румунії. Від інших підконтрольних країн не вимагали тоді повної покори. Ситуація змінилася з початком «холодної війни». У 1948 р. у Москві взяли курс на уніфікацію режимів «народної демократії». Встановлення жорсткого контролю над держава-

У Болгарії. 1945 р.

Варшавська родина. 1945 р.

ми-сателітами відбувалося через партійні органи – мережу комуністичних партій на чолі з КПРС. До місцевих апаратів влади задля контролю було введено численних радянських радників, зокрема військових. Країнами «народної демократії» прокотилася хвиля партійних чисток і сфабрикованих показових процесів. Найпоширенішими були звинувачення в національному ухилі (стосовно Югославії використовували означення «тітоїзм»), відступі від марксизму-ленінізму (зазвичай ішлося про так званий троцькізм), антирадянській діяльності й шпигунстві на користь інших держав, сіонізмі.

Ex libris

Погляд історика

І хоча було б логічним починати історію комуністичних переворотів у Східній Європі із завершенням війни, але в певному сенсі це – неабияка хиба. Тоді люди східноєвропейського регіону в 1944–1945 роках не розпочинали життя з чистої сторінки, зрештою, вони не належали самі собі. І дійсно, вони не могли з'явитися нізвідки, без будь-якого попереднього досвіду, готові почати все з нуля. <...>

Фотографії зі Східної Європи того часу нагадували сцени апокаліпсису. Знищені міста, гектари руїн, спалені села, задимлені розвалища будівель. Клубки колючого дроту, залишки концтаборів і таборів для військовополонених; спустошені поля зі слідами танкових гусениць, поля без жодних ознак сільського господарства чи будь-якої людської діяльності. У нещодавно знищених містах повітря просякнуте запахом трупів. <...> Повсюдно влаштувалися місця тимчасових поховань, і люди йшли вулицями обережно, неначе перетинаючи цвинтар. <...>

Східна Європа разом з Україною і країнами Балтії стала також регіоном, де мали місце найкривавіші політично мотивовані вбивства у Європі. <...> Німці не вважали слов'ян за людей, їм відводили місце не набагато вище за євреїв, а в землях між Заксенгаузенем і Бабиним Яром вони без жодних вагань практикували вуличні розстріли, масові публічні страти й спалювання цілих сіл як помсту за одного вбитого нациста.

Епллбом Е. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956 / пер. з англ. І. Гарніка. Київ, 2017. С. 31–32, 34.

Поміркуйте над словами чеської мемуаристки Геди Ковалі: «Війна закінчилася неначе проїзд крізь тунель. Удаліні виднілася цяточка світла, просвіт, що розростався, а його блиск засліплював і здавався ближчим, ніж він є насправді, та коли, врешті, поїзд опинявся в осяйних променях сонця, всі бачили, що то був пустир, порослий бур'янами, закиданий камінням і купами сміття». Як Ви гадаєте, чому стала можливою радянська окупація Центрально-Східної Європи?

2. Початок «холодної війни». Меморандум Дж. Кеннана. Доктрина Г. Трумена і план Маршалла

Після поразки Німеччини в 1945 р. утворився вакуум сили у світі, який союзники по антигітлерівській коаліції прагнули заповнити. Таке суперництво швидко призвело до згортання партнерства між недавніми союзниками, до протистояння і, врешті-решт, конфронтації. Основою післявоєнної зовнішньої політики США щодо СРСР і його сателітів була так звана доктрина стримування, спрямована на протидію поширенню комунізму. Автор цієї концепції – Джордж Ф. Кеннан, американський дипломат, політолог та історик. Погляди на зовнішню політику він виклав у двох текстах – так званій довгій (понад 5 тис. слів) телеграмі з Москви до Вашингтона в лютому 1946 р. і статті «Джерела радянської поведінки», яку було опубліковано в журналі «Foreign Affairs» у липні 1947 р. У телеграмі Кеннан звертав увагу на «традиційне й інстинктивне російське почуття незахищеності», яке зумовлює агресію в зовнішній політиці СРСР. Він пропонував посилити західну демократію, зробивши її невразливою для радянського проникнення, та очікувати згасання радянського режиму. А в статті стверджував, що в політиці стосовно СРСР головним для американського уряду має стати «тривале, терпеливе, але тверде і ретельне стримування».

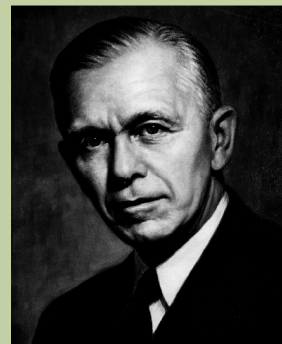
Першим офіційним розгорнутим викладенням політики «стримування» стала доктрина президента США Г. Трумена, висловлена в посланні Конгресу в березні 1947 р. У ній зазначалося, що США повинні надати політичну, економічну, а у випадку потреби й військову підтримку вільним народам, які чинять опір усім спробам їх підпорядкувати. Насамперед Трумен закликав надати термінову військову й економічну допомогу Греції, де тривала громадянська війна, і Туреччині. Ухвалення нової концепції зовнішньої політики означало відхід американської адміністрації від політики ізоляціонізму й доктрини Монро. Це відкривало період активної участі США у формуванні нової системи міжнародної безпеки. Тривалій нерішучості настав край. СРСР і його сателіти розцінили офіційне затвердження Конгресом США доктрини Трумена як оголошення «холодної війни» – так називають конфронтацію між СРСР і західними країнами на чолі зі США після закінчення Другої світової війни. Цей стан міжнародних відносин характеризувався взаємною ворожістю й недовірою. СРСР і США будували свою політику на основі дуже різних принци-

Джордж Фрост Кеннан

Гаррі Трумен

Джордж Маршалл

пів; їх розділяли розбіжності з питань прав людини, громадян, свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «холодної війни» була гонка ядерних озброєнь, зокрема ракетних технологій для цього.

Nota bene!

Початок «холодної війни» історики зазвичай пов'язують з колишнім британським прем'єр-міністром В. Черчіллем, який першим наголосив загрозу, що йшла з Кремля. Після провалу на парламентських виборах 1945 р. Черчілль залишився в політиці, очолив парламентську опозицію. Виступаючи у березні 1946 р. у Вестмінстерському коледжі в Фултоні (штат Міссурі, США) у присутності президента Г. Трумена, він заговорив про «залізну завісу», яка опустилася на Європу з вини СРСР, і закликав до тісної співпраці країни Заходу (зокрема, Велику Британію та США) у протистоянні комунізму. «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через увесь континент опустилася “залізна завіса”. За цією лінією лежать усі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи – Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Бухарест, Белград і Софія... Це вочевидь не та визволена Європа, за яку ми боролись», – сказав тоді Черчілль. Він відкидав імовірність скорого радянського нападу на Захід, але вважав, що в Москві готуються до «необмеженої експансії» (підставою для такого твердження могла бути промова Сталіна на зборах виборців у лютому 1945 р., де той наголосив на однозначній перевазі «радянського суспільного ладу»). Відтак Черчілль закликав до вчасної протидії – саме її, як уважав, бракувало свого часу супроти нацистської Німеччини. Термін «холодна війна» уперше вжив британський часопис «Тribune» восени 1945 р. у коментарі відомого письменника Джорджа Орвелла.

Схарактеризуйте причини й опишіть початок «холодної війни». Визначте головну думку меморандуму Дж. Кеннана і сутність доктрини Г. Трумена.

Втіленням доктрини Трумена стала реалізація американського плану економічної допомоги країнам Західної Європи – програми відбудови Європи, яка увійшла в історію як *план Маршалла*. Джордж Маршалл – впливовий американський генерал і політик, який відіграв ключову роль у перетворенні протягом війни невеликої американської армії в потужні збройні сили. Як державний секретар США, запропонував у 1947 р. програму економічної допомоги США європейським країнам для їх відбудови й розвитку, а також зміцнення американського впливу на континенті. Хоча Маршалл і стверджував, що «наша політика спрямована не проти якої-небудь країни або доктрини, а проти голоду, бідності, відчаю й хаосу», фактично це була спроба вивести з-під впливу Кремля країни Центрально-Східної Європи, оскільки їхня участь у плані Маршалла була можлива лише за відмови від економічної орієнтації на СРСР. Відповідний «закон про економічну співпрацю» Конгрес ухвалив у березні 1948 р., після чого почалася реалізація плану Маршалла.

За планом Маршалла допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді низькопроцентних довготермінових кредитів або безвідплатних субсидій. План було розраховано на п'ять років і відкрито для всіх країн – не тільки для союзників, а й колишніх ворогів. Якщо західноєвропейські держави цією можливістю скористалися сповна, то СРСР різко засудив і відкинув план Маршалла як «вияв американського імперіалізму, націленого на встановлення економічного й політичного диктату в Європі». Під тиском Москви були змушені відмовитися від допомоги й країни Центрально-Східної Європи. У підсумку найбільше з плану Маршалла скористалися такі держави, як Велика Британія, Франція, Італія

та Федеративна Республіка Німеччина. План Маршалла, який діяв до кінця 1951 р., сприяв відновленню й модернізації європейських економік, стабілізував внутрішньополітичне життя, зокрема зняв соціальну напруженість, дав змогу урядам зміцнити демократичні інститути, зокрема усунути загрозу комуністичних переворотів у Західній Європі.

Ad fontes

3 промови Джорджа К. Маршалла на церемонії вручення дипломів у Гарвардському університеті 5 червня 1947 р.

Економічну систему Європи за час війни було повністю зруйновано. <...>

Правда полягає в тому, що на найближчі три або чотири роки потреби Європи в іноземному продовольстві та інших необхідних товарах – в основному з Америки – настільки перевищуватимуть її нинішню платоспроможність, що їй необхідна буде значна додаткова допомога, або вона зіштовхнеться з досить серйозним загостренням ситуації в економічній, соціальній і політичній сферах.

Рішення проблеми полягає в тому, щоб розірвати замкнене коло й відновити впевненість європейських народів в економічному майбутньому їхніх країн і Європи в цілому. Необхідно створити широкий простір, де промисловці й селяни матимуть можливість і бажання обмінювати свою продукцію на гроші, вартість яких у довгостроковій перспективі не підлягає сумніву.

Крім деморалізуючого ефекту для світу загалом та можливості беззладу, викликаного розпадом народів, що бідують, усім повинні бути очевидні наслідки для економіки Сполучених Штатів. Зрозуміло, що Сполучені Штати повинні зробити все можливе, щоб надати допомогу в оздоровленні світової економіки, без чого не може бути ані політичної стабільності, ані гарантій миру.

Наша політика спрямована не проти якої-небудь країни або доктрини, а проти голоду, убогості, розпачу й хаосу. Її метою має бути відродження працюючої світової економіки, щоб забезпечити появу політичних і соціальних умов, за яких можуть існувати незалежні суспільні інститути. Я впевнений, таку допомогу не слід розпоршувати в міру виникнення різних криз. Будь-яка допомога, яку надаватиме наш уряд, мусить бути вирішенням проблеми. Я впевнений, що уряд будь-якої країни, який бажає брати участь у відновленні, знайде повне розуміння з боку уряду Сполучених Штатів. Ніякий уряд, що маневрує з метою заблокувати відновлення інших країн, не може очікувати на допомогу від нас. Більше того, уряди, політичні партії або групи, які намагаються увічнити людську вбогість для того, щоб одержати політичні або інші дивіденди, зустрінуть протидію Сполучених Штатів.

*Steil Benn. The Marshall Plan: Dawn of the Cold War.
New York etc., 2018. P. 441–444.*

Визначте економічну та суспільно-політичну роль плану Маршалла. Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте економічні результати плану. Поміркуйте, чому надання допомоги європейським державам для відновлення й модернізації їхніх економік відповідало інтересам США. Чому план Маршалла називають першим кроком європейської й атлантичної інтеграції?

3. Репатріації. Доля військовополонених і «переміщених осіб»

Рік 1945-й і кілька наступних років позначилися чи не найбільшими в історії Європи міграціями населення. По всьому континенту рухалися сотні тисяч людей: із заслань, місць примусової праці, концентраційних таборів, таборів для військовополонених, усіляких схованок і притулків. Усі шляхи були вщерть заповнені обірваними, голодними, брудними людьми. З 1939 по 1943 р. близько 30 млн європейців зізнали з насиджених місць, переселили або депортували. Ще близько 20 млн з 1943 по 1948 р. зазнали переміщень (чи не найбільше вони торкнулися німців, вигнаних зі своїх домівок у Чехословаччині й Польщі, поляків, переміщених із західноукраїнських областей у західні й північні регіони нової

Німецькі вчені-фізики, репатрійовані з Сухумі. 1958 р.

Польщі, й українців, депортованих з українських етнічних регіонів на сході Польщі на терени Української РСР). Депортації й переселення захопили переважно Центральну й Східну Європу. Більшість поверталася додому з порожніми руками, а дехто з них ще й не бачив, що його дому вже не існує. У цих людей виникало й починало гнітити складне, раніше невідоме почуття біженця – відчуття залежності й цілковитої безпорадності. Чимало з них ставали ще жертвами помсти місцевого населення. Нелюдське ставлення було звичайним явищем.

Унаслідок війни близько 2–3 млн українців опинилися на території колишнього німецького Райху та інших західних країн. Відповідно до домовленостей між союзниками (досягнутих, зокрема, на Потсдамській конференції) усі чужинці мали повернутися до своїх країн. Але згодом цю домовленість було скореговано: під тиском громадської думки й політичних емігрантів вирішено застосувати принцип добровільності щодо повернення людей у країни, які опинилися під контролем комуністів. Винятком були воєнні злочинці, яких видавали країні, що висувала право юрисдикції над ними. На практиці радянські репатріаційні комісії довільно тлумачили добровільність, нерідко вдавалися до насильного повернення людей; особливо це стосувалося вояків з колишніх національних формувань у складі німецької армії (утім більшості з них, як-от українським воякам з дивізії «Галичина» як громадянам довоєнної Польщі, таки вдалося залишитися на Заході). Репатріації назагал завершилися до 1948 р.

У роки Другої світової війни в нацистському полоні опинилися мільйони військовослужбовців з різних країн світу. Найбільше військовополонених зафіксовано на радянсько-німецькому фронті – близько 5 млн. З них 57 % померло від голоду, хвороб і виснаження в тимчасових таборах. Кремль не тільки не цікавився долею своїх громадян, а й протидіяв будь-яким спробам міжнародних організацій полегшити їхнє перебування в німецькому полоні. Радянський Союз був єдиною країною, яка відмовилася від співпраці з Міжнародним комітетом Червоного Хреста і навіть не допустила його представників на свою територію. На Східному фронті, на відміну від Західного, нацисти відмовилися дотримуватися Женевської конвенції щодо поводження з військовими бранцями. Німеччина не співпрацювала з Червоним Хрестом стосовно допомоги радянським військовополоненим, однак співпрацювала щодо американців, британців, французів. Ті ж, своєю чергою, співпрацювали стосовно німців. Тих і тих утримували в більш-менш людських умовах, вони могли листуватися з рідними й отримувати посылки.

Не менш трагічною після закінчення війни виявилася доля тих бранців, які вижили. У СРСР, згідно з наказом Державного комітету оборони № 270 від 8 серпня 1941 р., здачу в полон розглядали як «злісне дезертирство» й зраду, тому звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань і репресій від радянської влади. Із понад 836 тис.

полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 тис. були засуджені. Вони відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали в так званих трудових батальйонах. Так само не пощастило й багатьом солдатам вермахту, які опинилися в радянському полоні (а таких було, за різними оцінками, від 2,4 до 3,5 млн). Після війни військовополонені німці й особи, інтерновані чи мобілізовані як робоча сила вже на території Німеччини, працювали в СРСР на будівництві, відновлювали зруйновані мости. Поступово їх репатріювали до Німеччини. Частина бранців запроторили до ГУЛАГу, де їх спіткала така сама доля, як і колишніх радянських військовополонених з Німеччини. Лише після смерті Сталіна, у 1955 р., тих полонених німців, яким пощастило вижити, репатріювали (затримано тільки деяких інтернованих фахівців і вчених); невдовзі реабілітували в Радянському Союзі й ув'язнених за здачу в полон червоноармійців.

Окресліть проблеми, з якими стикалися повоєнні репатріанти. Поясніть, чому держави по-різному ставилися до військовополонених.

4. Поляризація євроатлантичного простору: утворення Північноатлантичного союзу і Варшавського блоку, поділ Німеччини

Поляризація євроатлантичного простору після війни відбувалася у двох напрямках: військово-політичному й економічному. У 1949 р. американська, британська і французька зони окупації Німеччини були об'єднані в єдину державу – Федеративну Республіку Німеччину (ФРН). До 1955 р. вона позбулася окупаційного статусу і стала суверенною державою. США і країни Західної Європи, включаючи згодом ФРН, створили в тому-таки 1949 р. військово-політичний союз – **Організацію Північноатлантичного договору (НАТО)**. Головна роль НАТО й досі полягає в забезпеченні свободи та безпеки країн-членів з використанням політичних і військових засобів. Організація дотримується спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи, верховенства права та мирного розв'язання суперечок. Головним військово-політичним принципом організації є система колективної безпеки, тобто спільних дій усіх членів у відповідь на зовнішню агресію. Основу для економічної інтеграції цих держав забезпечив план Маршалла. Нині членами альянсу є 29 країн.

Nota bene!

Політичні заходи в радянській окупаційній зоні Німеччини, які здійснювалися з наміром створити там підмурок для об'єднаної комуністичної Німеччини, в умовах початку «холодної війни» призвели до відкритого конфлікту. В епіцентрі процесів розколу опинився Берлін. У певний момент радянське керівництво вирішило витіснити колишніх союзників з міста і навіть з Німеччини: у червні 1948 р. розпочато блокаду Берліна – припинено подачу електроенергії та перекрито шляхи доступу до міста. Заблокованими, без продовольства і палива, виявилися понад 2 млн осіб. Радянські керівники не сумнівалися в успішності блокади. Але цього не сталося. Щоб подолати блокаду, західні держави налагодили постачання до Західного Берліна повітряним шляхом. Було здійснено 277 тис. авіарейсів. Британські й американські транспортні літаки берлінці називали «родзинковими» бомбардувальниками. Річ у тім, що пілоти, пролітаючи над містом, скидали для дітей прикріплені до хустинок солодоші. Сталіну довелося відступити: у травні 1949 р. блокаду було припинено. Престиж Радянського Союзу в Східній

Мешканці Західного Берліна зустрічають літак в аеропорту Темпельгоф. 1948 р.

Європі зазнав чергового потужного удару. Спів між великими державами навколо Берліна призвів не тільки до цілковитого політичного й господарського поділу міста, а й до утворення двох німецьких держав.

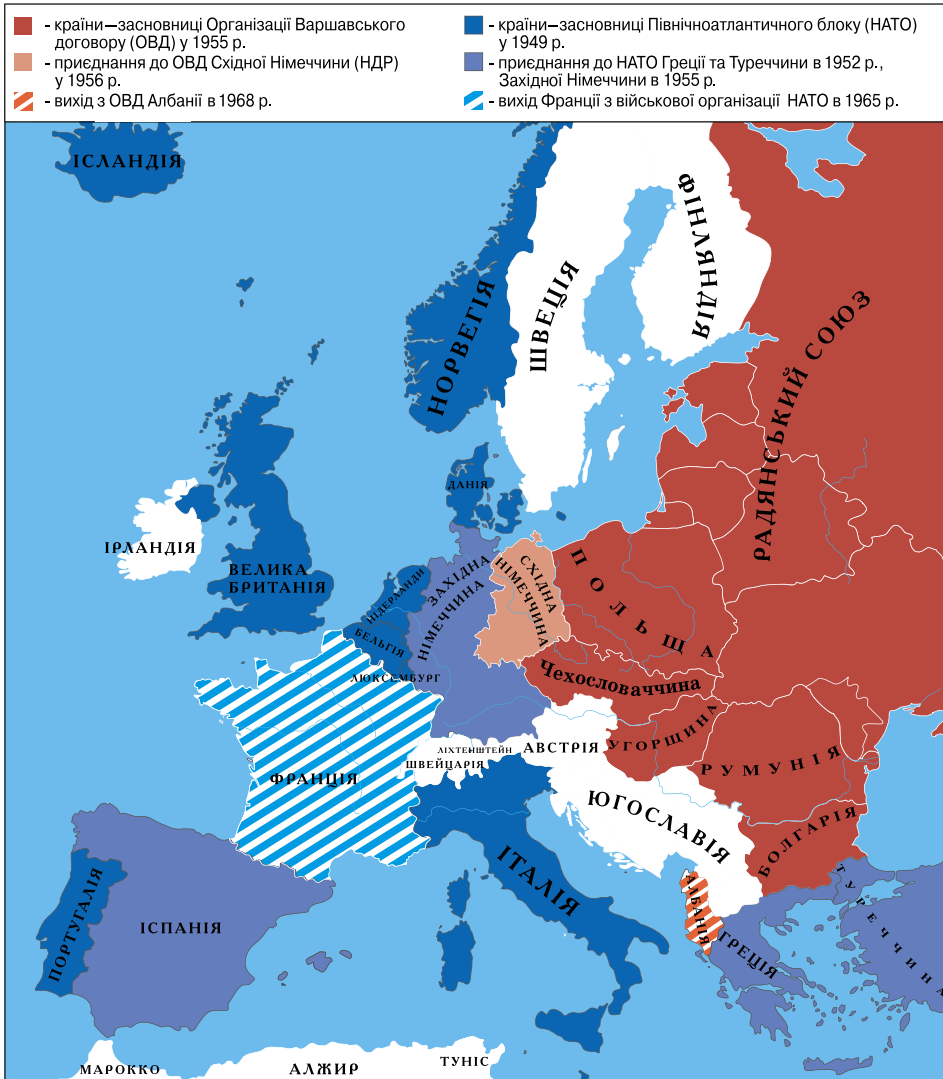
Провал берлінської блокади і проголошення ФРН показали марність сподівання Москви на утворення комуністичної Німеччини. Відтак у тому-таки 1949 р. у межах радянської зони окупації проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Визнання з боку СРСР державного суверенітету НДР мало що змінило – ця частина Німеччини й надалі перебувала під радянським контролем. Кремль не допустив і поширення плану Маршалла на країни, у яких насаджував, спираючись на присутність своїх військ, політичний режим «народної демократії». У 1949 р. в Москві було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), члени якої могли користуватися сировинними й паливними ресурсами СРСР за цінами, нижчими від світових. У 1955 р. економічний союз був доповнений військовим – **Організацією Варшавського договору (ОВД)**. Він юридично закріпив присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі.

Визначте причини і назвіть прояви повоєнної поляризації євроатлантичного простору. Чому, на Вашу думку, відбулося формування «двополюсного світу»? Які суспільні цінності були характерними для цих полюсів? Як Ви розумієте офіційне гасло Північноатлантичного альянсу: *Animus in consulendo liber* («Дух звільняється при обговоренні»)?

Ad disputandum

- ✓ Відомо, що навіть у роки Другої світової війни політика з позиції сили не поглинула всю Європу. У 1945 р. налічувалося одинадцять нейтральних держав (більшими з них були Швейцарія, Швеція, Іспанія, Ірландія, а інші – міні-держави); ще дві країни (Фінляндія та Австрія) набули нейтрального статусу в перші повоєнні роки. У групах (або парах) поміркуйте про нейтральність у політиці. Доберіть додаткову інформацію про повоєнне становище нейтральних держав у Європі. Наведіть аргументи за чи проти нейтрального статусу.

Країни – учасниці військово-політичних блоків НАТО і ОВД

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію найважливіших подій, пов'язаних з формуванням після Другої світової війни «двополюсного світу».
2. Опишіть, використовуючи карту, процес поляризації євроатлантичного простору та формування «двополюсного світу».
3. Проаналізуйте тексти (Дж. Кеннана, В. Черчілля, Дж. Маршалла), які стали ідеологічним обґрунтуванням для розгортання політики «стримування».
4. Поміркуйте, чи можна було уникнути поляризації євроатлантичного простору й розгортання «холодної війни».
5. Який суспільний досвід, здобутий людством у перші повоєнні роки, залишається, на Вашу думку, актуальним дотепер?

§ 5. Відновлення комуністичного режиму в Україні. Повстанська боротьба

1. Відновлення компартійно-державних структур в УРСР

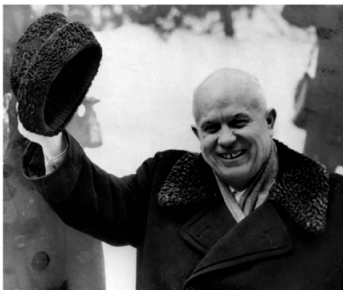
Навесні 1946 р. у СРСР було скасовано військовий стан, запроваджений на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. Відтак органи воєнного командування, які виконували під час війни функції державної влади й управління, припинили діяльність. Відразу після того зазнали реорганізації виконавчі органи влади: союзна й республіканські Ради Народних Комісарів (РНК) перетворено на Ради Міністрів, а наркомати – на міністерства. Згідно з конституцією вищим органом влади в радянській Україні була Верховна Рада УРСР. Вибори, які відбулися до Ради в лютому 1947 р., мали формальний характер, оскільки проводились, як і раніше, на безальтернативній основі, коли на одне депутатське місце балотувався лише один кандидат, попередньо пройшовши узгодження в партійних інстанціях. Партійний апарат, по суті, підміняв радянську владу.

Очільниками українського уряду в повоєнне десятиліття були Микита Хрущов (у 1944–1947 рр.) і Дем'ян Коротченко (у 1947–1954 рр.). Щоправда, Рада Міністрів УРСР мала досить скромні повноваження, позаяк більшість підприємств на території України підпорядковувалася загальносоюзним міністерствам. Першим повоєнним головою Верховної Ради УРСР був Олександр Корнійчук (у 1947–1953 рр.). Незважаючи на статус найвищого органу державної влади і найвищого законодавчого органу, законотворчість Верховної Ради УРСР до кінця 1950-х років фактично вичерпувалася незначним удосконаленням законодавства. Постійні перебудови, які відбувалися в системі управління, призвели до появи громіздкої багатоступеневої структури. З'явилася складна система бюрократизованої звітності, дублювання функцій і колосальний апарат, у якому, за влучним висловом історика Станіслава Кульчицького, «кількість начальників була співставною з кількістю безпосередніх виконавців».

Personalia

Микита Хрущов (1894–1971) – партійний і державний діяч СРСР.

Походив з українсько-російського етнічного пограниччя на Курщині (нині територія Російської Федерації). Працював на шахтах Донбасу, де брав участь у виступах проти царського режиму. У 1918 р. вступив до РКП(б). Навчався на робітничому факультеті при Юзівському гірничому технікумі, а згодом у Московській промисловій академії. Від

1931 р. за рекомендацією Л. Кагановича на партійній роботі. Невдовзі став секретарем Московського обкому і міському ВКП(б). Користувався довірою Й. Сталіна. На чолі ЦК КП(б)У в 1938–1949 рр. діяв суперечливо: з одного боку, пропонував повернути давні українські землі до складу України (як-от Холмщину, яка опинилася у складі Польщі), під час голоду 1946–1947 рр. звертався до Й. Сталіна з проханням допомоги, а з другого – жорстко керував боротьбою проти УПА і націоналістичного підпілля в Західній Україні, проводив політико-ідеологічні кампанії проти «українського націоналізму» й «безрідного космополітизму», ініціював

виселенські акції. Від 1953 р. – перший секретар ЦК КПРС. На цій посаді офіційно ініціював засудження «культу особи» Й. Сталіна, що, по суті, означало початок обережної й суперечливої лібералізації комуністичного режиму.

Централізація управління було досягнуто не тільки завдяки союзним міністерствам, кількість яких справді зросла, а насамперед через жорстку партійну вертикаль. Партійним органам належала реальна, а не декларативна (як у випадку Верховної Ради УРСР) влада. Контроль за державними управліннями здійснювався через процедуру їхнього затвердження в партійних органах. Під час Другої світової війни – в умовах нацистської окупації – КП(б)У діяла в підпіллі, а після повернення на територію України Червоної армії вона швидко відновила свою структуру. У 1938–1949 рр. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У обіймав Микита Хрущов. Винятком у тривалому періоді його правління були десять місяців (від березня до грудня) 1947 р., коли комуністами в Україні керував Лазар Каганович. Тимчасове усунення Хрущова було пов'язане з його не надто жорсткою, на думку Сталіна, позицією щодо штучного голоду, який вкотре вразив Україну. Але й надалі (аж до смерті Сталіна) партійне керівництво республікою не довіряли українцям. У 1949–1953 рр. першим секретарем ЦК КП(б)У був Леонід Мельников, також росіянин.

Nota bene! У перші повоєнні роки перед радянською владою гостро стало питання кадрового забезпечення всіх ланок державно-партійного керівництва. Нестача службовців була величезна. Влада намагалася поповнити управлінський апарат за рахунок демобілізованих фронтників. Попри налагодження управлінської дисципліни це привнесло в мирне життя звичку до командування і послуху, безумовну силу наказу. Назагал ця традиція вписувалася в централізовану, тоталітарну модель управління державою. На заході України в системі управління величезною була перевага вихідців зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР. Тільки до середини 1946 р. до Західної України було відряджено понад 86 тис. партійних і радянських працівників, спеціалістів у різних галузях народного господарства, освіти, культури та ін. Посівши ключові посади в партійних і радянських органах західноукраїнського регіону, новоприбулі були чужинцями для його мешканців, у роботі керувалися наказами згори, нехтуючи специфікою місцевого життя. У масовій свідомості в післявоєнний період чітко сформувалася дворівнева структура влади – верховна та місцева. Директори підприємств, голови колгоспів, керівництво місцевих партійних і радянських органів – тобто тих органів, які уособлювали місцеву владу, завжди ставали головним об'єктом критики з боку населення. Центральна влада використовувала такі настрої: тримала місцеве керівництво в полі критики як безпосередніх виконавців волі партії. Освітній рівень державних службовців, особливо на місцях, був низьким.

Схарактеризуйте систему управління Україною в перші повоєнні роки. Кому належала в республіці реальна влада? Використовуючи текст підручника й додаткові відомості, проаналізуйте біографії керівників повоєнної України, визначте в них спільні й відмінні риси.

2. Політика радянської влади щодо колишніх мешканців окупованих територій, остарбайтерів і військовополонених

У перші повоєнні роки радянська влада зіткнулася, особливо на території України, зі складною проблемою – поширенням серед місцевого населення прозахідних настроїв, які змушували людей задумуватися про невідрадне життя в СРСР, творили живильне середовище для зростання національної свідомості. Ці настрої з'являлися з кількох джерел, а найбільше з досвіду, як не парадоксально, німецької окупації. Широкі контакти населення з українськими націоналістами, Німеччиною та нерадянським світом призвели до поширення, за прийнятою в СРСР терміноло-

гією, «буржуазних пережитків». Уже в травні 1944 р. пленум ЦК КП(б)У ставив завдання щодо ідеологічного перевиховання українського населення, зокрема боротьби проти «буржуазного націоналізму». Ще переконливішим джерелом західних впливів були солдати, які поверталися з Європи і промовляли про переваги західного способу життя. Прозахідним ентузіазмом були пройняті розповіді й багатьох остарбайтерів і навіть колишніх в'язнів. З боку влади основним засобом подолання цих настроїв залишався терор. Одразу ж після повернення радянської влади в Україну військові трибунали провели масові суди і покарання німецьких військовополонених, що виконували адміністративні функції за часів окупації, а також тих представників місцевого населення, що співпрацювали з німцями. Проведено й чистку серед членів комуністичної партії, які перебували на окупованій території (дві третини з них було виключено з партії).

Ex libris

Погляд сучасника

Ми вже були в радянській зоні окупації. Якийсь старшина скомандував: «Всім вийти! У вагонов равняйся!» І тоді я вперше почула вульгарну лайку <...> Довгою колоною нас повели до воріт оперезаного колючим дротом «фільтраційного табору». Вразив не лише його вигляд, але й довколишній ландшафт. Ніби і не Німеччина. Її землі завжди густо заселені, а тут – піщане поле, не видно ні домів, ні дерев, тільки довжелезні бараки. <...>

Не знаю чому, але тижневе перебування у цьому «фільтраційному» таборі на території Східної Німеччини згадую мов кризь мряку. За винятком трьох подій: коли перед допитом, через який мусив пройти кожний репатріант, я зі страху втопила в гноївці величезного клозету свій улюблений щоденник; коли під час сну на дерев'яній платформі, де кожної ночі ми, мов оселедці, спали поміж чужими людьми, мене хтось сильно копнув ногою, і коли нас погнали голими митися у лазню. <...>

Ця маса голих тіл, у цій жахливій сценерії брудної лазні... Скільки мужності треба було мати, щоб в такій ситуації не втратити почуття гідності. Згодом хтось з в'язнів ГУЛАГу оповів мені, що такі «експерименти» належали до програми, спеціально розробленої енкаведистами власне для приниження гідності людей. Це, безумовно, – правда. Але таку людину, якою була моя Мама, принизити було неможливо! <...>

Була середина листопада. Сіяв дрібненький дощ, а ми їхали у відкритому кузові. <...>

Мшана. Оце наше галицьке село Городоцького району, нічим особливо не примітне, запам'яталося, мабуть, тисячами репатріантів, як жахливий сон. У Мшані на величезній галявині ще одного, вже зовсім «рідного», фільтраційного табору ділили людей на чорних і сірих (білих не було). Мшану можна порівняти хіба що з Одесою, через яку також везли тисячі репатріантів. <...> З нашого транспорту «сірих» відправляли на Донбас <...>

«Особливі» документи, отримані від військового коменданта з Герліц, як вияснилося, не мали тут сили. Але начальник транспортної колони дотримав слова. <...>

Моя вулиця! Моя вимріяна вулиця! Мабуть, сьогодні, я вже не зумію передати на папері пережиті тоді емоції. Я плакала і сміялася, раділа і боялася почути якусь страшну вістку про Бабцю. Чи жива? <...>

Моя старенька Бабуня бігла з кінця довжелезного саду. <...> В обіймах Бабуні я знала про усі пережиті біди і про усе, що могло чекати нас в майбутньому. Я почувалася тою самою Ларискою – її внуцею.

Наша поява у Львові була несподіванкою не лише для НКВД, якому, хоч би з огляду на пропаганду, не випадало нас негайно кудись подіти, але і для усіх знайомих.

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 198–202.

Колишні остарбайтери, тобто примусові робітники зі Східної Європи, ніяк не вписувалися в офіційну радянську пам'ять про війну: їх, по суті, не вважали ні в'язнями нацизму, ні ветеранами. Після завершення війни більшість остарбайтерів деякий час перебувала в таборах переміщених осіб у Західній Німеччині. Згідно з міжнародними угодами між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухваленими на Ялтинській і Потсдамській конференціях, повернення до СРСР було оголошено обов'язковим для всіх громадян, які до 1939 р. мешкали в Радянському Союзі. Відтак більшість остарбайтерів зазнала примусової репатріації. При тому їм довелося пройти через радянські перевірконо-фільтраційні табори, витримати прискіпливі допити співробітників каральних органів. Осіб, запідозрених у співробітництві з німцями, відправляли в ГУЛАГ. Багатьох молодих чоловіків відразу було мобілізовано до війська або відправлено на відновлення шахт Донбасу; дівчат скеровували на роботу в армійські підсобні господарства. Повернення до рідних домівок також не гарантувало спокою. За деякий час були проведені депортації цих людей з місць постійного проживання у віддалені райони СРСР (Казахстан або на Далекий Схід), репатріанти зазнавали репресій нібито за державну зраду. Багато з тих, хто повернувся з німецького полону, були духовно й фізично зломлені. Їх вважали людьми з сумнівною лояльністю: відмовляли в прийомі на роботу, навчання, піддавали суспільному осуду. Така сама політика підозрливості проводилася й стосовно військовополонених, які поверталися з концтаборів.

Історик Ярослав Грицак пише, що «перемога Радянського Союзу у Другій світовій війні привела не лише до зміцнення його сили і могутності – водночас вона дала поштовх зворотним тенденціям, які могли спричинитися до його занепаду і розвалу». Наведіть факти, які можуть свідчити на користь такого твердження.

3. Радянізація західних областей УРСР. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Період 1939–1941 рр. був надто коротким, аби радянська влада змогла повністю утвердитися в Західній Україні. У 1944 р. довелося розпочинати знову. Але на той раз, на відміну від попереднього, радянська влада мала справу з повністю ворожим до себе місцевим населенням. Тому, незважаючи на колосальну військову й політичну перевагу, цей процес розтягнувся для неї майже на десятиліття. Насамперед ніяк не узгоджувалася з новим режимом Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка мала незаперечний авторитет серед населення і діяла як національна інституція (під час війни, коли втрачалася віра людини у владу, цей авторитет тільки зріс); селян, які становили більшість населення регіону, жахали перспективи колективізації й загроза чергового Голодомору; а молодь, значна частина якої сповідувала націоналізм і була зв'язана зі збройним підпіллям, убачала в СРСР свого найлютішого ворога.

Перша атака була спрямована проти УГКЦ. Сталін розумів, що цю церкву не вдасться радянізувати, а тому відразу після смерті митрополита Андрея Шептицького в листопаді 1944 р. було взято курс на її ліквідацію. Попри деякі зусилля (новий глава церкви Йосип Сліпий навіть відправив до Москви делегацію для пошуку порозуміння), налагодити діалог з владою греко-католикам не вдалося. Навесні 1945 р., після кампанії з дис-

кредитації духовенства, усіх священнослужителів найвищого рангу було заарештовано. Водночас утворено ініціативну групу, яка почала пропаганду за «возз'єднання» УГКЦ з Російською православною церквою. 8 березня 1946 р. у Львові відбувся церковний собор, який постановив ліквідувати Берестейську унію й повернутися до православ'я (а фактично, злитися з російською церквою). Більшість священників, які відмовилися від «возз'єднання», було заарештовано й вислано у віддалені регіони СРСР. За кілька років, коли було ліквідовано Мукачівську греко-католицьку єпархію, греко-католицька церква перестала діяти й на Закарпатті.

Personalia

Йосип (Йосиф) Сліпий (1892–1984) – церковний діяч, патріарх УГКЦ (1975–1984), кардинал. Походив з Тернопільщини, здобув вищу богословську освіту (навчався в кількох європейських університетах). У 1917 р. висвячений митрополитом Андрієм Шептицьким на священника. Із 1925 р. – ректор Греко-католицької духовної семінарії у Львові, яку реорганізував у Греко-католицьку богословську академію. У роки Другої світової війни – архієпископ і помічник з правом наступництва митрополита Андрея Шептицького. Від 1944 р. – митрополит Галицький, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський. У квітні 1945 р. заарештований за фальшивим звинуваченням в антирадянській діяльності та співпраці з німцями. Відбув 18 років заслання в сибірських таборах. На вимогу світової громадськості в 1963 р. звільнений і депортований до Ватикану. Заснував Український католицький

університет святого Климентія Папи в Римі, філії якого діяли у Вашингтоні, Лондоні, Чикаго, Філадельфії.

На 1948 р. радянська влада в регіоні настільки зміцніла, що розгорнула форсовану колективізацію сільського господарства, що закінчилася до 1951 р. Вона повторювала модель колективізації, апробовану в СРСР на зламі 1920–1930-х років. Спочатку відносно заможних селян (так званих куркулів) обкладено непомірними податками. Найбунтівливіших депортували до Сибіру. Тоді радянські агітатори, розпалюючи соціально-майнову ворожнечу, розпочали масований тиск на селян, щоб ті вступали до колгоспів. Водночас західноукраїнська колективізація мала деякі відмінності: насамперед вона відбувалася на тлі збройної боротьби УПА, що чинила запеклий опір колгоспному руху; можливо, саме завдяки цьому західноукраїнське населення уникло голоду.

Одночасно відбувалася індустріалізація, яка повинна була виразно показати переваги нової влади. Розрахунок робився на те, що до війни це був фактично аграрний край. Тому капіталовкладення в промисловий розвиток регіону мали дати й політичні дивіденди. Розширено старі виробництва, особливо видобуток нафти, створено ряд нових галузей промисловості, як-от виробництво автобусів, радіоапаратури. Завдяки тому, що західноукраїнські підприємства були щойно збудовані й обладнані німецьким устаткуванням, вони були одними з найсучасніших у Радянському Союзі. До початку 1950-х років промислове виробництво в Західній Україні зросло більш ніж утричі й становило 10 % республіканського. Львів швидко розростався, став одним із промислових центрів України.

З індустріалізацією були пов'язані соціальні зміни: розвивалося місцеве робітництво, з'явився прошарок українських інженерів і техніків. Вод-

ночас ці зміни проявили ще одну мету радянської модернізації – русифікацію. Початкова нестача спеціалістів і кваліфікованих робітників, необхідних для роботи на нових заводах і фабриках, зумовила масове переселення до регіону росіян. Так само двома були зміни в освіті: з одного боку, радянська влада, щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, значно розширила освітні можливості населення (від початкової до вищої освіти), а з другого – в освітніх закладах, особливо вищих, активно впроваджувалася російська мова, зміст навчання підпорядковано комуністичній ідеології. Поза довірою місцевого населення залишалася комуністична партія, західні українці вступали до неї дуже неохоче й до початку 1950-х років становили в партійних осередках мізерний відсоток. За словами історика Ореста Субтельного, «хоч партія й монополізувала політичну владу, вона не пустила достатньо глибокого коріння серед західноукраїнського населення. Внаслідок цього у західних українців існувало враження, ніби вони живуть під чужоземним пануванням».

Ex libris

Погляд історика

<...> більшовицькі можновладці аж до лютого 1945 р. демонстрували підозріло прихильне ставлення до УГКЦ; це й посіяло ілюзії про започаткування нової ери у відносинах між державою і Церквою в Західній Україні.

Чому ж тоді у березні 1945 р. різко перемінилася сталінська політика? Чи до того спричинилося папське Різдвяне послання, яке з'явилося у грудні 1944 р. і викликало з боку Кремля й Московського патріархату зливу звинувачень на адресу папи, буцімто він закликає до примирення між Німеччиною та державами антигітлерівської коаліції? Або ж неспроможність греко-католицької єрархії переконати провідників ОУН/УПА, щоб вони припинили опір і пристали на радянські умови капітуляції? <...>

На основі всіх зібраних мною матеріалів цілком певно можна ствердити: хай би як повела себе тоді Греко-католицька церква, вона все одно не мала жодного шансу уникнути державної ліквідації. <...>

Стратегічною метою радянської політики в Галичині було знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еkleзіальною totoжністю і сильною національною самосвідомістю місцевого українського населення.

Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів, 2005. С. 206–207.

Погляд сучасника

Здається, що рідко чиє слідство тривало так довго, як моє. Кінець кінцем назначено суд – воєнний трибунал з трьох суддів і двох секретарів, вліті 1946 року. <...> Я зовсім нічого не знав, як боронитися і перед чим боронитися? Суд тягнувся більше тижня. Предсідник суду відносився до мене досить спокійно, хоч не скажу прихильно, бо він мусів показати своє вороже наставлення – мене оскаржували за державну зраду, між іншим, і за «провини» митрополита Андрея Шептицького. Я признав, що правив Службу Божу на поручення хворого Митрополита і так само на прохання громадян, та що я старався перешкодити братовбивчим атентатам. А, крім того, доказував я зі слідства інші наклепи, ложі, бо в дійсності проти мене вони не мали жодних обвинень. <...> Але на то судді не звертали уваги, і суд відбувався після їхньої трафаретної процедури. Предсідник суду заявив, що справа дуже серйозна, за яку радянський суд карає від двох літ тюрми до кари смерти. Під час суду мене допускали три рази до голосу, але то не мало жодного впливу на моє оправдання. Найзамітнішим в тому суді було те, що він відбувався переважно ночами, а присутніми були і могли бути тільки слідчі, КГБ і конвой.

Сліпий Й. Спомини / ред. І. Дацько, М. Горяча. Львів, 2014. С. 168–169.

Поясніть, чому політика радянської влади, так звана радянізація, наштовхнулася на опір західноукраїнського суспільства. Якою була ця політика щодо Української греко-католицької церкви? Спираючись на погляди істориків та сучасників, наведіть приклади приниження людської гідності, порушення законності в радянській Україні.

4. Депортації. Операція «Захід»

Домагаючись від мешканців Західної України лояльності, радянська влада вдавалася до депортацій – масових примусових переселень. Їх проводили під різними приводами. Один з них декларувався як висилка членів сімей українських націоналістів та учасників підпілля у віддалені райони СРСР. Цей процес радянська влада започаткувала, як тільки почала відновлювати контроль над українським Правобережжям. Перші такі розпорядження з'явилися вже на початку 1944 р. Крім учасників націоналістичного підпілля та їхніх родин, виселення застосовували й до інших категорій українського населення. Серед них – сім'ї куркулів, а також так звані ухильники від служби в радянській армії. На початку 1950-х років кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем. Протягом 1944–1952 рр. тільки із західних областей України (без Закарпатської області) виселили більше 200 тис. осіб. Репресивні дії радянської влади значна частина українського населення західного регіону України сприймала як російську експансію. Тому влада була змушена чергувати жорстокі каральні дії з пом'якшувальними заходами, що на офіційному рівні були названі «боротьбою з грубими порушеннями соціалістичної законності».

Однією з найбільш масових і водночас короткотермінових сталінських депортацій, яка має всі ознаки злочину проти людяності, була операція «Захід» (в оригіналі російською «Запад»). Виселенню підлягали за попередньо складеними списками члени родин повстанців та оунівців. Плануючи цю репресивно-виселенську акцію, радянське керівництво мало на меті знищити соціальну базу українського підпілля в регіоні (тобто тих, хто йому співчував і допомагав) та, врешті-решт, саме підпілля. Вочевидь, ішлося і про примус західноукраїнського селянства до колективізації. Реалізацію задуму пришвидшила постанова Ради Міністрів СРСР від

10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців». Відповідно до цієї постанови передбачалося забезпечити вугільну промисловість СРСР робочою силою за рахунок родин учасників українського підпільного руху та членів УПА, яких мали скеровувати на шахти вглиб Радянського Союзу.

О 2-й годині ночі **21 жовтня 1947 р.** багато мешканців Львова та інших західноукраїнських міст були вимушені пробудитися. До квартир ще сонних людей вривалися військові й після нетривалого обшуку дозволяли похапцем зібрати особисті речі, після чого у

Розгляньте фото та спробуйте дати йому назву. Для заголовка використайте асоціації та емоції, які воно у Вас викликає.

вантажівках доправляли на залізницю. Люди не мали можливості підготувати собі їжу чи теплі речі. До всього цього насильства додалися складні погодні умови: цієї ночі в Станіславській і Тернопільській областях випав сніг, лютувала хурделиця. На світанку, о 6-й годині ранку, виселенська акція охопила сільську місцевість. Підпілля листівками попереджало про заплановану акцію, але точна дата виселення була невідомою, тому лише небагатьом вдалося врятуватися від депортації. До реалізації операції було задіяно 30 тис. солдатів і майже 16 тис. керівного складу силових відомств.

Загалом із західних областей України (Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької; у Закарпатській області операцію не проводили) було виселено 26 332 сімей (77 791 осіб, з них 18 866 чоловіків, 35 685 жінок і 23 240 дітей). Під час операції було заарештовано 28 і вбито 15 осіб. Уникли виселення (переховалися) 8 330 осіб. Серед депортованих переважали середняцькі селянські родини, які становили економічну основу західноукраїнського села, що призвело до руйнації традиційної для регіону соціальної структури. Більшість депортованих було скеровано на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР, решту відправили в Омську область, де надалі використовували на промислових підприємствах та в сільському господарстві. Сотні літніх людей і дітей померло під час транспортування на північ СРСР. Під час довгої дороги на схід близько тисячі виселенців намагалися втекти з ешелонів, але більшість з них схопили конвоїри.

Ex libris

Погляд історика

<...> ворогів щораз більше визначали не стільки на класовій, скільки на етнічній/національній основі. І хоча категорія класової ворожнечі ніколи не втрачала своєї актуальності, та саме під час і після Другої світової війни національне набувало виняткового значення у боротьбі з внутрішніми ворогами. Це позначалося на ставленні до етнічних груп у радянському суспільстві загалом і знайшло свій конкретний прояв у системі ГУЛАГу зокрема. Найяскравішим і найбільш драматичним проявом згаданої тенденції стали масові депортації малих народів (корейців, кримських татар, чеченців та інгушів), а також національно орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних територіях (країн Балтії, Білорусі та України), яких було оголошено «ворогами» суцільно саме за етнічним принципом. <...> Національність почали також розглядати як першорядну категорію ідентифікації засуджених у внутрішній політиці ГУЛАГу, демографія якого суттєво змінилася саме у воєнний та повоєнний періоди.

<...> У 1944–1947 рр. чисельність українців у таборах зросла у 2,4 раза і надалі вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу в'язнів ГУЛАГу. Проте якщо у довоєнні роки співвідношення між російськими та українськими в'язнями було в середньому 4,2–4,7 : 1, то вже 1946–1947 рр. ця пропорція змінюється не на користь українців і становить 2,8–2,3 : 1. При цьому у воєнні та повоєнні роки постійно зростала кількість засуджених саме за «політичні злочини» <...> і вже на 1 січня 1946 р. політв'язні становили більшість – 60 % невільників.

Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вихити значить перемогти. Львів, 2017. С. 88.

Проаналізуйте офіційні документи щодо планування і здійснення радянською владою операції «Захід», скориставшись матеріалами електронного архіву Українського визвольного руху: <http://avr.org.ua> Якими були цілі цієї репресивно-каральної операції?

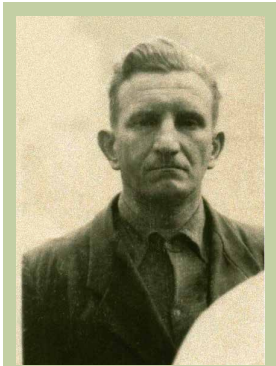
5. Український визвольний рух у 1944–1950-х роках.

Роман Шухевич

Головним гаслом повстанців була боротьба за незалежність України. З середини 1945 р., коли СРСР зміг кинути проти повстанців регулярну армію, яка прибувала з фронтів, УПА змінила тактику ведення бойових дій. Щоб зменшити втрати, за наказом керівництва УПА великі підрозділи українського націоналістичного підпілля було перетворено на дрібніші. Добре згуртовані й озброєні, вони дислокувалися в лісових масивах. У сільській же місцевості було розбудовано широку мережу підпільних боївок (по 10–15 осіб). Ці нелегальні структури, організовані за територіальним принципом, протистояли місцевим радянським органам влади і давали змогу ОУН і УПА утримувати під контролем практично всю територію Західної України. Радянські війська могли контролювати лише міста, залізниці та важливі стратегічні пункти. Масштабні бойові дії в той час УПА вела тільки на Закарпатті, намагаючись протидіяти виселенню звідти місцевого українського населення. Також через активність націоналістичного підпілля дуже мляво, особливо до літа 1947 р., проходила й колективізація в західних областях України.

Повстанці намагалися вести пропаганду не тільки серед місцевого населення (усіма способами стримували його від співучасті в радянських заходах), а й серед переселенців зі східних областей – скерованих на роботу в Західну Україну або втікачів від голоду, які масово з'явилися в Галичині восени і взимку 1946–1947 рр. Апелювали й до представників інших національностей, зокрема національних меншин краю – поляків, чехів, словаків, угорців. Висунутий провідниками ОУН та УПА клич «Воля народам! Воля людині!» був привабливим, однак дія його, з огляду на тогочасну реальність у регіоні й світі, не змогла проявитися. Хоча на рівні людських стосунків були непоодинокі випадки доброзичливого ставлення до учасників визвольного руху й відвертої допомоги (переховування поранених бійців УПА та ін.). Здебільшого пропагандистський характер мали також рейди УПА на території сусідніх з УРСР держав, зокрема Чехословаччини й Угорщини влітку 1947 р.

У 1947–1949 рр. силові органи радянської влади зосередилися на проникненні в підпільні організації, маючи намір розкласти націоналістичний рух ізсередини, тобто створити атмосферу взаємної недовіри і скомпрометувати. Унаслідок діяльності провокаторських груп, а також постійних депортацій у віддалені райони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і, врешті-решт, примусової колективізації сільського господарства було підірвано соціальну базу українського збройного підпілля. У зв'язку із цим і на підставі рішення Української головної визвольної ради (УГВР) головнокомандувач УПА Роман Шухевич у вересні 1949 р. видав наказ, згідно з яким усі повстанські відділи і штаби припинили діяльність як бойові одиниці й органи управ-

Роман Шухевич

Василь Кук

ліній. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(б), не припиняв пропагандистської діяльності. Тривали зусилля й щодо консолідації антикомуністичної еміграції.

З кінця 1949 р. органи міністерств державної безпеки і внутрішніх справ кинули всі зусилля на пошуки Романа Шухевича – голови генерального секретаріату УГВР, голови проводу ОУН в Україні і головного командира УПА (цю посаду після розформування армії не було ліквідовано). 5 березня 1950 р. у с. Білогорща неподалік від Львова Роман Шухевич, потрапивши в оточення, загинув у бою. Його смерть істотно підірвала потенціал націоналістичного підпілля. Невдовзі ліквідували й інших найбільш досвідчених і авторитетних керівників повстанського руху. У травні 1954 р. заарештовано останнього головнокомандувача УПА Василя Кука. Надалі (аж до 1960 р., коли на Тернопільщині було викрито останню криївку і загинули останні підпільники) траплялися тільки поодинокі акції пригаслого повстанського руху. Якщо взяти до уваги час тривання, територіальний простір і напругу дії, то УПА з певністю можна вважати найважливішим прикладом збройного опору проти комуністичного панування. Діяльність УПА мала далекосяжні політичні наслідки.

Nota bene!

Весільне фото Романа Шухевича та Наталії Березинської. 1930 р.

Наталія Шухевич-Березинська.
Фото з кримінальної справи

Дружина Романа Шухевича – **Наталія Березинська** (1910–2002) – з приходом радянських військ перейшла в підпілля (деякий час переховувалася в одному із сіл на Старосамбірщині). У липні 1945 р. разом з родиною була заарештована радянськими органами державної безпеки. У неї відібрали дітей і перевезли їх у дитбудинок у Чорнобилі, а звідти – у Сталіно (нині Донецьк). У 1946 р. була засуджена до 5 років заслання. Згодом покарання замінено на 10 років виправно-трудових таборів. Ув'язнення відбувала в мордовських таборах. Лише після тривалого голодування одержала відомості про дітей – Юрія й Марію. У 1955 р. табірне покарання було замінено депортаційним. Її вислано в Новосибірську область, куди приїхав і син Юрій. Згодом вони переїхали в Караганду (Казахстан), куди вислано сестру й мати Р. Шухевича. Після смерті матері чоловіка без офіційного дозволу повернулася до Львова. За проживання без реєстрації (так званої прописки) знову була засуджена на три роки ув'язнення. У Чернігівській тюрмі, де відбувала покарання, у 1957 р. зустрілася з донькою. Сина Юрія теж було засуджено (вийшов на волю аж у 1988 р.). І тільки після ще одного примусового спецселення в Караганді в 1958 р. змогла повернутися до Львова. У Львові деякий час притулком слугували підвали, іноді ночувала в катедральному римо-католицькому соборі, куди таємно впускали священики. Ситуація змінилася на краще лише після приїзду до Львова доньки Марії, яка змогла забезпечити матері притулок.

Досі серед істориків немає одностайної думки про кількість людських втрат, які стали наслідком, з одного боку, комуністичного терору, а з другого – безкомпромісного опору, до якого в повоєнні роки на території України вдалися ОУН і УПА. Історик Станіслав Кульчицький, спираючись на матеріали радянських органів безпеки, наводить такі дані: у 1944–1956 рр. пішло з життя, втратило волю або примусово змінило місце проживання майже 446 тис. громадян, так чи інакше пов'язаних з націоналістичним підпіллям (з них загиблі становили 155 108 осіб); натомість радянська сторона за 1944–1953 рр. втратила 30 676 загиблими – співробітників каральних органів, військовослужбовців, бійців винищувальних батальйонів, представників радянських, партійних і комсомольських органів, голів колгоспів, представників інтелігенції та ін.

Схарактеризуйте український визвольний рух у 1944–1950-х роках, діяльність головнокомандувачів УПА – Романа Шухевича і Василя Кука. Як Ви гадаєте, що давало сили українським повстанцям продовжувати нерівну боротьбу з комуністичним режимом?

Ad disputandum

- ✓ У групах поміркуйте про долю людини в умовах повоєнного сталінського режиму. Що означало в той час поняття «гідність людини»? Чи було можливо в умовах репресій, депортацій, збройного протистояння, коли людське життя знецінювалося, зберігати людяність? Свої висновки обґрунтуйте посиланнями на конкретні приклади з життя більш чи менш відомих особистостей того часу.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію найважливіших подій, пов'язаних з відновленням після війни комуністичного режиму в Україні та повстанської боротьби.
2. Скориставшись картою, окресліть напрямки депортацій населення із Західної України, до яких вдавався у повоєнні роки комуністичний режим.
3. Відшукайте додаткові джерела інформації про український національно-визвольний рух у повоєнне десятиліття. Укладіть тези до історичного портрета Романа Шухевича як головнокомандувача УПА.
4. Визначте баланс здобутків і втрат України й українців у перше повоєнне десятиліття. Чому цей кривавий час став одночасно живильним середовищем для вищих проявів людської гідності?
5. Поясніть, чому повоєнне десятиліття, коли комуністичний режим на теренах України зіткнувся з безкомпромісним рухом опору, досі залишається одним з найболючіших і найбільш дискусійних фрагментів української історії.

§ 6. Українсько-польські відносини

1. Польський варіант «народної демократії»

Долю повоєнної Польщі було вирішено на Кримській (Ялтинській) конференції керівників «Великої трійки» у лютому 1945 р.: країна суттєво збільшила свою територію на півночі та заході, але залишилася в орбіті

впливів СРСР. Ще наприкінці 1944 р. у Любліні на основі Польського комітету національного визволення (ПКНВ) було створено Тимчасовий уряд, який перебував під контролем Москви. Геополітичні міркування схилили західних союзників пристати в Ялті на сталінську пропозицію реорганізувати його в Тимчасовий уряд національної єдності. По суті, це відкривало шлях для встановлення в Польщі комуністичного режиму. Польський еміграційний уряд у Лондоні, як і підпорядковані йому збройні формування, насамперед Армія Крайова, опинився поза законом. Утім польські комуністи усвідомлювали потребу підтримки населення, тому на перший план ставили патріотичні гасла єдності, відбудови зруйнованої війною країни, співпраці різних політичних сил.

Виснажене війною польське суспільство поступово мирилося з новою політичною реальністю. Величезна кількість питань, які вимагали швидких рішень, змушувала погодитися з нав'язаним великими державами устроєм. У квітні 1945 р. між СРСР і Польщею було підписано договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. А в червні, після консультацій у Москві, створено польський **Тимчасовий уряд національної єдності** на чолі із соціалістом Едвардом Осубкою-Моравським. Цей уряд одразу отримав міжнародне визнання. Хоча до його складу й увійшло кілька осіб з опозиційних до комуністів політичних середовищ, Польща опинилася в цілковитій залежності від Радянського Союзу: нові кордони міцно прив'язали її до східного простору, а прокомуністичний уряд забезпечував поширення нової ідеології. Утім у перші повоєнні роки Москва намагалася приховати справжній курс нової влади під назвою «народної демократії» – устрою, який у баченні комуністів повинен був стати проміжною ланкою між капіталізмом і соціалізмом.

Провідні позиції в усіх органах держави зайняла Польська робітничка партія (ПРП). На її першому з'їзді в грудні 1945 р. ухвалено програму побудови «народної Польщі», яка б відповідала інтересам «трудящих мас» і враховувала «національні традиції». Наголос було зроблено не на соціалізмі, а на «народній демократії» як особливій формі суспільного устрою. Кількість членів партії швидко зростала за рахунок робітників і незаможних селян, для яких це був спосіб отримати адміністративну посаду й підвищити соціальний статус. Лідери партії, спираючись на вказівки з Москви, розбудовували місцеві осередки, особливо піклувалися про розвиток силових структур (війська, міліції, служби безпеки), контролювали міністерство інформації та пропаганди. До 1948 р. зусилля ПРП було спрямовано на усунення опозиції соціалістів і людовців, перетворення в економіці (через націоналізацію основних галузей господарства), закріплення політичної переваги на виборах до законодавчого сейму (вибори відбулися в 1947 р. в атмосфері залякувань і тиску), винищення збройного підпілля (польського й українського). Опозиція, яка вимагала шукати особливі форми соціалістичного будівництва, опинилася в ізоляції. Комуністам сприяла міжнародна ситуація – розгортання «холодної війни». Урешті-решт наприкінці 1948 р. з багатопартійністю було покінчено – утворено **Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП)**. На чолі партії став Болеслав Берут – давній радянський агент і послідовний сталініст.

Поясніть суть «народної демократії» як політичного режиму в повоєнній Польщі. Поміркуйте, чому Польща після війни опинилася під впливом Радянського Союзу, а польське суспільство назагал з цим змирилося.

2. Формування українсько-польського кордону. Обмін населенням між Польщею і УРСР

З погляду території й складу населення повоєнна Польща була, по суті, новою державою. Близько половини її теренів тепер становили так звані повернуті землі, які до війни належали Німеччині й на яких ще залишалося близько 3 млн німців. Утім на сході Польща втратила українські й білоруські землі з чисельним польським населенням. Таке зміщення країни на захід зумовило в перші повоєнні роки великі міграційні рухи як добровільного, так і примусового характеру. Втративши українське, білоруське, литовське, німецьке, єврейське населення і прийнявши велику кількість поляків-переселенців з прикордонних територій і репатріантів з Німеччини і Радянського Союзу, Польща перетворилася фактично на однопонаціональну державу.

Після низки попередніх домовленостей про польсько-радянський кордон **9 вересня 1944 р.** у Любліні підписано угоду між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР. Головними стали два мотиви – національний (ліквідувати етнічно мішані терени як джерело неспокою для комуністичного режиму) і економічний (компенсувати величезні людські втрати, необхідні для відбудови). Передбачалося, що переселення буде добровільним, однак воно перетворилося на депортацію за участі війська, що діяло брутально. Від **жовтня 1944 р.** до **серпня 1946 р.** з Польщі (Краківського, Ряшівського й Люблінського воєводств) до УРСР переселили 482 тис. осіб, а з території УРСР до Польщі – 788 тис. Більшість українців Закарпаття (крім мешканців кількох десятків сіл Холмщини і Грубешівщини, знищених навесні й улітку 1944 р. відділами Армії Крайової) пов'язували майбутнє з розбудовою українського національного життя в межах Польщі. Їхнє негативне ставлення до переселення було зумовлене як психологічними мотивами (прив'язаністю до батьківщини, побоюванням виїжджати в невідомість), так і політичними (ляком перед колективізацією, сталінськими репресіями). До того ж українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини радянське керівництво настирливо вимагало переселити в східні та південні, а не близькі західні області України (щоправда, реалізувати цей задум вдалося тільки на третину).

Договір про радянсько-польський кордон, який водночас став українсько-польським кордоном, було підписано **16 серпня 1945 р.** у Москві. У ньому підтверджено лінію Керзона з відступами від неї до 30 км на користь Польщі. Тоді ж укладено угоду про компенсацію збитків, завданих Польщі німецькою окупацією. Радянський Союз погодився передати Польщі 15 % німецьких репарацій, які очікував отримати, але зобов'язав польський уряд постачати вугілля за низькими цінами. У наступні роки лінію

українсько-польського кордону неодноразово уточнювали, що для людей, які мешкали обабіч, означало відселення з перенесенням житлових споруд від прикордонної зони. Особливо драматичним було встановлення кордону в 1948 р., що заторкнуло населення Верхнього Сяну – гірського терену, де села традиційно ланцюгами тягнулися вздовж ріки, яка враз стала прикордонною. Тоді понад 9 тис. осіб було виселено зі своїх садиб.

Ex libris

Погляд сучасника

Зі спогадів Нестора Охрима, 1922 р. н., с. Будинин Сокальського повіту

<...> Галицькі надбужанські села не піддавалися агітації і залишилися в Польщі, бо знали, що творилось у Західній Україні після «возз'єднання» 1939–1940 рр. Зрештою, хто хотів покидати свою батьківщину, землю своїх дідів і прадідів? У нашому селі було всього 4 родини поляків, а 130 родин українців. Влітку 1945 року польська поліція розпочала напади на наші села <...>

1946 рік. Рік безнадій, тривоги, зойків і плачів. Раз у раз «яструбки», НКВС і польська поліція товклися по селах, грабували, гвалтували, палили, нищили людей. Заговорили про переселення. Бандерівці не дозволяли переселятись в УРСР, а ці штурмували, створювали нестерпні умови, щоб примусити селян виїхати. Село опинилось між двома вогнями. <...> Весною почалось переселення. Не всі села відразу вивозили, а вибірково. Люди втікали в поля перед переселенням, але не всі це могли зробити. В кого були малі діти, змушені були залишитись в хатах.

Прийшла черга і на наше село. Десь опівночі солдати танкетками оточили село і чекали ранку. Пости стояли в чотирьох кінцях села. Ранком представники радянської влади по переселенню з охороною солдатів і польською поліцією скликали в читальню «Просвіти» людей на збори. Трохи людей старшого віку і більшість жінок пішли слухати наказу. Оголосили: до двох годин зібратись і виїхати з села на площу біля залізничної станції Белз. Плач покотився селом. По хатах нишпорили польські поліцаї і радянські солдати, підганяли людей до виїзду. <...>

Прощались із селом, домівками, ланами... Сльози текли з очей, хрестили хати, подвір'я, будівлі, ниви та з плачем від'їжджали. <...> Ніхто не знав, куди іде. Всі були такої думки, що везуть у Сибір.

<...> У Львові довідались, що їдемо у невідомий нам Гримайлівський район. <...> Покинуті поляками хати були нужденні. У кращі хати поселились місцеві жителі, які не мали своїх хат або мали погані. Нам залишилися гірші, що валились, іноді без вікон і дверей.

<...> А переселенці мріяли про свої домівки далеко за Бугом, Солокією, снилися їм ниви та цвинтар, де лежать вічним сном діди і прадіди, дерев'яна церква і відчували все звук дзвона, що наче кликав їх до себе. <...> Люди жили мріями про своє село і навіть думки не припускали, що не повернуться на свої землі.

*Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.:
Документи, матеріали, спогади: у трьох томах.
Т. 3: Спогади / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 2002. С. 328–329.*

Остання зміна кордону відбулася в 1951 р. Тоді Польща запропонувала СРСР поступитися на засадах взаємного обміну ділянкою гмін Кристинопіль, Белз, Хоробрів і Угнів у Люблінському воєводстві, де були значні поклади кам'яного вугілля і зручне для СРСР залізничне сполучення. Взамін польський уряд запросив західну околицю тодішньої Дрогобицької області – Нижньоустрицький і частини Хирівського й Стрільківського районів. У результаті угоди про обмін ділянками державних територій між СРСР і Польщею від 15 лютого 1951 р. у межах УРСР опинився Кристинопіль (згодом перейменований на Червоноград) і поклади Львівсько-Волинського вугільного басейну, а польська влада отримала змогу втілити

в життя амбітний намір – збудувати на р. Сян одну з найпотужніших у Європі гідроелектростанцій. Так колишні терени західної Бойківщини опинилися під водою штучного Солинського озера, а її мешканців переселено на Донеччину й Херсонщину.

Схарактеризуйте відчуття, які переживали переселенці на територію УРСР з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Як Ви гадаєте, чому навіть десятиліттями згодом деякі люди з числа колишніх переселенців, помираючи, заповідали покинути рідні ниви своїм дітям?

3. Збройні дії УПА на Закерзонні. Операція «Вісла»

Nota bene! У 1945–1947 рр. полем завязаного протистояння між українцями та поляками стало Закерзоння. Так називали смугу українських етнічних територій (Лемківщину, Надсяння, Холмщину й Підляшшя), розташованих на захід від сучасного польсько-українського кордону, що за результатами Другої світової війни були включені до Польщі. Термін використовували ще в міжвоєнний період, однак загальноживаним він став під час Другої світової війни, коли відновився польсько-український збройний конфлікт. Після війни поняття «Закерзоння» прижилося серед української еміграції, особливо в США і Канаді, де опинилося багато виселенців і підпільників з цих теренів. Термін утворено від прізвища британського міністра закордонних справ Джорджа Керзона, який у 1919 р. запропонував демаркаційну лінію для встановлення східного кордону Польщі (по суті, йшлося про польсько-українське розмежування). Лінія Керзона не базувалася на жодних детальних етнографічних дослідженнях. У 1939 р. лінію Керзона було використано для встановлення німецько-радянського (з поправками на користь СРСР), а в 1945 р. – польсько-радянського (з поправками на користь Польщі) кордону.

Угоди про кордон і обмін населенням, укладені між польським комуністичним і радянським урядами в 1944 р., керівництво українського підпілля оцінило як засіб винищення українців на Закерзонні й закликала до спротиву. Спочатку керівництво ОУН та УПА не мало наміру розбудувати збройні сили на Закерзонні. Однак з наближенням фронту на західних теренах України зростала кількість людей, яких різні мотиви штовхали до повстанських лав: головним було намагання уникнути репресій комуністичного режиму та мобілізації до Червоної армії, особливо серед тих, хто відзначився в антирадянській діяльності чи працював у місцевому самоврядуванні при німцях. Додатковим чинником для розбудови збройної сили на Закерзонні стали напади польських озброєних груп на українські села. Трагічний приклад цього – напад на село Павлокома в березні 1945 р. Урешті-решт польсько-українські стосунки досягли такої напруги, що змусили підпілля з двох боків до переговорів і перемир'я на антикомуністичній платформі. Однак з його досягненням улітку 1945 р. фактично припинилося й переселення, що не відповідало намірам жодної польської політичної сили.

Шпиталь УПА на Закерзонні. 1945 р.

Підтримуючи та ініціюючи антиукраїнські акції, польська влада намагалася пришвидшити переселення українців із теренів Закерзоння і таким чином позбавитися їхньої присутності в межах відновленої держави. Однак примусовий обмін населенням між Польщею і УРСР у 1944–1946 рр. не дав польській комуністичній владі бажаного результату – повного виселення українців. Частина українського населення вперто уникала переселення до Радянського Союзу. Так серед польських військових виникла думка про виселення решти українців в інші регіони Польщі. Приготування розпочали в січні 1947 р.: склали списки змішаних родин, розпалювали громадську думку, демонізуючи УПА і створюючи з українців образ колективного ворога. Насправді діяльність українського підпілля на Закерзонні в той час уже не становила загрози для польської влади, була другорядним питанням. З початку 1947 р. українське підпілля фактично припинило атаки на польські збройні підрозділи, зосередившись на захисті мирного населення. На той час підрозділи УПА в Закерзонні становили заледве дві тисячі боєдатних осіб. Тому вбивство 28 березня генерала Кароля Сверчевського – заступника міністра оборони Польщі, який приїхав на заселені українцями терени з інспекторською метою, було використане як привід, який мав виправдати будь-які, навіть найжорстокіші, дії.

Ex libris

ПОГЛЯД СУЧАСНИКА

Того літа 1945 року Провід Закерзонського краю розв'язав жіночу референтуру УЧХ [Українського Червоного Хреста]. Залишився лише нечисленний санітарний відділ, а всю медичну ділянку взяв на себе санітарний відділ при УПА. Підпільницям з жіночої мережі, принаймні значній більшості з них, призначено іншу місію.

Підпільна боротьба на Закерзонні була форпостом визвольної боротьби в Україні. Вона мала ще й завдання повідомляти світ про наші змагання до незалежності. <...> Польща все-таки формально була самостійною, з атрибутами державності: визначеними кордонами, армією і дипломатичними зв'язками зі світом. У той час вона перебувала ще й під особливою увагою колишніх альянтів. Нам Польща була вікном у світ, звідти легше було інформувати Захід про ситуацію в Україні і боротьбу, яка там велась. Першим кроком у напрямі поширення такої інформації було завдання створити свої пункти у столиці та в більших містах Польщі, що їх власне зорганізовували й обслуговували звичайно підпільниці з колишньої жіночої сітки УЧХ.

Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ, 2017. С. 91.

На світанку **28 квітня 1947 р.** шість дивізій Війська Польського оточили села, у яких проживало українське населення. Водночас, аби запобігти можливим утечам, частини НКВС і чехословацької армії заблокували східний і південний кордони Польщі. Так розпочалася **операція «Вісла»** – завершальний етап депортації українців, який відбувався в межах Польської держави. Мешканців зганяли до центру села і сповіщали про виселення. На те, щоб зібрати найнеобхідніші речі й покинути домівки, давали кілька годин. Далі виселенців у супроводі солдатів вели до збірного пункту. Як правило, це була частина пасовища, оточена колючим дротом, яку охороняло військо. До місць призначення – на «повернуті землі» (ті, що після війни відійшли від Німеччини до Польщі) – виселенців транспортували потягами. Виселення, особливо на початку, мало характер брутальної пацифікації, супроводжувалося навмисним спаленням будівель, жорстоким знущанням над родинами членів підпілля, масовими арештами.

Ad fontes

**Витяг з таємного проекту організації
акції «Схід» [надалі перейменованої на «Вісла»].
Варшава, 16 квітня 1947 р.**

I. Завдання

Остаточо вирішити українську проблему в Польщі. Для цього:

а) Здійснити в порозумінні з Державним Репатріаційним Управлінням евакуацію з південної і східної прикордонної смуги всіх осіб української національності на північно-західні землі, розселяючи їх там у максимально можливому розпорошенні.

б) Евакуація охопить усі групи українського населення включно з лемками, так само й змішані польсько-українські родини.

в) На терені головного місцезнаходження банд, у південно-східному виступі країни (район Сянока) повинна відбутися цілковита евакуація, яка має охопити також і польське цивільне населення, без огляду на професію, суспільну чи партійну приналежність. Цей терен у майбутньому буде заселений військовими поселенцями.

г) Акція евакуації мусить бути здійснена у найкоротший термін (якщо можливо, протягом 4-х тижнів) з огляду на потребу засіву ґрунтів новими поселенцями на теренах нового розселення.

д) Одночасно з акцією виселення повинна бути здійснена акція наступальної боротьби з бандами УПА, які після евакуації мусять бути безумовно знищені.

Акція «Вісла»: Документи / упоряд. і ред. Є. Місала.
Львів – Нью-Йорк, 1997. С. 102.

Операція «Вісла» – військово-політична операція польської комуністичної влади в 1947 р., що стала інструментом етнічної чистки та полягала в примусовій депортації всього українського населення південно-східних регіонів Польщі (Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшшя) до її північно-західних земель.

Nota bene!

Серед тисяч українців, які в 1947 р. стали жертвами операції «Вісла», був лемківський художник-самоук **Никифор (Епіфаній) Дровняк** (1895–1968). Його називають одним з найвидатніших художників-примітивістів (мав персональні виставки у Варшаві, Парижі, Нью-Йорку, Лондоні; його картини експонували галереї майже всіх великих європейських міст), а мистецтвознавці нараховують приблизно 50–60 тис. його картин. Хлопець почав малювати змалечку. Малював на тому, що міг роздобути: шматках картону, обкладинках зошитів, пакувальному папері. Малювання

стало способом його самовираження – картини могли висловити те, що не могло зійти з його уст (від матері хлопець усадукував ваду вимови). У 1947 р. Никифора вивезли далеко від Лемківщини. Куди саме – художник так ніколи й не сказав, але на картинах з'явилися пляжі, порти та море – вочевидь, Балтійське. Никифор здолає понад 700 км і таки повернеться до свого рідного міста Криниця. Притому пішки. І так тричі. Опісля його вже не чіпали. У реєстрах він ніде не значився, документів не мав, тож польські чиновники махнули на нього рукою. Улюбленими темами художника були архітектурні пейзажі й портрети. Він вигадував цілі міста, вулиці та площі, собори й житлові будинки такими, якими малювала їх його уява.

Никифор (Епіфаній)
Дровняк

Елегантка.
Худ. Никифор
(Епіфаній) Дровняк

Під час акції «Вісла», яка тривала три місяці, було виселено 140–150 тис. українців і членів змішаних польсько-українських родин, які проживали на території Краківського, Ряшівського і Люблінського воєводств. Переселення торкнулося всіх українців, без огляду на лояльність щодо Польської держави або ж співпрацю з підпіллям. Це свідчить про те, що польська комуністична влада мала намір остаточне вирішити українське питання в його дотеперішній етнічній і територіальній формах, а не тільки протидіяти УПА. Депортацію супроводжувало створення спеціальних адміністративно-правових бар'єрів, що мали унеможливити українцям повернення у місцевості, звідки їх виселили. З метою асиміляції українське населення розселяли на нових місцях максимально розпорошено. У 1949 р. рішенням уряду виселенців позбавлено права на залишені земельні угіддя й нерухоме майно, у державну власність передано також майно Греко-католицької церкви й українських інституцій і організацій.

Схарактеризуйте історичні обставини, пов'язані з проведенням польською владою операції «Вісла». Якими були наслідки цієї операції для українського і польського суспільств? Поміркуйте, які переживання виникали в той час у змішаних (українсько-польських) сім'ях.

4. Події Другої світової війни і перших повоєнних років в історичній пам'яті українців і поляків

Події Другої світової війни і перших повоєнних років досі є важким тягарем для українсько-польських відносин. Дуже важко підрахувати кількість людей, які стали жертвами українсько-польського конфлікту. Очевидно тільки, що з обох боків серед них було чимало цивільних осіб, у тому числі жінок і дітей. Цей конфлікт не обмежувався загиблими. Величезна кількість людей – 1,1 млн поляків і 630 тис. українців, зазнавши принижень і з почуттям незаслуженої кривди, були змушені залишити домівки і стати переселенцями. Величезних збитків зазнали цілі регіони, у яких разом з втратою місцевого населення було знищено багату, а в певних випадках унікальну, матеріальну й духовну культуру.

Реальний українсько-польський збройний конфлікт згодом перетворився на конфлікт пам'ятей. В українському суспільстві увага зосереджена на причинах конфлікту, які вбачають у помилковій національній політиці II Речі Посполитої й небажанні польського підпілля погодитися з самостійницькими прагненнями українців. Особливо глибоке й тривале відчуття кривди справила на українців акція «Вісла». Натомість у польському суспільстві, зокрема серед істориків і журналістів, поширений погляд, згідно з яким мало не єдиною причиною кривавого конфлікту була ідеологія інтегрального націоналізму, втілена в діяльності ОУН і УПА. Отож у питанні оцінки тогочасних подій поляки й українці дотримуються майже протилежних позицій, які нерідко прямують до спрощення дійсності.

Історики дискутують, як назвати те, що сталося між поляками й українцями в 1943–1947 рр. Найзагальнішим і найчастіше вживаним для опису й розуміння тогочасної дійсності став термін «польсько-український конфлікт», хоча головним засобом розв'язання конфлікту зовсім необов'язково є збройні дії стосовно супротивника. Значно більше емоцій викликають поняття «етнічна чистка» і «геноцид», межа між якими доволі плинна. Поняття «етнічна чистка» розуміють як дії з метою вигнання населення з певної території та знищення матеріальних слідів його існу-

вання. Такі «чистки» можуть – хоча й не конче – супроводжуватися злочинами проти цивільного населення. Геноцидом же називають дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Дехто з істориків пропонує називати цей конфлікт «війною» – вочевидь, якщо розуміти війну як збройний конфлікт між двома або більшою кількістю сторін задля досягнення політичних цілей. До війни вдаються тоді, коли вичерпані можливості політичного розв’язання конфлікту. Однак у випадку українців і поляків ситуація була складнішою, бо їхнє бачення ситуації не тільки прагнуло до встановлення політичного контролю над територіями, де перешкодою могло бути цивільне населення. Не менше важили настрої й стереотипи: якщо для українців це була частина національно-визвольної, повстанської боротьби, то для польського підпілля збройний конфлікт мав радше характер громадянської війни, бо, воюючи за відновлення Польщі в кордонах 1939 р., воно зіткнулося з активним спротивом українців, яких уважало колишніми громадянами II Речі Посполитої.

Історико-правова оцінка акції «Вісла»

Злочин проти людяності

- акція мала примусовий характер (відбувалася всупереч волі людей і за участі військових підрозділів);
- українців виселяли з їхніх історично сформованих етнічних теренів;
- акцію проводили без дотримання норм міжнародного права;
- мало місце фізичне насилля й знущання (кілька тисяч українців заарештовано або ув’язнено в концтаборі «Явожно», кілька сотень з них загинуло через катування).

Воєнний злочин

- акцію проведено під час польсько-українського збройного конфлікту («другої польсько-української війни») 1942–1947 рр.;
- акцію проведено тоді, коли збройні дії УПА на Закарпатті фактично припинилися й не було нагальної потреби для примусового переміщення українців задля їхньої безпеки (польська влада обґрунтовувала виселення захистом населення від підрозділів УПА);
- в операції брали участь, крім органів державної безпеки й цивільної адміністрації, підрозділи збройних сил Польщі.

Етнічна чистка

- акція стосувалася переміщення людей саме за національною ознакою (етнічні українці або члени змішаних українсько-польських сімей);
- примусове вигнання етнічної й релігійної групи (українців) з визначеного району для перетворення його на етнічно однорідний (через переселення на цю територію поляків);
- створення заборона депортованим українцям самовільно повертатися на рідні землі.

Як відображено в сучасній історичній пам’яті українців і поляків події Другої світової війни й перших повоєнних років? Чому операцію «Вісла» вважають злочинною дією, у якій переплелися злочин проти людяності, воєнний злочин, етнічна чистка?

Ad disputandum

- ✓ Спираючись на матеріал цього й попередніх параграфів, поміркуйте в парах (групах) про можливі наслідки для Радянського Союзу територіальних надбань на заході. За відповідний пункт для обговорення візьміть думку історика Сергія Плохія, яку він висловив у книжці «Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності» (Харків, 2016): «До 1945 року Радянський Союз, використовуючи свою вій-

ськову силу, пересував свої кордони в глибоку Центрально-Східної Європи. Радянські керівники скористалися гаслами українського націоналізму, номінально розширивши Українську республіку, а фактично Радянський Союз шляхом приєднання до неї польських, чехословацьких та румунських територій, традиційно заселених українцями. Ці територіальні придбання поставили радянську владу в Україні перед новими викликами. Отримавши населені здебільшого українцями території колишньої Австро-Угорщини, на які в міжвоєнний період претендували Польща, Румунія та Чехословаччина, Сталін приніс у Радянську Україну добре розвинені традиції автономії, парламентської демократії, національної та громадської самоорганізації, що були відсутні в східноукраїнських землях. Також радянський режим зіткнувся з новою ідеологічною загрозою – радикальним націоналізмом, представленим добре організованою політичною структурою з власною військовою партизанською силою – Українською повстанською армією». Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Відповідь обґрунтуйте.

Repetitio est mater studiorum

1. Відтворіть хронологію основних подій, які характеризують українсько-польські відносини в перші повоєнні роки. Від чого залежали ці відносини?
2. Використовуючи карту, схарактеризуйте повоєнний українсько-польський кордон. Чому в перші повоєнні роки лінія розмежування декілька разів змінювалася?
3. На прикладі українсько-польських відносин у період Другої світової війни й перші повоєнні роки поміркують, чому історична дійсність може відрізнятися від задекларованих в офіційних документах рішень і намірів.
4. Порівняйте бачення українсько-польських відносин у роки Другої світової війни і в перші роки після неї в сучасних українському і польському суспільствах. Чому ці погляди можуть бути протилежними? (Аналізуючи українсько-польський конфлікт, тримайте в полі зору такі питання: Як виник конфлікт? Що слугувало поштовхом? Як його пережили сторони конфлікту? Що посилює конфлікт? У чому була причина тоді й у чому вона сьогодні?)
5. Поміркують, від чого залежало взаємне сприймання українців і поляків після війни. Спробуйте висловити власне бачення цих відносин, запропонувати таке тлумачення, яке б враховувало найбільшу кількість обставин.

§ 7. Відновлення ідеологічного контролю в СРСР

1. Перемога у війні: ідеологічні інтерпретації

Боротьба за історичний образ Другої світової війни почалася задовго до її завершення. Конфлікт виник навіть навколо дати закінчення бойових дій у Європі. 8 травня 1945 р., коли в Західній Європі святкували перемогу, у радянських інформаційних зведеннях із фронту ще йшлося про день війни, хоча поза окремими вуличними перестрілками боїв уже не було. Напередодні у французькому місті Реймс начальник оперативного управління Верховного головнокомандування армійських сил Німеччини генерал Альфред Йодль підписав акт капітуляції. Однак за наполяганням СРСР антигітлерівська коаліція офіційно прийняла капітуляцію пізно ввечері 8 травня (у Карлсгорсті, передмісті Берліна), коли за московським часом було вже 9 травня. Відтак більшість країн світу почала відзначати День перемоги над нацизмом 8 травня, а Радянський Союз і підконтрольні йому країни – днем пізніше. Та й у самому СРСР майбутнє Дня перемоги

було змінним: у 1948 р., враховуючи трагічні наслідки війни, зокрема величезну кількість людей з інвалідністю, свято скасували (день став робочим, хоча салюти проводили); відновили його в 1965 р. як «свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Nota bene! У деяких країнах від 2005 р. 8 травня відзначають як День пам'яті та примирення. Так, у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 22 листопада 2004 р. державам-членам, неурядовим організаціям і приватним особам запропоновано щорічно відзначати один чи два дні (8 і 9 травня) як день пам'яті всіх жертв Другої світової війни. У документі наголошено, що ця історична подія підготувала умови для створення ООН, покликаної об'єднати зусилля держав-членів у збереженні миру та підтриманні міжнародної безпеки. Від 2015 р. 8 травня як День пам'яті та примирення розпочали відзначати в Україні, поряд з 9 травня – Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, який продовжив радянську традицію Дня перемоги. Офіційним символом цих святкувань є квітка червоного маку.

Символ пам'яті про полеглих в Україні

Спираючись на додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про історію використання квітки маку як символу пам'яті про полеглих у війнах.

По суті, усі країни – учасниці Другої світової сформували своє бачення війни. У їхніх поглядах відобразилися не тільки реальні факти, а й бажання держав і народів представити себе у кращому від інших світлі, забути темні сторінки історії й наголосити на тих, які дають моральну перевагу. Від початку кожен прагнув підкреслити жертвовність саме свого народу, його внесок у перемогу над ворогом-злом; власних солдат завжди (хіба за поодинокими винятками) представляли носіями добра. Через це в російському погляді на Другу світову війну немає місця для пакту Молотова–Ріббентропа, катастрофічних поразок початкового етапу війни, масового дезертирства, антикомуністичних рухів опору, у французькому – місця для уряду Петена, у британському й американському – для того, щоб говорити про тотальне знищення німецьких міст чи атомне бомбардування Хіросіми й Нагасакі.

Національне бачення війни	Характеристика
Польське	Війна почалася 1 вересня 1939 р. нападом саме на Польшу, а польське питання було у війні ключовим. Поляки першими чинили спротив німецькій агресії попри те, що стали жертвою німецько-радянської змови. Вони ніколи не припиняли боротьби і створили найбільшу підпільну армію – Армію Крайову, спромоглися на найбільше антинімецьке повстання – Варшавське повстання 1944 р. Поляки не співпрацювали з нацистами і, на відміну від багатьох європейських народів, не створювали національних формувань у складі німецької армії.

Російське	Війна почалася 22 червня 1941 р. після підступного нападу німців на Радянський Союз. Війна була Великою Вітчизняною. Участь у ній була священним обов'язком кожного громадянина СРСР. У війну як найкраще проявилися полум'яний радянський патріотизм і масовий героїзм, морально-політична єдність радянського суспільства, керівна роль комуністичної партії, єдність фронту і тилу, дружба народів СРСР тощо. Перемога у війні стала результатом подвигу всього народу, який взяв на себе основний тягар у протистоянні з «коричневою чумою» і врешті-решт визволив Європу і весь світ.
Британське	Британія вступила у війну, захищаючи принципи демократії й самовизначення народів. Ці принципи стали основою для формування антигітлерівської коаліції. Британці відважно протистояли нацизму. Навіть залишившись сам на сам із німецьким нацизмом у 1940–1941 рр., вони відстоювали незалежність у повітряних боях, спільно зі союзниками принесли свободу всім поневоленим народам.
Французьке	Франція, виконуючи зобов'язання, вступила у війну на боці Польщі. І попри те, що в 1940 р. потерпіла поразку й була окупована, продовжила активну антинацистську боротьбу. Відважні французькі партизани на чолі з Шарлем де Голлем істотно послабили Німеччину, і саме тому Франція заслужила місце серед країн-переможців.
Американське	Війна почалася 7 грудня 1941 р. нападом японських літаків на базу в Перл-Харбор. Вступ США у війну на боці антигітлерівської коаліції став запорукою перемоги союзників. Серед численних операцій у війні найвизначнішою була операція «Оверлорд» – висадка в Нормандії, яка остаточно закріпила перевагу коаліції над нацистською Німеччиною.

Спираючись на попередні знання історії й матеріал цього параграфу, укладіть текст (не більше 100 слів), який найкраще, на Вашу думку, відобразить українське бачення Другої світової війни.

2. «Ждановщина» та її прояви в Україні

З одного боку, перемога у війні забезпечила сталінському режиму нову могутність, а з другого – війна змінила політичний ландшафт Радянського Союзу, надавши людям небачені з часів революції можливості для самовизначення. Щоб повернути ідеологічну однорідність і централізацію на довоєнний рівень, ще до закінчення війни сталінський режим розпочав відновлювати тотальний контроль над суспільством. Його було втрачено, як уважали в Кремлі, через вимушену (задля піднесення бойового духу й згуртування суспільства в кризовий період війни) підтримку національних патріотизмів, насамперед українського, і церкви. Не меншу загрозу вбачали також у перебуванні десятків мільйонів людей на окупованій території чи на примусових роботах у Німеччині, де вони зазнали впливів західного способу життя. Крім того, до складу СРСР було включено території на заході, де населення ставилося до його ідеології, політичної системи й економічного порядку вороже чи щонайменше скептично. Отож, перед намірами влади відновити тотальний контроль над суспільством українці постали в особливо вразливому становищі.

Відновлення ідеологічного контролю над інтелектуальним життям суспільства Сталін довірив близькому помічникові Андрію Жданову. Відтак ідеологічна кампанія, розгорнута в другій половині 1940-х і на початку 1950-х років у галузі науки, літератури й мистецтва, отримала назву

Андрій Жданов

ждановщина. Вона спрямовувалася на посилення владного контролю над інтелектуальним життям республік. Якщо в РРФСР новий курс означав наступ на лібералізм і західні віяння в мистецтві (першими під гостру критику потрапили Анна Ахматова за ліричні вірші та Михайло Зощенко за сатиричні оповідання), то в Україні боротьбу вели з реальними й удаваними виявами українського націоналізму, що їх бачили мало не скрізь. Нищівної критики за ідеологічні ухили зазнала діяльність інститутів історії України

та історії української літератури, творчих спілок, редакцій газет і журналів, багатьох письменників, композиторів, режисерів. Утім, відкидаючи західну культуру, Жданов і його прибічники були змушені запропонувати привабливішу альтернативу. Відтак «ждановщина» призвела до оспівування російської культури та наукових досягнень учених-росіянин.

У бік українських митців сипалися звинувачення в «ідеологічній розхлябаності», поширенні «українського націоналізму». Літературознавців та істориків звинувачували в зображенні розвитку української літератури чи історії ізольовано від класової боротьби, ідеалізації української минувшини, перебільшенні західних впливів і недостатньому підкресленні позитивного впливу російської літератури й історії. Розгорнуто тиск на представників львівської наукової школи М. Грушевського. Композиторам діставалося за використання традиційних українських тем. Оперу Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведено другорядне місце. З письменників зазнали критики Юрій Яновський, Андрій Малишко, Олександр Довженко, Остап Вишня. Будь-які думки про потребу творчої свободи й самобутності жорстко спиналися. У 1951 р. несподівано розкритиковано популярний патріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» (1944 р.) як націоналістичний (мовляв, автор оспівував не радянську й соціалістичну, а «якусь одвічну Україну»), тоді як під час війни цей вірш заохочували, бо він сприяв мобілізації українського патріотизму проти німецької агресії. Тепер автора змусили опублікувати принизливе каяття. Невпинно зростала кількість російських шкіл, набуло поширення дублювання російською мовою україномовних журналів.

Ad fontes

Із статті про викладання іноземних мов у Чернівецькому університеті. 10 лютого 1948 р.

Стан викладання іноземних мов в університеті порівняно покращав. Проте доводиться констатувати, що викладання їх все ще не стоїть на належному рівні. Є прояви схиляння перед буржуазним Заходом. Так, деякі викладачі англійській мові надають світового значення, часто замовчуючи колонізаторський характер цієї мови <...>

У викладанні французької мови викладачі <...> не відрізняють мови паризьких комунарів і сьогочасних пролетарів Франції від мови петенів і де-голлів.

У викладанні німецької мови не треба забувати реакційної суті німецької лінгвістики, яка протягом довгих років була підпорядкована німецькому імперіалізму і досліджувала «впливи» німецької мови на інші мови, в тім числі слов'янські, замовчуючи історичні впливи слов'янських мов на німецьку.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали / упоряд. Т. Галайчак та ін. Київ, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 521–522.

3 виступу секретаря Львівського міськкому КП(б)У П. Йови на нараді працівників мистецтв м. Львова про діяльність львівських композиторів. 4 червня 1948 р.

Дехто з львівських композиторів, особливо тих, які виховувалися в буржуазних мистецьких школах, несуть на собі ще серйозний тягар західноєвропейського так званого модерністського стилю. Дехто з львівських композиторів не позбавлений ще національної обмеженості в своїх творах, зокрема недостатньо вивчають величезну музичну спадщину великого російського народу, для якої характерна правдивість, реалістичність, висока професійна майстерність, характерні всі ті елементи, які облагороджують людину, які створюють і розвивають високі моральні якості трудящих. І серед львівських композиторів ми маємо випадки захоплення реакційною романтикою минулого <...>

Наші львівські композитори пишуть мало. <...> Дехто припинив взагалі писати, боячись, щоб його не обвинуватили в якихось помилках.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали / упоряд. Т. Галайчак та ін. Київ, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 563–564.

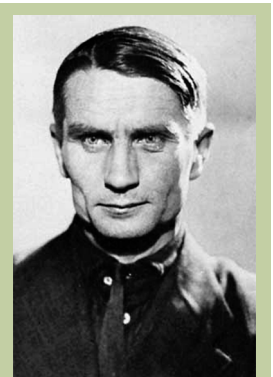

Поясніть сутність «ждановщини». Чому сталінський режим вдався до такої політики? Поміркуйте, спираючись на матеріал цього й попередніх параграфів, чому спроби Й. Сталіна відновити тоталітаризм у його довоєнній формі були успішними тільки частково, особливо в Україні.

3. «Лисенківщина»

Розвиток науки (а наука завжди тісно пов'язана з суспільним життям) великою мірою залежить від політики держави. Влада, а надто влада тоталітарна, прагне підпорядкувати собі науку та встановити над нею контроль – перетворити на засіб пропаганди. Така ідеологізація науки провадить до втрати академічної свободи. У СРСР зазнали тотальної ідеологізації суспільні дисципліни, але не уникнули цього й деякі природничі науки, насамперед біологія. Саме біологія, на думку комуністичних правителів, мала творити образ так званої нової науки, покликаної безпосередньо слугувати будівництву соціалістичного суспільства. Наукову революцію розглядали як продовження революції соціалістичної. Тому-то в СРСР на науку покладали насамперед практичні завдання й очікували швидких результатів у господарстві.

Гостра суперечність між академічною наукою, яка встановлює обмеження на перетворення природи й застерігає людей від очікування дива, та грандіозними планами соціалістичного перетворення природи, які вимагають від вчених простих технологій, є неминучою в тоталітарній державі. У СРСР цю суперечність вирішено так: академічній науці, на яку повішано ярлик буржуазної, протиставлено так звану народну науку. Таким уособленням народної науки як альтернативи генетики, що ґрунтувалася на точних методах і мала світовий статус, проголошено мічурінську біологію (насправді сам Іван Мічурін – російський біолог і селекціонер, який помер у 1935 р., – до цих процесів не мав прямого стосунку). Від 1930-х років у СРСР розгорнувся мічурінський рух. Його завданням було якнайшвидше задовольнити продовольчі потреби Радянського Союзу на тлі селянського спротиву колективізації й подолання наслідків Голодомору. Надалі ідеологом народної науки в агробіології став Трохим Лисенко. Її суть полягала в швидкому виведенні врожайних

Трохим Лисенко

сортів сільськогосподарських культур методами селекції під впливом чинників навколишнього середовища.

Ще в 1928 р. нікому не відомий агроном Трохим Лисенко заявив про відкриття нової технології в сільському господарстві – яровизації. Вона полягала в тому, щоб охолоджувати насіння перед весняним посівом для підвищення врожайності (насправді цей метод у селекції був відомий ще від середини XIX ст.). У СРСР «відкриття» Лисенка проголошено тріумфом радянської науки, а самого Лисенка названо геніальним сином радянського народу. Заступництво Сталіна й спрямована на підвищення врожайів пропаганда швидко створили з Лисенка образ геніального вченого й забезпечили йому стрімку кар'єру. У 1933 р. Лисенко почав наступ на генетику. Невдовзі усунув Миколу Вавілова, який був прихильником розвитку генетики і підтримував самого Лисенка на початку його кар'єри. Генетику почали називати «фашистською наукою», а генетиків переслідувати. Вавілова ж назвали ворогом народу, звинуватили в участі в контрреволюційних і антирадянських організаціях. У результаті його засудили до 15 років таборів, де він невдовзі загинув.

«Лисенківщина» – політична кампанія з переслідування і цькування групи генетиків, заперечення генетики і заборони генетичних досліджень (при тому, що Інститут генетики продовжував існувати). Була одним із способів контролю за радянським суспільством у період сталінського тоталітаризму. Популярну назву отримала за прізвищем агронома Трохима Лисенка. Кампанію розгорнуто серед біологів від середини 1930-х до початку 1960-х років, а апогею досягла в період «ждановщини». У переносному значенні терміном позначають будь-яке адміністративне переслідування вчених за їхні наукові погляди, які суперечать політичному замовленню.

Щоб зберегти життя, деякі вчені публічно відмовлялися від своїх поглядів і приймали сторону Лисенка. Інші не зупинилися на цьому, і задля кар'єри почали писати доноси на колег, друзів і вчителів. Багато з цих доносів були вигаданими, тож засудити могли не тільки генетиків, а будь-кого, хто мав хоч якийсь стосунок до біології. У 1948 р. ситуація досягла апогею. Тоді на одному із засідань Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенко виступив із доповіддю, у якій протиставив генетику («буржуазну», «брехливу») мічурінській біології («правдивій», «пролетарській»). «Вейсманізм-менделізм-морганізм» (термін, який утворився від прізвищ німецького, австрійського й американського вчених і який використовували для позначення класичної генетики) було офіційно визнано лженаукою, більше сотні генетиків звільнено з роботи й виключено з партії. Жертвами «лисенківщини» стали й українські біологи – Микола Гришко, Микола Холодний, Іван Шмальгаузен, Сергій Гершензон та ін. Усі генетичні дослідження було зупинено. Вони відновилися тільки після смерті Й. Сталіна, хоча М. Хрущову також імпував образ Т. Лисенка – «справжнього науковця», «геніального виходця з простого народу». Розгром генетики надовго загальмував розвиток цього напрямку науки. Разом з генетикою постраждав розвиток молекулярної біології, цитології, мікробіології, фізіології. Негативні тенденції в біологічній науці поширилися на її практичні галузі: психологію та медицину.

Поясніть сутність «лисенківщини». Чому в Радянському Союзі була можливою підтримка владою антинаукових поглядів? Поміркуйте, як «лисенківщина» вплинула на розвиток науки в Радянському Союзі. Підготуйте повідомлення про вплив «лисенківщини» на генетичну науку в Україні.

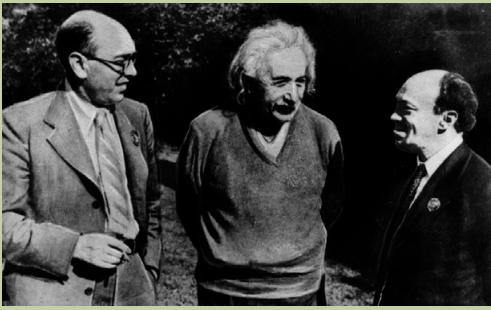
4. Боротьба з «безрідним космополітизмом»

У березні 1947 р. у СРСР було розпочато чергову ідеологічну чистку. Тоді при міністерствах і відомствах запроваджено «суди честі», що мали «повісти непримиренну боротьбу з низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку значення діячів російської науки і культури в розвитку світової цивілізації». У січні 1948 р. секретар ЦК ВКП(б) Андрій Жданов, головний партійний ідеолог, на нараді діячів радянської музики в ЦК ВКП(б) ужив вираз «безрідний космополітизм». У Кремлі космополітизм тлумачили передусім як поширення агресивного, спрямованого на світову гегемонію американського буржуазного націоналізму, як інструмент ідеологічної й культурної експансії США. Однак мішенню для радянської влади стали не ті, хто декларував свій космополітизм, а люди, які мали родичів за кордоном. Сталінський режим намагався знищити горизонтальні зв'язки між людьми і залишити кожного наодинці з державними органами.

***Космополітизм** – відчуття приналежності до людства в цілому, відданість загальнолюдським інтересам і цінностям. Відданість людству не виключає патріотизму, націоналізму або наявності певної політичної позиції в країні проживання. Однак прихильників космополітизму нерідко звинувачували в байдужому ставленні до своєї країни, нації, політичного режиму.*

В епіцентрі звинувачень спочатку опинилися театральні критики. Їхня прозахідна естетика, яку влада мусила терпіти в перші повоєнні роки, наприкінці 1940-х років уже очевидно не вписувалася в антизахідні ідеологічні межі «холодної війни». Додавало напруги й проголошення в 1948 р. Держави Ізраїль. У січні 1949 р. редакція газети «Правда», яка відображала погляди Кремля, звинуватила театральних критиків у втраті відповідальності перед народом і поширенні «глибоко відразливого для радянської людини, ворожого їй безрідного космополітизму». Їх зараховано до антипатріотичних сил, які «руйнували монолітну єдність радянського суспільства». В Україні пошуки «космополітів» поширилися на всі культурні центри республіки і сфери літературно-художньої творчості. У доповіді на з'їзді КП(б)У в 1949 р. Микита Хрущов критикував космополітів за ігнорування багатонаціональних проявів єдиної за змістом радянської культури. У резолюції з'їзду була вимога посилити боротьбу з пережитками «безрідного космополітизму» і низькопоклонства перед «гнилою культурою» буржуазного Заходу. У тому ж році девізом пленуму Спілки радянських письменників України стала фраза: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». У Києві центрами космополітизму оголошено Українське театральне товариство і Київську консерваторію. Найпоширенішими репресивними заходами щодо космополітів були моральні утиски, публічна критика, звільнення з роботи, виключення з партії, заборона друкуватися чи виступати.

Боротьба з космополітизмом призвела до наступу на євреїв, звинувачених у буржуазному націоналізмі й зв'язках з іноземними спецслужбами. Представники єврейської національності, які мали родичів за кордоном, були найвразливішими щодо звинувачень в антипатріотизмі й шкідливості. До того ж євреї були виразно представлені серед інтелектуальних еліт США і країн Західної Європи. До кінця правління Й. Сталіна кілька десятків осіб були страчені у справі Єврейського антифашистського комітету (громадської організації євреїв СРСР, створеної в 1942 р. самим Крем-

Іцик Фефер, Альберт Ейнштейн, Соломон Міхоелс (праворуч) у США. 1943 р.

Спираючись на додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про життєвий і творчий шлях Соломона Міхоелса (1890–1948) – театрального актора і режисера, педагога, громадського й політичного діяча.

лем, щоб заохотити підтримку на Заході) й деяких інших сфабрикованих процесах, сотні – відправлені до таборів, тисячі – позбавлено роботи. У січні 1948 р. лідер радянського єврейства, актор і художній керівник Соломон Міхоелс був убитий за наказом Сталіна (убивство замасковано під дорожню пригоду). До в'язниці запроторено навіть дружину-єврейку В'ячеслава Молотова, Поліну Жемчужну, уродженку Південної України та палку прихильницю Міхоелса.

Отримавши бажаний результат, зокрема залякавши радянське єврейство, яке займало важливі позиції у сфері літератури, мистецтва, науки й освіти, «вичистивши» багатьох євреїв з партійного апарату та з органів державної безпеки, влада почала згортати боротьбу з «космополітизмом». У наступні роки атаки на «буржуазний космополітизм» як знаряддя американської ідеологічної експансії час до часу відновлювалися, але з меншим розмахом – у 1951 р., коли в газеті «Правда» поміщено редакційну статтю «Проти рецидивів антипатріотичних поглядів у літературній критиці», і на початку 1953 р., під час так званої справи лікарів, коли групу лікарів звинувачено в діях проти кремлівських лідерів, зокрема у вбивстві членів радянського керівництва (у тому числі смерті Жданова ще в 1948 р.). Серед заарештованих був особистий лікар Сталіна Володимир Виноградов. Радянське суспільство, пронизане пропагандою, охопила паніка. У лікарнях багато пацієнтів вважали лікарів підступними негідниками і відмовлялися приймати будь-які ліки. У 1952–1953 рр. антиєврейські «чистки» відбувалися й у країнах «народної демократії» – Чехословаччині, Угорщині, Східній Німеччині, Румунії. Після смерті Сталіна кампанію було згорнуто.

Nota bene!

Перегляньте відеонарис «Справа лікарів» – спогад Наталії Рапопорт про арешт батька на початку 1953 р. (худ. Д. Корольов, продюсер Дж. Кейнер). У США Н. Рапопорт стала професоркою хімічних наук, досліджувала нові способи лікування раку. А тоді, у січні 1953 р., 14-річна дівчинка стала свідком арешту батька – Якова Рапопорта, доктора медичних наук, провідного патологоанатома Москви, військово-польового лікаря часів Другої світової війни. Сам Рапопорт цей епізод біографії описав у спогадах «На зламі двох епох: справа лікарів 1953 року», що вийшли друком уже наприкінці існування Радянського Союзу, у 1988 р.

Поясніть сутність розгорнутої в СРСР кампанії боротьби з «безрідним космополітизмом». Чому радянське єврейство було оголошено в той час головним ворогом сталінського режиму? Поміркуйте про зв'язок між кампанією боротьби з «безрідним космополітизмом» та утворенням Держави Ізраїль.

5. Російсько-українські відносини в радянській історичній уяві

У роки війни радянське керівництво активно використовувало національну політику для мобілізації людських ресурсів. У тилу (у Поволжі й Середній Азії) були відтворені всі ланки діяльності УРСР. Ба більше, аби підняти авторитет української компартійно-радянської верхівки, у вищі щаблі республіканського управління вмонтовано знаних представників української творчої еліти. Микола Бажан став заступником голови РНК УРСР з питань культури, Павло Тичина – наркомом освіти, Олександр Корнійчук – наркомом закордонних справ. Олександра Довженка планували висунути на посаду голови Верховної Ради УРСР. Українська тематика доволі широко зазвучала у воєнних виданнях Укрдержвидаву. Серед публікацій були твори як класиків української літератури, так і молодих письменників і поетів. За збірку поезій з проникливим віршем «Любіть Україну» Володимир Сосюра був удостоєний у 1944 р. Сталінської премії.

Однак під кінець війни політичний режим повернувся у ставленні до української інтелігенції на довоєнні позиції. Але й тут відбувалися зміни: замість риторики пролетарського інтернаціоналізму на перший план виходив російський патріотизм. Першим під критику потрапив Олександр Довженко. На кремлівському бенкеті для радянського військового командування 24 травня 1945 р. Сталін підняв келих і виголосив тост «за здоров'я нашого радянського народу і передусім російського народу». Далі в тості йшла характеристика російського народу: «найвидатніша нація з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу», «керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни», «має світлий розум, твердий характер і терпіння». Ця промова знаменувала остаточний поворот національної політики радянського уряду в бік російського шовінізму й месіанізму. Так формувалася нова самоідентифікація Радянського Союзу не як першої робітничо-селянської держави, а радше як наступника Російської імперії й одну з найбільших світових потуг. Головним героєм історії замість робітничого класу ставав російський народ.

Так само як літератори, українські історики під час війни зосередилися на патріотичній тематиці. В евакуації було видано популярні брошури про видатних осіб української історії – Івана Гонту, Устима Кармалюка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Петра Сагайдачного, Івана Сірка та ін. У 1942 р. в Уфі надруковано «Нарис історії України», який у 1943 р. перевидано в Канаді, а в 1944 р. – у Києві. Однак невдовзі місцеві інтелектуальні еліти були змушені переглянути національні історії в бік визнання російської першості, визнати свій підрядний статус «молодших братів» росіян. А позаяк у Москві годі було дати раду з численними історичними сюжетами й персоналіями неросійських народів, то пошук ідеологічно витриманих формул часто ставав відповідальністю місцевих ідеологів та істориків. Ті ж, розуміючи, що в будь-який час можуть наразитися на звинувачення в націоналізмі, не поспішали з остаточними версіями, вдавалися до безперестанних рецензувань і коригувань текстів. У підсумку до смерті Сталіна (1953 р.) так і не з'явилася жодна узагальнююча версія історії України, хоча проектів було чимало.

Перегляд української історії, розпочатий у 1947 р. після розгромної критики Інституту історії України АН УРСР, завершився вже після смерті Сталіна. До ювілею Переяславської ради, який готувалися відзначити в 1954 р., було опубліковано «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)». Вони й стали на найближче тридцятиріччя офіцій-

ною версією української історії загалом та історії українсько-російських відносин зокрема. Ця версія акцентувала на історичній спільності українського та російського народів, прагненні українців до возз'єднання в ході національно-визвольної боротьби. Наголошувалося на прогресивному значенні возз'єднання для політичного, економічного й культурного розвитку двох народів, а Українську РСР представлено як дійсно вільну, суверенну національну державу. Таким чином довоєнне положення про «приєднання» України до Росії було замінено аксіомою про «возз'єднання». «Тези» мали подвійний характер: вони повертали українському народові роль дійової особи історії й водночас спрямовували його історичну траєкторію до шукання захисту й поради в російського «старшого брата». Ця схема позбавляла істориків можливостей об'єктивного висвітлення українського минулого, позаяк боротьбу українців за державність подавала як антинародну діяльність, а керівників цієї боротьби – як зрадників народу.

Ad fontes 3 постанови ЦК КП(б)У про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. 29 серпня 1947 р.

Центральний комітет КП(б)У відзначає, що незважаючи на тринадцятирічне існування Інституту історії України Академії наук УРСР, інститут не розробив і не видав науково витриманої, марксистсько-ленінської «Історії України». <...>

Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, починаючи і слідуючи в цьому питанні за курсом Грушевського «Історія України-Русі». Відомо, що Київська Русь була колиською трьох братніх народів – російського, українського та білоруського, але Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що нібито Київська Русь була тільки українською державою.

Радянські історики з Інституту історії не викрили цю фальсифікацію історії. Автори робіт з історії України мали висвітлити визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. як боротьбу насамперед селянських мас проти польських загарбників і феодалного гніту загалом. Вони, з огляду на це, повинні були показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, придушуючи орієнтовану на Польщу особливо велику українську феодалну знать, очолив боротьбу народних мас за знищення польського гніту й забезпечив завдяки визвольній війні об'єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького й турецького поневолення.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 291.

Поясніть зміни в національній політиці радянського керівництва, зумовлені Другою світовою війною. Як ці зміни вплинули на роботу істориків? Спробуйте пояснити, чому «добрий сталінський підручник» з історії України за життя Сталіна так і не вийшов?

Ad disputandum

- ✓ **Поміркуйте про настрої серед українських культурних діячів у перші повоєнні роки. Обговоріть у групах (парах) твердження історика:** «Хоча партійне керівництво прагнуло бачити в них тільки гвинтики сталінської ідеологічної машини, більшість тогочасних українських інтелектуалів (за винятком нещодавно «возз'єднаних» західних українців) – це покоління двадцятих років, для якого побудова соціалізму і творення

української нації були поєднуваними проектами» (Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. С. 23). **Чи погоджуєтесь Ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте посиланнями на щоденникові записи Олександра Довженка (Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1959 / уклад. С. В. Тримбач. Харків, 2015), спогади Володимира Сосюра (Сосюра В. Третя Рота. Київ, 1988) та ін., які потрібно опрацювати заздалегідь.**

Repetitio est mater studiorum

1. Поміркуйте, як спроби сталінського режиму відновити в повоєнні роки ідеологічний контроль над суспільством були пов'язані з тогочасними економічними й політичними процесами.
2. Спробуйте визначити особливості політичної ідеології, яку сталінський режим практикував після війни в західних областях України. Чому ця політика відрізнялася від решти України?
3. Визначте результати ідеологічних кампаній у період «ждановщини». Чому спроби сталінського режиму повернути ідеологічну однорідність та централізацію на довоєнний рівень були успішними лише частково?
4. Поясніть зміст понять «ждановщина», «лисенківщина», «безрідний космополітизм». Як Ви гадаєте, чому саме ці поняття найкраще характеризують історію СРСР, у тому числі України, у перші повоєнні роки?
5. Окресліть вплив ідеологізованої інтерпретації Другої світової війни та російсько-українських відносин на історичну пам'ять українців. Чому перебіг і результати війни держави/народи бачать по-різному?

§ 8. Повоєнне місто і село

1. Демографічні зміни в повоєнній Україні: соціальна та національна структура

Людські втрати України у війні були величезні. Навіть попри те, що з приєднанням Закарпаття (1944 р.) і Криму (1954 р.) населення республіки поповнили два мільйони осіб, тільки в 1960 р. кількість мешканців УРСР досягла рівня 1940 р. – 42 млн. Повоєнне відновлення населення відбувалося в умовах докорінно зміненої етнодемографічної структури. Масові депортації, виселення та переселення суттєво змінили етнодемографічну картину повоєнної України. Збільшилася частка етнічних українців, натомість зменшилася чисельність етнонаціональних меншин. Зокрема, у результаті Голокосту частка євреїв зменшилася з п'яти до заледве двох відсотків. Після війни багатьох поляків, угорців, румунів, які віддавна жили в Україні, було примусово переселено в країни «народної демократії». Зате швидко зростала в Україні кількість російського населення. Це зростання відбувалося завдяки кільком чинникам, як-от відносно низькій народжуваності серед українців, міграції на територію України росіян, асиміляції українців у російську ідентичність, міграції українців за межі України.

На короткому часовому відтинку повоєнного десятиліття простежити соціальні зміни складно. З певністю, однак, можна говорити, що напрям цих змін було зумовлено відбудовою насамперед промисловості: кількість робітників і службовців зростала, а селян – зменшувалася.

Національний склад населення України (1939–1959 рр.)

Рік	Усе населення, тис.	Українці, тис.	% від усього населення	Росіяни, тис.	% від усього населення	Євреї, тис.	% від усього населення	Інші, тис.	% від усього населення
1939*	31 785	23 362	73,5	4 100	12,9	1 570	4,9	2 753	8,7
1959	41 869	32 159	76,8	7 091	16,9	840	2,0	1 779	4,3

* У межах території УРСР до 1939 р.

Соціальна структура населення України (1939–1959 рр.)

Соціальна верства	1939*		1959	
	Загальна кількість, тис.	% від усього населення	Загальна кількість, тис.	% від усього населення
Робітники	10 362	32,6	17 123	40,9
Службовці	5 467	17,2	7 253	17,3
Селяни (колгоспники, ремісники)	15 956	50,2	17 472	41,7

* У межах території УРСР до 1939 р.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ, 1997. С. 223, 262.

Утім, якщо промислове зростання, а відтак зростання частки робітництва й службовців, розглядати як критерій модернізованості, то в повоєнні роки намітилося повільнення темпів модернізації соціальної структури українського населення – принаймні, вони мали суттєво нижчі показники, ніж у РРФСР. Ще тривалий час більшість населення України становило колгоспне селянство. Наприкінці 1950-х років майже половина українців була зайнята переважно фізичною працею в сільському господарстві. Недостатньо представлені українці були серед службовців, особливо керівників, відчувалася й їхня серйозна нестача серед інтелігенції республіки. Дискримінаційна за обсягами капіталовкладень і однобока за структурою економічна політика радянського центру щодо України гальмувала соціальні зміни, але водночас породжувала напруженість і давала підґрунтя для ширення націоналізму.

Ex libris

Погляд сучасника

За кількістю студентів історичний факультет [Львівського державного університету імені Івана Франка в 1951 р.] належав до середніх. Ідейно-психологічну атмосферу у його студентському середовищі визначав не лише згори тоталітарний режим, вона залежала і від самого складу студентів за соціальним походженням, національністю, мовою спілкування, віком, статтю, життєвим досвідом окремих з них до вступу в університет, а також від певного впливу на них викладачів. За цими показниками на загальне невеликий за кількістю студентів курс (близько 55 осіб <...>) був дуже різним. На

ньому числилося 37 українців, декілька з них були російськомовними, близько 10 росіян <...>, чотири євреї <...>, один татарин <...>

Зрозуміло, що й за матеріальним забезпеченням, національною і соціальною свідомістю, культурними інтересами, етикетом поведінки, ставленням до навчання і власного майбутнього у «передовому соціалістичному суспільстві» студенти були дуже різними. У масі позитивно ставилися до навчання (підготовки до практичних занять, написання письмових завдань тощо) селянські діти. <...>

Особливо групування студентів на «сільських» та «міських» не було, але «міські» усе ж не особливо контактували із «сільськими». Майже замкнутою була одна групка, переважно русифікованих українців <...>

Студенти курсу значно різнилися між собою за рівнем критичного ставлення до офіційної ідеології та участі у часто голосних ідейно-політичних заходах, ініційованих партійними та комсомольськими організаціями. Старші за віком до таких заходів ставилися стримано, спокійно, на межі з іронією, хоча для форми від участі у них не відмовлялися. Окремі ж з однокурсників, зокрема з тих, які стали студентами у 16 років, не раз щиро брали до серця усілякі «буржуазні фальсифікації» про Комуністичну партію або про «справжню» радянську дійсність. <...>

Звичайна студентська стипендія становила 220 крб, підвищена – десь 260. Отримували її близько 80 % студентів – ті, котрі на сесіях одержували відмінні та добрі оцінки. Впроголодь на стипендію можна було вижити. <...> У кімнаті гуртожитка мешкало 14 осіб, більшість з яких, повертаючись від батьків, а особливо – після релігійних свят (Різдва, старого Нового року, Великодня) або ж з весілля чи хрестин у родині, також привозили із собою наїдки, якими ділилися з сусідами.

Макарчук С. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / ред. Р. Тарнавський. Київ, 2015. С. 70–74.

На підставі тексту підручника і наведених джерел проаналізуйте демографічні зміни, які відбулися в Україні в середині ХХ ст.

2. Відбудова промислових підприємств та міської інфраструктури

Поряд з відновленням ідейно-політичного контролю над територіями, які тривалий час знаходилися під німецькою окупацією (а такою була й Україна), головним завданням радянської влади в перше повоєнне десятиліття була відбудова зруйнованої економіки. «По всій Україні в цей період відбувалося повторне впровадження політичних, соціальних та економічних моделей, створених у її радянській частині в 1930-ті роки» (С. Плохій). Найвищий пріоритет в Україні надано відновленню греблі й реконструкції Дніпровської гідроелектростанції й загалом промислового комплексу в Запоріжжі. Електростанція дала перший струм у березні 1947 р., а у вересні того ж року запрацював металургійний завод «Запоріжсталь». Насамперед відновлювали великі промислові й енергетичні підприємства, відбудовували шахти, тоді як усе інше лежало в руїнах. Саме тоді в Запоріжжі звернув на себе увагу вищого партійного керівництва Леонід Брежнєв, звідти розпочалося його сходження кар'єрними щаблями до першої особи в державі.

До кінця четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) – а за довоєнною практикою господарські плани в Радянському Союзі й надалі продовжили укладати за п'ятирічками – було досягнуто довоєнних рівнів і навіть перевищено обсяги видобутку залізної руди, вугілля, виробництва прокату, виплавки чавуну і сталі, продукції машинобудування, виробництва електроенергії. На Заході України, у Прикарпатті, було відкрито нові родовища нафти і газу. У 1946–1948 рр. в Україні був споруджений перший і найдовший

Київ, Михайлівська площа. 1948 р.

Київ, вул. Хрещатик. 1950 р.

на той час у Радянському Союзі та Європі газопровід Дашава–Київ. Україна дала в 1950 р. чверть союзного видобутку газу. Значно повільніше здійснювалася відбудова житла, транспорту і зв'язку, легкої промисловості, сільського господарства. У 1950 р. обсяг продукції легкої та харчової промисловостей становив в Україні тільки близько 80 % від довоєнного. Радянські плани післявоєнної відбудови господарства не мали на меті відновлення в усьому обсязі передвоєнної ролі УРСР у загальносоюзному господарському комплексі. Четвертий п'ятирічний план передбачав спрямування до української економіки лише 19 % всесоюзних капіталовкладень при тому, що Україна зазнала 42 % усіх матеріальних втрат у війні.

Ex libris

Погляд історика

<...> центр Києва зруйнували не нацисти, а радянські війська. Та коли через два роки Червона армія знову ввійшла в місто, Хрущова вразило, що від його улюбленої вулиці залишилося тільки згарище і руїни. Він або не знав про причетність радянських військ до руйнування, або вдавав, що не знає. <...>

Завали почали розчищати ще в листопаді [1943 р.] Для роботи на будівництві у Києві влада мобілізувала кілька тисяч сільських жінок. <...> Та на морозі, під снігом без техніки багато не набудуєш. Робітниця – переважно мобілізовані молоді селянки 16–18 років – тікали з будівництва за першої ж нагоди, особливо коли навесні почалися польові роботи. <...>

Тоді ж таки зародилася концепція Хрещатика як «народного будівництва», здійсненого силами добровольців-киян. <...> Хоча влада роздавала талони на одяг, квитки в кіно й безкоштовну газовану воду, на початку квітня [1944 р.] кількість робітників скоротилася до 500–860 осіб на день. <...> На початку 1945 року потік добровольців вичерпався, відтоді будівництво трималося винятково на рабській праці німецьких військовополонених. <...>

Каганович, який 1947 року коротко був першим секретарем ЦК КП(б)У, на нараді в міськомі партії назвав затримки з відбудовою Хрещатика ідеологічною поразкою: «Ну, знаєте, довгий час тримати рани відкритими не можна. Ну, рани агітують проти німців, але буде такий період, коли вони почнуть агітувати проти нас...».

Хай там як, будівництво на Хрещатику розпочалося допіру наприкінці 1949 року і затягнулося майже на десять років. Його вели професійні будівельники, влада вже не скликала киян на масові добровільні роботи.

Скельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни / авторизов. пер. з англ. Я. Стріхи. Київ, 2018. С. 132, 133, 135, 138, 140.

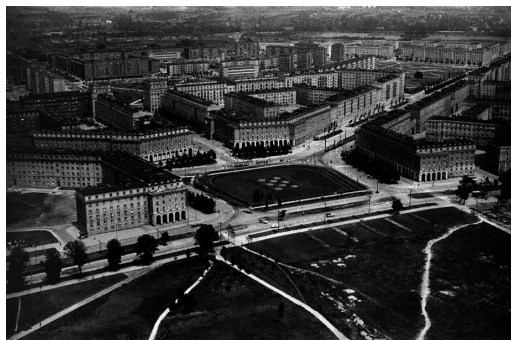
Як відбувалася відбудова промислових підприємств і міської інфраструктури в Україні в перші повоєнні роки? Проаналізуйте відбудову з економічного й політичного поглядів.

3. Умови та рівень життя міського населення

Найбільших руйнувань під час війни зазнали міста, утім після війни Україна не отримувала достатніх капіталовкладень для їхньої відбудови. У 1946–1951 рр. Україні, де війна зробила безпритульними 40 % населення, асигновано лише 15 % усіх радянських фондів будівництва. І коли б не примусові позики з геть зубожілого українського населення, ніякої реконструкції не було б узагалі. Нехтування центральним урядом капіталовкладень у відбудову українських міст призвело до того, що на 1950 р. міське населення становило 12,8 млн осіб, набагато нижче показника 1940 р. – 13,8 млн, а дві третини населення жили на селі – достоту так само, як у 1940 р. Упродовж 1950-х років міське населення України повільно відтворювало воєнні втрати.

Зростання чисельності міського населення України відбувалося в основному за рахунок росіян. До переїзду для роботи на новобудовах і підприємствах влада заохочувала працівників з різних регіонів Радянського Союзу. Утім частка українців серед містян також зросла, особливо в західних і центральних областях. Воєнні та повоєнні втрати міського населення з числа осіб єврейської та польської національностей компенсувалися масовим напливом до зруйнованих війною міст українців і росіян. Історики звернули увагу, що після війни «вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах Центральної і Західної України – у Києві, всеукраїнській столиці, та у Львові, столиці українського П'ємонту» (Я. Грицак).

Nota bene! У Центрально-Східній Європі комуністичні режими намагалися розгорнути будівництво цілком нових «соціалістичних міст» або, принаймні, змінити зовнішній вигляд старих, історичних міст. Такими прикладами можуть бути Сталінварош в Угорщині, Сталінштадт у Східній Німеччині, Нова Гута (поруч з Краковом) у Польщі. Ці міста розбудовували навколо великих сталеливарних заводів (їх проєктували й будували радянські інженери), призначених для прискорення індустріалізації, а по суті – для виробництва озброєння. На величезних будівельних майданчиках планували залучати до робіт селян і тим самим збільшувати чисельність робітничого класу. Соціалістичне місто планували як місце, позбавлене історичного тягаря, де на світ має з'явитися новий тип людини, де місто й завод стануть лабораторіями майбутнього комуністичного суспільства, культури та способу життя. Архітектура нових міст була так само політизованою: з культом важкої промисловості, стахановців, молодіжних рухів та естетики соцреалізму.

Нова Гута – спроба створення поруч з Краковом «ідеального соціалістичного міста»

Зростання промисловості не підвищило життєвого рівня містян. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання

дійшло до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба було проблемою. Трофейні товари широкого вжитку, які відразу після війни заповнили СРСР, швидко вичерпалися. На 1950 р. легка промисловість ледве досягла 80 % довоєнного рівня. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової реформи 1947 р., що знецінила карбованець і ліквідувала особисті заощадження. Підготовку до грошової реформи вели в умовах суворої таємничості. Секретність зумовлювалася наміром держави здійснити конфіскаційну реформу, тобто якнайбільше зменшити грошові заощадження і скоротити купівельну спроможність громадян.

Постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі й промислові товари» було опубліковано 14 грудня 1947 р. Старі грошові знаки, які знаходилися в обігу, обмінювали на нові у співвідношенні 10:1, розмінна монета обміну не підлягала. Обмін проводився у стислі строки – з 16 по 22 грудня, а у віддалених районах – упродовж двох тижнів. Вкладники ощадних кас (а це були переважно містяни) також зазнали великих втрат, тому що переоцінки по курсу один до одного підлягали лише вклади до 3 тис. рублів; натомість вклади до 10 тис. обмінювали по курсу три старі рублі за два нових, понад 10 тис. – два рублі за один. Облігації минулих державних позик обмінювали на облігації нової позики у співвідношенні 3:1. Внаслідок вилучення значної грошової маси під час обміну старих рублів на нові купівельну спроможність населення було істотно скорочено. Це й дало можливість знижувати в наступні роки роздрібні ціни на окремі товари.

Nota bene! Радіоприймачі, телевізори й автомобілі до початку 1950-х років були рідкістю. Після війни радіоприймачі виділяли тільки для секретарів обкомів, райкомів партії та комсомолу. Пересічні ж люди придбати приймач не могли, для цього потрібен був спеціальний дозвіл. Річ у тім, що в 1946 р. британська телерадіокомпанія Бі-Бі-Сі (BBC) започаткувала передачі російською мовою. Заборонити їх радянське керівництво не могло, проте й не бажало робити доступними для громадян.

Перший телевізор у СРСР населення побачило в 1949 р. Він мав двадцять ламп і екран розміром десять на тринадцять сантиметрів. Згодом почали використовувати лінзи, наповнені дистильованою водою, які збільшували зображення вдвічі. Купити телевізор могла дуже незначна частина міського населення. Тому перегляд телепередач був неабиякою подією: біля «блакитних екранів» збиралися не тільки їхні власники, а також сусіди, близькі й далекі родичі, сусіди цих родичів і родичі сусідів.

Технічний прогрес зачепив після війни й радянську автомобільну промисловість. Поступово трофейні «Опелі» та «БМВ» почала змінювати «Победа». У 1948 р. відбувся її перший пробіг. Продаж автомобілів «Победа» і «Москвич» рекламували в газетах, проте для пересічного містянина їхня ціна була недосяжною.

Найгострішою проблемою повоєнних міст України була нестача житла. Без даху над головою залишилося майже 10 млн мешканців. Люди змушені були жити в кухнях, ванних кімнатах, підвалах, сараях і землянках, у приміських селах, на дачах, в установах і організаціях, де вони працювали. Третина міського населення мала житлову площу меншу 5 м². У багатьох містах не працювали водопроводи. Бракувало комунального транспорту. До кінця 1947 р. діяла карткова система на продукти харчування. А після її відміни відразу визначилися товари підвищеного попиту: жири, цукор, крупи, м'ясні та рибні продукти, господарче мило, тютюнові вироби, сіль, сірники. Заробітна плата ніяк не відповідала високим цінам на продукти харчування й особливо на промислові товари. Для

більшості містян бажання вдосталь поїсти було поза межами можливого. Влада ж намагалася підтримувати повоєнний оптимізм. І справді, щорічні зниження цін (від 1948 р.), налагодження побутового обслуговування міського населення (перукарні, лазні, пральні, різного роду майстерні тощо), газифікація – усе це викликало позитивні емоції, сприймалося багатьма як турбота влади про народ.

Опишіть умови та рівень життя міського населення в Україні в повоєнне десятиліття. Проаналізуйте повоєнні соціально-економічні заходи радянської влади та настрої населення.

4. Радянське село: колгоспи і колгоспники. Голод 1946–1947 рр.

У селі важливе значення для комуністичної радянської системи мало відновлення колгоспного ладу – одночасно як джерела продовольчого постачання держави і як форми адміністративного контролю за селянством. Частка капіталовкладень, виділених в УРСР у 1946–1950 рр. на сільське господарство, була мізерною – 6,5 %. Досить високі темпи відбудови промисловості досягалися за рахунок нещадної експлуатації колгоспного селянства. У 1945 р. кількість працездатного населення в українському селі була вдвічі меншою від довоєнної. Трохи згодом – після повернення людей з армії, з радянського тилу й оstarбайтерів з Німеччини – вона зросла, але все одно не досягла довоєнного рівня. У колгоспах працювали в основному жінки. Сільськогосподарське виробництво мало екстенсивний характер – спиралося на величезну розораність земель (понад половину території України), використання важкої фізичної праці мільйонів селян, залучення великої кількості живої тяглової сили. Трохи згодом ситуацію дещо покращили машинно-тракторні станції (МТС), на розвиток яких звернуто першочергову увагу.

Селяни виживали за рахунок невеличких присадибних ділянок (і навіть їх влада намагалася скоротити), тоді як у колгоспах були змушені працювати винятково на державу. Закупівельні ціни на колгоспну продукцію були такими мізерними, що фактично йшлося не про закупівлю, а про примусове здавання продукції. Через колгоспи радянська держава черпала з села дармові ресурси для індустріалізації, а після війни – для відбудови промисловості. Формою оплати праці в колгоспах були так звані трудовні, запроваджені ще в 1930–1931 рр. під час примусової колективізації сільського господарства. Однак у реальності 95 % грошових доходів селяни заробляли продажем продукції з присадибних ділянок і тільки 5 % одержували за трудовими.

Додатковим випробуванням для українських селян став **масовий голод 1946–1947 рр.** як наслідок хлібозаготівельної політики сталінського режиму та збігу несприятливих природних обставин. Попри малосніжну, морозну зиму й посушливе літо, що призвело до рекордно низького врожаю, московська влада встановила для України непомірні плани по хлібу. Сталінське керівництво здійснювало поставки зерна з України до країн «народної демократії» (Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччини), де не тільки силовими, а й економічними засобами насаджувало комуністичні режими. Хліб з села викачували адміністративно-командними методами. Керівництво на місцях звинувачувало в саботажі, «антибільшовицькому ставленні до хлібозаготівель». Щоб врятуватися від репресій за несплату непосильних податків на землю, кожну домашню тварину, фруктове дере-

во, усе, що вирощували в присадибному господарстві, колгоспники змушені були вирізати худобу, вирубувати сади. Українські ж селяни, на думку Сталіна, взагалі потребували перевиховання як такі, що перебували на окупованій території та контактували з ворогом. В українському селі почався голод. Але замість допомоги партійне керівництво зняло з централізованого постачання за хлібними картками 3,5 млн населення, з них 2,9 млн селян.

Nota bene! Трудодні обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму найпростішої праці, записували 0,5 трудодня, за працю 9 категорії – 4,5. Вартість трудодня в колгоспах встановлювали в кінці сільськогосподарського року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу в колгоспі, ділили на кількість трудоднів усіх колгоспників за рік. Але це відбувалося тільки після того, як колгосп продав державі призначену кількість продукції (за ціною, значно нижчою від собівартості), сплатив податки державі й послуги МТС, сформував резервний і насінневий фонди. Скільки залишиться до розподілу – ніколи не було відомо заздалегідь. Для колгоспника не було жодного зв'язку між працею протягом року й оплатою трудоднів, наслідком чого продуктивність праці в колгоспах була дуже низька. Оплата праці за допомогою трудоднів (а фактично селянин працював задармо) була методом експлуатації колгоспників для фінансування індустріалізації чи повоєнної відбудови. Тільки в другій половині 1950-х років відбувся перехід на грошову оплату праці в колгоспах.

Свого апогею голод досягнув узимку й навесні 1947 р. Голодування охопило майже всі українські території, тільки західні області зібрали достатній врожай. Саме завдяки можливості потрапити до цих регіонів і купити чи виміняти клуночок зерна виживало багато людей з інших регіонів України. Микита Хрущов, тоді перший секретар ЦК КП(б)У і голова республіканського уряду, відважився звернутися до Сталіна з проханням зменшити хлібозаготівельний план (у відповідь отримав телеграму, де його названо «підозрілим елементом»). Після звинувачень українців у саботажі союзному керівництву все ж довелося визнати голод. Але надаючи Україні вже в розпал голоду фуражну, насінневу і продовольчу позики, а також прийнявши допомогу від ООН, у Москві рятували не так населення, як посівну кампанію 1947 р. Водночас Хрущова на декілька місяців усунуто з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, партійну владу в республіці на той час обійняв Лазар Каганович, активний реалізатор в Україні політики сталінського терору (інколи використовують термін «кагановщина»). Аби приховати воєнні й повоєнні втрати, у Радянському Союзі відмовилися від чергового перепису населення. Тому кількість жертв голоду 1946–1947 рр. можна обчислити тільки приблизно – це були сотні тисяч людей (за різними оцінками, від 300 тис. до 1 млн).

У наступні роки політика щодо українського села була суперечливою. З одного боку, Хрущов, який повернувся на партійну посаду, шукав способи підвищити продуктивність праці в сільському господарстві й покращити сільський побут, а з другого – влада надалі практикувала старі методи примусу й терору. У 1948 р. з'явилося відразу декілька рішень – про запровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водойм (реагуючи на загрозу посухи), про виселення з УРСР селян, які не виробляють обов'язкового мінімуму трудоднів (для упокорення селян), про укрупнення колгоспів (для раціональнішого використання ресурсів). У 1951 р. М. Хрущов, керуючись наміром подолати істотні відмінності між містом і селом, виступив з ідеєю так званих агроміст. По суті, це

означало відмежування селян від присадибних ділянок. Щоправда, тоді ідею Хрущова різко розкритикував Сталін як таку, що може викликати зайве невдоволення серед колгоспного селянства.

Схарактеризуйте повоєнну політику радянської влади щодо українського селянства. Визначте причини масового голоду 1946–1947 рр. Спираючись на попередні знання з історії України, порівняйте повоєнний голод з голодом 1921–1923 рр. і Голодомором 1932–1933 рр.

Ad disputandum

- ✓ Розгляньте картину художниці Тетяни Яблонської «Хліб». Картину було написано в 1949 р. у с. Летава Чемеровецького району Хмельницької області. Співставте зображене на картині зі здобутими на уроках історії знаннями про стан українського села й становище українського селянства в перші повоєнні роки.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію подій, які можуть у різний спосіб характеризувати повсякденне життя містян і селян повоєнної України.
2. На карті вкажіть місця найважливіших повоєнних (від)будов у радянській Україні. Окресліть території, охоплені масовим голодом 1946–1947 рр.
3. Використовуючи додаткові відомості, підготуйте повідомлення про повоєнну відбудову зруйнованих європейських міст (наприклад, Києва, Варшави, Берліна). Спробуйте зробити це в порівняльному плані.
4. Аргументуйте (або спростуйте) думку про те, що в політиці щодо українського міста й села радянська влада й після війни використовувала довоєнні політичні, соціальні й господарські практики.
5. Визначте наміри й мотиви дій радянської влади в повоєнному українському місті й селі. Історики стверджують, що повоєнний дефіцит продуктів харчування загострював відчуття зубожіння і несправедливості, змушував містян і селян міркувати про причини цього – виходити за межі буденних потреб і звертатися до державної політики. Чи згодні Ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте.

Розділ 2

Світ у пошуках нових моделей розвитку

Друга світова війна не відразу підвела риску під старим світом, від якого треба було відмовитися. Такі можливості ще тільки належало відкрити. Цей розділ оповідає про те, як було влаштовано світ у 1950–1970-х роках. Але це не була застигла конфігурація. У ній виникали нові ідеї та проходили апробацію нові суспільні форми, які згодом (на зламі 1980–1990-х років) знову забезпечили докорінні перетворення у світі. Пошуки нових моделей розвитку світу відбувалися в кількох взаємопов'язаних площинах: а) творення нового чуття європейської єдності, яке спершу відбувалося як кампанія за реформу міжнародних відносин з позицій моралі, а згодом – як розвиток економічної кооперації; б) віднайдення способів утримання миру в умовах двох світових політичних полюсів (між СРСР і США) та наявності ядерної зброї; в) досягнення трансатлантичної єдності, позаяк Німеччину було переможено й поділено, а Франція та Велика Британія більше не займали центральне становище у світовій політиці, американська економічна потуга витіснила їх на узбіччя; г) творення постіндустріального суспільства, тобто соціальної системи, у якій замість сфери матеріального промислового й сільськогосподарського виробництва під впливом науково-технічного прогресу головною стає сфера інформаційного обміну та надання різноманітних послуг; д) віднайдення місця для країн «третього світу», які не приєдналися до якогось одного блоку й кількість яких стрімко зростала в результаті деколонізації.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Напишіть есе, у якому відобразить історію своєї родини (або одного з її представників) на тлі історичних подій 1950–1970-х років. Розпитайте рідних і близьких про те, якими вони жили тоді турботами, як бачили і що знали про світ.
2. Підготуйте історичну довідку / презентацію про зміни, які відбулися у світі в 1950–1970-х роках у сфері комунікації. Висловіть припущення, які можливості ці зміни відкривали і як впливали на світогляд людини.
3. Зберіть відомості, які могли б у різний спосіб показати, якими були мрії людей на різних континентах, а насамперед у Європі в 1950–1970-х роках. Як вони бачили осяжне майбутнє? Які з цих передбачень справдилися, а які – ні?

Вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Братислава. Серпень 1968 р. Фото Л. Беліка

СВОВОДА
УКРАЇНСЬКИЙ ЩОДЕННИК

SVOVODA
UKRAINIAN DAILY

Редиславів і Адміністративна: "Свобода" 41-43 Street N.E. Jersey City, N.J. 07310 434-0237 434-0867
Українська: 432-8710
Пол. в Нью-Йорку: 441-1511
Українська: 441-1515
Українська: 441-1527

№ 154 ДЖЕРСІ СІТІ І НЬЮ ЙОРК, ЧЕТВЕР, 22-ГО СЕРПНЯ 1968 ЦЕНТІВ 10 CENTS JERSEY CITY AND NEW YORK, THURSDAY, AUGUST 22, 1968 № 154 VOL. LXXV

СОВЕТСЬКІ ВІЙСЬКА ОКУПУВАЛИ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНУ

ВІДКРИТОЮ АГРЕСІЄЮ І ТАНКАМИ ТА ГАРМАТАМИ МОСКВА НАМАГАЄТЬСЯ ПРИПИНИТИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ; НОВА АГРЕСІЯ МОСКВИ ВИКЛИКАЛА КРИЗУ В СВІТІ; ПРЕЗ. ДЖАНСОН ВІДБІВ НАРАДИ КРАСОВОЇ РАДИ БЕЗПЕКИ; БРИТИЙСЬКИЙ ПРЕМ'ЄР ВЕРНУВСЯ ДО ЛОНДОНУ; ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА НЕ СТАВИТЬ ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИВУ, АЛЕ ПРИХОДИТЬ ДО СПОНТАННИХ СУТИЧОК МІЖ НАСЕЛЕННЯМ І ОКУПАНТАМИ

КОРОТКІ ВІСТІ

В АМЕРИЦІ

ПРЕЗИДЕНТ ДЖАНСОН ПІДПИСАВ ЗАКОН про контроль зброї домашньої війни, коливаючись чотири години. Президент давши, що американські війни треба обмежити, щоб їх виконувати. Згідно з підписаним законом треба користуватися контролем зброї з домашньої війни з двох років. Крім не за сталею і коли стійкою контролю не буде така сила, яка виконувати від федеральної влади, щоб в цей світлий, що не виконати свого завдання. Треба бути федеральні контролю. Американські війни спочатку 12 блядишів зброї зброї домашньої війни, щоб 15 місяців до не має відомий контроль.

КАПІ РИЧАРД МІ. ПІСКОМ ВІННІЦЬКА, яку робить між Вашингтоном і виборчої комісії свого чоловіка на той робити у II дорозі доми Платони і Джулія. Плато

Прага. — Врані врані на середі 21 серпня в р. советські війська, разом із військовими частками Східної Німеччини, Польщі, Мадярщини в Болшеві, завоювали до Чехословацчини. Крім того зробили про сільські сполучення і сполучення війська ще неже, але було сімнадцять, що в останню чергу. Сили союзників над чехів, коли врані 18 свід і дві сільські війська, який підпорядкований також советському командуванню. Офіційне повідомлення про владу советських військ появилось в черговому радю 9 год. 130 по півночі, при тому, як робить чеської ласи.

Наслідки агресії Москви в ЧСР на події в Америці

За всіма наслідками агресії Москви в ЧСР, як і в Америці, комуністичні керівники перетворили агресію в дипломатичну агресію в Чехословацькій державі. Комуністична партія в Америці викликала американську дипломатичну політику і внутрішню агресію в Америці. Советська інвазія в Чехословаччину перетворилася на загрозливу агресію проти Америки. Президент Джиммі Картер на 144 сторони Н. Р. Паскаль. Комуністичні про-

РЕПРЕЗЕНТАНТИ УННА ЗГОЛОСИЛИ ПРОПОЗИЦІЮ ДО ПЛАНФОРМИ ОБОХ ПАРТІЙ

§ 9. «Холодна війна» і посилення консервативних тенденцій у США і СРСР

1. «Холодна війна». Гонка озброєнь

Розпочата в другій половині 1940-х років «холодна війна» початково охопила тільки євроатлантичний простір. Вона характеризувалася розподілом сфер впливу в Європі між США і СРСР. Однак згодом «холодна війна» вийшла за межі євроатлантичної політики й набула світового характеру. Особливе місце в радянсько-американському суперництві мали азійський і близькосхідний компоненти. Вступ СРСР у війну з Японією пришвидшив завершення Другої світової війни, але водночас відкрив для Кремля безпосередній доступ до керівництва комуністичними рухами в регіоні, насамперед у Китаї та Кореї. У 1949 р. китайські комуністи на чолі з Мао Цзедуном увійшли до Пекіна, потіснивши прихильників Чан Кайші, давнього американського союзника. Так до «залізної завіси» в Європі додалася «бамбукова завіса» на Далекому Сході. На Близькому Сході головним джерелом напруги стали арабо-ізраїльські відносини. Напруга зростала, і жодна сторона й гадки не мала про можливість поразки.

З політичними ритмами «холодної війни» взаємодівав, хоч і невеликим відставанням, розвиток озброєнь. Майже до кінця 1950-х років США мали перевагу завдяки не тільки могутньому ядерному арсеналу, а й засобам повітряної доставки боезарядів. Було винайдено міжконтинентальні балістичні ракети, які тільки посилили загрозу блискавичного ядерного удару на всій земній кулі. Незалежні ядерні арсенали, крім США і СРСР, у той час сформували також Велика Британія і Франція. «Холодна війна» сягнула кульмінації на зламі 1950–1960-х років, коли СРСР надолужив технологічне відставання в галузі озброєнь. Наглядно це було продемонстровано спочатку запуском першого штучного супутника Землі (1957 р.). Згодом було підтверджено й ефективність радянських ракет, коли над Уралом збили американський висотний літак-розвідник

(1960 р.). Однак, у міру того як розгорталася гонка озброєнь, яка поширилася на космос, зникало розуміння, у чому саме полягає справжня військова перевага.

Ex libris

Погляд історика

Глобалізація «холодної війни» сталася протягом 1950-х років. У геополітичному аспекті ця війна стала природним наслідком конфронтації, що зіткнула одну державу, яка домінувала над суходільним масивом Євразії, з іншою, яка могла послати свої суходільні, морські та повітряні сили в усі частини світу. У своєму політичному, економічному та ідеологічному аспектах війна відбивала суперництво одного блоку, що мав претензії на світовий патронаж над комуністичними революціями, з іншим блоком, що обстоював демократію, капіталізм і свободу торгівлі. «Холодну війну» живив тодішній процес деколонізації, який залишив по собі низку нестабільних постколоніальних держав, відкритих для війн, що їх провадили ставленики обох сторін; подекуди, як-от у багатих на нафту країнах Близького Сходу, неоціненні ресурси становили нездоланну спокусу.

Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ, 2000. С. 1147.

Гонка озброєнь – процес прискореного накопичення запасів зброї та військової техніки, їхнє вдосконалення на базі мілітаризованої економіки й широкого використання з військовою метою досягнень науково-технічної революції, якісне й кількісне суперництво у військовій силі між супротивними державами.

Спираючись на додаткові джерела інформації, обґрунтуйте (або спростуйте) твердження про загрози, які несли гонка озброєнь для планети й сталого розвитку людства.

2. Локальні війни та міжнародні військово-політичні кризи.

Джон Кеннеді

Проявом «холодної війни» були локальні війни. Суперництво СРСР і США втягнуло в конфлікти азійські, латиноамериканські й африканські країни. Згодом деякі з них намагалися жити за рахунок «безкорисливої братерської допомоги», яку отримували від тієї чи іншої наддержави залежно від ідеологічних орієнтирів. Країни «третього світу» (тобто країни,

В'єтнамські діти. 1954 р.

що розвивалися й економічно відставали від індустріальних західних держав і конкурентного радянського блоку) перетворилися на поле битви між Сходом і Заходом. Саме там, на думку світових лідерів, мала вирішитися доля майбутнього – соціалізм чи демократія. Найбільш небезпечними локальними конфліктами стали в'єтнамська війна 1957–1973 рр. за участі США (від 1964 р.) та афганська авантюра СРСР 1979–1989 рр., де у воєнних діях безпосередньо брали участь збройні сили великих держав. Разом з тим після корейської війни 1950–1953 рр. обидві наддержави уникали прямого зіткнення, проте намагалися розширити зони впливу й отримати територіальні переваги в різних частинах світу, особливо на Близько-

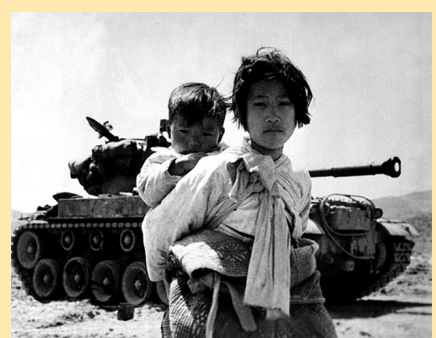

Розгляньте картину П. Пікассо «Убивства в Кореї» (1951 р.). З'ясуйте обставини її створення та схарактеризуйте творчий задум художника.

му Сході та в Африці. У радянсько-американській конфронтації місце збройних конфліктів на деякий час займали дипломатичні кризи, їх використовували як засіб попередження збройних конфліктів. У цьому сенсі дипломатичні кризи відігравали доволі конструктивну роль у міжнародних відносинах.

Першим великим збройним конфліктом атомної ери стала **корейська війна 1950–1953 рр.** – війна між Північною та Південною Кореєю за участі США (під прапором ООН), СРСР і КНР. У 1945 р. після капітуляції Японії й за угодою союзників на території Кореї було встановлено військово-адміністрацію: на південь від 38-ї паралелі – американську, на північ – радянську. Після невдалих спроб домовитися про формування національного уряду об'єднаної Кореї в 1948 р. було створено дві держави: Корейську Народно-Демократичну Республіку (КНДР) і Республіку Корея. Війна розпочалася зі збройного нападу КНДР на Республіку Корея. Жертвами війни (тільки загиблими) стали близько 120 тис. солдатів і офіцерів військ ООН (у тому числі 70 тис. південнокорейських військовиків) і 1,5 млн бійців північнокорейської армії та китайських військових формувань. СРСР надавав військово-повітряну підтримку армії КНДР. Завершилася війна на тих позиціях, з яких розпочиналася: відповідно до умов перемир'я між корейськими державами встановлено 4-кілометрову демілітаризовану зону (приблизно по 38-й паралелі). Це розділення на дві корейські держави (зі столицями у Пхеньяні й Сеулі) з антагоністичними політичними режимами існує дотепер.

Не менше джерело напруги виникло в Індокитаї. Війна в'єтнамців проти французької колоніальної адміністрації за незалежність у 1945–1954 рр., яку називають Першою індокитайською війною, закінчилася розділенням В'єтнаму на дві держави: Демократичну Республіку В'єтнам (столиця Ханой) на півночі та Республіку В'єтнам (столиця Сайгон) на півдні. Зазвичай ці держави називали Північним і Південним В'єтнамом.

Корейські діти. 1950–1953 рр.

Збройний конфлікт між в'єтнамськими державами називають **Другою індо-китайською війною 1957–1973 рр.** На боці Північного В'єтнаму виступали СРСР і КНР, а Південний В'єтам підтримували США. Ситуація ускладнилася тим, що на півдні ще розгорнувся прокомуністичний партизанський рух, так званий В'єтконг (в'єтнамські комуністи), який отримував військову допомогу від ханойського уряду. У 1964 р., після Нанкінського інциденту, коли американський корабель-розвідник потрапив під атаку північнов'єтнамських торпедних катерів, розпочалася повномасштабна участь США у війні. Радянський Союз брав участь у ній на боці Північного В'єтнаму, якому постачав військову техніку (насамперед літаки й зенітно-ракетні комплекси), надсилав військових радників та інструкторів.

Білий дім, щоби приховати негативні факти про війну, зокрема вбивство цивільного населення, використовував політику мінімальної відвертості. Але з часом таке дозування інформації зруйнувало довіру американців до влади. Вони бачили тисячі поранених і покалічених ветеранів. Відтак виник і зростав антивоєнний рух. Формальним завершенням в'єтнамської війни стала Паризька угода 1973 р., яку підписали держсекретар США Генрі А. Кіссінджер, міністри закордонних справ Республіки В'єтам, Демократичної Республіки В'єтам і представник Тимчасового революційного уряду Південного В'єтнаму (В'єтконгу). Під час в'єтнамської

війни американська армія втратила вбитими і померлими від ран понад 46 тис. осіб, збройні сили Південного В'єтнаму – 196 тис., а В'єтконгу й Північного В'єтнаму – близько 900 тис. Виведення американських військ не принесло бажаного миру. Ще кілька років точилися бойові дії всередині В'єтнаму, аж поки комуністичні війська не здобули Сайгон. У 1976 р. було проголошено створення єдиної Соціалістичної Республіки В'єтнам.

У середині 1950-х років інтереси великих держав зіткнулися на Близькому Сході. Цей регіон приваблював покладами дешевої нафти й вигідним стратегічним розташуванням. Загострення ситуації зумовили політичні події: революція 1952 р. в Єгипті, націоналізація урядом Гамаль Абдель Насера Суецького каналу в 1956 р. і, як відповідь, британсько-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту. Прорадянський курс насерівського Єгипту, зміна політичного режиму в Іраку (1958 р.) стурбували керівництво західних держав. У Ліван та Йорданію ввели британсько-американські війська, відповідно до оприлюдненої в 1957 р. доктрини Ейзенхауера. Ця доктрина виходила з політики «стримування комунізму» та керувалася ідеєю політичного вакууму на Близькому Сході, що з'явився там унаслідок ослаблення позицій Великої Британії та Франції. А тому США брали на себе зобов'язання підтримувати на Близькому Сході всі антикомуністичні сили й уряди. Арабський світ розколовся на прихильників прорадянської та прозахідної орієнтації.

Фокусом протистоянь на Близькому Сході став арабо-ізраїльський конфлікт. Тут у вузол суперечностей сплелися ворожість арабського світу до створеної в 1948 р. на основі рішення ООН Держави Ізраїль, яку підтримали США, та ізраїльська політика блокування державотворчих процесів у палестинських арабів, на боці яких виступив СРСР. Війна, до якої арабські країни змусили Ізраїль у **червні 1967 р.** (увійшла в історію як **Шестиденна війна**) закінчилася для Сирії, Йорданії та Єгипту поразкою і значними територіальними втратами – Синайського півострова, Голанських висот, Західного берегу Йордану. Війна зав'язала ще тугіший вузол суперечностей. Невдалою для арабів стала й **війна Судного дня 1973 р.** Після цих кривавих воєн було очевидним, що вирішити близькосхідні проблеми воєнним шляхом – ілюзія. Примирення і співіснування арабів та ізраїльтян лежать у площині мирних переговорів і політичних рішень.

Найперше наддержави суперничали за вплив на Єгипет. У 1970 р. президентом цієї країни став Анвар Садат. До того часу, як людина не нова в політиці, він розчарувався в прорадянській орієнтації Насера. Уважаючи допомогу СРСР у протистоянні з Ізраїлем недостатньою, Садат почав політичне зближення із США. Відносини Єгипту із СРСР погіршувалися – спочатку країна відмовилася від радянської військової допомоги, було вислано радянських радників. А визначальним поштовхом для зближення зі США й згоди на мирні переговори стала чергова поразка Єгипту у війні проти Ізраїлю, у яку Садат, керуючись бажанням реваншу за принизливу поразку в 1967 р., вплутався в 1973 р. (це була так звана війна Судного дня). У 1976 р. Єгипет денонсував угоду про дружбу із СРСР, а в 1978 р. на саміті в Кемп-Девіді під головуванням президента США Джиммі Картера Анвар Садат і Менахем Бегін, прем'єр-міністр Ізраїлю, домовилися про укладення миру, взаємне визнання і повернення Синайського півострова до складу Єгипту. Відповідну мирну угоду було підписано в 1979 р. Садат і Бегін отримали Нобелівську премію миру за «зруйнування психологічного бар'єру, що стояв на заваді цілому поколінню мешканців Близького Сходу досягти порозуміння і взаємних людських контактів».

По суті, за наявності ядерної зброї США й СРСР були змушені співувравляти кризами, щоб запобігти їхньому розвитку в небезпечний військовий конфлікт. Так, у 1961 р. хоча й було збудовано Берлінський мур (він мав стати на заваді втечам німців у Західний Берлін), усе ж вдалося уникнути збройної сутички. Найгострішою кризою часів «холодної війни» була **Карибська криза 1962 р.**, яка стала останнім випадком прямого протистояння СРСР і США. Криза вибухнула після того, як СРСР розпочав розміщувати на Кубі ядерні ракети. Урешті-решт у жовтні 1962 р. збройні сили США і СРСР приведено в бойову готовність. Світ опинився на межі ядерної війни. Тільки завдяки кількадечним прямим переговорам (так званій гарячій лінії) між Джоном Кеннеді й Микитою Хрущовим конфлікт вдалося залагодити без застосування сили: СРСР погодився вивести з Куби ракети, а США зобов'язалися зняти блокаду острова й вивести ракети з Туреччини. Карибська криза змусила ядерні держави замислитися про загрозу нових озброєнь. Відтак у 1963 р. було підписано договір про заборону випробування ядерної зброї у трьох сферах – повітрі, під водою і в космосі.

Personalia

Джон Фітцджеральд Кеннеді (1917–1963) – 35-й президент США (1961–1963 рр.). Освіту здобув у Гарвардському університеті (юридичні й політичні науки) та Лондонській економічній школі. Під час Другої світової війни служив в

Джон і Жаклін Кеннеді

американських військово-морських силах. Як кандидат у президенти висунув програму реформ «Нові рубежі». Став наймолодшим президентом США (у 44 роки). Адміністрація Кеннеді започаткувала курс ліберальних реформ, спрямованих на стимулювання економічного зростання, забезпечення громадянських прав (передусім чорношкірих, національних меншин, жінок), поліпшення матеріального становища пересічних американців. У зовнішній політиці пріоритетами були зміцнення позицій США як лідера «вільного світу» і протидія

поширенню комунізму. Не ухилився від жорсткого протистояння з СРСР (під час Берлінської кризи 1961 р. і Карибської кризи 1962 р.), одночасно виступав за гнучку політику та діалог з радянським керівництвом. Убитий у Далласі.

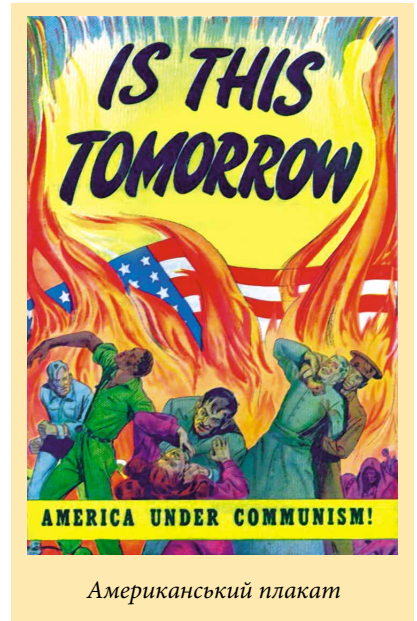

Схарактеризуйте локальні війни та міжнародні військово-політичні конфлікти в 1950–1970-х роках. Зберіть додаткову інформацію про їхній перебіг та наслідки.

3. Відлуння «холодної війни» у внутрішньополітичному житті держав Заходу та «соціалістичного табору»

У США відлунням «холодної війни» був *маккартизм* – політична кампанія в 1950–1954 рр., яка проводилася під знаком фанатичного антикомунізму. Її започаткував сенатор-республіканець Джозеф Р. Маккарті, який в одному з виступів заявив про десятки й навіть сотні комуністів і прихильників комуністичної ідеології в зовнішньополітичному відомстві США. Переконалих доказів не подав, але в атмосфері «холодної війни» країну охопив антикомуністичний психоз. Конгрес ухвалив спеціальні, а

по суті дискримінаційні, закони: про внутрішню безпеку й обмеження імміграції. Розпочалися масові перевірки працівників на лояльність. Політична істерія боротьби з «червоною загрозою» торкнулася не тільки багатьох чиновників і політиків, насамперед діячів Демократичної партії, а й інтелектуалів, письменників, акторів, режисерів. «Полювання на відьом», тобто переслідування інакомислячих і опонентів, змусило емігрувати з країни, наприклад, Чарлі Чапліна – відомого британсько-американського кіноактора комедійного жанру. У «чорні списки» потрапили сотні організацій, профспілок, засобів масової інформації. І тільки тоді, коли Маккартні ініціював слухання представників самої республіканської адміністрації Д. Ейзенхауера, розпочав пошуки «підривної діяльності» в Сенаті, заговорив про комуністичне проникнення і шпигунство на користь СРСР у збройних силах, це викликало різку реакцію з боку Білого дому і Конгресу США. Діяльність Маккартні було засуджено й згорнуто.

Американський плакат

Антисемітизм – вороже ставлення до євреїв, яке обумовлене ненавистю до їхнього етнічного походження, культури або релігійних поглядів. Термін уперше вжив у середині XIX ст. австрійський і німецький учений Мориц Штайншнайдер у фразі «антисемітські заботони».

Ex libris

Погляд історика

Ледве прихований антисемітизм у політиці Сталіна був спробою мобілізувати найнижчі соціальні інстинкти, щоб заглушити народжувану некеровану культуру і, зокрема, українську національну самосвідомість, надати останній примітивної антиєврейської спрямованості. Тоталітарний режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом із соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури. Антисемітизм, підозри щодо «прихованого єврейства» усіляких «розумників» якнайбільше пасували для цієї ідеології.

Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1999. С. 645–646.

У СРСР відлунням «холодної війни» стала кампанія боротьби з «космополітизмом», яка вилілася в антисемітизм. Термін «антисемітизм» у сучасному вжитку позначає всі антиєврейські висловлювання, упередження, погляди й дії, незалежно від того, якими чинниками (релігійними, расовими, соціальними чи іншими) вони мотивовані. Кульмінація сталінського антисемітизму припала на початок 1953 р. Вона тривала два місяці, до смерті диктатора. Під впливом «справи лікарів» (сфабрикованої кримінальної справи проти групи лікарів, переважно євреїв, звинувачених у змові й убивстві низки радянських лідерів), про яку було оголошено 13 січня, суспільство охопила антисемітська лихоманка. Протягом

наступних шести тижнів практично щодня радянська преса піддавала сумніву лояльність і добросесність єврейських громадян країни. Справа радянського антисемітизму опинилася на шпальтах західної преси. Сталін помер, але антисемітизм, посіяний Кремлем, пережив його.

Смерть Сталіна врятувала життя багатьом євреям, але не могла здолати страх перед відновленням репресій. Мрією багатьох була еміграція до Ізраїлю. Кількість заяв на виїзд зростала, а під впливом близькосхідних подій серед єврейського населення СРСР міцніли націоналістичні настрої. На підставі польсько-радянської угоди 1957 р. євреї з числа уродженців східних воєводств міжвоєнної Польщі й нові члени їхніх родин отримали можливість залишити СРСР. Репатріація євреїв України до Польщі здебільшого була першим кроком на їхньому шляху до Ізраїлю та інших країн, оскільки від 1956 р. польські громадяни єврейської національності мали право на еміграцію. Спроби радянської влади протидіяти емігрантським настроям успіху не мали. Кількість єврейського населення в УРСР упродовж 1959–1969 рр. зменшилася на 7,5 %, а протягом 1970–1978 рр. – на 18,4 %. Тоді головні зусилля радянської влади проти єврейства були спрямовані на обмеження релігійних свобод; руйнування традиційних цвинтарів; закриття синагог під претекстом «боротьби з релігійними забобонами»; публічні лекції з викриттям сіонізму, юдаїзму й критикою ізраїльської політики; показові процеси над групами євреїв, звинувачених у скоєнні «економічних злочинів»; заохочення асиміляції через мовний примус (частка євреїв, які вважали рідною мовою їдиш, зменшувалася) і провоковане обставинами радянської дійсності вимушене приховування частиною євреїв своєї національності. Метою цих заходів було сформувати образ внутрішнього ворога, створити враження, що єврейське населення загрожує громадській безпеці та надто чисельне.

Nota bene! Поступово єврейські проблеми в Радянському Союзі загалом і Українській РСР зокрема виходили за межі традиційної моноетнічності. 29 вересня 1966 р. у Києві відбувся мітинг з нагоди 25-ї річниці початку масових розстрілів у Бабиному Яру. Він зібрав кілька сотень учасників – євреїв і неєвреїв. На мітингу виступив Іван Дзюба – український літературознавець, громадський діяч. У його та інших виступах, поряд із закликами увічнити пам'ять загиблих, висловлювалося невдоволення тим, що на мітинг не прийшли офіційні представники, що нічого не робиться для спорудження пам'ятника в Бабиному Яру, що в країні процвітає антисемітизм, відсутні єврейські школи, театри, преса. Інформуючи ЦК КПУ про жалобний мітинг, один з партійних діячів відзначив, що захід «був організований єврейськими та українськими націоналістами з метою розпалювання націоналістичних тенденцій серед єврейського населення м. Києва».

В УРСР у повоєнні роки розгорталася боротьба з «буржуазним націоналізмом». Поняття «український буржуазний націоналізм» з'явилося в радянській Україні на початку 1920-х років – спочатку в директивних документах КП(б)У, а згодом в офіційній публіцистиці та наукових дослідженнях. Під це гасло, яке виконувало суто ідеологічні функції і здебільшого просто використовувалося як політичне тавро, підганяли всі ідеологічні течії та політичні угруповання, які вважали конкурентами правлячої партії в «національному питанні». З кінця 1920-х років термін «буржуазний націоналізм» перетворився на універсальне знаряддя в боротьбі з будь-якими виявами національної свідомості, культури, ідеологічними чи політичними напрямками, які не збігалися з державною ідеологією в

«національному питанні» й могли (чи вважали, що могли) загрозувати пануванню цієї ідеології або стати основою для сепаратизму.

Після війни боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом» покладали переважно на істориків. Перед ними ставили завдання нівелювати національні відмінності та посилювати наступ на «українську буржуазну ідеологію». Історики повинні були пропагувати виняткову роль російського народу в історичному житті України. Ученим, які не дотримувалися цього, загрозувало публічне обвинувачення в націоналізмі й антирадянській діяльності, заборона на цитування чи публікацію праць, звільнення з роботи й навіть ув'язнення. Як звинувачення вказувалися «контрреволюційні погляди», «нездорові антирадянські настрої», пропаганда «буржуазно-націоналістичних ідей», недостатня сумлінність у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», підкреслення національної самобутності українського народу. Дослідження, які було визнано політично шкідливими, вилучали з бібліотек і відправляли до спеціальних фондів або знищували.

Визначте зміст поняття «маккартизм». Поясніть, чому американський маккартизм, радянський антисемітизм і концепцію «українського буржуазного націоналізму» вважають відлуннями «холодної війни».

4. Українська діаспора в умовах «холодної війни»

Друга світова війна зумовила нову (третю) хвилю української еміграції. Вона мала політичний характер і була спрямована головним чином до Північної Америки – США і Канади, де знаходилися найбільш зорганізовані й активні українські громади. Тоді, відразу після війни, повертатися до СРСР у межах угод про репатріацію відмовилися більше 200 тис. українців. Урешті-решт вони отримали статус переміщених осіб. Усіх об'єднувало негативне ставлення до радянського режиму. У цьому скупченні політичних емігрантів були представники творчої інтелігенції, оstarбайтери, колишні в'язні концтаборів, бійці Другого польського корпусу під британським командуванням (так званої армії Андерса), вояки інтернованої в Італії дивізії СС «Галичина», трохи згодом до них приєдналися й бійці УПА, які з боями рухалися на Захід. Більшість переміщених осіб становили вихідці з Галичини. Здебільшого це були молоді енергійні освічені люди.

Діаспора – частина певної етнічної спільноти (народу), що постійно проживає поза межами історичної батьківщини на правах або зі статусом національної меншини і зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною, підтримує національні традиції. Первісно термін «діаспора» застосовувався щодо єврейської спільноти, яка після Вавилонського полону в VI ст. до н. е. розселилася поза межами Палестини.

Два-три роки емігранти були вимушені жити в численних таборах для переміщених осіб (здебільшого в окупованій американськими військами Баварії), де розгорнули активну організаційну, культурно-освітню та політичну діяльність. Не бракувало й суперечностей. Вони виникали на соціальному, конфесійному (греко-католики й православні), а найбільше політичному ґрунті. Особливо гострими були конфлікти, які спалахували між представниками різних політичних партій, особливо між бандерівською та мельниківською фракціями ОУН. У 1947–1951 рр. відбувалося переселення емігрантів з таборів на постійні місця проживання. З території

Німеччини та Австрії переселенці їхали до США (80 тис.), Канади (30 тис.), Австралії (20 тис.), Великої Британії (20 тис.), Бельгії (10 тис.), Франції (10 тис.), Бразилії (7 тис.), Аргентини (6 тис.) та ін. Багато з тих, хто початково рушив до Великої Британії, Франції, Бельгії та Латинської Америки, з часом оселилися в Північній Америці.

Ex libris

Погляд сучасника

Як довго ще зможуть втікачі бути у Ді-Пі [від англ. *Displaced Persons* – переміщені особи] таборах на руїнах Німеччини й Австрії? Таки завжди був страх (чи погроза), що Москва захоче простягнути руку по ще більший шматок Європи. Відомості про сотки тисяч тих, яких насильно «повернули», зокрема тих, які були в різних ГУЛАГах через вдумані оскарження, говорили за себе. <...>

Та щоб мати навіть якісь напівреалістичні надії на таку еміграцію, треба було підготуватись ще й під такими оглядами: вивчити чужі мови і здобути якесь *практичне* ремесло або знання. <...>

Мої батьки розуміли, що вони мусять здобути якесь *практичне* знання. Тато вже був майже у пенсійному віці (мав 64 роки), ніколи не працював руками (тільки під час війни в Німеччині). Він був свідомий того, що вже не встигне осягнути якогось диплому чи дозволу бути викладачем і навчати латини, бо хоча він знав п'ять мов, англійська мова не була серед них. Тому Тато вирішив вчитися виробляти шкури чи займатися бджільництвом. Мамі було 52 роки. Вона вміла добре малювати, тому їй легше було вивчити фотографічне ретушування, чи рисування форм жіночих суконь. <...>

Щоб кудись емігрувати, треба було мати запрошення від якогось спонсора. Позаяк мої Батьки були у старшому віці, не було легко дістати спонсора. Ми отримали запрошення тільки до Канади, від родини Олексюків. <...>

Позаяк ми погодилися на еміграцію в Канаду, треба було кілька місяців полагоджувати різні формальності у Мюнхені, куди ми мусили тепер [у квітні 1948 р.] переїхати. <...>

Ми проживали у Мюнхені, у таборі Функ-Казерне, понад чотири місяці. Більшість того часу ми проводили в коридорах, де неуспішно чекали на різних консулів і підконсулів та інших чиновників. <...>

В цьому таборі були люди різних національностей, і всі вони були кандидатами на емігрантів до різних країн. Нашій рідні призначили кімнату, де вже жили ще три родини. Моїм Батькам дали два долішні ліжка, а мені одне горішне. <...>

Ми причалили до Канади в місті Квебек (Quebec City) 28-го вересня 1948 р. Сонце вже заходило, все побережжя було освітлене золотом, а дерева немов гралися мінливими відтінками золота і помаранчі. <...> Природа нас вітала, та всі дорослі розуміли, що все ж таки, це **ч-у-ж-и-н-а!**

Залеська Онішкевич Л. Бомби, границі і два праві черевички: Друга світова війна очима дитини-біженця. Львів, 2018. С. 178, 180–182, 187.

У своїх нових країнах українські переселенці розгортали активну діяльність – співдіяли із старими інституціями й творили нові. У США нова хвиля мігрантів додала сили українській громаді й значно розширила ряди її активістів. Українці в США намагалися повністю відновити втрачену на батьківщині інфраструктуру національного руху, в їхніх руках були десятки найрізноманітніших інституцій. Подібно, хоча для того бракувало ресурсів, діяли емігранти в Європі. У 1945 р. з Праги до Мюнхена перемістився Український вільний університет, у якому навчались українські студенти з різних країн Заходу. Тоді ж у Регенсбурзі та Мюнхені відновив діяльність Український технічно-господарський інститут. З 1947 р. в Мюнхені почало діяти відділення Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), а від 1961 р. виходив український часопис

літератури, мистецтва та суспільного життя «Сучасність». У Великій Британії від 1945 р. виходила україномовна газета «Українська думка». Невдовзі з'явився український суспільно-політичний, літературний і науковий часопис-місячник «Визвольний шлях», заснований у Лондоні в 1948 р. ОУН. Посередницьку роль між українцями і британцями відігравали Англо-українське товариство (1953 р.) і британсько-українське Товариство імені Івана Мазепи (1967 р.).

Nota bene!

Думка спорудити пам'ятник Тарасу Шевченку в столиці США виникла ще наприкінці XIX ст. Однак втілення задуму розпочалося аж через півстоліття. Ініціативу підтримало чимало американських політиків. Один із сенаторів пояснював підтримку проекту тим, що Шевченко був «співцем свободи». У СРСР, використовуючи дипломатичні представництва, намагалися всіляко протидіяти спорудженню такого пам'ятника, звинувачуючи ініціаторів у намаганні перетворити Шевченка на зброю «холодної війни», а коли це не вдалося – спробували перехопити ініціативу: за два тижні до вашингтонської події Микита Хрущов відкрив пам'ятник Шевченкові в Москві. У Вашингтоні ж урочисте відкриття пам'ятника Шевченкові відбулося 27 червня 1964 р. за участі президента США Дуайта Д. Ейзенхауера, який наголосив, що меморіал дає поневоленим мешканцям Східної Європи

Пам'ятник Т. Шевченкові у Вашингтоні. 1964 р.

«постійне натхнення разом боротися проти комуністичної тиранії, допоки одного чудового дня над нею не буде досягнута остаточна перемога». Автор проекту пам'ятника – канадський скульптор і живописець українського походження Лео Мол (Леонід Молодожанин). Головною вимогою до проекту було зображення поета в молоді роки.

Після війни зросла українська діаспора в Італії й виникла діаспора в Іспанії. Здебільшого вони мали релігійне підґрунтя – були викликані репресіями радянської влади проти Української греко-католицької церкви. Центром українського духовного життя в Римі став комплекс греко-католицьких освітніх осередків, зокрема Український католицький університет імені Папи Климента (1966 р.). Завдяки допомозі Ватикану й Червоного Хреста в 1946 р. до Іспанії прибула перша група українців студентського віку з табору переміщених осіб у Ріміні (Італія). Деякі з них отримали стипендії від іспанського уряду. Заснувавши «Українську студентську громаду в Іспанії», вони організували в Іспанії українське радіомовлення. Формами організованого життя української діаспори в Іспанії того часу були, зокрема, діяльність Товариства українських студентів-католиків «Обнова», організація виставок української діаспорної книги і преси в Національній бібліотеці Іспанії, заснування української секції при Мадридському центрі східних досліджень (1952 р.).

Відносини між радянською Україною й осередками української діаспори в період «холодної війни» випромінювали ворожість. Повоєнні українські мігранти були переважно націоналістами й жодних симпатій до радянської комуністичної влади не мали. Навпаки, діяльність українських громад на Заході було спрямовано на збереження політичних і культурних надбань, а також народних традицій нерадянської України. Цьому, зокрема, було підпорядковано проект багатотомної «Енциклопедії українознавства», реалізований осередком НТШ у Сарселі (Франція) під керівництвом Володимира Кубійовича. Іншою метою був захист україн-

ських національних інтересів у світі. Тому-то радянська пропаганда зображала представників української діаспори як «прислужників» капіталізму, фашизму й католицизму. Фактично діаспора була ізольована від будь-яких контактів зі співвітчизниками. З другого боку, брак контактів з батьківщиною негативно позначався й на становищі самої діаспори – вона була позбавлена притоку свіжих сил, яких дуже потребувала.

Перші два повоєнні десятиліття виявили низку проблем в організації української діаспори. У досить важкій ситуації опинилися українці у Східній Європі. Властиво, вони не були переселенцями, а мешкали на своїх прадавніх землях – у Югославії, Румунії, Чехословаччині, Польщі. Ці громади зазнали після війни жорсткого тиску з боку контрольованих Москвою урядів «народної демократії». Політика щодо українського населення в цих країнах прямо залежала від характеру політичного режиму в СРСР, де хвилі репресій чергувалися з періодами «відлиги». Аж у 1956 р. українці в Польщі отримали змогу видавати газету «Наше слово». У Західній Європі затухання до 1960-х років політичної, наукової й мистецької активності української діаспори пояснювалося переїздом багатьох активних членів до Північної Америки. Були й фізичні втрати, як-от організовані радянськими репресивно-каральними органами два резонансних убивства в Мюнхені провідників українського націоналістичного руху – Лева Ребета (1957 р.) і Степана Бандери (1959 р.).

Ex libris

Погляд історика

Рішення покинути батьківщину було одним із найдраматичніших у житті українців-емігрантів. Його вплив на соціально-економічні, культурні, психологічні та політичні аспекти їхнього життя був глибоким і складним. Однак постає й інше питання: хто зробив правильніший вибір – ті, котрі рушили за кордон, чи ті, котрі залишилися? <...>

Очевидно, що, принаймні з матеріального боку, ті, хто емігрував, улаштувалися краще, ніж ті, хто цього не зробив. Емігранти також уникли багатьох трагічних подій, що сталися на їхній колишній батьківщині у новітні часи. Їхнім безцінним надбанням стало життя у вільному та відкритому суспільстві. Однак за це довелося заплатити велику ціну: вони пізнали болісну ностальгію, психологічну несумісність, відчуженість, дискримінацію. Для тих, хто на батьківщині займав помітне місце в суспільстві, це, як правило, означало зміни у соціальному статусі, пов'язані з неможливістю знайти роботу за фахом. Та все ж, здається, що ті, хто емігрував, у цілому виграли – як у цілому програто від еміграції українське суспільство. Досить лише поглянути на емігрантську організаційну діяльність, щоб зрозуміти, що Україна втратила найактивніших своїх громадян.

Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука; вступ. ст. С. Кульчицького. Київ, 1991. С. 478.

Схарактеризуйте повоєнну хвилю української еміграції та становище української діаспори в умовах «холодної війни». Які націєтворчі завдання виконувала в той час діаспора?

Ad disputandum

- ✓ Проаналізуйте діяльність Джона Кеннеді як президента США. Попередньо перегляньте художні фільми «Убивство Кеннеді» (2013 р., США, реж. Н. МакКормік) і «Джекі» (2016 р., Чилі–Франція–США, реж. П. Ларраїн). Працюючи в групах, спробуйте визначити причини популярності цього політика. Висновки, яких дійшли в групах, викладіть письмово у формі експертної оцінки.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, пов'язані з розгортанням у 1950–1970-х роках «холодної війни» і гонки озброєнь.
2. Укажіть на карті регіони найгостріших локальних війн і міжнародних військово-політичних криз 1950–1970-х років.
3. Спираючись на текст підручника й додаткові джерела, визначте пропагандистські кліше, які використовували в СРСР і США в період «холодної війни».
4. Спробуйте поміркувати й пояснити, чому всупереч передбаченням багатьох спостерігачів і політиків повоєнна військово-політична напруга не переросла в чергову світову війну.
5. Спираючись на нинішні спостереження за світовим порядком, визначте ті проблеми сучасності, які мають зв'язок з подіями 1950–1970-х років.

§ 10. Політична та економічна реконструкція Західної Європи

1. Утвердження в Західній Європі ліберальної демократії та соціальної ринкової економіки. План Маршалла

Повоєнні успіхи Західної Європи були найбільшими в економіці. Економічне зростання, яке почалося тут у 1948 р., не мало аналогів у світовій історії (співмірним в Азії може бути тільки розвиток Японії від середини 1950-х років до 1973 р., так зване японське економічне диво). Вочевидь багато чим Європа своїм відновленням, таким стрімким і масштабним, завдячує плану Маршалла, політичній та економічній взаємодії європейських держав зі США. Сприяла цьому й атмосфера ліберальної демократії, яка апелювала до загальнолюдських принципів (а не до минулого), була схильна до компромісів і м'яких поміркованих дій, сприяла свободі підприємництва. План Маршалла, який мав упоратися з бідністю та безробіттям, забезпечив необхідні кошти для підтримки європейської торгівлі й промисловості після того, як початкове повоєнне піднесення зупинилося. Цей план не обмежився простим перерахунком коштів, а дав змогу європейським економікам здійснити структурну перебудову, технічну й технологічну модернізацію. Надважливими тоді були інвестиції в Європу найбільших американських фірм («Dupont», «General Motors», IBM), які допомагали створити трансатлантичну конкуренцію. План Маршалла заклав основу для творення євроатлантичного простору, європейської економічної та політичної інтеграції. Для координації й контролю над втіленням програми було створено спеціальні установи.

Побудова соціальної ринкової економіки, а по суті, вивільнення коштів на соціальні проекти, неможлива поза наукою й технологіями. Їхньому розвитку сприяли величезні державні й міжнародні фонди. Грандіозними наднаціональними проектами були Європейський центр ядерних досліджень (у 1950-х роках) і Європейська організація з досліджень космосу (у 1960-х роках). Постіндустріальна економіка перестала покладатися на зорієнтовану на кількість важку промисловість. Виробництво електроенергії замість традиційного вугілля переходило на нафту, природний газ,

енергію води й повітря, ядерне паливо. Відкриття в 1970-х роках покладів нафти й газу в Північному морі біля узбережжя Шотландії та Норвегії зменшило залежність Західної Європи від закордонних експортерів. Після 1950-х років європейські залізо й сталь поступилися електроніці, виробництву пластмас і складному машинобудуванню. До невпізнаності змінилася транспортна мережа. Літаки й швидкісні поїзди робили людину менш залежною від простору. Від 1960-х років Західна Європа не знала, що робити з надлишками харчів, які виникли в результаті механізації, використання штучних добрив і запровадження інтенсивних методів господарювання в сільському господарстві. Розширилася сфера послуг, розвинулася нова структура роздрібно́ї торгівлі в супермаркетах.

Схарактеризуйте соціальні зміни в Західній Європі 1950–1970-х років. Завдяки чому ці зміни стали можливими?

2. «Німецьке економічне диво»: причини та соціально-економічні результати

Повоєнне економічне зростання Західної Європи набуло вражаючих темпів. У 1964 р. промислове виробництво у два з половиною рази перевищувало рівень 1938 р. Протягом 1948–1963 рр. середній щорічний приріст валового внутрішнього продукту становив: для ФРН – 7,6 %, Італії – 6,0 %, Франції – 4,6 %, Великої Британії – 2,5 %. Обсяг західноєвропейської торгівлі сягнув 40 % від світового. Центром західноєвропейського відновлення була Федеративна Республіка Німеччина. Вона не в усьому випередила своїх конкурентів (скажімо, Італію), не досягла найвищого на континенті рівня життя, але завдяки розмірам території й розташуванню в центрі Європи успіх західнонімецької економіки був прикладом для розвитку економік інших держав. Не менш важливим був позитивний психологічний вплив. Він виникав з того, що зростання німецької економіки почалося з край низької вихідної точки, після величезних руйнувань, завданих війною.

Високі й стійкі темпи зростання економіки ФРН у 1950–1960-х роках називають «німецьким економічним дивом». Для масштабного зростання було кілька причин: а) відновлення виробництва на новій технічній основі; б) розвиток новітніх галузей (електроніки, нафтохімії); в) раціональне використання допомоги за планом Маршалла й коштів державного бюджету

(скорочення державного апарату, спрямування коштів на наукові дослідження, технічне й технологічне переоснащення промисловості); г) низький рівень витрат бюджету на військові цілі; д) місткість внутрішнього ринку і наявність дешевої робочої сили (переважно за рахунок умовою зростання була все-таки загальна політична й економічна атмосфера, яка дала змогу поєднати вільну конкуренцію з державним регулюванням і втілити на практиці теорію соціального ринко-

Відбудова Берліна. 1948 р.

вого господарства. Розвиток економіки спонукав збільшення зарплат і цілковиту зайнятість (виникла навіть потреба, особливо на «брудних» виробництвах, у так званих гастарбайтерах, тобто робочій силі з інших країн, надто з Туреччини та Югославії). Упродовж двадцяти років (1947–1967 рр.) у Західній Німеччині не трапилося жодного великого страйку. Творцем «німецького економічного дива» був міністр економіки Людвіг Ерхард (у 1963 р. змінив Конрада Аденауера на посаді канцлера ФРН).

Людвіг Ерхард

Середньорічні темпи економічного зростання ФРН у 1950–1966 рр. склали 9,2 %. Найбільшим зростання було в машинобудівній, автомобільній, електротехнічній, авіаційній, хімічній, будівельній, текстильній, харчовій промисловості. Щоби подолати технологічне відставання, заохочували перехід до вітчизняних наукоємних технологій, а використання іноземних патентів і ліцензій зменшували. У результаті структурної перебудови промисловості більш ніж удвічі скоротилася частка видобувних галузей. Основні капіталовкладення спрямовували в галузі, що виробляли нові види сировини й матеріалів. Розвиток ринкової економіки набув соціального спрямування. Закріплено участь робітників в управлінні виробництвом, створено систему соціального страхування. Рівень інфляції в країні був одним з найнижчих у Європі. У 1948–1965 рр. кількість власників автомобілів у ФРН зросла з 200 тис. до 9 млн, було збудовано 8 млн помешкань. Ефективно відбувалася конверсія військових заводів (тобто переорієнтація на виробництво цивільної продукції) і впроваджувалися програми перенавчання робітників. Від 1975 р. держава активно надавала фінансову підтримку дрібним і середнім підприємствам. У міру зростання заробітків людей формувалася середній клас.

Схарактеризуйте причини та визначте соціально-економічні результати «німецького економічного дива». Прокоментуйте думку історика, що успіх німецької економіки великою мірою залежав від «ефективної організації, щедрих інвестицій, розумного навчання і тяжкої праці» (Н. Дейвіс).

3. Падіння авторитарних режимів у Греції, Іспанії та Португалії

Не в усій Західній Європі після війни запанувала ліберальна демократія. Греція, Іспанія та Португалія подолали авторитарні режими аж у середині 1970-х років. Політична ситуація в Греції в повоєнні десятиліття була вкрай нестабільною, утримувалася на межі громадянської війни. До наростання суспільних антагонізмів призводила, з одного боку, непотупливість лівої опозиції (комуністи, соціалісти, ліві демократи), а з другого – авторитарні методи управління країною, до яких вдавалися роялісти (прихильники королівської влади) та військові. Утім це не завадило західному курсу та економічному зростанню Греції: у 1952 р. країна стала членом НАТО, а в 1962 р. приєдналась як асоційований член до Європейського економічного співтовариства. Роки 1967–1974 відомі в історії Греції як період правління «чорних полковників». Це була група вищих офіцерів, які під гаслом порятунку країни від комуністів здійснили військовий

переворот, усунувши від влади лівоцентристський коаліційний уряд, запровадили надзвичайний стан, заборонили діяльність політичних партій, ув'язнили тисячі опозиціонерів, змусили емігрувати короля і багатьох політиків.

Лідерами військової хунти (тобто правлячої верхівки, яка захопила владу в результаті військового перевороту) були Георгіос Папандопулос і Стуліанос Паттакос. Від початку влада «чорних полковників» не була надто популярною, а остаточно її підірвала криза навколо Кіпру та інтервенція на острів турецьких військ. Авантюра щодо приєднання Кіпру до Греції, у якій було задіяно грецький військовий контингент, призвела до розподілу острова на грецьку й турецьку частини, еміграцій та етнічних чисток. Кіпрську столицю Нікосію було також розділено, й досі вона залишається єдиним містом у Європі, де зберігається поділ на кшталт Берлінського муру. Після падіння режиму «чорних полковників» у Греції було сформовано уряд «національного порятунку», відновлено діяльність політичних партій і забезпечено демократичні свободи. Лідерів «чорних полковників» засуджено до смертної кари (згодом цей вирок замінено на довічне ув'язнення). Конституція 1975 р. проголосила Грецію парламентсько-президентською республікою.

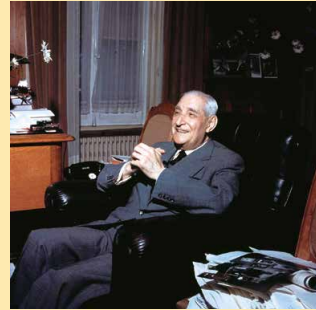
На відміну від Греції, де вирували політичні пристрасті, Іспанія й Португалія жили в авторитарній стабільності. Незвичайна тривкість іспанського Франко й португальського Салазара утримувала іберійську політику наче в позачасовому вимірі аж до середини 1970-х років. Іспанія, доки жив Франсиско Франко (він керував країною з 1939 по 1975 р.), залишалася в Європі своєрідним ізгоєм; її було визнано державою з фашистським устроєм. Правда, на заваді цілковитій ізоляції став масовий туризм до країни. Зовнішньополітичну ізоляцію було частково подолано й після укладення урядом Франко договору про співпрацю із США (1953 р.) та вступу Іспанії до ООН (1955 р.). Іспанія дозволила розмістити американські бази, але відмовилася від подальшої участі в європейських справах. За влучним висловом історика Н. Дейвіса, «анахронічний пережиток фашизму [в Іспанії] певною мірою надолужував брак антикомунізму в Західній Європі, надто у Франції». У 1975 р. в Іспанії відновлено парламентську конституційну монархію, що відкрило шлях до Європейського економічного співтовариства й до економічного зростання 1980-х років. Водночас були обставини, які ускладнювали відновлення Іспанії: спадок громадянської війни, корупція, безробіття, баскійський тероризм, каталонський сепаратизм, суперечки з Великою Британією через Гібралтар.

Георгіос Папандопулос

Франсиско Франко

Антоніо де Олівейра Салазар

Повоєнна історія Португалії була пов'язана по суті тільки з одним іменем – Антоніо де Олівейра Салазар, університетським професором економіки, який змінив фах ученого на політичну діяльність і від якого майже чотири десятиліття залежала доля держави. Як прем'єр-міністр (у 1932–1968 рр.) він встановив і утримував авторитарний режим фашистського типу, репресивними заходами відновив суспільний порядок і стабілізував національну економіку, ліквідував комуністично-соціалістичні рухи. Салазар розробляв і втілював теорію побудови «нової держави», оперту на засади корпоративізму. Він був замкнутою й жорсткою людиною. Під час Другої світової війни утримував Португалію в статусі нейтральної держави, уникаючи будь-яких угод з нацистами. До західного антирадянського блоку приєднався з початком «холодної війни» – долучив Португалію до НАТО (у 1949 р.) і ООН (у 1955 р.). Був рішучим прихильником збереження колоніальних володінь. Створений Салазаром політичний режим протримався ще кілька років після його смерті. І лише в 1974 р. у результаті перевороту, який увійшов в історію як **Революція гвоздик** (мешканці Лісабона зустрічали путчистів квітами), режим «нової держави» було повалено. Португалія взяла курс на європейську інтеграцію.

Схарактеризуйте повоєнні авторитарні режими в Греції, Іспанії та Португалії. Як Ви гадаєте, що зумовило їхнє падіння?

4. Створення Європейського економічного співтовариства

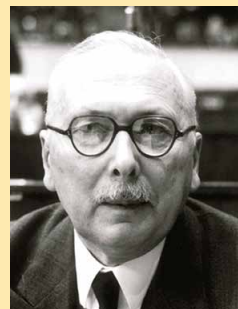
Очевидний економічний прогрес Західної Європи 1950-х років ставив питання про об'єднання зусиль: якщо національні економіки здатні так добре розвиватися поодиночі, то матимуть для того ще більші можливості, коли між державами зникнуть різноманітні бар'єри. У цій думці був зародок ідеї про європейську єдність. «Ця ідея припала до душі не тільки тим, хто вбачав у економічному об'єднанні обмежену самодостатню мету, а й тим, хто бачив у ньому інструмент прогресивного розвитку куди глибших політичних процесів» (Н. Дейвіс). На початку ключову роль відігравали французи. На відміну від німців та італійців, вони домоглися місця серед переможців, але були незадоволені другорядним становищем. За таких обставин частина голлістів (найменше націоналістично орієнтована, ліберально-демократична) побачила для себе історичну можливість. Лідерами французької групи, яка розробляла плани європейського об'єднання, були Жан Моне, Робер Шуман і Рене Плевен. Діяти доводилося в неприхильному політичному просторі, де домінували Вашингтон і Лондон. Першим

Жан Моне

Робер Шуман

Рене Плевен

практичним кроком стало створення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі.

У 1957 р. шість держав (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція) підписали **Римський договір**, який гарантував вільне переміщення капіталу та робочої сили між державами-учасницями, проголошував ліквідацію митних бар'єрів, проведення спільної аграрної політики. На підставі цього договору почало діяти **Європейське економічне співтовариство (ЄЕС)**, яке отримало неофіційну назву «Спільний ринок». Головною метою організації було визначено поетапне вирішення таких завдань – створення єдиного митного союзу, просування до спільного економічного союзу, проведення скоординованої аграрної політики та створення в майбутньому політичної спільноти. Згодом, коли ефективність ЄЕС стала очевидною, до спільноти приєдналися Велика Британія, Данія, Ірландія (1973 р.), Греція (1981 р.), Іспанія і Португалія (1986 р.). У 1990-х роках ЄЕС стало основою для створення Європейського Союзу (ЄС).

Ex libris

Погляд історика

У потоці слів, присвячених європейській політиці, можна вирізнити три головні дискурси. Ми можемо позначити їх як «Європа держав», «Європа громадян» і «Європа інституцій». <...>

Ті, хто говорить про «Європу держав», вважають, що європейська політика найбільше виграла від співробітництва між національними урядами. Держави зберігають свій суверенітет, але в питаннях обопільного інтересу можуть подеколи ухвалювати спільні рішення. <...>

Слова та поняття, що вживаються в дискурсі «Європи громадян», є геть іншими. Тут ідея полягає у відокремленні певних повноважень національних органів виконавчої, законодавчої та судової влади для передачі їх європейському уряду, парламенту та суду – тим самим торуючи шлях до федерації. <...>

«Європа громадян» стала мислимою лише після Французької революції. <...> Після Першої світової війни австрійський граф Куденгове-Калергі заволодів умами зі своєю «пан-Європою» – організацією, яка мала об'єднувати «людей, а не держави». <...> Але свого розвитку цей підхід набув лише під час Другої світової війни. «Європейський рух» народився з антинацистського опору <...>

Ідея «Європи інституцій» виникла після 1945 року. <...> Уперше цей план було застосовано 1950 року у вугільній та сталеливарній промисловості.

Луук ван Мідделаар. Перехід до Європи: Як континент став союзом / пер. з англ. О. Панича. Київ, 2018. С. 28–32.

Визначте роль Європейського економічного співтовариства у творенні об'єднаної Європи. Поміркуйте про взаємодію економічних, військових і політичних обставин у процесі європейської інтеграції.

Ad disputandum

- ✓ Сучасний нідерландський історик і політичний філософ Луук ван Мідделаар у книжці «Перехід до Європи: Як континент став союзом» ставить питання: «Європа є реальною чи існує лише на папері? І як ми можемо визначити, реальна вона чи ні?». Поміркуйте над цим питанням, об'єднавшись у групи. Чому політичні лідери, прихильники інтеграції, від початку наголошували, що для існування об'єднаної Європи не досить відчувати духовну спільність і що єдність повинна мати видимі ознаки? За результатами розмірковувань у групах укладіть резюме.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують повоєнну політичну та економічну реконструкцію Західної Європи.
2. Схарактеризуйте територіальний простір Західної Європи 1950–1970-х років, виділяючи осередки ліберальної демократії та модернізації, з одного боку, і країни з нестабільними або авторитарними політичними режимами, з другого.
3. Скориставшись додатковими джерелами інформації, укладіть груповий портрет творців європейської інтеграції. Чому майбутнє європейської інтеграції залежало від французько-німецького примирення?
4. Зважаючи на те що програма європейської інтеграції складається з економічної, військової та політичної частин, поясніть, чому прогрес у цих напрямках відбувався різними шляхами і з різною швидкістю.
5. У якій з Європ – держав, громадян чи інституцій – Ви хотіли б жити? Своє міркування обґрунтуйте, спираючись на знання історії та власний (або родинний) досвід.

§ 11. Демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960–1970-х роках

1. Прояви неполітичного протесту: бітники і гіпі. Молодіжні виступи кінця 1960-х років

На зміну «втраченого покоління» учасників Першої світової війни у 1950-х роках прийшло «розбите покоління» (*beat generation*). Термін «бітник» (у значенні «пошарпаний життям», «поношений», «утомлений») увів у вжиток письменник Джек Керуак. До того ж слово *beat* позначає ритм у джазових композиціях, а джаз для бітників мав особливе значення – він був основним культурним супроводом течії. Бітницький рух виник у Каліфорнії. Його очолювали освічені випускники університетів, а прихильниками ставала молодь – представники середнього класу, яким набридла буденність. Бітники пропагували відчуження від соціальних проблем, відмову від усіляких статків, споживацтва і бродяжили країною. По суті, цей протест був спрямований проти суспільної думки й моралі американського стилю життя.

Траплялося, що бітники вибирали найрадикальніші форми бунту проти суспільної моралі: нетрадиційну сексуальну орієнтацію, захоплення дзен-буддизмом з його «глибоким зосередженням», медитацією та спогляданням. Звідси й пішла інша форма протиставлення суспільству – заглиблення в себе. У літературі бітники не приймали традиційної естетики. Їхні письменники тяжіли до безсюжетності, вільного вірша й імпресіонізму; мова віршів – метафорична, з відвертою лексикою та натуралізмом описів. Випускник Колумбійського університету Джек Керуак – буддист, філософ і мандрівний письменник – свій найвідоміший роман «На дорозі» написав за три тижні блукань. Твір цілком відповідав бітницькій ідеології повної свободи. Автор уявляв книжку як рулон: читач, розгортаючи його, мав відчувати рух, у якому написано твір. Окрім того, зміст роману – це купа неопрацьованих вражень, які Керуак вирішив зберегти без змін.

Бітники

Стереотипна карикатура бітника: темні окуляри, бонго, смугастий светр під шию, борідка, берет

Бітницьку романтику запозичила інша неформальна течія – гіпі (англ. *hippy, hippie* – модний, стильний). Цей міжнародний молодіжний рух виник у середині 1960-х років у Сан-Франциско в контексті лібералізації та демократизації звичного споживацького суспільства. Рух мав пацифістське спрямування. Його учасники – молодь, яка походила із середнього класу, – називали себе «поколінням квітів», «дітьми квітів». Поширювалися заклики проти насильства, до єднання з природою, виникали «сільські» комуни. За основу правила автентична культура американських індіанців. Основними складовими ідеології субкультури гіпі були: зневага до інтелектуальних пошуків, дотримання певних життєвих цінностей (як-от свобода, радість життя, безмежна любов до людей без огляду на расову чи релігійну приналежність), відкидання загальноприйнятих норм поведінки й усталеної споживацької культури, показна бідність, захоплення східним містицизмом, життя за принципом існування «тут і зараз». Прагнення до відокремлення від суспільства в гіпі було пов'язане не з простим протестом, а з пошуком альтернативи, спробою знайти якісно інше життя. Життєву позицію учасників руху відображало гасло «Займайся своєю справою», тобто розвивай себе, залишивши осторонь зовнішній світ. Послідовники гіпі були й у СРСР, де зазнавали переслідувань. У радянській Україні найбільша група гіпі була у Львові.

Субкультура – форма (або ж тип) культури, що має відповідну систему символів і цінностей (тобто норм, стандартів, ідеалів та переконань), що відрізняють певну соціальну групу від більшості членів суспільства; група людей у межах більшого суспільства з відмінними стандартами й моделями поведінки; система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча й пов'язана з нею. Членство в субкультурах надає відчуття ідентичності й забезпечує певну компенсацію «невдач» у звичайному суспільстві.

У другій половині 1960-х років молодіжні рухи в Західній Європі та США поширилися на політичне життя. В Америці епіцентром молодіжної контркультури став Нью-Йорк. Там було створено Міжнародну молодіжну партію (англ. *Youth International Party; Yippie*), найголоснішою акцією якої стало проведення «Фестивалю життя» у Чикаго в серпні 1968 р. В історію США фестиваль увійшов під назвою «Поліцейський бунт» і закінчився судом над організаторами. Але найбільший студентський виступ охопив Францію. Він сформувався на ґрунті кризи П'ятої республіки. Тоді незадоволеними були всі: бізнес – жорсткою регламентацією

економічного життя, профспілки – надмірною державною опікою над трудовими відносинами, населення – соціальною політикою. Популярність Шарля де Голля катастрофічно падала. Але головну роль у падінні П'ятої республіки відіграли студентські заворушення, які охопили країну в травні 1968 р. Підбурювані маоїстськими (що сповідували ідеї китайського диктатора Мао Цзедуна) та іншими комуністичними організаціями, студенти вимагали реформи системи вищої освіти. Влада вдалася до силових дій для відновлення порядку – відбулися арешти й побиття студентів. Переслідування студентів викликало протест у суспільстві. У країні розпочався загальний страйк солідарності. Уряд був змушений погодитися на вимоги профспілок щодо реформи вищої школи, підвищення прожиткового мінімуму, збільшення заробітної плати та поліпшення соціального забезпечення. Для стабілізації політичної ситуації де Голль розпустив парламент і призначив нові вибори.

Схарактеризуйте неформальні молодіжні течії в Західній Європі та США. Наведіть приклади молодіжних виступів кінця 1960-х років. Визначте їхні причини і наслідки.

2. Ювеналізація і зародження контркультури. Рок-культура

Бурхливий технічний та економічний повоєнний розвиток, який справив істотний вплив на повсякденне життя людини, зумовив своєрідне «омолодження» американського та західноєвропейського суспільств. Відбувалася так звана *ювеналізація* (тобто омолодження) потреб, цінностей і поведінки: з одного боку, дорослішання людини відсувалося в часі, а з другого – молодіжне світосприйняття почали розуміти як самодостатнє, як таке, що має власні цілі й смисли та може конкурувати з будь-яким етапом життя. Урешті-решт ставало модно бути молодим. Ювеналізація стимулювала відкритість людини до природи й людей довкола, давала відчуття свободи й пластичності. Це був сприятливий ґрунт для появи різноманітних молодіжних субкультур, які кидали виклик традиційній культурі, насамперед усталеному повсякденню.

Контркультура сформувалася в молодіжному русі США та Західної Європи в 1960-ті роки. З погляду частини молоді загальноприйнята культура, хоча й ґрунтувалася на раціоналізмі, була не здатна захистити людину від ядерної небезпеки, підживлюваної численними локальними конфліктами й міжнародно-політичними кризами. Загроза ядерної війни була головним суспільним занепокоєнням того часу. Контркультура робила наголос на значенні людських спільнот, а не технічних та індустріальних цінностях. Контркультурний рух став соціальним явищем і виражав прагнення та мрії певної частини населення, яка прагнула скинути з себе

Контркультура – у широкому значенні напрямок розвитку культури, який протистоїть загальноприйнятій культурі (у такому розумінні поняття «контркультура» близьке до поняття альтернативної культури); у вузькому значенні термін вживається тільки для означення форми протесту проти культури «батьків», що поширилася серед частини американської молоді в 1960-х – на початку 1970-х років.

Нонконформізм (англ. *non-conformism* – незгода) – незгода, неприйняття або критичне сприйняття норм, цінностей, цілей, панівних у конкретній групі в конкретному суспільстві. У деяких випадках нонконформізмом називають просто готовність індивіда відстоювати особисту позицію в тих випадках, коли вона суперечить позиції більшості.

Гіпі на фестивалі у Вудстоку. 1969 р.

Гурт «Бітлз»

тягар зовнішнього тиску, постійної боротьби, залежності від технологій і загрози війни.

Найвиразніше молодіжний нонконформізм проявив себе в музиці, у так званій рок-культурі. Біля витоків цієї культури був рок-н-рол, який виник у середині 1950-х років з поєднання елементів афроамериканських та інших жанрів. Рок-музика стала не тільки музичним напрямом чи способом самовираження й спілкування молоді. У підсумку рок-культура з музичного напрямку перетворилася на світогляд і багато в чому визначила розвиток усієї культури другої половини ХХ і початку ХХІ ст. Вона стала способом життя гіпі, панків, металістів та інших молодіжних субкультур, для кожної з яких характерна особлива мода, символіка, стиль поведінки і спілкування, образ мислення, мова і спосіб самовираження. Великою акцією гіпі став **рок-фестиваль у Вудстоці** біля Нью-Йорка в серпні **1969 р.**, на який з'їхалося майже півмільйона осіб.

Хоча за формою поширення рок-культура стала масовою, бо її розвиток був неможливий без електронних інформаційних систем, вона протистояла масовій культурі, бо категорично відкидала її цінності. Тому рок-культуру називають «контркультурою». Вона пропонувала свій шлях соціалізації людини в суспільстві, іноді крайні його форми (як-от студентські виступи 1960-х років). Попри зародження в межах масової культури, рок-культура в основних світоглядних позиціях протистояла їй. Вона заперечувала пристосуванство сучасного суспільства та ідею тотального споживання. Безперечним досягненням рок-культури було нечуване культурне пробудження кількох поколінь, спроба звільнитися від ілюзій, які нав'язувала масова культура, стійкий опір маніпулюванню людиною в суспільстві. Ось чому рок-культура досі викликає особливий інтерес у молоді.

Nota bene! Найзнаменитішим і найпопулярнішим музичним гуртом став «Бітлз» («*The Beatles*») – британський біт-рок-гурт, створений у 1960 р. у Ліверпулі – місті, яке в той час захопила мода на американську поп-музику. Лідером гурту був Джон Леннон. Кількість проданих платівок гурту перевищила мільярд примірників, що є рекордом світової музичної індустрії. П'ятнадцять альбомів гурту «Бітлз» очолювали хіт-паради Великої Британії – це більше, ніж у будь-якого іншого виконавця.

Поясніть зміст понять «субкультура», «контркультура», «нонконформізм». Схарактеризуйте рок-культуру як музичне та соціальне явище. Визначте її вплив на розвиток західних суспільств. З'ясуйте, використовуючи додаткові джерела інформації, як поширювалася рок-культура в радянській Україні.

3. Рух афроамериканців за соціальні та політичні права.

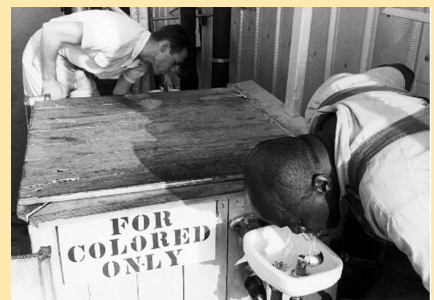
Мартін Лютер Кінг

Проблема расової дискримінації та сегрегації в США була настільки застарілою, що вибух спротиву з боку чорношкірих громадян був лише питанням часу. Тільки закони не могли виправити ситуацію, вони існували здебільшого на папері. Дискримінаційні практики сегрегації стали частиною повсякдення, особливо на півдні. Попри скасування в 1954 р. роздільного навчання для дітей різних рас, на практиці через опір расистів нічого не змінилося. Глибокою була політична дискримінація афроамериканців: вони не могли займати відповідальних посад в органах влади, поліції, національній гвардії, армії, а в південних штатах їх узагалі було позбавлено виборчих прав (вони не могли зареєструватися в списках виборців, а спроби зареєструватися завершувалися звільненням з роботи).

Сегрегація (лат. *segregatio* – відділення) – різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, і в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Піднесення руху афроамериканців за соціальні та політичні права розпочалося в 1950-х роках. Перевагу мали мирні методи боротьби: чорношкірі американці, особливо в південних штатах, бойкотували громадський транспорт, вдавалися до організації «рейдів свободи», «сидячих демонстрацій». У 1957 р. було створено організацію «Конференція християнського керівництва Півдня», яка на чолі з баптистським священиком Мартіном Лютером Кінгом намагалася об'єднати всі сили в боротьбі за громадянські права афроамериканців. У 1960-х роках цей рух досяг небаченого розмаху, з південних штатів поширився на північні й західні. Від ненасильницьких форм боротьби (бойкоту міського транспорту, магазинів, сегрегованих шкіл, масових демонстрацій) чорношкіре населення перейшло до стихійних повстань, які охопили великі міста в десятках штатів. Влада відповідала силою. У 1963–1968 рр. під час розправ з демонстрантами, що домогалися дотримання прав людини для чорношкірого населення і протестували проти війни у В'єтнамі, було вбито 220 осіб.

Однією з найбільших публічних акцій руху за права чорношкірого населення США став «Марш на Вашингтон за роботою і свободою», який відбувся 28 серпня 1963 р. Кульмінацією маршу був виступ Мартіна Лютера Кінга. Його промову «У мене є мрія» вважають ключовою віхою новітньої американської

Приклад расової сегрегації

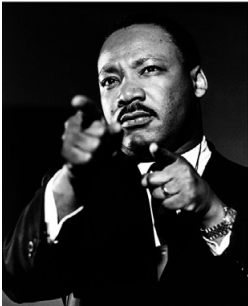
Шкільна вечірка, що мала на меті подолати расову сегрегацію. Вірджинія, 1958 р.

історії. Марш зібрав понад 200 тис. осіб. Приводом для маніфестації стала ініціатива президента Дж. Кеннеді щодо проекту закону про громадянські права, що передбачав заборону расової сегрегації в публічних місцях. Конгрес гальмував ухвалення законопроекту, акції протесту в багатьох штатах закінчувалися запеклими сутичками з поліцією. Тому лідери правозахисного руху, які діяли під гаслом «Боротьба без насильства», вирішили зібрати прихильників у столиці.

Ідею маршу критикували з різних боків. Скептиків було більше, ніж оптимістів. Президент боявся ескалації насильства, радикальні представники руху чорношкірого населення осуджували марш за мультирасовий і ненасильницький характер. Мартін Лютер Кінг виступав останнім. Звертаючись до фігури Авраама Лінкольна, ініціатора відміни рабства, і посилаючись на конституцію США, Декларацію незалежності й Святе Письмо, він докоряв американцям за збереження расової дискримінації й сегрегації: «Навіть через сто років [після відміни рабства] чорношкірий живе на самотньому острові бідності посеред великого океану матеріального успіху». У другій частині промови, яка вочевидь була імпровізацією, з'явилася тема «мрії». «У мене є мрія – щоб одного дня наша нація піднялася в повний зріст і втілила в життя справжній смисл свого кредо – істину, яку вважаємо самоочевидною: усі люди створені рівними», – проголосив Кінг.

Personalia

Мартін Лютер Кінг-молодший (1929–1968) – один з керівників боротьби за громадянські права чорношкірого населення США, правозахисник. За освітою – соціолог і богослов. У 25 років став пастором баптистської церкви, незабаром захистив дисертацію й отримав ступінь доктора філософії. Крім боротьби за права чорношкірих, брав участь у кампаніях проти бідності та війни у В'єтнамі. Уряд США підозрював Кінга у співпраці з комуністами і провадив за ним стеження. Урешті-решт Кінг став неформальним лідером усього руху за права кольорового населення. Був прихильником ненасильницьких дій, пропагував ідеї християнського милосердя. Під впливом змін, що відбувалися у світі, він прийшов до розуміння необхідності союзу афроамериканців із загалом американського робітництва.

Фразу «У мене є мрія», проголошеною в 1963 р., він увійшов до когорти діячів, поряд з Т. Джефферсоном і А. Лінкольном, які визначили обличчя сучасних Сполучених Штатів. З історичного пантеону США тільки Кінгу присвячено окреме національне свято. День Мартіна Лютера Кінга відзначають щотретього понеділка січня в усіх штатах.

Марш на Вашингтон і промова Кінга стали поштовхом до ухвалення в США федеральних законів, які забезпечують права чорношкірого населення. У 1964 р. Кінг став наймолодшим в історії лауреатом Нобелівської премії миру – за ненасильницьку боротьбу проти расової сегрегації. У 1964 р. було ухвалено закон про громадянські права, який заборонив расову та іншу дискримінації в органах влади та громадських місцях, а в 1965 р. – закон про виборчі права, який заборонив расову дискримінацію на виборчих дільницях і встановив федеральний нагляд за виборами в штатах і округах, де традиційно були сильні расистські настрої. Обидва закони підписав президент Ліндон Джонсон. Нові закони важко впроваджувалися на півдні США. На місцях продовжували розганяти демонстрації чорношкірих, як-от під час «кривавої неділі» 7 березня 1965 р. в Алабамі. Були вбиті й поранені. У 1968 р. застрелили й самого Кінга – у Мемфісі, під час маршу бідняків на Вашингтон.

Схарактеризуйте рух афроамериканців США за соціальні та політичні права в 1950–1960-х роках. Перегляньте художній фільм «Мартін Лютер Кін': Король без королівства» (2018 р., США, реж. Пітер У. Кунхардт) і підготуйте відгук на нього.

4. Творення основ толерантного суспільства

Соціальне й культурне життя Західної Європи та США в 1950–1970-х роках визначала атмосфера політичного лібералізму, різноманіття поглядів ставало нормою. Завдяки засобам масової інформації, передусім телебаченню, будь-які прояви традиційних обмежень і дискримінації відразу набували розголосу в суспільстві. Відтак творення глобалізованого світу, розпад колоніальної системи ставили питання про толерантність. *Толерантність* можна визначити як терпимість представників певної усталеної в суспільстві системи цінностей до меншин з іншими переконаннями. Насамперед це стосується релігійних, мовних і сексуальних меншин. Але також може стосуватися свободи художньої творчості й наукової діяльності. Толерантність передбачає як захист наявного порядку, системи, режиму, так і дозвіл на існування іншого, адже вона базується на визнанні інших переконань, хоч і не засвоює їх. Толерантність також є захистом меншин від тиску і репресій. Однак вона не повинна зводитися до байдужості, конформізму, обмеження власних інтересів. Насамперед толерантність передбачає взаємність і активну позицію всіх зацікавлених сторін на основі визнання багатоманітності людської культури й відмови від насильства. У будь-якому разі толерантність пов'язана з демократією.

У занепаді після війни опинилося релігійне життя: страхіття війни та повоєнний матеріалізм зруйнували в багатьох людей потребу відвідувати церкву. Натомість набув актуальності *єкуменізм*, тобто ідеологія та рух за співпрацю і взаєморозуміння між християнами різних конфесій. У 1948 р. було створено Всесвітню раду церков – міжнародну єкуменічну організацію зі штаб-квартирою в Женеві. Вона виникла на основі кількох протестантських рухів задля «діалогу й співробітництва» у християнстві. Римокатолицька церква попервах трималася осторонь змін, однак під тиском соціальних процесів наприкінці 1950-х років зробила поворот до глибоких реформ. Вони були пов'язані спочатку з ім'ям папи Івана XXIII (1958–1963), а згодом Павла VI (1963–1978) та Івана Павла II (1978–2005). Ватикан почав звертатися в посланнях до вірних усіх конфесій, робити кроки щодо зближення з православною, англіканською та лютеранською церквами, намагатися відповідати на гострі соціальні питання. І хоча ліберальне крило церкви здебільшого залишалася в меншості, II Ватиканський собор 1962–1963 рр. став своєрідним кінцем Контрреформації. Він пом'якшив чимало церковних норм (зокрема, щодо заборони шлюбів з некатоліками), схвалив єкуменізм, посилив відповідальність самих мирян, а в костелах латину заступили живі, розмовні мови.

Зміни в західних суспільствах 1960–1970-х років, які стосувалися статевої поведінки й гендерних відносин, називають «сексуальним визволенням», «сексуальною революцією». Ці зміни позначилися на громадській думці, моралі, поведінці; вони охопили сфери медицини й акушерства, права (потребували врегулювання статевого стосунку і сімейних практик) і навіть гуманітарних наук. Історики вбачають у них один з етапів загальної модернізації. Після цих змін сексуальність і гендер уже були здебільшого особистою справою людини. «Сексуальна революція» мала супереч-

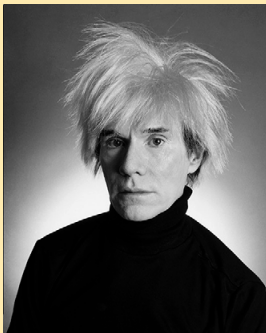
ливий вплив на розвиток західних суспільств: з одного боку, на деякий час зумовила сплеск епідемій хвороб, які передаються статевим шляхом, а з другого – сприяла поширенню засобів контрацепції, запровадженню статевого виховання в навчальних закладах, розширенню розуміння прав людини, змінам у статусі жінки – затиранню граней між устремліннями чоловіків і жінок у таких сферах життя, як спорт, освіта, службова кар'єра.

Як Ви розумієте поняття «толерантність»? Схарактеризуйте творення основ толерантного суспільства в Західній Європі та США в 1960–1970-х роках. Поясніть, чому Римо-католицька церква, яка спочатку трималася осторонь змін, усе ж була змушена вдатися до реформ.

Ad disputandum

- ✓ Спираючись на додаткові джерела інформації, ознайомтеся з біографією і творчістю Енді Воргола (1928–1987) – всесвітньо відомого американського митця українсько-лемківського походження, якого називали королем поп-арту. Так само, як на заводі штампували консерви з супом (переломним у мистецькій кар'єрі Воргола стало зображення 32 банок супу «Campbell», що з'явилося в 1962 р.), Воргол поставив на конвеєр мистецтво. Свою нью-йоркську студію він назвав «Фабрикою» і за день випускав до сотні картин у техніці шовкографії – методу, який дозволяє за допомогою трафарету переносити на папір різнокольорове зображення. Поміркуйте, чому епатажну й сміливу творчість Воргола вважають знаковою для сучасної американської культури. Спробуйте висловити власне розуміння творчості митця.

Енді Воргол

Фрагменти картин Енді Воргола

Repetitio est mater studiorum

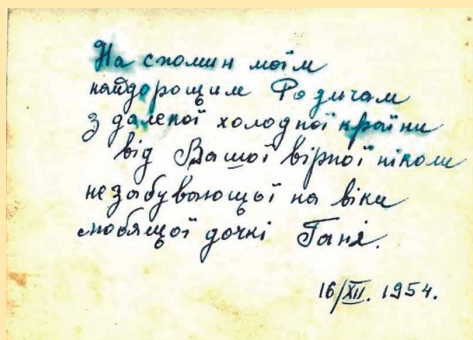
1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960–1970-х роках.
2. Схарактеризуйте за картою рух афроамериканців за соціальні та політичні права.
3. Поясніть причини виникнення контркультури. Підготуйте презентацію про історію рок-культури.
4. Обґрунтуйте (або спростуйте) зв'язок між демократичними рухами та процесами політичної та економічної модернізації західного світу.
5. Визначте досягнення демократичних рухів 1960–1970-х років для сучасного світу. Назвіть проблеми, які становили зворотний бік ліберальної демократії.

§ 12. Лібералізація комуністичного режиму в СРСР

1. Повстання у сталінських концтаборах і крах ГУЛАГу. Участь українців у повстаннях

Період історії Радянського Союзу від смерті Йосипа Сталіна (1953 р.) і до приходу до влади Леоніда Брежнєва (1964 р.) називають *відлигою* і пов'язують з ім'ям Микити Хрущова. Ціла епоха радянської історії отримала назву від повісті російського письменника й публіциста Іллі Еренбурга «Відлига» (1954 р.). В основі повісті – кілька ідей, надто актуальних для життя в період пізнього сталінізму: треба вміти розрізнати правду і брехню; до відлиги провадить складний шлях, зазвичай через сніжну зиму; відлига, коли настає, чується повсюди, її відчувають усі: і ті, хто не вірив у неї, і ті, хто на неї чекав. Політична атмосфера після смерті диктатора, справді, нагадувала потепління серед зими. Від початку Хрущов показував, що не спиратиметься на терор як важіль державного управління. Але питання про наступника Сталіна не було самоочевидним. Кожен з оточення Сталіна був причетний до злочинів і водночас намагався вийти з-під сталінської тіні. Для цього не було іншого шляху, як здобути популярність у радянсько-партійному апараті, який знемагав від терору, і заручитися підтримкою суспільства. Переможцем у боротьбі за владу став Хрущов.

Утіленням сталінського режиму був ГУЛАГ (рос. *Главное управление лагерей*) – система виправно-трудова таборів і трудових поселень у 1934–1956 рр., яка знаходилася у віданні Наркомату (згодом Міністерства) внутрішніх справ. На ГУЛАГ покладено такі завдання, як ізоляція «ненадійних елементів», використання в'язнів як дешевої робочої сили, відкриття нових табірних комплексів, ліквідація певних категорій в'язнів. На середину 1940-х років налічувалося кілька сотень табірних комплексів ГУЛАГу. Після війни зросла частка політичних в'язнів (зокрема жінок) за рахунок масових репресій на теренах щойно приєднаних до СРСР Західної України, Бессарабії, Західної Білорусі та країн Балтії. Нові арештанти не тільки не проявляли лояльності до радянської влади, а й часто були її запеклими опонентами, мали тверді політичні погляди й переконання та досвід активної участі в політичних організаціях і націоналістичному підпіллі. На межі 1940–1950-х років чисельність в'язнів ГУЛАГу досягла максимальної кількості – 2,5 млн, з них кожен п'ятий був українцем.

Українки в таборі ГУЛАГу в Іркутській області (Росія). На звороті фотографії – звістка однієї з в'язниць про себе на батьківщину. 1954 р.

Ex libris

Погляд історика

Одним з виявів особливої суворості режиму утримання політв'язнів була заборона та значне обмеження листування. Нерідко родичі навіть не знали про долю близької людини, тож засуджені за всяку ціну намагалися повідомити їх, що живі. <...> Після 1951 р. в'язні ГУЛАГу мали право написати два листи на рік, однак усі листи на адресу в'язнів та від них суворо перевіряла цензура на предмет виявлення забороненої інформації: було суворо заборонено описувати умови життя і праці в неволі, згадувати місце розташування табору чи імена інших ув'язнених. <...>

Чому жінки йшли на ризик, нелегально надсилаючи листи додому? <...> Схоже, жінкам йшлося не лише і не стільки про звичайний обмін новинами та отримання інформації про події на волі, скільки про прагнення залишатися – бодай дистанційно – у тій спільноті, з якої їх було вирвано, бажання зберегти співпричетність до повсякденного життя свого соціального середовища, віртуально залишатися частиною тієї громади. Листування дозволяло жінкам дискурсивно позиціонувати себе як тимчасово відсутніх, а не втрачених назавжди членок спільноти, і, відповідно, сприймати свій невільницький стан як тимчасовий, перехідний, як певний аномальний розрив тяглості, до і після якого нормальне життя триває.

Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів, 2017. С. 130–131, 133.

Процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Сталіна, називають *десталінізацією*. Ці заходи хоча й не змінили антидемократичної природи комуністичного режиму, проте суттєво зменшили найбрутальніші його прояви, припинили репресії. Уже навесні 1953 р. з'явилася надія на пом'якшення надзвичайно жорстких табірних умов у системі ГУЛАГу, але політичні в'язні під амністією не потрапили. Понад 70 % політв'язнів були українцями, режим утримання яких був найжорсткішим. Більшість політв'язнів утримували в таборах. Крім того, у системі ГУЛАГу існувала спеціальна міра покарання – каторжні роботи. Вони вирізнялися особливою суворістю, із цілком нелюдськими умовами праці та побуту в'язнів. Після марних сподівань на перегляд справ конспіративні центри українських політв'язнів, які з кінця 1947 р. з'явилися в кожному радянському концтаборі, почали піднімати політв'язнів на бунти, деякі з них переросли в справжні повстання. В історії ГУЛАГу було три великі повстання під антисталінськими гаслами – **Норильське і Воркутинське 1953 р. і Кенгірське 1954 р.** Саме вони змусили владу докорінно змінити систему ГУЛАГу. Ключову роль у цих повстаннях відіграли українці, зокрема колишні члени ОУН та бійці УПА.

Ex libris

Погляд сучасника

В середу, 22 липня 1953 року, на шахті № 29 настав історичний день, який 1 серпня 1953 року закінчено одною з найбільших трагедій в історії радянських концентраційних таборів. <...>

З гучномовців робочої зони прозвучав такий заклик:

– Друзі! Наша шахта сьогоднішнім днем підключилася в генеральний страйк політичних в'язнів міста Воркути. <...>

Був створений страйковий комітет, в складі якого переважали українці, бо все ж таки найбільшу заслугу у підготовці страйку мали наші хлопці. Далі в склад комітету ввійшли і перевірені та відповідальні представники інших народів <...>

З 31 липня на 1 серпня мешканці табору спали дуже тривожно, або й зовсім не спали, ніби відчували інстинктом, що станеться незабаром. <...> Гарячі кавказці, але й декотрі наші довгорічні бойовики з рядів УПА казали: «І за ціну кількох жертв з нашої сторони відберемо від них зброю, а тоді вже хто кого!» Якраз така можливість і давала яку-таку запоруку, що озброєні солдати в зону не прийдуть. <...>

І тут впало пекло на землю!

Елітні війська МВС, мабуть, за домовленим сигналом з-поза вахти, почали стріляти навіть розривними кулями з ручних скорострільів та карабінів з вишок і з-поза зони у людську гущавину. Пролунала друга коротенька черга, яка скосила масу людей. <...> Виліз якимось з-під тіл. Недалеко переді мною отець Іван Чийпеш рветься вперед зі словами: «Хлопці, з Божим благословенням вперед!» – права рука простягнена в напрямі вахти, ліва на чолі, крізь пальці якої протікає кров. <...>

В ту хвилину пролунала друга черга, яка доконала трагедію зони шахти № 29. Інстинктивно кидаюсь на землю, відчуваю якусь біль в лівому коліні – не звертаю на це увагу. І навколо, і на мені дальші ранені й мертві. На хвилину ніби все затихло. Чути тільки тихий стогін ранених.

Довгович Л. Хроніка життя політичного в'язня № 2А 424. Ужгород, 2016. С. 287, 300–302.

Характеризуйте становище в'язнів ГУЛАГу на початку 1950-х років. Поясніть, чому страх перед радянськими каральними органами швидше зникав у суспільстві, ніж у середовищі партійних апаратників.

2. Спроби реформування економіки та державно-партійного устрою. XX з'їзд КПРС

Безсумнівним політичним успіхом Хрущова стала організація XX з'їзду КПРС, який установив відмову від терору як методу державного управління. З'їзд працював **14–25 лютого 1956 р.** У звітній доповіді, з якою виступив Хрущов, підтверджувався курс на розрядку міжнародної напруженості й обґрунтовувалося положення про можливість уникнути третьої світової війни. У внутрішній політиці особлива увага зверталася на поліпшення становища в сільському господарстві, зростання темпів виробництва товарів народного споживання, розгортання житлового будівництва. В останній день з'їзду, після виборів керівних органів партії, відбулося закрите засідання. На ньому Хрущов протягом чотирьох годин зачитував доповідь «Про культ особи та його наслідки». Для багатьох делегатів наведені в доповіді факти масових репресій були шокуючими (кілька з них навіть знепритомніли).

XX з'їзд дав поштовх до скасування найбільш репресивних норм чинного законодавства й часткової амністії (зокрема, засуджених за співробітництво з окупаційним режимом у роки війни, за членство в ОУН і УПА). Запрацював механізм реабілітації. Утім щодо деяких категорій політичних в'язнів (зокрема, засуджених за «український буржуазний націоналізм», жертв політичних репресій до вбивства С. Кірова в 1934 р.) реабілітація не передбачалася. Партійно-державне керівництво на чолі з М. Хрущовим не наважилося розпочати перегляд справ і процесів 1920–1930-х років з огляду на те, що могли відкритися факти про їхню особисту участь в організації репресій. Тому правду про сталінізм дозували. Держава не визнала себе винною у масових репресіях селян під час колективізації, вибірковій депортації населення західних областей УРСР, депортації кримських татар та інших етнічних груп. Заявляючи в 1959 р. про відсутність у СРСР політичних вироків, Хрущов приховував, що політичні справи почали перекваліфіковувати в кримінальні за статтями «шкід-

ництво», «антирадянська агітація та пропаганда». ГУЛАГ було ліквідовано (у 1956 р. реорганізовано в Головне управління виправно-трудова колоній МВС СРСР), але мережа тюрем і таборів залишалася.

Доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки» не тільки поляризувала суспільство, а й призвела до кризи влади. Частина людей, зокрема в багатьох первинних партійних організаціях, сприйняла критику культу Сталіна як наклеп на радянську владу. XX з'їзд прискорив вирішальну сутичку за владу, яка мала подолати практику колективного керівництва. Проблема полягала в тому, яка вертикаль влади буде головною – партійна чи радянська. Проти Хрущова згуртувалася опозиція з прихильників першості радянської вертикалі влади, які пропонували взагалі скасувати посаду першого секретаря ЦК КПРС. На чолі цієї групи став Георгій Маленков, звільнений у 1955 р. з посади голови Ради міністрів СРСР. Його підтримували В'ячеслав Молотов і Лазар Каганович, які намагалися повернути на свій бік Миколу Булганіна, чинного голову Ради Міністрів. Хрущову відводили посаду щонайбільше міністра сільськогосподарства. Однак спроба заколоту з усунення Хрущова від влади, здійснена в червні 1957 р. на пленумі ЦК, провалилася. На боці Хрущова була не тільки моральна, а й силова перевага (тобто підтримка з боку армії та органів державної безпеки). Ці події підвели ризику під колективним керівництвом і зробили Хрущова одноосібним правителем.

Хитання післясталінського режиму між стриманим реформізмом і комуністичним фундаменталізмом, тобто переконанням у незмінності комуністичних постулатів, виразно проявилось в економіці. Відставання від країн Заходу за десятками показників змушувало шукати способи прискорення. Хрущов ухвалив три принципові рішення: забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику, при загальному скороченні витрат на армію спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму, вдатися до імпорту сучасного устаткування й технологій. У 1957 р. він ініціював масштабну реформу управління промисловістю: галузеві міністерства ліквідовано, а замість них утворено територіальні ради народного господарства – *раднаргоспи*. Однак у результаті кількарічних реорганізацій управління промисловістю стало не менш централізованим, ніж при міністерській системі, і набагато більш бюрократизованим. У 1960 р. у трьох найбільших республіках – Росії, Україні та Казахстані було створено центральні раднаргоспи, а в 1963 р. – Вищу раду народного господарства СРСР.

Ex libris

Погляд історика

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Проте побудова управління по горизонталі не змінювала господарського механізму, який залишався командним, директивним, неринковим. Як і раніше, оскільки ринку засобів виробництва не існувало, все розподілялося через Держплан СРСР і держплани союзних республік. <...>

Реформа послаблювала радянську вертикаль влади в її найвищій ланці, тобто позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря ЦК КПРС у президії ЦК. Водночас вона посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних із партійним апаратом, який перебував у гострій залежності від секретаріату ЦК КПРС і першого секретаря особисто. <...>

Сутність директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, проте якість його не поліпшилася, а погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався процес поступового відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес спрямовував і підштовхував сам Хрущов, який уже став диктатором. У своїй новій якості він більше не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних до нього чиновників центральних відомств.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 3. С. 176–177.

У промисловості найбільші зрушення відбулися в енергетичній, хімічній галузях, машино- та авіабудуванні. Хоча за якістю радянська промислова продукція надалі суттєво поступалася продукції розвинених країн світу. Розвиток сільського господарства за Хрущова минув під знаком волюнтаристських рішень – освоєння цілих земель, вирощування кукурудзи, укрупнення колгоспів. Ці заходи аж ніяк не поліпшили стан сільського господарства: монокультурна експлуатація цілих земель призвела до ерозії ґрунтів і падіння врожаїв, необґрунтоване розширення посівів кукурудзи (начебто, за прикладом американських фермерів, для відгодівлі худоби) дезорганізувало зерновий баланс, а спроба перетворювати села на «агромаста» тільки вичерпувала кошти колгоспів. Значно результативнішою була соціальна політика Хрущова. Прихильність мільйонів громадян він здобув підвищенням заробітної плати, запровадженням пенсій для селян, переходом на п'ятиденний робочий тиждень, масовим житловим будівництвом.

Перші ознаки того, що позитивний потенціал ініційованих Хрущовим перетворень вичерпується, стали помітними на зламі 1950–1960-х років. Про це свідчили два провальні з'їзди КПРС – XXI (1959 р.) і XXII (1961 р.). Ці з'їзди мали на меті не тільки довершити десталінізацію (і справді, набальзамоване тіло Сталіна винесли з мавзолею і поховали неподалік Кремлівської стіни, демонтували споруджені на його честь пам'ятники, ім'я Сталіна усунули з усіх назв, зокрема місто Сталіно перейменували на Донецьк, навіть найзатятіших сталіністів змусили покаятися), а й окреслити перспективи розвитку держави на осяжне майбутнє. І саме з цього погляду ці з'їзди були цілком непродуктивними, бо навряд чи можна було сприйняти всерйоз оголошений Хрущовим початок етапу розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Але, посилаючись на наукові розрахунки, він запевняв, що за двадцять років у СРСР в основному буде побудовано комунізм. Найбільшим досягненням Хрущова у 1961 р. стала не нова партійна програма, а політ у космос 12 квітня Юрія Гагаріна, який став першим космонавтом планети Земля. Значним був внесок у радянську космічну програму українців. Сергій Корольов – головний конструктор ракетно-космічних систем – походив із Житомирщини, зазнав сталінських репресій.

Юрій Гагарін

Схарактеризуйте заходи М. Хрущова щодо реформування економіки та державно-партійного устрою. Визначте історичне значення XX з'їзду КПРС.

3. Суперечності постсталінського зовнішньополітичного курсу СРСР

Зовнішня політика М. Хрущова була не менш суперечлива, ніж внутрішня. У Москві розуміли, що соціалістичний блок, щоб не розвалитися, повинен діяти за однаковими правилами. У 1955 р. було створено військово-політичний блок – Організацію Варшавського договору (ОВД). На країни «народної демократії» чинили тиск, щоб вони наслідували приклад Москви й розпочали ліберальні реформи. Але це мало зворотний результат. Заохочуючи пом'якшення режимів, Кремль водночас поводився в країнах-сателітах як господар. Народні повстання в країнах «народної демократії» були жорстоко придушені радянськими військами (у НДР 1953 р., Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р.). Тільки в Польщі комуністична влада не наважилася використати збройну силу під час антирадянських виступів у 1956 р.

Критику сталінізму схвально зустрів Йосип Броз Тіто, який намагався побудувати в Югославії соціалізм за власним зразком. На цьому ґрунті на деякий час радянсько-югославські відносини нормалізувалися. Але невдовзі чергові спроби Хрущова втягнути Югославію до комуністичного табору відновили напруженість. Розвінчання «культу особи» виявилось особливо болісним для Мао Цзедуна та Енвера Ходжі, керівників відповідно Китаю й Албанії. Вони саме прагнули створити власні культу у своїх країнах. Суперництво комуністичного Китаю проявилось й у боротьбі за впливи у так званому третьому світі. Відносини з СРСР погіршувалися, й урешті-решт ці країни опинилися поза радянським блоком.

У період правління М. Хрущова одним з пріоритетів зовнішньої політики стали країни Сходу. У Москві союзниками почали вважати всіх, хто виступав з «антиімперських» (а по суті, антиамериканських і антикапіталістичних) позицій. У близькосхідному конфлікті СРСР підтримав арабські країни проти Ізраїлю, на боці якого були США. Радянське керівництво підтримувало зброєю, безвідплатною допомогою «національно-визвольні рухи» і нові політичні режими, які виникали на руїнах колоніальних імперій і декларували, вочевидь з корисливих міркувань, «соціалістичну орієнтацію». Насправді ж далі розмов про соціалізм справа не йшла. За революційну риторику азійських і африканських диктаторів у Москві викидали на вітер величезні кошти.

Основою зовнішньої політики керівництво СРСР декларувало боротьбу за мир і роззброєння. Із цим були пов'язані спроби М. Хрущова розпочати діалог з країнами Заходу, налагодити безпосередні контакти з лідерами розвинених західних країн. У 1955 р. СРСР, США, Велика Британія та Франція підписали угоду щодо Австрії, згідно з якою із цієї країни виводили війська держав-переможниць, а сама Австрія набувала статусу нейтральної держави. Того ж року було встановлено дипломатичні відносини з ФРН (після візиту до Москви канцлера Конрада Аденауера). У 1956 р. відновлено дипломатичні відносини між СРСР і Японією. Уперше кремлівський керівник побував із візитами в багатьох державах, зокрема двічі (у 1959 і 1960 р.) у США, хоча друга поїздка відбувалася тільки в межах сесії Генеральної Асамблеї ООН і багатьом світовим лідерам запам'яталася надто емоційними й грубими репліками радянського вождя. Ці подорожі широко висвітлювала преса, що трохи змінювало негативний стереотипний образ Заходу в баченні радянських громадян.

Динамічна зовнішня політика Хрущова не завжди була плідна. Він, зазвичай, провадив міжнародні зустрічі у зверхньому наказовому тоні, а це зумовлювало провал переговорів. Так було, наприклад, у Відні в 1961 р. під час зустрічі з американським президентом Джоном Кеннеді. Так само навряд чи можна було здобути міжнародний авторитет на Заході, допоки у внутрішньому житті СРСР зберігалось чимало репресивних норм щодо власних громадян (в очах Хрущова радянські люди були не громадянами, а населенням). Міжнародно-політичні кризи того часу відзеркалювали реалії «холодної війни». Найбільш напруженою стала Карибська криза 1962 р., коли світ уперше опинився перед реальною загрозою ракетно-ядерної війни. Правда, після кризи між Кремлем і Білим домом було встановлено пряму лінію зв'язку. Криза прискорила й порозуміння щодо заборони ядерних випробувань. У 1963 р. СРСР, США та Велика Британія підписали договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох середовищах: в атмосфері, у космосі та під водою.

Микита Хрущов і Джон Кеннеді під час зустрічі у Відні. 3 червня 1961 р

Схарактеризуйте зовнішньополітичний курс СРСР у період хрущовської «відлиги». Обґрунтуйте (або спростуйте) твердження про його суперечливість.

4. Посилення бюрократичного централізму в СРСР у 1970-х роках: реванш комуністичного традиціоналізму

На початку 1960-х років ставало очевидним, що ініційовані Хрущовим реформи обертаються результатами, здебільшого протилежними до задуманих. Проти Хрущова було все – брак освіти й загальної культури, волюнтаризм (тобто самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок), конфлікт із мистецькими середовищами, провал аграрних реформ (який призвів до дефіциту м'яса, хліба, круп, цукру), безконечні реорганізації управлінського й партійного апарату, незграбно насаджуваний власний культ. Невдоволення зростало, і переворот ставав питанням часу. Він відбувся в **жовтні 1964 р.**, коли Хрущова усунуто з обох вищих посад (першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів) «у зв'язку з похилим віком і поганим станом здоров'я». Організатори перевороту діяли з дотриманням статутних вимог правлячої партії, тобто здійснили його, по суті, законно.

Леонід Брежнєв, який змінив Микиту Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС, керував СРСР майже два десятиліття (у 1964–1982 рр.). Його правління увійшло в історію як період «неосталінізму» й «застою». Події другої половини

Леонід Брежнєв

1960-х років переконали Брежнєва відмовитися від втручання в систему, бо це загрожувало розпадом. «Працька весна» (намір реформувати систему тоталітарного соціалізму в Чехословаччині в 1968 р.) показала ненадійність союзників у Центрально-Східній Європі, спроба економічних реформ (так звані Косигінські реформи) провалилася, а знання України підказувало не робити жодних поступок у національному питанні. Не вдаватися до нерозважливих економічних планів і не руйнувати каркас політичного режиму – це й стало основою політики Брежнєва. Комуністична командна економіка не могла відкрито конкурувати з ринковою, вона не сприймала постіндустріальних викликів і потребувала засобів примусу. До «стабільності» вимушувало й міжнародне становище: здавалося, що поєднання політики «розрядки» (під гаслом мирного співіснування) з агресивною військовою позицією й чітким розмежуванням сфер впливу гарантуватиме СРСР ще тривале існування.

Після усунення Хрущова від влади було вповільнено, а потім припинено десталінізацію. Почалося відновлення образу Сталіна як далекоглядного й авторитетного керівника, який припустився лише окремих помилок. Усю систему державного управління сковував партійний контроль (зрештою, від початку більшовицька партія була інструментом диктатури, а не демократії). До нової конституції 1977 р. уміщено спеціальну статтю про провідну роль Комуністичної партії. Ця конституція стала найбільш показовим виразом бюрократичного централізму. Партійні комітети займалися всім: від призначення на будь-яку посаду до керівництва міністерствами й підприємствами. Дискусії підміняли вгадуванням бажань партійних зверхників і обговоренням тільки засобів, якими належало виконати розпорядження згори. Фактично, Комуністична партія не була політичною партією, а поєднувала в собі всі гілки влади. Першою особою в державі був генеральний секретар ЦК КПРС. Вибори до представницьких органів, по суті, виборами також не були, бо громадяни мали тільки схвалити список партійних висуванців.

Nota bene! У 1977 р. Верховна Рада СРСР ухвалила нову конституцію СРСР (вона змінила конституцію 1936 р.). Ця конституція увійшла в історію як «конституція розвинутого соціалізму». Поняттям «розвинутий соціалізм» радянські ідеологи позначали період, який мав передувати повному комунізму, коли всі матеріальні й культурні блага розподілятимуться між громадянами СРСР за потребами. Розробка нового документа тривала від 1962 р. Конституція характеризувала радянське суспільство як «розвинуте соціалістичне суспільство, як закономірний етап на шляху до комунізму». Стаття 6-та законодавчо закріплювала керівну і спрямовуючу роль КПРС, що була ядром політичної системи, державних і громадських організацій СРСР. Про можливість існування інших партій нічого не говорилося. Конституція зафіксувала, що основу економічної системи СРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва, що існує у двох формах: державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна. Було закріплено державне планування економіки.

Численні збройні сили й органи державної безпеки були повністю підпорядковані інтересам партії. Партійні структури не давали їм жодного шансу діяти самостійно. Так, у 1979 р. тільки за рішенням кількох членів політбюро ЦК КПРС радянські війська було введено в Афганістан, що поклало край політиці «розрядки» й наблизило розпад СРСР. Радянські військові плуталися в бюрократичному павутинні (надто коли йшлося про забезпечення контролю над військово-політичним блоком ОВД), а органи державної безпеки намагалися виконувати так багато функцій, що втра-

чали розуміння своїх завдань. У прагненні все контролювати й усе знати, а водночас обслуговувати партійну еліту вони також ставали частиною неефективної бюрократії й замість визначати недоліки системи поборювали тільки наслідки. У радянському суспільстві, офіційно безкласовому, дедалі виразніше проступала прірва між партійною елітою і рештою населення. По суті, радянсько-партійна номенклатура ставала новим класом власників. Правлячий номенклатурний клан, який боявся повернення сталінського терору і хрущовської сваволі, почував себе при Брежневі в безпеці.

Ex libris

Погляд історика

Одна з великих іроній доби стала очевидна тоді, коли виявилось, що наступним [після Микити Хрущова] генеральним секретарям властиві симптоми смертельних хвороб, які напрочуд добре символізували стан Радянської держави. Наприкінці 1970-х років стабільність перетворилась на інерцію. Мова Брежнева затиналась, а рухи уповільнювались до такого ступеня, що дотепники заявляли, начебто він труп, урухомлений апаратом для підтримки життя. Смерть Брежнева обернула інерцію на параліч, бо його немічні наступники обстоювали протилежні вартості реформ і бездіяльності. Юрій Андропов (правив 1982–1983), прихильник реформ, помер від раку раніше, ніж почалися реформи. Костянтин Черненко (правив 1983–1985), хворий на емфізему, не мав бажання взагалі за що-небудь братися.

Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Ткачук. Київ, 2000. С. 1128.

Надгробок М. Хрущова.
Скульптор Е. Неізнавний

Поясніть, чому після хрущовських реформ у Радянському Союзі настав період «застою». Як Ви розумієте це поняття?

Ad disputandum

- ✓ Розгляньте надгробок М. Хрущова на Новодівичому цвинтарі в Москві (скульптор Е. Неізнавний, 1976 р.). Спробуйте пояснити задум скульптора – виконати надгробок тільки в чорному й білому кольорах. Працюючи в групах, спробуйте розділити вчинки Хрущова на «чорні» й «білі». Порівняйте результати роботи в групах.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують лібералізацію комуністичного режиму в СРСР у 1950–1960-х роках.
2. Спираючись на текст підручника й додаткові джерела інформації, укладіть маршрути зовнішніх візитів М. Хрущова. Про що свідчить виявлена географія?
3. Зберіть відомості про зміни в повсякденному житті мешканців СРСР у 1950–1960-х роках. Чому ці зміни відбувалися?
4. Поміркуйте про ефективність дій М. Хрущова в боротьбі за владу та у здійсненні реформ. Чи вдалося йому вийти з тіні сталінської політики?
5. Розпитайте своїх рідних і близьких про життя в Радянському Союзі в період правління Л. Брежнева. Порівняйте ці відомості з висновками істориків.

§ 13. Антикомуністичні виступи у Східній Європі

1. Криза комуністичних режимів Центрально-Східної Європи в першій половині 1950-х років

Рік 1948-й став переломним для країн «народної демократії». Підтримувані з Москви комуністичні сили здобули до того часу абсолютну владу, знищили найбільш дієздатних зі своїх можливих опонентів і зосередили в руках усі економічні важелі. Упродовж кількох наступних років країни Центрально-Східної Європи копіювали внутрішню й міжнародну політику СРСР. Контроль за країнами-сателітами з Москви здійснювали через комуністичні партії. Після 1948 р. всі вони зазнали «чисток» під гаслами боротьби з «національними ухилами». У Польщі змусили до принизливого каяття й урешті-решт кинули до в'язниці генерального секретаря ЦК ПОРП Владислава Гомулку, у Болгарії засудили і стратили заступника прем'єр-міністра Трайчо Костова, в Угорщині засудили і стратили міністра закордонних справ Ласло Райка, у Чехословаччині до смертної кари засудили генерального секретаря ЦК КПЧ Рудольфа Сланського. Відтак криза комуністичних режимів Центрально-Східної Європи в першій половині 1950-х років була пов'язана спочатку з насадженням комуністичних режимів найбрутальнішими методами, а тоді зі смертю Сталіна (1953 р.) й високими суспільними очікуваннями щодо повалення цих режимів.

Невдоволення зріло не тільки в інтелектуальних і політичних елітах, а й серед маси простого населення, у якого вривався терпець від економічних перетворень. Коли радянська армія забезпечила контроль над усією Східною Європою, Сталін запровадив тут фактичну однопартійність і почав жорсткі заходи з метою швидкої індустріалізації й насильницької колективізації в сільському господарстві. Ця політика була вкрай непопулярною серед населення захоплених країн. В останні місяці життя Сталіна, навіть попри суворий політичний контроль за діяльністю маріонеткових режимів, радянські спецслужби отримували повідомлення про зростання незадоволення в Болгарії, Чехословаччині, Угорщині, НДР, Польщі, яке загрожувало перерости в заворушення й бунти. Найбільшу тривогу в Кремлі викликало те, що протести захоплювали робітничі верстви. Влада побоювалася збурювати робітників і залишати їх з почуттям, що режим не здатний діяти розумно. До економічних претензій трудящих додавалися суто політичні вимоги щодо усунення радянського комуністичного диктату.

Кремлівські правителі спочатку намагалися згладити напругу. У розмовах з керівниками країн-сателітів, які провадилися після смерті Сталіна, вони раптом заговорили зрозумілою людською мовою. Навіть стверджували, що Радянський Союз несе солідарну відповідальність за політичний клімат у Центрально-Східній Європі, визнавали помилковість деяких настанов і водночас дорі-

Радянські танки на вулицях Берліна. 1953 р.

кали місцевим комуністичним лідерам масштабами репресивної політики, яку вони проводили. Але було надто пізно. Останнім аргументом у руках комуністичних режимів стало військове втручання. 17 червня 1953 р., коли робітники в Східному Берліні організували демонстрацію під антикомуністичними гаслами, яка загрожувала перетворитися на відкритий бунт, у дію пішли радянські війська, оснащені бронетехнікою. Проти натовпу беззбройних людей застосовано автоматичну зброю. У Москві остерігалися використати військову силу тільки проти двох держав – Югославії та Польщі.

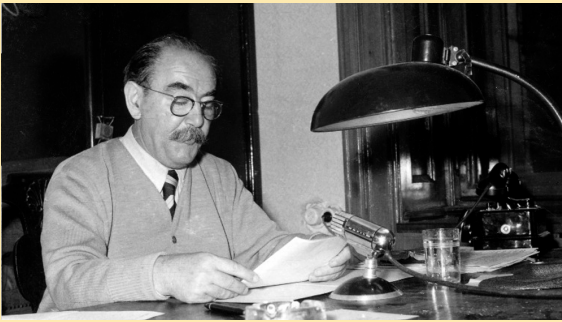
Визначте причини кризи комуністичних режимів Центрально-Східної Європи в першій половині 1950-х років.

2. Революція та економічні реформи в Угорщині

Події досягли точки кипіння влітку 1956 р. В Угорщині правив Матьяш Ракоші, який очолював Угорську партію трудящих (УПТ), що була під контролем комуністів, і копіював сталінську модель влади. З початком хрущовської «відлиги» й під тиском Москви він був змушений погодитися на лібералізацію політичного курсу. Уряд очолив Імре Надь, прихильник реформ, який відразу ліквідував практику адміністративного тиску при проведенні колективізації. Мирячись деякий час з політикою Надя, керівництво УПТ сподівалося на згортання десталінізації в СРСР і відновлення старого режиму. І як тільки здалося, що Хрущова вдасться усунути від влади, в Угорщині Надя було звільнено з усіх посад і виключено з партії. Реформи скасовано або призупинено. Однак XX з'їзд КПРС і засудження «культу особи» Сталіна дали поштовх для нових змін у правлячій верхівці. У 1956 р. Ракоші на посту першого секретаря ЦК УПТ замінив Ерне Гере. Утім його погляди мало відрізнялися від поглядів попередника. У країні назривала гостра соціально-політична криза.

Поштовхом до активних дій стала студентська демонстрація солідарності з антикомуністичними виступами в Польщі. Вона відбулася **23 жовтня 1956 р.** в Будапешті й переросла у збройне повстання проти режиму. Комуністичне керівництво країни діяло двояко: повернуло Імре Надя на посаду голови уряду й водночас звернулося за допомогою в придушенні повстання до радянських військ. Повстання поширилося по всій країні. У Будапешті точилися запеклі бої. Відновили діяльність старі партії, на місцях повстанці формували нові органи влади – національні ради і комітети, на підприємствах – робітничі ради як органи самоврядування. 1 листопада уряд Надя, який набув коаліційного характеру, оголосив про вихід Угорщини з ОВД і нейтральний статус країни. Водночас за підтримки радянських військ на противагу повстанцям було створено «революційний робітничо-селянський уряд Угорщини» на чолі з Яношем Кадаром. До кінця листопада повстання було придушене. Його керівників, у тому числі Імре Надя, було заарештовано й розстріляно. Ті повстанці, які вціліли, покинули Угорщину і шукали притулку в Австрії (сюди емігрувало близько 200 тис. учасників повстання). У самій Угорщині терор проти учасників революції тривав кілька років.

Режим Я. Кадара спирався на Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП), яка утворилася з уламків колишньої УПТ. Кадар очолював і уряд, і партію. Як не дивно, але з часом він сам почав проводити ліберальний курс, реалізуючи багато вимог повстанців. На початку 1960-х років

Імре Надь

Угорські повстанці. 1956 р.

було завершене кооперування. Діяльність виробничих кооперативів поставлено на комерційну основу, і вже незабаром вони стали рентабельними підприємствами. Угорщина не тільки забезпечувала себе продуктами харчування, а й виробляла їх на експорт. Програма економічних реформ, яку почали здійснювати в 1968 р., передбачала впровадження ринкових відносин, відмову від директивного планування, надання підприємствам більшої самостійності. Попри позитивні результати реформи, радянське керівництво вбачало в ній відхід від «соціалістичних принципів» у бік капіталізму. У 1973 р. Москва зажадала від Будапешта припинити економічні перетворення, і Я. Кадар був змушений підкоритися, хоча цілком радянської моделі економічного устрою так і не прийняв.

Ex libris

Погляд історика

Угорське національне повстання стало для Радянського Союзу довічним тавром ганьби. Воно показало світові, що комунізм глухий до народних вимог. Багатоох прихильників лівих поглядів воно позбавило колишніх симпатій до СРСР, перекреслило майбутнє комуністичних партій на Заході і значно збільшило напругу «холодної війни». У самому радянському блоці воно прикро вразило Мао Цзедуна, що прихильно ставився до національних варіантів комунізму і пробував заступитися за Гомулку і Надя. Повстання стало ще й імпульсом до розвитку нової загальної економічної стратегії, яку рвенно обстоювали й будапештські переможці – Андропов і Кадар. Проте розгром повстання став наукою не для кожного: Чехословаччині теж судилося пройти через таке випробування, перше ніж усі зрозуміли правила постсталінської гри.

Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 1140.

Визначте причини та схарактеризуйте перебіг і наслідки революційних подій в Угорщині 1956 р.

3. «Празька весна» і радянська інтервенція в Чехословаччину

Подібно до Угорщини, у Чехословаччині в 1950-х роках зростало невдоволення політикою Комуністичної партії. Відмежуватися від сталінізму і приступити до реформування суспільства вимагала не тільки інтелігенція, а й група реформаторів у самій партії. Після XX з'їзду КПРС ліберально налаштоване середовище в КПЧ почало відкрито виступати з критикою консервативного керівництва партії, вимагаючи реабілітації невин-

них жертв терору. Консерватори були непоступливі. У 1960 р. було ухвалено нову конституцію (країна отримала назву Чехословацька Соціалістична Республіка), у якій КПЧ визнано керівною та об'єднуючою силою в суспільстві й державі. Це стало додатковим поштовхом для формування опозиційної течії, яка виступала за політичний плюралізм і здобула підтримку практично всього суспільства. Реформістську групу в партії очолив Александер Дубчек, словак за походженням, якого на початку 1968 р. було обрано генеральним секретарем КПЧ. Він висунув гасло побудови «соціалізму з людським обличчям». За влучним висловом історика, Дубчек був «єдиним генеральним секретарем за всю історію блоку, що мав усміхнені очі» (Н. Дейвіс).

Уже навесні 1968 р. розпочалися ліберально-демократичні реформи. Уряд скасував цензуру, реабілітував політичних в'язнів, реформував службу безпеки, дозволив закордонні поїздки й започаткував зміни ринкового характеру в економіці тощо. Ініціативи партійного керівництва, підтримані суспільством, отримали назву *Празька весна*. Водночас вони викликали занепокоєння в Москві, оскільки загрожували демонтажем у Чехословаччині комуністичної системи і втратою союзника по військовому блоку. Однак керівництво Чехословаччини ігнорувало тиск і не відмовлялося від курсу реформ. Відтак за рішенням з Москви держави ОВД (крім Румунії) здійснили інтервенцію і в серпні 1968 р. окупували Чехословаччину. Масові «чистки» в партійному й державному апараті, які розпочалися, переросли в репресії. Близько третини членів КПЧ було виключено з партії, приблизно стільки ж господарських і профспілкових керівників, армійських офіцерів втратило посади. Дубчека вивезено до Москви, де змушено до політичних поступок. Влада намагалася зняти напругу врегулюванням чесько-словацьких відносин: у 1968 р. ухвалено конституційний закон «Про Чехословацьку федерацію», який піднімав політичний статус словацької частини держави. Однак на практиці нічого не змінилося. Генеральним секретарем КПЧ у 1969 р. було обрано Густава Гусака, прихильника тісної співпраці з Москвою, незважаючи на прикриті особисті спогади про сталінізм.

Інтервенція в Чехословаччину мала величезний вплив на світову громадську думку й однозначно була потрактована (навіть деякими комуністичними партіями) як незаконна окупація й кричуще порушення національного суверенітету. У 1970–1980-х роках тоталітарна система в країні продовжувала штучно підтримувати політичну атмосферу, яка виключала

Александер Дубчек

Жінка на Вацлавській площі у Празі слухає новини з радіоприймача. 21 серпня 1968 р.

можливість реформування суспільства, порушення унітарного характеру держави. Попри формальну багатопартійність, усі партії, крім комуністичної, було усунуто від реальної участі в політичному житті. За таких умов виникали нелегальні політичні й громадсько-культурні об'єднання. Від середини 1970-х років почав набирати силу дисидентський рух. У 1977 р. виникло суспільно-культурне правозахисне об'єднання «Хартія-77», яке вимагало від державно-партійного керівництва дотримання конституції, звільнення політв'язнів, виведення радянських окупаційних військ з території Чехословаччини. Учасники правозахисного руху не мали можливості вільно відстоювати свої погляди, більшість з них було спочатку публічно зганьблено, а згодом заарештовано й ув'язнено. Політичну кризу поглиблювала економічна стагнація. Стримувати падіння життєвого рівня населення вдавалося тільки завдяки деяким ринковим елементам у діяльності сільськогосподарських кооперативів, які забезпечували виробництво продуктів харчування.

Розкрийте зміст поняття «Празька весна». Поміркуйте, чому саме після подій 1968 р. у вільному світі заговорили про історичну приреченість СРСР і «радянського блоку» загалом.

4. Економічна інтеграція «соціалістичного табору»

Для координації економічної політики соціалістичних країн, а по суті, країн радянського блоку, у 1949 р. в Москві було створено Радум економічної взаємодопомоги (РЕВ). Членами-засновниками організації виступили Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехословаччина. Згодом приєдналися НДР, Монголія, Куба, В'єтнам. Деякі азійські й африканські країни брали участь у РЕВ як спостерігачі. Угоди про співробітництво з РЕВ підписали Югославія, Фінляндія, Мексика, Ірак. Діяльність РЕВ не була ефективною. Організація не виконала завдань з розвитку господарської інтеграції, торговельного співробітництва і технічної модернізації економік її членів. Причинами цього були: нерівномірний розвиток країн-учасниць, замкнутий характер економік, відсутність конвертованої валюти, підпорядкування економіки політико-ідеологічним завданням.

Nota bene!

Ікарус (угор. *Ikarus*) – у 1970–1980-х роках велика угорська автобусобудівна компанія. Піднесення підприємства почалося з уведенням у дію заводу в Сешкефегетварі річною потужністю 15 тис. автобусів. У рамках торговельних угод ці автобуси надходили головним чином до країн РЕВ, деяких африканських країн і на Кубу. У 1970-і роки завод поставляв у СРСР до 10 тис. автобусів щорічно, пік поставок припав на 1984 р.

Історики зауважили – щоб зберегти контроль над країнами ОВД, компартійно-радянська олігархія підтримувала в них вищий, ніж у республіках СРСР, рівень життя населення. Це досягалося через збереження в економіках країн-сателітів деяких ринкових елементів (зокрема, у сільському господарстві), за рахунок меншої участі цих країн у витратах на озброєння (основний тягар гонки озброєнь лежав на радянській економі-

ці), через вигідніші для них цінові співвідношення в торгівлі з СРСР, особливо на нафту й газ. Хоча комуністичні партії країн Центрально-Східної Європи контролювали суспільно-політичне життя, вони давали своїм громадянам значно більшу свободу в економічній і духовно-культурній сферах, ніж КПРС радянському населенню.

По суті, з усіх спільних проектів РЕВ тільки три були відносно успішними: нафтопровід «Дружба», енергосистема «Мир» й угорський автобусний завод «Ікарус». Рішення про будівництво трансконтинентального нафтопроводу, який згодом назвали «Дружба», було ухвалене на засіданні РЕВ у 1958 р. Він мав забезпечувати потреби «соціалістичного табору» в сирій нафті. Будівництво відбулося в 1960–1964 і 1969–1974 рр. Загальна довжина магістралі становила понад 5 тис. км. Нафтопровід проходив від Татарстану до Білорусі, а далі (двома гілками) до Польщі й НДР, а через Україну до Чехословаччини й Угорщини. У 1960–1970-х роках було створено й енергосистему «Мир», яка об'єднала енергосистеми країн РЕВ у Європі, дала змогу експортувати електроенергію із СРСР.

Схарактеризуйте діяльність РЕВ. Порівняйте соціально-економічний розвиток держав – членів ЄС і РЕВ.

Ad disputandum

Розгляньте світлину, зроблену на площі Шафарика в Братиславі в серпні 1968 р., під час збройної інтервенції військ держав ОВД у Чехословаччину. Об'єднавшись у групи, підготуйте уявний репортаж про ці події. Озглавте його, використовуючи емоційне навантаження світлини.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують кризу комуністичних режимів Центрально-Східної Європи й антикомуністичні виступи 1950–1960-х років.
2. Укажіть на карті місця антикомуністичних виступів у Центрально-Східній Європі, країни – учасниці РЕВ, трасу нафтопроводу «Дружба».
3. Використовуючи додаткові джерела інформації, знайдіть і узагальніть біографічні відомості про Імре Надя та Александра Дубчека у збірний образ східноєвропейських комуністичних опозиціонерів 1950–1960-х років.
4. Визначте причини антикомуністичних виступів у країнах-сателітах СРСР. Чому проти протестантів влада використала військову силу?
5. Поміркуйте, як застосування збройної сили проти протестувальників у Східному Берліні (1953 р.), Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1968 р.) характеризувало комуністичну владу.

§ 14. Особливості суспільного життя «на окраїнах» світових політичних полюсів

Усталеною є думка, що в другій половині ХХ ст. світ був двополюсним з радянсько-американською конфронтаційною віссю в основі. Однак ця характеристика буде неповною без погляду на історію країн і народів, які знаходилися поза євроатлантичним простором – епіцентром суперництва західних демократій і комуністичного блоку. Вочевидь ці країни також становили частину радянсько-американської конфронтації, були втягнуті в «холодну війну», але водночас вони намагалися жити в межах власних політичних і економічних режимів, спиратися на власну культурну ідентичність. Шукаючи своє місце у світі, деякі з них стрімко модернізувалися й урешті-решт здобули провідні позиції у світовій економіці (як-от Японія); інші були захоплені комуністичною ідеологією, але по-своєму її трактували (як-от Китай чи Югославія); ще інші воліли не наголошувати на конкретних ідеологіях і цінностях, а досягати умовної стабільності завдяки авторитарним режимам (такий підхід характеризував, головним чином, історію країн Латинської Америки). Незважаючи на великі відмінності, знайдемо в повоєнній історії цих країн і чимало спільних рис. Так чи так, а Друга світова війна зблизила країни. А що сутність повоєнної світової історії визначали три величезні зміни: глобалізація, загроза масового знищення і нестабільність соціальних стандартів життя, то й життя «на окраїнах» аж ніяк не гарантувало тривалого спокою.

Фідель Кастро та Ернест Хемінгуей

Про «японське економічне диво», ідеологію, методи й результати комуністичного будівництва в Китаї, «самоврядний соціалізм» у Югославії, а також розвиток країн Латинської Америки, які хиталися між правим і лівим авторитаризмом, можна довідатися за QR-кодом або перейшовши за посиланням <https://bit.ly/2Lfh188>.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності найважливіші події, які характеризують суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток Японії, Китаю, Югославії, Аргентини, Бразилії, Чилі, Куби в повоєнне тридцятиліття.
2. Покажіть названі країни на карті. Поміркуйте, чому ці країни, хоч і розташовані в різних регіонах світу, об'єднано в одному параграфі.
3. Спираючись на матеріал підручника та додаткові матеріали, створіть колективний портрет правителів цих держав. Чого в ньому більше – спільних чи відмінних рис?
4. Поміркуйте про соціальні основи диктаторських режимів. Чому вони виникають, втрачають силу й, урешті-решт, розпадаються?
5. Сучасні політики й державні діячі нерідко покликаються на історичний досвід. Яким, на Вашу думку, можна бачити історичний досвід повоєнних Японії, Китаю, Югославії, Аргентини, Бразилії, Чилі, Куби з перспективи сучасності?

§ 15. Деколонізація і виникнення «третього світу».

Близькосхідна проблема

Розпад європейських імперій (Британської, Голландської, Французької, Бельгійської, Португальської) і деколонізація становили один з найголовніших компонентів повоєнних політичних змін у світі. Усупереч першим повоєнним ілюзіям, що імперії вдасться зберегти або перебудувати, з плином часу ставало очевидним, що управляти колоніями не тільки надто складно, а й невигідно. Зрештою, деколонізація була доконечною умовою європейської інтеграції. Звільнившись з-під прямої колоніальної залежності, ставши формально суверенними державами, колишні колонії зберігали чимало форм і виявів економічного та культурного впливу (неоколоніалізм). Це давало змогу розвиненим західним державам надалі економічно використовувати колишні колонії. Від 1950-х років для окреслення економічно слабозвинених (постколоніальних) країн Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії почали використовувати термін «третій світ». Супутниками деколонізації були не тільки соціально-економічні труднощі, а й збройні конфлікти, які виснажували людські й матеріальні ресурси. На одну з найскладніших міжнародних проблем перетворився арабо-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході. Країни, які намагалися залишитись осторонь жорсткого протистояння між західними демократіями і комуністичним блоком, організувалися в Рух неприєднання. Однак все одно не змогли повністю уникнути впливу «холодної війни», а серед правителів, які претендували на лідерство в цьому русі, не бракувало й відвертих диктаторів.

Африканська дівчина

Про передумови, етапи, наслідки деколонізації країн Азії та Африки, економічні й суспільні проблеми «третього світу» та пошук шляхів їхнього розв'язання, вогнища військово-політичних конфліктів (зокрема радянську інтервенцію в Афганістан), близькосхідну проблему (арабо-ізраїльський конфлікт), а також Рух неприєднання можна довідатися за QR-кодом або перейшовши за посиланням <https://bit.ly/30vgnYW>.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують життя «третього світу» від кінця 1940-х до початку 1980-х років.
2. Поясніть значення терміну «третій світ». Покажіть на карті країни «третього світу», зокрема вогнища військово-політичних конфліктів.
3. Спираючись на додаткові джерела інформації, підготуйте план доповіді про економічні й суспільні проблеми «третього світу».
4. Чи згодні Ви з твердженням, що наслідки деколонізації у колишніх метрополіях були не менш глибокі, ніж у колишніх колоніях? Відповідь обґрунтуйте.
5. Запропонуйте шляхи розв'язання економічних і суспільних проблем у країнах «третього світу».

Розділ 3

Україна в період «відлиги»

Цей розділ безпосередньо пов'язаний з попереднім. Події, які в ньому висвітлено, знаходяться в тому самому часовому відтинку – 1950–1970-х років. Тому поняття «відлиги» подано в ньому ширше, ніж тільки хрущовський період. Головна увага звернута як на політику влади щодо України, так і на позицію самого суспільства, яке після усунення М. Хрущова не мало наміру поступатися здобутими свободами. Розділ має на меті описати й пояснити, якою була Україна тоді, коли світ шукав нові моделі розвитку, поступово відмежовуючись від травми Другої світової війни. З'являлися перспективи, які змушували залишати війну позаду. Усупереч уявленням про повну закритість Радянського Союзу, частиною якого була Українська РСР, прагнення контролю за всім соціалістичним блоком змушувало радянське керівництво долати колишню герметичність. Конфронтація із Заходом під час «холодної війни», внутрішні потреби розвитку радянського суспільства, намагання зберегти в цілості величезну імперію, та ще й з новими країнами-сателітами, вимагали оновлення всієї системи. Суспільства країн «народної демократії» виявляли непокору, у самому СРСР народжувався дисидентський рух. Підтримувати рівновагу тільки силою було неможливо. Модернізація вимагала також більшої відкритості, відмови від самоізоляції. За цих обставин навіть обмежена відкритість привела до збільшення інформативного потоку із Заходу, який, крім усього іншого, сприяв підсиленню духу скептицизму. Контакт українців із Заходом був не тільки суто духовним. Значно збільшилася кількість туристів-українців із-за кордону. Інформація, яку вони приносили, відрізнялася від тієї, котру подавала офіційна преса. З'ясувалося, що українці в еміграції живуть значно краще, ніж їхні співвітчизники в країні, яка будувала комунізм. Відтак тиск сприймався гостріше й дедалі частіше наштовхувався на відкритий опір. Назрівав конфлікт.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Підготуйте презентацію «Україна в мистецьких образах 1950–1960-х років». Проаналізуйте, як у тогочасних творах мистецтва (музиці, театрі, образотворчому мистецтві) відображено сюжети з історії України.
2. З'ясуйте зміст поняття «українська політична нація». Підготуйте експертний висновок, у якому наведіть ознаки української політичної нації в УРСР. Зверніть увагу на внесок представників інших народів у її творення.
3. Проаналізуйте біографії українських шістдесятників і дисидентів (візьміть до уваги красномовний аспект) та спробуйте укласти їхній колективний портрет.

*Периотравнева демонстрація
у Києві. 1960-і роки*

§ 16. Нові кордони

1. Національна структура населення Криму

Крим вступив у Другу світову війну як багатонаціональний регіон. Найбільшими етнічними групами напередодні війни були росіяни, кримські татари, українці, німці, євреї. Від 1921 р. півострів існував у статусі Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (Кримська АСРР). Республіка підлягала юрисдикції не територіально прилеглої радянської України, а Росії. Утворення Кримської АСРР узгоджувалося з радянською практикою створення територіально-адміністративних утворень на національній основі. Татарське населення тоді складало більше чверті. І справді, кримські татари на початку стали домінуючою політичною та соціально-економічною силою Кримської АСРР. Але згодом питання щодо того, наскільки нова республіка буде татарською – і чи взагалі буде – за своєю природою набуло неоднозначності. Частка кримських татар у населенні республіки зменшувалася.

Після німецької окупації радянська влада повернулася до Криму навесні 1944 р. Уже наступного дня після вигнання німецьких військ з Севастополя, 11 травня, Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову «Про кримських татар», згідно з якою всі особи цієї національності «з огляду на зрадницькі дії проти радянського народу» підлягали депортації в Узбекистан, Казахстан та інші віддалені регіони без права пересування. На світанку 18 травня кримським татарам оголосили, що вони за зраду батьківщини караються виселенням. За три дні з Криму вивезли 180 тис. осіб татарської

**Етнічний склад населення
Кримської АСРР у 1939 р.**

Національності	у тис.	у %
Росіяни	558,5	49,6
Кримські татари	218,9	19,4
Українці	154,1	13,7
Євреї	64,5	5,7
Німці	51,3	4,6
Греки	20,7	1,8
Болгари	15,3	1,4
Вірмени	12,9	1,1
Інші	30,1	2,7
Разом	1126,2	100,0

національності й іще 11 тис. мобілізували військкомати на трудовий фронт. Фактично на півострові відбулася етнічна чистка.

У червні 1944 р. ДКО ухвалив додаткову постанову про виселення «німецьких пособників» з-поміж болгар, греків і вірмен. Виселяли не конкретних осіб, які співпрацювали з окупантами, а всіх громадян відповідної національності. Усього було виселено 42 тис. осіб. Так само відправляли до спецпоселень демобілізованих з Червоної армії військово-службовців кримськотатарської національності, а також кримських вірмен, болгар і греків. Загалом у результаті депортації 1944 р. з Криму було виселено понад 240 тис. осіб. У складі населення півострова почали переважати росіяни й українці. У 1945 р. Кримську АРСР, яка існувала від 1921 р., було перетворено на звичайну область у складі РРФСР. Радянська влада провела масове перейменування населених пунктів, затираючи сліди місцевих національних культур у Криму. Ніщо не мало нагадувати про минуле півострова та його корінних жителів.

Nota bene! Під час Другої світової війни в листопаді 1941 р. Крим окупували німецькі та румунські війська. Тільки оборона Севастополя тривала до липня 1942 р. Окупаційний режим у Криму регулювала військова адміністрація, хоча формально у складі райсудомісаріату «Україна» існував генеральний округ «Крим», який включав Кримську АРСР, Херсонську та Запорізьку області. Німецька військова адміністрація створила польові та місцеві комендатури, що мали забезпечити охорону тилів вермахту, контролювати діяльність органів місцевого управління, мобілізувати резерви для ведення війни. Самоврядування організували винятково за національною ознакою з наданням переваги, згідно з принципом «поділяй і володарюй», мусульманським комітетам. У майбутньому, згідно з планами Гітлера, Крим мав стати територією Райху. Півострів планували заселити німцями, а місцеве населення депортувати або винищити. Німецька окупаційна влада навіть проводила в Криму археологічні розкопки з метою пошуку залишків «великої» готської цивілізації, яка начебто колись процвітала на півострові.

Радянська влада стимулювала систематичну внутрішню міграцію до Криму. Заселення спорожнілого півострова новими жителями здійснювалося відповідно до нової політичної доктрини – «російського Криму». Однак переселенська політика в Криму проходила не гладко. Тільки до 1956 р. вдалося відновити довоєнний рівень населення. Крим знову налічував більше мільйона мешканців. Згідно з першим повоєнним переписом населення 1959 р., у Криму мешкало 1,2 млн осіб. Абсолютну більшість (96 %) жителів Криму становили слов'яни, а серед них росіяни мали беззаперечну чисельну перевагу над українцями (відповідно 71,4 і 22,3 % від усього населення). Мігрантам віддавали власність виселених кримських татар (будинки, присадибні ділянки, худобу). Надалі кількість російського та українського населення в Криму зростала. У 1989 р. населення півострова сягнуло 2,4 млн осіб, з них росіян 67,0 %, українців – 25,6 %. Через еміграцію з Криму фактично зникла єврейська громада.

У місцях спецпоселень кримські татари зазнавали поневірянь – були обмежені в пересуванні, перебували під пильним наглядом спецкомендатур, діти стикалися з приниженням у школах. Не існувало жодної кримськотатарської родини, яка в заслання не втратила би рідних. Після смерті Сталіна в 1953 р. юридичний статус кримськотатарських вигнанців поступово покращувався, зокрема пом'якшувався комплекс відчуження, згладжувалося відчуття покинутості. До 1956 р. було скасовано заборону на пересування, однак вони все ще не мали права отримувати землі в

кількох зрошуваних районах Узбекистану. Утім кримськотатарські активісти дедалі наполегливіше ставили питання про повернення на батьківщину – їхні думки були пов'язані тільки з Кримом. У 1967 р. з кримських татар як народу було знято звинувачення у зраді, однак без права повернення. За відсутності формального дозволу в 1967–1968 рр. більш ніж 10 тис. татар самовільно залишили Узбекистан і повернулися до Криму. Місцеві чиновники чинили їм перепони, відмовляючи, зокрема, у реєстрації – обов'язковій умові для працевлаштування та отримання помешкання. Більшості «нелегальних» репатріантів тоді не вдалося вкорінитися в Крим – вони повернулися назад. Дехто зумів оселитися в сусідніх з Кримом областях. А тим з «нелегалів», які не піддалися тиску (близько 900 родин), влада не давала спокою впродовж наступних двадцяти років.

Ex libris

Погляд історика

Депортація стала не лише трагедією кримськотатарського народу та національних меншин, вигнаних із території півострова, – тих, хто не «вписувався» у сталінську концепцію національної безпеки та становив «політично небажаний елемент». Унаслідок депортації було зруйновано Крим як метаєтнічний феномен, де, мирно співіснуючи, але фактично не асимілюючись, жили представники різних етнічних і релігійних груп, – спільнота, в якій кожний її член, належачи до конкретної етноконфесійної групи, при цьому відчував себе частиною більшого утвору, у межах якого ідентифікувався з поняттям «кримчанин».

Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / передмова М. Джемілева; післямова Р. Чубарова; пер. з рос. К. Демчук. Київ, 2017. С. 136.

Ad fontes

Указ Президії Верховної Ради СРСР про громадян татарської національності, які проживали в Криму. 5 вересня 1967 р.

Після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необґрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, має бути знято, тим більше, що в трудове і політичне життя суспільства вступило нове покоління людей.

Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містила огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи.

З метою дальшого розвитку районів з татарським населенням доручити Радам Міністрів союзних республік і далі сприяти їй допомагати громадянам татарської національності в господарському та культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей.

Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорний

Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Георгадзе

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 349.

Схарактеризуйте зміни в національному складі населення Криму в повоєнний період. Поясніть причини і спрогнозуйте наслідки цих змін.

2. Вхідження Кримської області до складу УРСР

Необхідність передачі Кримської області до складу УРСР зумовлювала-ся насамперед соціально-економічними обставинами. У роки Другої світової війни населення півострова скоротилося майже втричі – з 1 млн 126 тис. до 379 тис. (за рахунок загиблих від рук нацистів у самому Криму й на фронтах війни, примусово відправлених на роботи до Німеччини як остарбайтерів, евакуйованих до радянського тилу, депортованих радянською владою). Були райони, де мешканців майже не залишилося. Кількість працездатного населення катастрофічно скоротилася. виправити ситуацію з трудовими ресурсами на півострові влада намагалася заохочуючи до переселення туди росіян і українців, передусім селян. Так, уже в 1944 р. задля «якнайшвидшого освоєння родючих земель, садів і виноградників» ДКО визнав за необхідне переселити до Криму з різних областей РРФСР і Української РСР «сумлінних і працелюбних колгоспників» – загалом більше 50 тис. осіб. Однак півострів був не таким і легким для господарського освоєння. Більшість переселенців уже через кілька років залишала негостинний для них Крим.

Безвідрадіність ситуації вповні проявилася під час поїздки Кримом у вересні 1953 р. Микити Хрущова, тільки-но обраного на посаду першого секретаря ЦК КПРС. Журналіст Олексій Аджубей згадував: «Понад усе Микиту Сергійовича вразили й схвилювали натовпи переселенців <...> Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім із натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу „приїхали“, а вони кричали „нас пригнали“ – звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали й зовсім істеричні вигуки „Капуста тут не росте, капуста в’яне“». Після цього влада намагалася посилити переселенський рух до Криму з України.

Ex libris

Погляд історика

Якими мотивами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадськість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постуляту. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо чейже ціла Україна й так перебуває під її владою. <...>

Але є підстави думати, що Москва мала при цьому кроці ще іншу, укриту ціль: вона хоче обтяжити Україну моральною й політичною співвідповідальністю за злочин народодовбивства, виконаний над кримськими татарами.

Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / упоряд. Я. Грицак. Т. 2. Київ, 1994. С. 290.

Урешті-решт Хрущов вдався до радикального розв'язання проблеми Криму, зокрема водопостачання півострова, передавши область до складу

УРСР. Аргументами з російського боку виступали географічні та економічні міркування: територіальна близькість (Крим є немовби продовженням південних степів України), спільність економіки, тісні господарські та культурні зв'язки Криму й України. Керівництво УРСР додавало національний мотив і розглядало передачу Криму як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами». Остаточне рішення про **входження Кримської області до складу УРСР** було ухвалене в **лютому–квітні 1954 р.** на засіданнях спочатку президії, а згодом сесії Верховної Ради СРСР.

Визначте причини, які зумовили рішення влади про передачу Кримської області до складу УРСР.

3. Соціально-економічне становище Криму в складі УРСР

Війна, нацистська окупація та радянські депортації зумовили на Кримському півострові економічний хаос, який уповні проявився в перше повоєнне десятиліття. Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Влада намагалася робити наголос на промисловому секторі. Було відновлено й розширено давній залізорудний комбінат на околицях Керчі, а також хімічні заводи, які переробляли солі, видобуті з Сиваської затоки та озер північного Криму. Серед новіших і більш успішних підприємств були завод з виробництва телевізорів у Сімферополі й суднобудівний завод у Керчі. Щоб забезпечити промисловість і населення енергією, у 1960-х роках збудовано кілька регіональних теплоелектростанцій, які працювали завдяки нещодавно розробленим газовим родовищам на заході та півночі Криму.

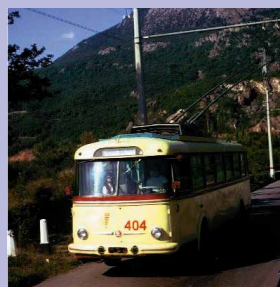
Хоча Крим стрімко змінювався, точніше сказати, його тотально перебудовували, важливим компонентом економічного життя регіону залишалося сільське господарство. Найбільшу частину економічної продукції Криму складали харчові продукти – більше 40 %. Серед них головне місце займало виробництво вина, передусім всесвітньо відомих десертних марок із тривалою витримкою – «Масандра» та «Золота балка», а також надзвичайно популярного в Радянському Союзі кримського «шампанського». Для гарантування постійного виробництва вина з середини 1940-х до кінця 1970-х років площу земель, відведених від вирощування винограду, було збільшено всемеро.

Із сільськогосподарських культур замість бавовни в повоєнний період набуло поширення вирощування високоякісних сортів тютюну. Завдяки субтропічному кліматові Крим, як і раніше, був постачальником фруктів, горіхів і рослин для виробництва цінних ефірних олій (троянди, лаванди, розмарину та шавлії). Щоб загосподарювати безлісі степи на півночі півострова, споруджували водосховища. У 1957–1971 рр. було збудовано Північно-Кримський канал, що простягнувся від нижнього Дніпра через Перекопський перешийок і далі на схід уздовж практично всього Кримського півострова майже до Керчі. Одночасно з будівництвом каналу та його зрошувальних систем розвивалась інфраструктура степових районів Криму та Херсонщини, збільшувалася чисельність сільського населення в районах зрошувального землеробства.

Після того як Крим став частиною радянської України, особливу увагу почали приділяти розвитку туристичного та відпочинково-оздоровчого

Північно-Кримський канал

Кримський тролейбус

секторів. Уже на початку 1970-х років у Криму було 105 санаторіїв та 24 будинки відпочинку. Протягом року кримські курорти та оздоровчі комплекси відвідувало близько 4 млн осіб. Для впорядкування цього величезного людського потоку в Сімферополі, Керчі та Євпаторії збудовано нові залізничні станції. Влада радянської України особливо пишалася гірською тролейбусною лінією (будівництво завершено в 1961 р.), яка пролягла через Алушту до Ялти і з'єднала головний транспортний вузол півострова Сімферополь з основними прибережними курортними містами.

Опишіть економічний розвиток Криму в складі Української РСР. Схарактеризуйте соціально-економічні проблеми, які радянській владі доводилося вирішувати на півострові.

Ad disputandum

- ✓ Український правозахисник Петро Григоренко, який виступав на захист кримських татар, у 1968 р. сказав у одній з промов: «У своїй боротьбі не замикайтеся у вузько національну шкаралуну. Встановлюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй <...>. Звертайтеся по допомогу до світової прогресивної громадськості і до міжнародних організацій». Об'єднавшись у групи, обговоріть це твердження правозахисника. Знайдіть йому підтвердження (чи спростування) в сучасній історії України.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, пов'язані з включенням Криму до складу Української РСР, повоєнними змінами в національному складі регіону, суспільно-політичними та соціально-економічними процесами.
2. Використовуючи карту, схарактеризуйте суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в Криму в 1940–1970-х роках.
3. Спираючись на текст підручника і додаткові джерела інформації, визначте чинники, які гальмували розвиток Криму в повоєнні десятиліття.
4. Поміркуйте, чому українська сторона наголошувала насамперед ідеологічні, а не географічні та економічні чинники, якими влада офіційно пояснювала передачу Кримської області до складу УРСР.
5. Написання історії було традиційним інструментом державної політики Радянського Союзу. Яких результатів прагнула досягти радянська влада, змушуючи істориків викреслювати відомості про кримських татар?

§ 17. Десталінізація в Українській РСР

1. Реабілітація комуністичних лідерів і частини діячів мистецтва й науки

Однією з хрущовських ініціатив у плані боротьби з «культутом особи» (про яку було оголошено в 1956 р. на XX з'їзді КПРС) була реабілітація частини політичних в'язнів та повернення багатьох репресованих з таборів і заслання. У випадку українців це не стосувалося засуджених на значні терміни ув'язнення за «український буржуазний націоналізм» – політичних діячів і учасників підпілля УПА та багатьох церковних діячів. Утім в Україні, як і в СРСР загалом, припинили масові репресії й стали переглядати справи «ворогів народу». Визнання того, що багатьох жертв сталінського терору репресували незаконно й безпідставно, провадило до вимог їх реабілітувати. Із результатів роботи спеціальної комісії М. Хрущову було відомо, що з 1 966 делегатів XVII з'їзду ВКП(б), який відбувся в 1934 р., було заарештовано 1 108, з них розстріляно 848 осіб. Після XX з'їзду в умах рядових партійців почалася паніка, часом і відкрита критика керівництва КПРС.

В Україні зростали вимоги реабілітувати насамперед репресованих під час партійних «чисток» націонал-комуністів. Символічними постатями тут були Микола Скрипник і Микола Хвильовий. Незабаром уже пропонували реабілітувати чи навіть просто повернути до історичної пам'яті такі ключові постаті культури, як драматург Микола Куліш, театральний режисер Лесь Курбас, кінорежисер Олександр Довженко і навіть мислитель з дев'ятнадцятого століття Михайло Драгоманов. Кожен з них по-своєму намагався піднести українську культуру над провінційністю. Позаяк ці вимоги зачіпали питання національної самобутності України, органи влади реагували на них стримано. Майже не відбувалася реабілітація колишніх членів ОУН і бійців УПА. З іншого боку, сама наявність таких вимог свідчила про притягальну силу в українському суспільстві, і навіть серед деяких представників радянсько-партійної номенклатури, поглядів репресованих діячів. І це турбувало центральну владу.

Ex libris

Погляд історика

Хрущовський антисталінізм ніколи не був ліберальним і демократичним. Хрущов був і залишався критиком сталінського режиму і, наскільки це було йому доступно, сталінської доктрини, але критика його виходила з позицій «справжнього марксизму-ленінізму», «повернення до ленінських принципів і норм партійного життя», незамутнених витоків комуністичної ідеології, як вони йому уявлялися. Подібні течії в релігійній ідеології називають фундаменталізмом, і хрущовську критику політичної релігії сталінізму цілком можна вважати фундаменталістською.

Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1999. С. 667.

З утвердженням Хрущова при владі було реорганізовано органи державної безпеки і встановлено над ними жорсткий партійний контроль. Чимало репресованих, раніше звинувачених у політичних злочинах, було реабілітовано в партійному порядку. З-поміж тих, кого реабілітували посмертно, були й колишні керівники Української СРР: Павло Постишев, Станіслав Косіор, Влас Чубар. Саме на цих особах, як зараз відомо, лежить

значна частина вини за організацію в Україні Голодомору в 1932–1933 рр., але тоді їхня реабілітація здавалася відновленням історичної справедливості. Тих, хто вижив у ГУЛАГу, після перевірки персональних справ поновлювали в партії, надавали роботу чи призначали пенсію. Утім лише поодинокими були випадки, коли після повернення з таборів когось поновлювали на відповідальній роботі в партійних чи державних установах. Одночасно з партії було виключено колишніх працівників каральних органів, які порушували законність, застосовували недозволені методи слідства, фальсифікували звинувачувальні матеріали.

Ex libris

Погляд сучасника

З листа Бориса Антоненка-Давидовича Володимирові Гжицькому.

15 вересня 1957 р.

Даруйте, що запізно відповідаю на Вашого листа, бо тільки тепер оце повернувся додому з мандрівки по Західній Україні, а вдома Ваш лист уже кілька днів чекав на мене. Іздив на Дрогобиччину до родичів моєї дружини (під час відомої Вам катастрофи моя перша родина розвалилася і я мусів створити собі нову родину в Красноярському краю...). Якби я знав Вашу адресу, я б неодмінно опинився у Львові, щоб Вас побачити. Дуже радий, що Ви після всієї Вашої «Одисеї» залишились, хоч «і не при своїх», як кажуть картярі, та все ж живі, працездатні й творчі, бо вийти з того гарту, який пройшли і Ви, і я – то треба було мати, як показує досвід і нескладний підрахунок тих, що повернулись, неабияке щастя. Раніше, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи, я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуна – ще досить щасливі, як на загальну трагедію більшості. Тим то й Ви, Володимире, так дорогі мені, близькі й зрозумілі, хоч до часів лихоліття нас поєднувала тільки обопільна пошана. Щодо зовнішнього вигляду мого, – від нього лишилась тільки нужденна пародія на колишнього мене <...>.

Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка та ін. Т. 2 (1953–1966). Львів, 1996. С. 286.

Десталінізація поживала національно-культурне життя. Митці почали шукати способи, як «розширити творчі межі соціалістичного реалізму». У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Особливу активність у поверненні з

Борис
Антоненко-
Давидович

Максим Рильський

Віктор Глушков (зліва) з колегами біля
ЕОМ «Промінь». 1963 р.

забуття творчості репресованих діячів української культури виявляв Максим Рильський, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР. Він, зокрема, домігся реабілітації поетів Миколи Вороного й Олександра Олеся. У літературне життя знову увійшли більше двох десятків письменників, яким пощастило вижити в ГУЛАГу (як-от Борис Антоненко-Давидович). Поверталися до життя й репресовані напрями науки. У 1957 р. на базі лабораторії обчислювальної математики та техніки Інституту математики АН УРСР почав працювати Обчислювальний центр АН УРСР, перетворений у 1962 р. на окремих Інститут кібернетики, який очолив Віктор Глушков.

Як відбувалася під час хрущовської «відлиги» реабілітація безпідставно репресованих партійних діячів, представників української культури й науки? Навзвись суперечності цього процесу.

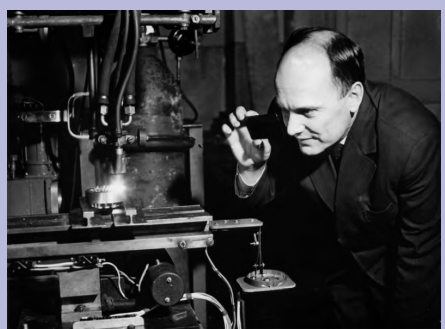
2. Спроби нової «українізації». Хрущовська освітня реформа

Атмосфера «відлиги» сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Академічні установи суспільствознавчого профілю в 1957 р. почали видавати спеціалізовані журнали – «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія». За ініціативою ЦК КПУ в 1958 р. відбулася велика сесія (за участі понад 1 200 науковців), де обговорено назрілі питання в галузі історії, філософії, економіки, права, археології, літературознавства, мовознавства, фольклористики, етнографії, мистецтвознавства. Попри часті нагадування про небезпеку ревізійонізму (щоб утримати ідеологічний контроль партії над наукою), нове покоління української інтелігенції, яке входило в життя, отримало небачені раніше перспективи для розвитку. Інші – могли реалізувати давні задуми (як-от Володимир Сосюра, який написав щирий автобіографічний роман «Третя Рота»). Зросли повноваження, зокрема у визначенні тематики й організації досліджень, Академії наук УРСР, на чолі якої в 1962 р. став Борис Патон – учений у галузі технології металів.

Володимир Сосюра

Розгортання науково-технічної революції потребувало підвищення загального освітнього рівня суспільства. У 1950-х роках обов'язковим було тільки семирічне навчання. Перехід у містах на десятирічку відбувався вкрай повільно, а в селах і того не було. Дискусія про принципи й напрями реформування школи розгорнулася в 1958 р. Одна з партійних тез тоді викликала гострі суперечки в Україні. Йшлося про те, що російська мова повинна була залишатися обов'язковим предметом в українських школах, а українська в мережі російських шкіл могла стати необов'язковою, щоб зменшити нав-

Борис Патон

чальне навантаження на учнів, які мали вивчати, крім російської й української, ще й третю мову – іноземну. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшити дітям навчання обиратимуть у школах великих міст тільки російську мову навчання. Урешті-решт у союзному законі про освіту це питання залишили на розсуд республік.

В УРСР закон про освіту було ухвалено в 1959 р. Він зберіг положення про факультативність вивчення української мови в російських школах. У цьому законі крилася нова доктрина національної політики КПРС – злиття націй і культур (під гаслом «зближення та взаємозбагачення»), що в 1961 р. було схвалено на XXII з'їзді КПРС. На практиці кількість шкіл з російською мовою зростала, тоді як з українською скорочувалася. У 1965–1966 навчальному році в Україні було 23 574 школи з українською мовою навчання і 4 703 – з російською. Більшість українських шкіл були сільськими з невеликою кількістю учнів. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на одну російську – 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на півдні й сході України залишалося «для статистики» по кілька українських шкіл, решта була російськими. Курс на русифікацію освіти викликав тривогу в українській громадськості. На захист української мови в шкільництві виступали не тільки письменники (як-от Микола Бажан, Максим Рильський), а й республіканські партійні діячі, прихильні до національної культури (скажімо, Петро Тронько, секретар Київського обкому КПУ).

Загальносоюзний і республіканський закони про освіту передбачали запровадити з 1960–1961 навчального року замість семирічної восьмирічну обов'язкову освіту як у місті, так і в селі. У перспективі трирічна старша школа мала стати обов'язковою. Існуючі десятирічні школи перетворювалися на одинадцятирічні (після усунення Хрущова від влади було повернуто десятирічку). Під час реформи прискорилося перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати, особливо для дітей із сіл. Перші школи-інтернати в Україні почали працювати ще в 1956–1957 навчальному році. Створення шкіл-інтернатів, як і освітня реформа загалом, відбувалося під гаслом «зміцнення зв'язку школи з життям». Розпочалася політехнізація освіти, коли на підприємствах організовували учнівські ділянки або в самих школах влаштовували майстерні.

Схарактеризуйте освітню реформу зламу 1950–1960-х років. Наведіть факти, які можуть свідчити на користь твердження про нову «українізацію». Порівняйте її з політикою «українізації» 1920-х років.

3. Ставлення народу та партійної верхівки до лібералізації комуністичного режиму і політики реформ

Політика керівництва КПУ в період хрущовської лібералізації та реформ не була послідовною. На чолі республіканської партійної організації в той час стояли **Олексій Кириченко (1953–1957), Микола Підгорний (1957–1963), Петро Шелест (1963–1972)**. Загалом вони, як і Хрущов, розуміли, що сталінська модель управління, яка базувалася на примусі й страху, себе вичерпала і що зростання можуть забезпечити «переконання, а не примус, ефективність, а не задушливий контроль, майстерне управління, а не революційний запал» (*О. Субтельний*). З одного боку, вони відчували в руках зрослу силу України, яка стала з-поміж республік

Радянського Союзу «другою серед рівних», а з другого, боялися неконтрольованого розгортання «українського буржуазного націоналізму». Українські позиції в СРСР зміцніли й завдяки тому, що Хрущов перевів на роботу до Москви деяких соратників з України (А. Кириленка, М. Підгорного, Л. Брежнєва), що на Заході створювало навіть враження, ніби в Кремлі править «українська група». Хоча насправді тон у національній політиці й за Хрущова задавали російські консервативні апаратники, які виношували плани зросійщення і звуження повноважень республік.

Ex libris

Погляд історика

Становище України у складі СРСР за хрущовської доби влучно визначив Борис Левицький фразою «друга серед рівних». Дедалі більше фактів указувало на те, що між Кремлем і Києвом виникло негласне порозуміння, за яким українцям за підтримку та співпрацю пропонувалася роль молодшого партнера в управлінні радянською імперією; росіяни, звісна річ, були старшими партнерами. Українцям, які не вірили в можливість самостійності й не прагнули здобути її, ця модерна версія малоросійства XIX ст., здавалося, пропонувала широкі індивідуальні можливості зробити кар'єру. Для Кремля здобути підтримку українців мало основоположне значення, оскільки вони були не лише другою за величиною, але й єдиною нацією в СРСР, яка могла виступити серйозним супротивником російської гегемонії. Близькі мовні та культурні зв'язки між двома народами полегшували цю співпрацю.

Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука; вступ. ст. С. Кульчицького. Київ, 1991. С. 432.

Критикою «культу особи» й засудженням практики сталінізму радянський режим мимоволі відкрив дорогу прагненням до справжньої лібералізації, які владі було доволі складно контролювати. З національного погляду це були захист мови, культурної спадщини, інтерес до неспальшованого минулого, а в ширшому культурному плані – настанова підвищити рівень літературної й мистецької творчості. Попри те що політика Хрущова зберігала антиінтелігентські орієнтації, лібералізація й десталінізація стимулювали серед інтелігенції вільнішу думку, захоплювали перспективою творчої самореалізації і навіть провадили до критики національної політики партії. Так витворювалися настрої, які проникали й у середовище влади, знаходили вияв у офіційних установах республіки, в основному – у культурі й пресі. У західних областях України лібералізація породила сподівання на повернення із заслання рідних і знайомих, репресованих за участь у національно-визвольному русі. Водночас деяку частину суспільства захоплювала пропонована Хрущовим комуністична утопія, яка манила простотою і близькістю.

Пересічні люди сприймали лібералізацію комуністичного режиму і хрущовську політику реформ здебільшого через призму повсякденного життя. Вочевидь під таким кутом зору були зміни, які вселяли оптимізм (насамперед завдяки здобуткам соціальної політики), але були й такі, що викликали різке несприйняття в людей. Так, у 1957–1962 рр. влада вела посилену антирелігійну боротьбу, під час якої було ліквідовано близько половини парафій і церковних громад, дві третини монастирів та дві з трьох православних духовних семінарій в Україні. У західних областях України посилювався тиск на греко-католицьку церкву, яка діяла в підпіллі. Так влада намагалася протидіяти священникам, які повернулися з заслання. З огляду на кількість зруйнованих храмів антирелігійна кампа-

нія Хрущова була результативною, але вона ніяк не змінила вкоріненої в повсякденні релігійної обрядовості людей. Вони й надалі хрестили дітей, вінчалися в церкві й ховали померлих за релігійним обрядом.

Схарактеризуйте (на прикладі України) ставлення народу та партійної верхівки до лібералізації комуністичного режиму і політики реформ М. Хрущова.

Ad disputandum

- ✓ **Історик Станіслав Кульчицький у книжці «Червоний виклик» пише:** «Незважаючи на інформаційну насиченість і емоційність, доповідь М. Хрущова скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви комуністичної організації влади (культ особи) і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії, депортації)». **Об'єднавшись у групи, знайдіть аргументи для підтвердження (або спростування) цієї думки історика.**

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують процеси десталінізації в Українській РСР.
2. Визначте характерні риси десталінізації в Україні. Чим вона відрізнялася від загальносоюзної десталінізації?
3. Спираючись на додаткові джерела інформації, зберіть матеріал про вплив десталінізації на літературне, мистецьке й наукове життя в Україні.
4. Визначте суперечності десталінізаційних процесів в Україні. Від чого залежало сприйняття десталінізації різними суспільними групами?
5. Поясніть, чому пробуджене критикою сталінського режиму українське суспільство не могло вдовольнитися напівмірами, які пропонувала влада.

§ 18. Спроби реформування економіки

1. Диспропорції господарського розвитку УРСР і напрями реформування економіки

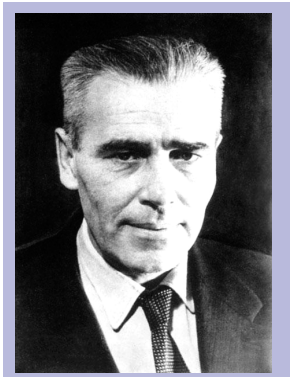
Повоєнна відбудова радянської економіки відбувалася на старій або застарілій технічній основі. У середині 1950-х років керівництво СРСР усвідомило проблему науково-технічної революції (НТР) як ключове політичне завдання. Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня виробництва й, тим більше, для перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Однак вона відрізнялася від ринкової економіки величезними мобілізаційними можливостями, які можна було приводити в рух адміністративними рішеннями. Україна для нового радянського керівництва на чолі з Микитою Хрущовим уявлялася не тільки політичною, а й економічною опорою. Вона вкотре мала слугувати майданчиком для поспішного сільськогосподарського експериментаторства.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, Хрущов ухвалив кілька принципових рішень, які визначили характер розви-

тку радянської економіки на весь подальший період існування СРСР: а) забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику; б) в оборонній сфері спрямувати більше ресурсів на виробництво стратегічної ракетно-ядерної зброї та на пов'язану з нею космічну програму; в) імпортувати сучасне устаткування й технології з Заходу. Однак, як показав наступний досвід, цього було замало для переходу до *постіндустріального суспільства*, як це чинили західні держави. Згодом постіндустріальним почали називати таке суспільство, у якому переважала індустрія наукових знань, а велика частина населення була зайнята у сфері послуг (а не в промисловому чи сільськогосподарському виробництві).

Диспропорції повоєнного господарського розвитку України мали територіальні й національно-політичні передумови. Центральна влада у Москві не поспішала відновлювати економічний потенціал республіки. Деякі евакуйовані підприємства так і не повернулися. Здебільшого поза межами України, у глибинних регіонах Росії, розвивалася надалі радянська військова промисловість, яка притягувала головні наукові розробки. В Україні розміщувалися тільки окремі підприємства (зокрема з конструювання та виробництва міжконтинентальних бойових ракет, як-от у Дніпропетровську під керівництвом Михайла Янгеля), провідними все ж залишалися видобувні галузі, насамперед кам'яновугільна. Від України очікували також непомірних врожаїв продовольчих культур. Корективи в економічний розвиток вносили західні області, де ще живою була пам'ять про брутальну радянізацію. Додаткові господарські труднощі створювала Кримська область, яка потребувала значних капіталовкладень.

У період хрущовської «відлиги» (від середини 1950-х до середини 1960-х років) промисловість УРСР справді демонструвала позитивну динаміку. Середній щорічний приріст становив 12,3 % у 1951–1959 рр. і 8,8 % у 1959–1965 рр. Водночас на заваді сталого інноваційного розвитку були планово-директивна система управління, обтяженість ідеологією, волюнтаризм партійного керівництва. Реформи не мали тривалої життєвої сили, загрузали в бюрократизмі й урешті-решт перетворювалися на свою протилежність. Навіть цілком нові підприємства в більшості були спрямовані на виробництво засобів виробництва (група «А»). Частка продукції цієї групи в промисловості України зросла з 62 % (у 1940 р.) до 72,4 % (у 1965 р.).

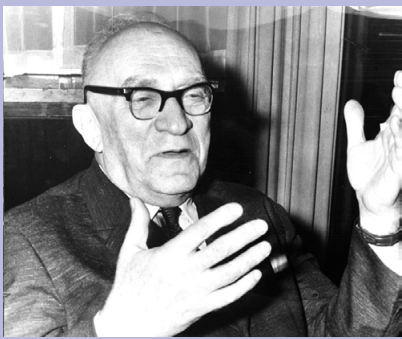
Михайло Янгель

Визначте суперечності й диспропорції в розвитку економіки УРСР. Про який характер радянської економіки вони свідчили?

2. Створення раднаргоспів і повернення до централізованого управління народним господарством

У 1957 р. в Радянському Союзі замість міністерств було створено **територіальні ради народного господарства** – *раднаргоспи*. Цю радикальну реформу з децентралізації управління промисловістю пояснено необхідністю наблизити планування виробництва до реальних можливостей і потреб регіонів. На території України спочатку було створено 11 раднар-

Овсій Ліберман

госпів (найбільшими були Київський – 5 областей, Харківський – 3 області, Львівський – 4 області), а згодом шляхом розукрупнення існуючих на прохання обласних партійних керівників – ще три. Так місцева політична еліта отримала можливість контролювати господарський потенціал регіонів. Престиж секретарів обкомів в областях, де розташовувалися центри раднаргоспів, суттєво зріс. У віданні раднаргоспів перейшли тисячі підприємств, які виробляли більшість промислової продукції республіки. Москва залишила за собою військово-промисло-

вий комплекс і енергетику.

Децентралізація господарства посилила післясталінську лібералізацію. У поєднанні зі скороченням бюрократичного апарату, яке відбулося в 1954–1956 рр., реформа в перші роки стимулювала виробництво. Однак від 1960 р. розпочалися зворотні кроки до централізації. Тоді в найбільших республіках, у тому числі УРСР, було створено центральні раднаргоспи. У 1962 р. створено Раду народного господарства СРСР (РНГ СРСР), а кількість економічних районів у віданні Уккранднаргоспу скоротилася до семи (Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський і Чорноморський). У 1963 р. відбулася чергова реорганізація. Після того як у Москві створили Вищу раду народного господарства СРСР (вона встановила контроль над діяльністю усіх органів управління промисловістю – РНГ СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР і комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств), в Україні почали діяти три економічні райони (Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний).

У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було при міністерській системі, і набагато більш бюрократизованим. Вочевидь Хрущов це розумів і пристав на пропозицію харківського професора Овсія Лібермана розпочати дискусію про можливість нової реформи під гаслом «план, прибуток і премія». На цей раз реформа мала бути пов'язана не з удосконаленням управління – бо як вертикальний (міністерства), так і горизонтальний (раднаргоспи) способи побудови економіки при планово-директивній системі не давали достатніх імпульсів для розвитку, – а з використанням важеля товарно-грошових відносин для покращення економічних показників. У 1964 р. питанням економічної реформи було присвячене спеціальне засідання в Інституті економіки АН УРСР, на якому виступив Ліберман. У 1965 р., уже після усунення Хрущова від влади, було апробовано систему преміювання на виробництві; деякі підприємства, зокрема швейної промисловості, перейшли на співпрацю з магазинами за прямими зв'язками. Так було підготовлено ґрунт для так званих Косигінських реформ другої половини 1960-х років (на Заході це явище в радянській економіці отримало назву «ліберманізації»).

Поясніть задум влади, пов'язаний з утворенням раднаргоспів. Чому діяльність раднаргоспів виявилася неефективною? Поряд із економічними, поміркуйте про політичні мотиви й наслідки запровадження раднаргоспів.

3. Промисловий розвиток УРСР

Пріоритет належав традиційним для радянської економіки галузям: важкій індустрії, металургії та залізорудній галузі, видобутку палива, що були мало пов'язані з науково-технічною революцією. У 1951–1965 рр. до ладу стало майже 2 тис. великих підприємств. Більшість з них забезпечувала виробництво засобів виробництва (група «А»). За той самий час більш як у тричі зросло виробництво чавуну, сталі, прокату, сталевих труб. В Україні виплавляли чавуну на одного мешканця найбільше в Європі. У 1955 р. на Кривбасі запрацював Південний гірничо-збагачувальний комбінат (найбільший у Європі). У 1962 р. на зміну мартенівським печам почали споруджувати киснево-конверторні цехи, які виробляли метал кращої якості. Було побудовано більше трьох сотень вугільних шахт. Район видобутку розширився за рахунок нових басейнів: Львівсько-Волинського (чорне вугілля) і Дніпровського (буре вугілля). Однак рентабельність шахт була низькою. Вугільні пласти залягали все глибше, що підвищувало витрати на видобуток. Нафтогазовий сектор за темпами перевищив вугільну галузь. У 1965 р. його частка у видобутку палива сягнула 27 % (у 1958 р. – 9 %).

У 1950-ті роки УРСР стала одним з лідерів радянського машинобудування. У наступному десятиріччі на республіку припадало чверть машинобудівної галузі СРСР. У 1956 р. Україна почала замінювати паровози тепловозами й електровозами, які виробляли в Луганську й Харкові. Того ж року Харківський авіазавод налагодив випуск турбореактивної авіації (літаки «Ту»). Київський авіазавод випускав транспортні й пасажирські літаки «Ан». У Миколаєві започаткували будівництво суховантажних кораблів. Серед визначних новинок стало народження нової галузі – легкового автомобілебудування. У 1960 р. в Запоріжжі виробили перший автомобіль ЗАЗ-965 («Запорожець»). Загалом в Україні працювало більше тисячі підприємств машинобудування, які виробляли автобуси, авторефрижератори, літаки, танкери, турбогенератори, гідротурбіни, електро- і тепловози, екскаватори, трансформатори, пирососи, пральні машини, магнітофони, холодильники тощо. В УРСР створено третю у світі (після США і Великої Британії) електронно-обчислювальну машину – тодішній комп'ютер. Темпи кількісного зростання машинобудування вражали. Проте нові розробки повільно впроваджувалися у виробництво. Продукція машинобудування встигала морально застаріти.

У 1960–1965 рр. стрімко зростала хімічна галузь. Це був результат цілеспрямованої урядової політики: за кілька років галузь отримала

Автомобіль ЗАЗ-965 на ярмарку в Загребі. 1961 р.

Турбогвинтовий пасажирський літак Ан-24

коштів більше, ніж у попередні чотири десятиліття. Було збудовано 35 нових заводів, модернізовано старі виробництва. Найбільші об'єкти: Дніпропетровський шинний завод, Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімволокна. Така увага до галузі була зумовлена двома чинниками: повсюдним проникненням хімії в життя й виробництво (що відповідало світовій тенденції) та «хімізацією сільського господарства», яка стала частиною хрущовських надпрограм на селі. Розвиток хімічної промисловості потребував електроенергії. В Україні споруджували гідро- (ГЕС) і теплові (ТЕС) електростанції. У гідроенергетиці зосередилися на будівництві гігантів – нових вузлів Дніпровського каскаду: Каховська ГЕС (1950–1956), Кременчуцька ГЕС (1954–1960), Дніпродзержинська (тепер Середньодніпровська) ГЕС (1956–1964).

Nota bene!

Авторкою першої у світі мови програмування високого рівня була **Катерина Ющенко** (1919–2001). У 1955 р. з'явилася її розробка під назвою «Адресна мова програмування», що на два роки випередила мову Fortran, на три – COBOL і на п'ять – ALGOL. У те, що уродженка Чигирини стане відомою програмісткою, було складно повірити. Вона була донькою «ворога народу». Батько, учитель історії, мав необережність провести дітям екскурсію козацькими місцями. Так званого українського буржуазного націоналіста ув'язнили на 10 років, а доньку, першокурсницю фізико-математичного факультету, відрахували з Київського університету. Прийняти на навчання неблагонадійну студентку ризикнули тільки в університеті Узбекистану. В Україну повернулася аж після завершення Другої світової війни. Спочатку вчителювала в містечку Стрий, а дізнавшись, що у

Львові відкрили філію Інституту математики, перевелась у відділ теорії ймовірностей. Від 1950 р. працювала в Києві, спочатку в Інституті математики, а згодом у Інституті кібернетики АН УРСР.

За Хрущова виникла ще одна нова галузь – масове житлове будівництво. Воно ґрунтувалося на однотипності проектів – серіях, конвеєрному виробництві. З цією епохою прямо пов'язані п'ятиповерхові будинки, відомі як «хрущовки». Рішення будувати панельні багатоквартирні будинки індустріальними методами було ухвалено в 1954 р. Обрали найшвидший і найдешевший варіант. Нові об'єкти були тимчасовими, їх планували використовувати до 50 років. У 1957 р. влада постановила забезпечити кожну родину окремою квартирою. У великих містах створено будівельні комбінати. За десять років з'явилося більше 3 млн квартир. Житлова програма разом з гігантоманією заводів, електростанцій розвинула виробництво будматеріалів. З'явилися нові марки цементу, стінові панелі, керамічні труби, опори ліній електропередачі тощо. На зламі 1950–1960-х років почали реконструкцію залізничного сполучення, впроваджуючи тепло- й електротягу. В Україні з'явився метрополітен: у 1960 р. почала діяти перша лінія метро в Києві. Зросло значення українських портів.

Більше уваги ніж раніше приділяли легкій і харчовій промисловості. Про повернення економіки обличчям до людини заговорили відразу після смерті Сталіна. У 1953 р. ухвалено відповідну програму. У 1959–1965 рр. було збудовано й модернізовано понад 700 фабрик і комбінатів. Переважно це були швейні фабрики й льонокомбінати. З'явилася нова продукція: штучне хутро, неткані матеріали, трикотажні вироби з хімволокна. До виробництва товарів широкого вжитку влада залучила підприємства важ-

кого машинобудування, де створювали спеціальні цехи. Так, соковижималки збирали на авіазаводах, телевізори випускали на закритих підприємствах військово-промислового комплексу. У магазинах УРСР розширився асортимент продуктів і товарів. Багато українських сімей придбали товари, про які раніше навіть не мріяли, зокрема телевізори, холодильники, пральні машини, магнітофони.

Схарактеризуйте промисловий розвиток УРСР у 1950–1960-х роках. Попри констатацію досягнень, визначте засадничі проблеми економіки УРСР.

4. Наслідки реформ у сільському господарстві України

Сільське господарство було найслабшою ланкою командної економіки. Політика Хрущова, хай продиктована добрими намірами, не дала тих результатів, на які він сподівався. Розпочата в 1954 р. масштабна кампанія з освоєння цілих земель Казахстану, до якої також були залучені чималі технічні й людські ресурси з України, тільки частково покращила ситуацію з виробництвом зерна. У міру того як зростала частка міського населення, проблеми з продовольчим забезпеченням міст посилювалися. Бюджетних коштів для розвитку сільського господарства було недостатньо (у першій половині 1960-х років вони складали лише 14 % від усіх бюджетних коштів, призначених для розвитку української економіки). Хитання в аграрній політиці Хрущова зумовили два різних за продуктивністю періоди в динаміці виробництва сільськогосподарської продукції в Україні: якщо в 1950–1958 рр. зростання становило 65 %, то в 1958–1964 рр. – тільки 3 %.

Початкове зростання пояснювалося податковими пільгами, які отримало село після 1953 р., а також виплатою колгоспникам справжньої ціни за вирощений урожай. Натомість після 1958 р. держава збільшила податки, підвищила ціни на промислову продукцію для села і стала давати менше коштів на його розвиток. Тепер пріоритетом ставала «велика хімія». А після візиту Хрущова до США в 1959 р., де він побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби, у СРСР розпочалася «кукурудзяна епопея». Колгоспи і радгоспи змушували виділяти під посіви кукурудзи найкращі поля. В умовах браку пшеничного зерна (особливо під час неврожаю 1963 р.) куку-

Радянські плакати

М. Хрущову вручають вінок з кукурудзи в одному з колгоспів України. 1963 р.

Частка харчової промисловості України у виробництві СРСР у 1960 р.

Вид продукції	Частка УРСР у %
Цукор-пісок	60,9
Сіль	46,1
Спирт сирець етиловий	36,7
Олія	28,3
Вино виноградне	26,0
Масло	25,5
Консерви	23,8
Пиво	20,9
М'ясо (із субпродуктами)	20,7
Кондитерські вироби	20,5
Борошно	20,1
Жирні сири та бринза	18,7
Макаронні вироби	18,4
Ковбасні та вуджені вироби	18,0
Морепродукти	15,1

рудзяне борошно почали домішувати й до хліба. Уряд був змушений купувати зерно за кордоном – у США й Канаді. У кукурудзяній лихоманці виразно проявився волонтаризм Хрущова, його вміння чути тільки тих, хто обіцяв негайний ефект (одним з таких радників був агроном Трохим Лисенко).

Були й позитивні зрушення. У кінці 1950-х років в Україні виникли нові галузі харчової промисловості – випуск безалкогольних напоїв і молочних концентратів. Набрала темпів переробка тваринницької продукції, що змінило структуру харчової промисловості. До 1963 р. збільшилися: до 17 % частка м'ясної промисловості (проти 11,4 % у 1940 р.); до 10,6 % частка молочного виробництва (проти 3 % у 1940 р.); до 2,7 % частка випуску морепродуктів (проти

0,9 % у 1940 р.). Сільське господарство давало чверть національного доходу УРСР. Показники української харчової промисловості перевищували середні по СРСР (особливо якщо взяти до уваги, що в 1959 р. населення України налічувало 41,9 млн, тобто тільки 20,1 % від союзного).

*Ex libris***Погляд сучасника****Зі щоденника Петра Шелеста. Листопад 1963 р.**

Через декілька днів Хрущов переїхав із Залісся до Валок. Це неподалік від Києва біля Вишгорода: ближче до міста, більше зручностей. Тут він, зокрема, розглядав питання сільського господарства <...> Я на фактичному матеріалі впевнився, що справи наші у сільському господарстві просто плачевні, якщо не гірше. <...>

У Стамбулі з нашого туристичного теплоходу залишилася 21 людина. Поки невідомо і не зовсім ясно, скільки залишилось наших і скільки поляків. Все це доволі неприємні речі і це надто прозоро говорить про наш політичний стан.

Хрущов знову повернувся до перегляду і перерахунку наших пропозицій щодо зернових. Питання сільського господарства його дуже тривожать. Не так давно проголошували – «Доженемо і переженемо Америку», а зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова.

Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упор. В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2003. С. 163–164.

Утім ситуація з продуктами харчування була складною. Хрущовські надпрограми підірвали сільське господарство. На початку 1960-х років виник дефіцит на основну продукцію – м'ясо, молоко, хліб. За обсягом продукції сільське господарство України в окремих галузях досягало світових масштабів: в УРСР виробляли стільки зерна, як у Канаді, кукурудзи – як у Франції, картоплі більше, ніж у ФРН, цукрового буряка най-

більше у світі. Натомість Україна значно відставала за продукцією тваринництва і за врожайністю з гектара від країн Західної Європи як з природних причин, так і через нестачу капіталу, низьку агротехніку та незадовільні стимули до праці в удержавленому й експлуатованому сільському господарстві. Та й у колгоспах зріло невдоволення. Воно посилювалося рішенням про ліквідацію МТС (колгоспи були змушені купувати техніку), укрупнення колгоспів, поповнення тваринницьких ферм за рахунок худоби колгоспників.

Схарактеризуйте наслідки хрущовських реформ у сільському господарстві України. Поясніть, чому ці реформи, по суті, залишили село найслабшою ланкою радянської економіки, і після неврожаю 1963 р. Україна вкотре опинилася на межі голоду.

Ad disputandum

Об'єднавшись у групи експертів, розгляньте різні сторони промислового розвитку України в 1950–1960-х роках. Роботу груп організуйте навколо обговорення наступних тверджень (ці твердження спробуйте аргументувати або спростувати):

- ✓ Промисловість УРСР за кількісними показниками перевищувала середні по СРСР темпи і відповідає кращим світовим міркам. Однак якість промислового виробництва в УРСР відставала від західних країн (за винятком військово-промислового комплексу, ракетно-космічної, хімічної галузей).
- ✓ У 1950–1960-х роках змінилася індустріальна географія України – виникли нові виробничі центри: Біла Церква, Кременчук, Львів, Рівне, Херсон, Чернівці; зросла частка Південного та Південно-Західного економічних регіонів.
- ✓ Виразною рисою промислового будівництва була гігантоманія. При цьому часто ігнорували наявні ресурси, негативний екологічний вплив. Згодом це вилилося в економічні диспропорції та екологічні проблеми.
- ✓ У 1953–1964 рр. було закладено фундамент низки сучасних галузей: багатоквартирне житлове будівництво, електрифікація залізниць, мережа метрополітенів, легкове автомобілебудування, освоєння космосу.
- ✓ Непослідовні реформи М. Хрущова заважали раціональному розвитку промисловості в умовах планово-директивного господарства.
- ✓ Через екстенсивний характер модернізації радянська економіка опинилася на узбіччі науково-технічної революції. Уже в 1970-ті роки відставання в галузі роботехніки, електронного виробництва стало критичним.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують зміни в системі управління економікою й самій економіці (промисловості й сільському господарстві) УРСР у 1950–1960-х роках.
2. Назвіть і покажіть на карті найбільші промислові новобудови, які з'явилися в УРСР у період хрущовської «відлиги».
3. Схарактеризуйте економічне становище України в 1950–1960-х роках. Проаналізуйте результати хрущовських реформ.
4. Спробуйте пояснити зв'язок між економічними реформами в Україні та політикою десталінізації.
5. Як Ви гадаєте, чому в межах радянської командної економіки перехід до постіндустріального суспільства був неможливий?

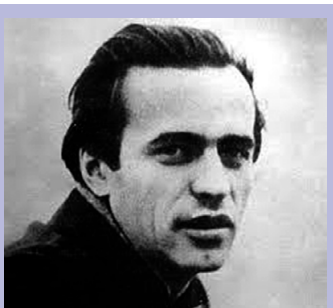
§ 19. Опозиційний рух: шістдесятники і дисиденти

1. Передумови поширення опозиційних настроїв в українському суспільстві. Клуби творчої молоді

Поширення опозиційних настроїв в українському суспільстві в період хрущовської «відлиги» спиралося на тривалу традицію національно-визвольного руху. Ідейне визрівання покоління шістдесятників починалося з культурництва. Прагнення молодих митців позбутися тоталітарного диктату в творчому процесі переросло в культурно-просвітні акції, появу неофіційних об'єднань – клуби творчої молоді. Діяльність таких клубів полягала в проведенні мистецьких заходів (літературних вечорів, художніх виставок, показів замовчуваних театральних п'єс, вечорів пам'яті репресованих митців), спрямованих на пропаганду культурної спадщини і пробудження національної самосвідомості. До цього заохочувала й загальна культурна атмосфера, зокрема публікації українською раніше недоступних у СРСР творів тогочасної західної літератури (Альбера Камю, Франца Кафки, Еріха Марії Ремарка, Ернеста Хемінгуей).

Першим об'єднанням молодих митців-шістдесятників став клуб творчої молоді «Сучасник», який виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато зусиль для його організації й діяльності доклали режисер Лесь Танюк, літератори Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Симоненко, художниця Алла Горська. Ідея клубу виникла з ініціативи студентів організувати театралізовані групи колядників. Спочатку це викликало переляк у міськомі партії, але коли за молодих людей заступився Олексій Аджубей, редактор московської газети «Известия» і зять Хрущова, київська комсомольська організація отримала вказівку очолити ініціативу. При клубі діяли секції: письменницька, художня, музична, кіно й театральна. Члени клубу організували лекції з історії України, етнографічні свята, літературно-художні вечори, влаштовували краєзнавчі експедиції (як-от до місць захоронення жертв масових репресій у Биківні).

Під впливом київського клубу в 1962 р. утворено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові. Молодіжні об'єднання, які пропагували свободу самовираження, загальногуманістичні цінності, національну культуру діяли також у Дніпропетровську, Одесі, Харкові, Черкасах. У 1968 р. клуб творчої молоді виник у Придніпровську. Діяльність клубів набувала громадського й соціального звучання. Політична відчуженість, національна спрямованість клубів стала приводом для закриття молодіжних об'єднань і застосування каральних заходів щодо їхнього активу: у 1964 р. ліквідовано клуби в Києві та Львові, невдовзі така ж доля спіткала учасників інших молодіжних об'єднань. Наступ влади на творчу молодь виразно проявився після зустрічей М. Хрущова з творчою молоддю в Москві у 1962–1963 рр. Поведінка радянського керівника була вкрай брутальною, молодих художників і поетів він звинуватив у бездіяльності, формалізмі, авангардизмі. Не уникли нападок і митці старшої генерації, зокрема Борис Пастернак, автор роману «Доктор Живаго», який мав сенсаційний успіх на Заході.

Василь Симоненко

*Ex libris***Погляд сучасника**

Світ змінився. У Києві, у Львові також з'явилися люди, які критично ставилися до советського ладу. У квітні 1961 року до Львова приїхали молоді київські поети й критики. У цій групі були: Драч, Вінграновський, Дзюба й Павличко. Їхні виступи мене здивували: як цим молодим комсомольцям вдалося прозріти. <...>

Через кілька місяців після візиту поетів до Львова приїхав Іван Світличний. Ми мали з ним дуже відверту розмову. Було дивно, що після сталінського періоду, коли люди боялися про щось говорити навіть між собою, раптом виникла атмосфера взаємної довіри. Тоді я бачив Світличного вперше у своєму житті, але ми відразу ж почали говорити про те, які методи можуть виявитися результативними у боротьбі з радянською владою. Я вибирав конспіративну діяльність, Світличний же вважав, що в країні, в якій доноси є елементом державної політики, лише легальна діяльність може мати якісь перспективи. Його концепція дії з відкритим заборолом нагадувала мені діяльність наших народників періоду шістдесятих років XIX століття. Я пішов до бібліотеки, щоб перевірити, якою була доля народників. Виявилось, що вони діяли приблизно 2–3 роки, після чого їх заарештували. Я поїхав до Світличного у Київ і сказав йому, що якщо в нашому випадку діятиме механізм, який застосовувався до народників, то у нас ще є час приблизно до 1964 року. Тоді Світличний підсумував, що за цей час ми мусимо якомога більше зробити. <...> Причому, треба прямо сказати, – наша щирість не переходила певної межі, ми ще намагалися діяти згідно з правилом – Богові свічку, а чортові кадило. Наприклад, ми критикували советську владу, а не советський лад як такий; ми критикували колгоспну дійсність, але не ставили під сумнів саму ідею колгоспів. Одне слово, ми були частково радянськими людьми, а частково патріотами. <...>

Клуб творчої молоді, який було створено у Києві, очолював Лесь Танюк. У Львові керівником подібного клубу ми вирішили зробити людину, яка стояла трохи осторонь від нас – тих, хто становив радикальну опозицію. Нашим головою став Михайло Косів. Клуб називався «Пролісок».

Горинь М. У нас була велика місія // Горинь М. Вибране. [Львів, 2010]. С. 370–371.

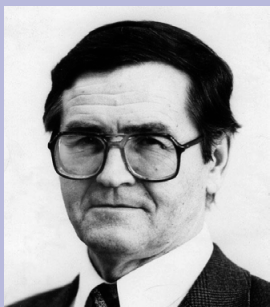

Схарактеризуйте діяльність в Україні клубів творчої молоді. Визначте передумови поширення в суспільстві опозиційних настроїв.

2. Українські шістдесятники: світосприймання, особливості діяльності, творчі здобутки

Шістдесятництвом називають літературно-мистецьку та суспільно-політичну течію серед української інтелектуальної еліти, що виникла на зламі 1950–1960-х років. Передумовою виникнення течії були політичні зміни, які мали місце в період десталінізації і супроводжувалися викриттям і засудженням масових репресій, демократизацією суспільно-політичного і культурного життя в Україні. Початковий період в історії шістдесятництва характеризувався пошуками «правди й чесної позиції», «власної індивідуальності», нових форм творчості, переглядом морально-етичних цінностей у житті та літературі, відмовою від офіційних канонів мистецтва соціалістичного реалізму.

Поет Микола Вінграновський так пояснив витоки шістдесятництва: «Наша юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок в школі, а друга – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту й почалося „шіст-

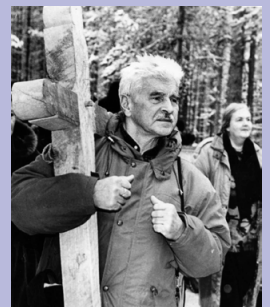
Іван Дзюба

Ліна Костенко

Алла Горська

Євген Сверстюк

десятицтво»». Нонконформістами й етичними максималістами були: поети й письменники Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Василь Стус; літературні критики Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний; художники й графіки Алла Горська, Опанас Заливаха, Іван Марчук; скульпторка Теодозія Бриж; композитори Валентин Сильвестров, Мирослав Скорик; кінорежисери, актори й театральні діячі Юрій Ілленко, Іван Миколайчук, Сергій Параджанов; публіцисти Валерій Марченко, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл та ін.

Personalia

Теодозія Бриж (1929–1999) – скульпторка. Народилася на Рівненщині. Під час Другої світової війни батько був у селі староствою і водночас таємно працював надгосподарником УПА. Дівчинкою була зв'язковою. Згодом, після заслання батька, перебувала в ув'язненні в радянській тюрмі, уникла присуду через тиф. Випускниця Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва. У львівській робітні мисткині часто збиралися шістдесятники. Поет Микола Петренко в цій майстерні написав пісню «Намалюй мені ніч». Працювала над скульптурним утіленням багатьох історичних постатей (зокрема Данила Галицького), персонажів «Лісової пісні» Лесі Українки. Авторка низки паркових скульптур і надгробних пам'ятників на Личаківському і Янівському цвинтарях у Львові (зокрема Б.-І. Антоничу, Ірині Вільде, І. Крип'якевичу, С. Крушельницькій).

Портрет Теодозії Бриж. Худ. М. Добронравов

Шістдесятників характеризують як внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму. Тому-то влада з великою підозрою ставилася до творчої молоді, особливо письменників і поетів. Партійні керівники докоряли шістдесятникам, що ті вдаються до «формалістичних викрутасів» або що їхні твори використовують «українські буржуазно-націоналістичні контрреволюціонери за кордоном». Ще більше ситуація загострилася, коли після приходу до влади Леоніда Брежнєва розпочався ідеологічний наступ консерваторів. Влада прагнула побороти не тільки критиків режиму, а й модерні форми культури. З шістдесятництва виростав дисидентський рух. Зовнішній спокій в Україні ставав дедалі оманливішим. У суспільстві нагромаджувався вибуховий матеріал. В Україні опозиційні виступи найчастіше набували національного характеру і здебільшого спрямовувалися проти русифікації.

Ex libris

Погляд історика

Шістдесятники не боролися з радянською владою і не піддавали сумніву соціалістичні цінності. Вони наполягали тільки на більш радикальній десталінізації і сподівалися разом із владою побудувати «соціалізм з людським обличчям». Вони щиро вірили в те, що західноєвропейський соціалізм має спільні корені з радянським і в майбутньому відбудеться конвергенція двох суспільно-економічних систем шляхом запозичення позитивних сторін кожної з них і усунення негативних сторін. Усе негативне вони пов'язували з фігурою Сталіна. Запозичуючи термін «сталінізм», який виник на Заході і був пов'язаний передусім з масовими репресіями політичного режиму, вони протиставляли Сталіну Леніна як вождя, який щиро дбав про народний добробут і вільний розвиток націй. <...>

Шістдесятники відстоювали верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей, включаючи вищих посадовців, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури, європейські цінності, викристалізовані віками. Для українських шістдесятників особливо болючими і вкрай актуальними були національні проблеми.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ, 2013. С. 191–192.

Схарактеризуйте світосприймання, особливості діяльності, творчі здобутки українських шістдесятників. Поясніть, чому шістдесятників характеризують як внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму.

3. Дисидентський рух в Україні: ідейні засади, форми вияву й особливості

У 1960–1970-х роках у Радянському Союзі виник рух, представники якого наважилися на відкриту критику влади, вимагаючи ширших громадянських, релігійних і національних прав. Цих людей називали *дисидентами*, а сам рух виріс з хрущовської десталінізації та шістдесятництва. Обмежені викриття страхітливих злочинів сталінізму викликали розчарування й скептицизм стосовно комуністичного режиму загалом. Тому спроба Брежнєва згорнути лібералізацію викликала протидію, особливо серед інтелігенції. У першій половині ХХ ст. дисидентство в сучасному розумінні було фактично відсутнє, оскільки тодішні тоталітарні режими послідовно винищували, у тому числі фізично, усі можливі прояви інакодумства. Як самостійне політичне явище дисидентство стало можливим після пом'якшення тоталітарного режиму. Тому-то формування новітніх форм дисидентства у Східній Європі відбулося тоді, коли після кількох років так званої відлиги, розпочалося згортання курсу на десталінізацію, оголошеного на ХХ з'їзді КПРС. Зasadничою цінністю для більшості дисидентів була свобода слова, а також право певної культури на суверенність і самобутність (а подекуди й на саме існування).

Дисидентство (лат. *dissidens* – незгодний) – вияв активної незгоди з суспільно-політичними процесами в країнах з репресивними, диктаторськими режимами; форма реальної опозиції в умовах репресивного режиму. Поняття «дисидент» увійшло в ужиток ще в середні віки й набуло поширення в XVI–XVII ст. Тоді дисидентами називали представників некатоліцьких християнських релігійних течій. Надалі дисидентством називали різні види активного інакомислення. У ХХ ст. дисидентство набуло вираженого політичного характеру.

Дисидентство пов'язане з інакодумством. Однак якщо інакодумство є явищем передусім світоглядним, то дисидентство передбачає відкрите, публічне представлення власної позиції, воно намагається вступити у відкриту дискусію з режимом. Дисидентство може відбуватись як індивідуально, так і в групах. При цьому не виключене використання таємних, підпільних методів протидії владі. Поширення власної позиції ведеться передусім у формі орієнтованих на публічність політичних документів (маніфестів, відозв, звернень, петицій, меморандумів), а також каналами внутрішньогрупової комунікації. У СРСР останнє відобразилося у феномені *самвидаву* – нелегальному виробництві й поширенні нецензурованої літератури. Дисидентство зазвичай охоплює порівняно невелику частину суспільства й має обмежений вплив на громадську думку. У СРСР дисиденти опинялися переважно сам на сам з потужною державою, яка мала колосальний апарат насильства й де інакодумство вважали кримінальним злочином.

Самвидав – невідконтрольний державі засіб поширення позацензурованої літератури, заяв, петицій, листів активних учасників національно-визвольного руху в Україні у 1960–1980-х роках; створення та розповсюдження відмінних від настанов офіційної ідеології оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких викривалися деформації радянського суспільства. Українська інтелігенція розглядала самвидав як спосіб реалізації гарантованої конституцією свободи слова, як засіб інтелектуального опору тоталітарному режиму в СРСР.

У політичній історії України другої половини ХХ ст. дисидентство відіграло ключову роль. Хоча самостійно воно було нездатне виступити рівноцінним опонентом комуністичному режимові, однак істотно вплинуло на його занепад. Перші прояви дисидентства як новітнього для української історії явища з'явилися на зламі 1950–1960-х років у світоглядному і громадському просторі, який позначило шістдесятництво. Українське дисидентство стало результатом політизації головних настанов шістдесятництва, що свідчило про обмеженість методів культурно-просвітницької активності. Спроби лише завдяки їм вирішити актуальні проблеми зміцнення позицій української культури, мови, протидії русифікації, забезпечення умов самореалізації творчої особистості тощо мали дуже низьку ефективність і навіть при цьому викликали негативну реакцію режиму. Безпосереднім результатом дисидентського руху став 1991 р. – повалення Радянського Союзу і відновлення української державності.

Характерною ознакою, яка від початку вирізняла дисидентство від попередніх етапів протистояння українців тоталітарному режиму, стала принципова відмова від збройної боротьби. Основною формою діяльності в першій період були спеціальні звернення до влади, зокрема праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби й «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола, поширення забороненої літератури, підтримання комунікації між учасниками й допомога засудженим та їхнім сім'ям. Після кампанії арештів 1972–1973 рр., яку називають «генеральним погромом», методи діяльності українських дисидентів радикалізувалися, але вони ніколи не наближувалися до насильницьких. Більшість дисидентів не були революціонерами ні за світоглядом, ні за культурою та способом життя. Цей ненасильницький рух, за словами історика, був скоріше «рухом думки, волі, енергії, рухом особистостей» (Г. Касьянов). Таку боротьбу без зброї, без культу насильства і вбивства, чеський дисидент Вацлав Гавел назвав «силою слабких».

Nota bene!

Кількісно дисидентський рух не був надто чисельним. Навіть коли до дисидентів зараховувати осіб, які хоча б раз підписали якісь петиції чи листи протесту (а серед них траплялися й випадкові люди), їхня кількість у період 1960–1972 рр. не перевищувала 942 особи. Після 1972 р. коло дисидентів фактично не розширювалося, однак мала кількість компенсувалася стійкістю. Базовими осередками руху були міста, а міська інтелігенція взяла на себе роль організатора й головного учасника руху. Близько 85 % дисидентів належало до інтелігенції, а серед неї найчисельнішою групою була гуманітарна інтелігенція. Стосовно соціального походження, то близько 60 % дисидентів були вихідцями з селянства, 30 % – з інтелігенції і 10 % – з робітників. У територіальному розрізі 38 % дисидентів мешкали в Києві, 25 % – у Львові, 9 % – в Івано-Франківській і Тернопільській областях, 19 % – у Кримській області, Дніпропетровську, Одесі й Харкові. Національний склад учасників дисидентського руху в розрізі статистики був такий (з 942 осіб): 77 % – українці, 0,5 % – росіяни, 10 % – представники інших національностей (головним чином це були євреї і кримські татари); для 12,5 % історикам не вдалося встановити національність.

У 1960–1970-х роках невід’ємною частиною опозиційного руху в Україні був *самвидав*. Він становив не просто інтелектуальне підґрунтя опору, а чи не найголовнішу форму його існування. До виникнення й розвитку інших проявів духовного андеграунду (рок-музика, поп-арт тощо) самвидав був єдиною структурованою формою духовної опозиції. Написані від руки, надруковані на друкарських машинках, перефотографовані з плівок матеріали самвидаву передавали з рук у руки «надійним» людям, які поширювали їх серед родичів, близьких знайомих, друзів, робили таким чином процес стихійним і неконтрольованим. Оскільки матеріали самвидаву розповсюджувалися головним чином у містах (частина з них потрапляла за кордон, і там ставала «тамвидавом»), то його читачами були насамперед інтелігенція й робітники. Тільки невелика частина непідцензурної продукції потрапляла в село. Більшість творів самвидаву були присвячені констатації становища України у складі СРСР (утисків культури, мови тощо). Друковано й твори українських поетів і письменників, заборонені в радянській Україні.

Вирізняють три етапи українського самвидаву: перший (початок 1960-х років) – розповсюдження літературних та літературно-критичних творів, які з різних причин не було опубліковано в Україні, зокрема поезій В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Стуса; другий (1963–1968 рр.) – поява політичних статей, розповсюдження анонімної викривальної публіцистики; третій (друга половина 1960-х – 1980-ті роки) – оприлюднення документів програмного політичного характеру, а також суспільно-значимих текстів із зазначенням авторів (як-от праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновола «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», наукова розвідка М. Брайчевського «Приєднання чи возз’єднання?», памфлет В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії»). З 1970 р. почав виходити позацензурний журнал «Український вісник», редагований В. Чорноволом. На кінець 1976 р. в Україні було видано понад 3 тис. творів української й російської самвидавньої літератури. Головними центрами самвидаву були Київ, Львів, Тернопіль, Харків, Черкаси. Найбільший осередок «тамвидаву» знаходився в Балтиморі (США), де в 1967 р. українські емігранти заснували видавництво «Смолоскип». Першим його друком була книжка Осипа Зінкевича, літературознавця і голови правління видавництва, «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба».

Ex libris

Погляд сучасника

Найвищий обов'язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ. За всю історію людства можна знайти хіба що кілька винятків з цього загального правила, підтвердженого як грандіозними рухами мас, так і життєписами великих людей. Можна знайти, скажімо, кілька випадків, коли людина покидала свою націю і прилучалася до іншої, робила добро їй і людству. Але це тоді, коли її материнська нація вже утвердила себе у вселюдській сім'ї, вже забезпечила собі національне існування і не відчула великої втрати через відплив кількох одиниць. А коли твоя нація в критичному стані, коли саме її національне буття й майбутнє під питанням, тоді кидати її ганебно. <...>

Коли я наводив приклади «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації тільки позірна, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу – свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє – свобода обговорення, дискусії, суперечки. Чому так панічно боїться цього теперішня національна політика? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька зринає національне питання, чому забороняють, зривають, затикають рота – замість того, щоб прийти і роз'яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому із студентами університету не дискутують, а викликають поодинокі, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 1998. С. 60, 201–202.

Погляд історика

<...> оцінюючи провідну роль інтелігенції в русі опору, варто звернути увагу на його інтелектуально-творчий потенціал. Передусім наголосимо, що інтелігенція, яка організувала рух, постачала його ідеями, була носієм певних тенденцій у розвитку українського суспільства, вона обстоювала ідеї, які рано чи пізно мали реалізовуватися на практиці (що врешті-решт і сталося).

Чи внесли дисиденти щось нове в розвиток української політичної думки? Насамперед у русі опору 1960–1980-х років були політичні спрямування, які повторювали (можливо, навіть не усвідомлюючи цього) ідейну еволюцію своїх попередників. Зокрема, це стосується прихильників націоналізму і соціалізму. Якогось якісно нового внеску в розробку ідейно-доктринальних моментів прихильники цих течій не зробили.

Більшість дисидентів хотіли поєднати демократичні принципи з найуніверсальнішими національними постулатами. У цьому сенсі вони стали предтечею сучасної націонал-демократії. Істотною рисою політико-ідеологічних конструкцій майже всіх представників цього напрямку було також прагнення легітимності. Інша важлива особливість руху опору – його орієнтація на загальнолюдські цінності. За своїми ознаками він поступово набував рис національно-визвольного руху, однак це не завадило більшості його учасників, обстоюючи інтереси власного народу, нації, сприймати ці інтереси саме в контексті загальнолюдських цінностей, утримуватися від націонал-екстремізму навіть щодо панівної нації. Безперечно, цьому сприяло зближення з російськими дисидентами у спільній боротьбі проти тоталітаризму <...>

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ, 2019. С. 236–237.

Схарактеризуйте ідейні засади, форми вияву й особливості дисидентського руху в Україні. Перегляньте документальний фільм «Дисиденти» (реж. О. Фролов і В. Шкурін, 2007 р.) і підготуйте відгук на нього.

4. Боротьба комуністичного режиму проти дисидентства й самвидаву

У період «відлиги» тактика радянських каральних органів змінилася. Від створення фіктивних контрреволюційних організацій, які давали змогу фабрикувати масові звинувачення й розгортати репресії, вони перейшли до акцентованого впливу на конкретних осіб і групи. Відмову від відкритого насилля почасти диктувало прагнення авторитарного керівництва уникнути негативної реакції міжнародного співтовариства (насамперед Заходу). Нову тактику апробували в західних областях України, куди після ліквідації ГУЛАГу поверталися (навіть усупереч забороні) десятки тисяч осіб, раніше засуджених за участь в УПА чи зв'язки зі збройним підпіллям. Будь-які загрози відродження повстанського руху чи підозри у зв'язках населення із закордонними центрами націоналістів жорстко перепинялися. Агент КДБ Богдан Сташинський у 1957 р. у Мюнхені вбив Льва Ребета, який очолював редакцію журналу з промовистою назвою «Український самостійник», а в 1959 р. – Степана Бандеру. Так само в той час розгромлено кілька підпільних груп у самій Україні, які намагалися наслідувати діяльність ОУН.

Новим викликом для комуністичного режиму став дисидентський рух. Перша дисидентська організація виникла в Західній Україні. Її заснував випускник юридичного факультету Московського університету Левко Лук'яненко, виходець з Чернігівщини, який після закінчення університету був скерований на роботу в один з райкомів партії на Львівщині. У 1959 р. він створив підпільну організацію «Українська робітничо-селянська спілка». «Спілка» поставила за мету здобуття незалежності України шляхом виходу з СРСР конституційним шляхом (конституція таке право надавала). Це була спроба створити організацію, яка діяла б проти тоталітарної системи, однак у її межах. Пропонуючи легальні (більш відповідні до нових умов) методи боротьби, учасники організації прагнули не дати українському національно-визвольному рухові згаснути після розгрому збройного підпілля. У програмі йшлося також про нерівномірність економічного становища України у складі СРСР, викривлення принципу «пролетарського інтернаціоналізму», необхідність українізації армії на території України, принизливе становище української мови і культури, експлуатацію робітництва й селянства державою тощо. Після арешту в 1961 р. учасникам «Спілки» інкримінували зраду батьківщини. Вирок суду був надзвичайно жорстоким: Лук'яненка засудили до розстрілу, який пізніше замінили 15-річним ув'язненням; інших членів «Спілки» засудили до 10–15 років ув'язнення.

Історики звертають увагу, що «співавтором» дисидентства в певному сенсі завжди є влада, яка прагне відновити максимальний контроль за суспільними процесами, зупинити громадську свободу й перешкодити проявам опозиції. Щоб досягти цього, влада активізує репресивний апарат держави, який, проте, рідко використовує для фізичного знищення інакомислячих. Головний акцент робиться на правовому переслідуванні, заходах морального, психологічного тиску, дискредитації особистос-

Левко Лук'яненко
в концтаборі № 7
Мордовської АРСР
1962 р.

ті. У 1961 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс СРСР, у якому передбачено продовження практики політичних репресій. Сумнозвісними стали дві його статті: 61 («шкідництво») і 62 («антирадянська агітація і пропаганда»). Остання мала універсальний характер і могла застосовуватися щодо будь-якого прояву невдоволення владою. Символічним поєднанням головних напрямів протидії дисидентству стала практика репресивної медицини – примусового лікування дисидентів у психіатричних лікарнях. Так поведінку дисидентів влада намагалася перевести з політичного статусу до медичної проблеми – пояснити виявом хвороби, ненормальності.

По суті, той чи інший політичний режим визначає, які вияви громадської чи політичної активності можна класифікувати як прояви дисидентства. Переважно до таких відносять дії, пов'язані з виявом незгоди з офіційним політичним курсом, цінностями, ідеологічними постулатами. Такими можуть бути авторство, підписання чи поширення листів, звернень, відозв, прокламацій, у яких містяться критичні зауваження щодо політичної ситуації, соціально-економічних процесів у країні, діяльності влади; виготовлення, розповсюдження чи зберігання нелегальної літератури; прояви нонконформізму в професійній діяльності (здебільшого в духовній сфері); участь у нелегальних організаціях тощо. Застосування акцій проти дисидентства фактично було зорієнтоване не так на його викоринення, як на маргіналізацію, підконтрольність або ізоляцію.

Щоб придушити опозиційні виступи в зародку, репресивні акції було спрямовано насамперед проти шістдесятників. Щоправда, перша хвиля арештів українських інакодумців, яка відбулася в **серпні–вересні 1965 р.**, стала тільки катализатором становлення дисидентства як політичної опозиції – ще відчувалася інерція «відлиги». Радянська преса про арешти мовчала. Дії влади (а тоді близько тридцяти шістдесятників опинилися в слідчих ізоляторах КДБ) спричинили й першу спробу публічного протесту – акцію на прем'єрному показі фільму «Тіні забутих предків», який відбувся в новозбудованому київському кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. Тоді після вступного слова режисера Сергія Параджанова слово взяв Іван Дзюба, який повідомив про таємні арешти серед інтелігенції, а В'ячеслав Чорновіл вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!» Частина присутніх підвелася з місць, частина взагалі не розуміла, що відбувається. Зчинився переполох, хтось увімкнув пожежну сирену. Результатом осмислення цих подій була праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка стала маніфестом українських дисидентів і важливим документом українського самвидаву.

Nota bene! У 1970 р. Аллу Горську було вбито в місті Василькові Київської області. Похорон Горської 7 грудня в Києві перетворився на мітинг протесту проти комуністичного режиму в Україні. Організатором убивства, як вважають, були радянські каральні органи, які мстилися художниці за оприлюднення в 1962 р. разом з Лесею Танюком і Василем Симоненком фактів масових розстрілів киян у Биківнянському лісі (тоді саме це, імовірно, стало також причиною жорстокого побиття міліціонерами в місті Смілі на Черкащині Василя Симоненка, унаслідок чого він помер у 1963 р.).

Під час арештів 1965 р. було вилучено сотні примірників самвидаву і друкарські машинки, на яких виготовляли літературу. Серед вилученого були знакові видання – стаття «Стан і завдання українського визвольного руху» (Є. Пронюк), де йшлося про наступність і новаторство в національно-визвольному русі, а також колективний памфлет «З приводу процесу

над Погружальським», який став відгуком на підпал Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у 1964 р. (тоді у вогні загинула майже вся українська). У наступні роки самвидав не припинився. Розголос, зокрема в закордонних засобах масової інформації, отримали: збірник документів «Лихо з розуму», у якому В. Чорновіл умістив дані про українців, ув'язнених під час останньої хвилі арештів; шість випусків «Українського вісника» з інформацією про судові й позасудові репресії, факти українофобії, становище політ'язнів, акції протесту; стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», у якій ішлося про те, як оцінювати входження України до Московської держави за Переяславською угодою 1654 р.; есей Є. Сверстюка «Собор у риштованні», який викривав аморальність радянської дійсності.

Влада не завжди знала, як діяти. Інколи навіть не могла зрозуміти, що відбувається. Несподіваним було те, що протести лунали із середовища людей, яким, як казали, «радянська влада дала все». Так було з Іваном Дзюбою, який нічого не приховував. Ба більше, навіть сам відправив рукопис статті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» партійному керівництву в Києві й Москві. Звільнення з роботи (як це відбулося з М. Брайчевським в Інституті історії АН УРСР, а згодом і в Інституті археології) теж не давали бажаного результату. У 1971 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», а ЦК КПУ її продублював. Нова хвиля арештів була тільки питанням часу. Відтак арешти 1972–1973 рр. стали справжнім погромом. Тоді не тільки десятки осіб опинилися за ґратами (І. Гель, В. Марченко, Л. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл, З. Франко та ін.), дехто не вперше, а й почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках, бібліотеках, театрах і музеях. Було складено чорні списки письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації.

Розгляньте рисунок-аплікацію А. Горської «Мапа України» (1970 р.). Схарактеризуйте творчий задум художниці. Запропонуйте свою назву для цієї роботи.

Схарактеризуйте протистояння між дисидентами і владою. До яких заходів вдавалася комуністична влада, щоб придушити дисидентський рух в Україні?

Ad disputandum

- ✓ *Масований ідеологічний тиск владних структур, жорстке переслідування самвидаву, політичні репресії 1965–1972 рр. змусили частину шістдесятників вдатися до «внутрішньої еміграції» (Л. Костенко, В. Шевчук), тобто піти з громадського життя через внутрішню незгоду з пануючою ідеологією, або підпорядкуватися наявним «правилам гри» у радянському соціумі (В. Коротич, Д. Павличко, І. Драч), інші*

обрали шлях відкритого протистояння тоталітарному режиму (В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Калинець). Об'єднавшись у групи, обговоріть ці моделі поведінки. Спробуйте знайти аргументи за і проти кожної з них.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують український рух опору 1960–1970-х років (шістдесятників і дисидентів).
2. На основі додаткового опрацювання біографічних матеріалів зберіть відомості про територіальне походження знакових постатей українського шістдесятництва і дисидентства. Спробуйте узагальнити цю інформацію.
3. Прочитайте один із творів українського самвидаву (наприклад, статтю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», есей Євгена Сверстюка «Собор у ристованні»). Підготуйте відгук на нього.
4. Аргументуйте твердження про зв'язок українського шістдесятництва й дисидентства з попереднім етапом національно-визвольної боротьби. Водночас визначте відмінності.
5. Поміркуйте про взаємодію дисидентів і суспільства. Визначте, який вплив дисидентський рух мав на суспільство.

§ 20. Етносоціальна структура населення і повсякденне життя

1. Формування контурів української політичної нації. Національний склад населення УРСР

Політичною нацією називають спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Попри те що Українська РСР суверенною державою не була, завдяки громадянській активності від 1950-х років у ній формувалися контури української політичної нації. Така нація мала виступати як своєрідне співгромадянство. Для політичної нації, крім спільності території, мови, культури, економічних зв'язків, психологічних особливостей, самоідентифікаційних характеристик, велике значення мають такі фактори, як суверенізація й політична воля до спільної діяльності впродовж тривалого часу. Це – одні з основних атрибутів сучасної держави. Тому-то імперські тоталітарні, недемократичні режими будь-якими способами протистоять консолідації національних спільнот на територіальній основі.

Політична нація – це сукупність громадян країни, які незалежно від соціального статусу, мови, віросповідання, походження та інших соціально-групових відмінностей мають рівні права і на основі демократичних інститутів політичної влади та форм політичної участі, законодавчо встановлених норм і процедур здійснюють державне самоврядування, мають політичний і юридичний суверенітет, поєднані почуттями солідарності та ідеологією патріотизму.

Комуністичний режим у СРСР чинив перепони для формування української політичної нації, вдаючись до переслідування інакодумців і політики переміщення населення. У прагненні підірвати соціальну базу для національних рухів влада штучно формувала багатонаціональність респуб-

блік. Найголовнішими важелями, за допомогою яких центральний уряд впливав на національний склад населення, були промислове будівництво та розміщення військових частин. Загалом національний склад населення України змінювався внаслідок таких основних чинників: внутрішньосоюзних міграційних процесів; відтоку єврейського населення за кордон; асиміляційних процесів усередині окремих етнічних спільнот; різниці в народжуваності, яка пояснювалася національними традиціями і ступенем урбанізації кожної спільноти.

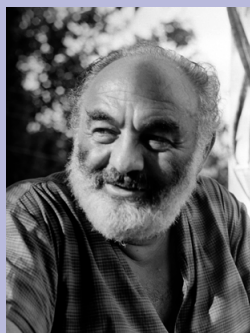
У 1970 р. чисельність населення в УРСР досягла 47,1 млн осіб. Зростання відбулося за рахунок не так природного приросту, як міжреспубліканської міграції. Це означало, що приріст населення України був забезпечений більшою мірою за рахунок росіян, а не українців. Особливо швидко частка росіян зростала у східних і південних регіонах України. Там почало переважати російськомовне населення. Попри це, перспективи для консолідації суспільства в межах УРСР залишалися. Навіть забуваючи рідну мову, українці здебільшого не змінювали національну самосвідомість, тобто не називали себе росіянами.

Національний склад населення України (1959–1970 рр.)

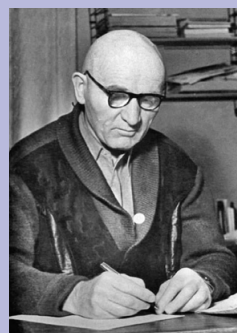
Національності	1959 р., у тис. (% від усього населення)	1970 р., у тис. (% від усього населення)
Українці	32 159 (76,8 %)	35 284 (74,9 %)
Росіяни	7 091 (16,9 %)	9 126 (19,4 %)
Євреї	840 (2,0 %)	777 (1,6 %)
Інші	1 779 (4,3 %)	1 940 (4,1 %)
Разом	41 869	47 127

Значним був внесок у формування основ української політичної нації інтелігенції, особливо шістдесятників і дисидентів, які шукали способи гармонізації загальнолюдських і національних цінностей. У 1966 р. Іван Дзюба разом з єврейськими активістами виступив на мітингу з нагоди 25-ї річниці початку масових розстрілів у Бабиному Яру (текст його промови було незабаром оприлюднено на Заході). Режисером фільму «Тіні забутих предків» став

вірменин Сергій Параджанов. Серед тих, хто виступав за відновлення прав кримськотатарського народу, був українець Петро Григоренко, згодом один з членів Української Гельсінської групи. Визнання прав людини як першочергового пріоритету в протистоянні з радянським режимом провадило українських дисидентів до висновку про потребу боротьби всіх пригноблених народів, що проживають на території України.

Сергій Параджанов

Петро Григоренко

Схарактеризуйте зміни в національному складі населення УРСР у 1959–1970 рр. Як Ви гадаєте, чим вони були зумовлені?

2. Соціальні реформи 1950–1960-х років та зміни у становищі основних верств населення України. Політика зросійщення

Повоєнна індустріалізація, урбанізація та модернізація неабияк змінили соціальну структуру населення України. На 1970 р. робітництво становило половину її населення, службовці – п'яту частину, а селяни – менш як третину. З 16 млн працездатного населення близько двох третин були робітниками в промисловості. За одне покоління робітники перетворилися з меншості на більшість робочої сили України. Робітництво ставало й більш українським. У 1960-х роках в Україні значно зросла (фактично подвоїлася) кількість осіб з вищою освітою, з'явилося чимало спеціалістів високої кваліфікації. Однак серед них великою була частка росіян. Українці, на яких припадало 75 % населення республіки, склали тільки 60 % студентів. Давалася взнаки велика частка українського населення в селах, а також менша, ніж могла би бути, кількість української інтелігенції в містах. До того ж значну частину випускників-українців, які ставали спеціалістами, скеровували на роботу поза межі України.

Соціальна структура населення України (1959–1970 рр.)

Соціальна верства	1959 р.		1970 р.	
	Загальна кількість, у тис.	% (від усього населення)	Загальна кількість, у тис.	% (від усього населення)
Робітники	17 123	40,9	23 430	49,8
Службовці	7 253	17,3	9 281	19,3
Селяни	17 472	41,7	14 230	30,3

Соціальна структура українського населення в УРСР (1959–1970 рр.)

Соціальна верства	1959 р., у %	1970 р., у %
Робітники	34	47
Службовці	13	16
Селяни	53	37

Частка українців у соціальних верствах (1959–1970 рр.)

Соціальна верства	1959 р., у %	1970 р., у %
Робітники	69,5	73,6
Службовці	58,7	59,9
Селяни	95,5	93,3

Радянські ідеологи постсталінської доби намагалися зробити наголос не на національних особливостях народів, а на їхніх спільних радянських рисах. Найважливішими були чотири поняття, якими окреслювали національну політику: *розквіт* – твердження, що за радянської влади всі народи СРСР переживають небувалий прогрес; *зближення*, що відбувається між народами внаслідок створення в СРСР спільних політичних, економічних і культурних установ; *злиття* радянських народів в один і поява нового типу історичної спільності – *радянського народу*. За цією новомовою приховувалася політика русифікації. Влада мала в розпорядженні чимало прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей вживати російську мову: від книжкового й газетно-журнального асортименту до став-

лення кар'єри в залежність від мовних уподобань людини. У 1960–1970-х роках частка книжок, які публікували в УРСР українською, зменшилася з 60 до 24 %. Між 1959 і 1979 рр. кількість українців, які вважали українську рідною мовою, так само зменшилася – з 93,4 до 89,1 %. Інший метод зросійщення полягав у заохоченні переселення в Україну росіян і виселенні українців. Цю політику проводили під гаслом обміну спеціалістами між республіками. Тому-то русифікація викликала найбільші протести українських дисидентів.

Як соціальні реформи 1950–1960-х років змінили становище основних верств населення України? Схарактеризуйте політику влади, спрямовану на русифікацію України.

3. Повсякденне життя міського та сільського населення

Рівень життя в СРСР, зокрема в Українській РСР, суттєво відставав від розвинених західних країн. Радянська економічна система була не в змозі задовольнити матеріальні потреби людей так, як це робила західна економіка. Цього відставання не могла компенсувати ні безкоштовна вища освіта, ні медичне обслуговування (зрештою, ця безоплатність нерідко була декларативною). У 1970 р. рівень споживання на душу населення в СРСР складав лише близько половини рівня США. І це без урахування якості товарів і послуг, яка в СРСР була значно нижчою. Водночас треба брати до уваги, що в 1960-х роках серед населення був високий оптимізм щодо здатності наздогнати Захід за рівнем життя, тому очевидні вади радянської економіки населення не сприймало тоді так гостро.

Наявність в Україні надлишку робочої сили зумовлювала нижчу, ніж деінде, заробітну платню (приблизно на 10 % порівняно з середньою по СРСР). У 1960-х роках радянський уряд намагався зменшити різницю в оплаті праці робітників і селян. За десятиріччя заробітна платня колгоспників зросла на 182 %, тоді як у промислових робітників – на 38 %. Таке вирівнювання було на користь українців, велику частку яких складали селяни. Дистанція між містом і селом, центром і провінцією зменшувалася. Це послаблювало недовіру до міста, замкненість у традиційних етнічних формах, властиве минулому протистоянню українського села російськомовному місту. Однак, з другого боку, місто творило свою масову культуру, культуру доволі низьких стандартів. І ця невибаглива загальноімперська культура була переважно російськомовною.

У містах найгострішою була проблема житла. У 1954 р. почалося масове будівництво п'ятиповерхових малогабаритних будинків – «хрущовок», які попри низьку якість усе ж вирішували на деякий час житлову проблему. У багатьох відношеннях життя містян ставало комфортнішим. З'явилася система громадського харчування, яка внесла зміни в повсякденний раціон.

Група робітників Центральної ремонтної механізованої майстерні в м. Ківерці Волинської обл. 1960-ті роки

«Столовки» пропонували шніцелі, котлети, плов, шашлики, гуляш, харчо та інші страви. Частіше в раціоні почали з'являтися помідори, солодкий перець, баклажани. Розширилися можливості для дозвілля. У 1951 р. розпочав мовлення Київський телецентр (він був третім – після Москви і Ленінграда – у Радянському Союзі). Утім аудиторія телеглядачів тоді була дуже малою. Вона почала стрімко зростати тільки від середини 1960-х років. Завдяки будівництву шляхів сполучення й розвитку громадського транспорту зростала рухливість населення. У 1950 р. автобуси перевезли 60 млн пасажирів, у 1960 р. – 1,4 млрд, у 1970 р. – 5 млрд. Водночас проблемою був дефіцит багатьох товарів, низька якість послуг. Тільки одиниці могли дозволити собі купити автомобіль чи побутову техніку.

У 1950–1960-ті роки повсякденне життя села зазнавало дедалі більшого впливу міста. У сфері виробництва повністю зникла традиційна техніка, за винятком того, що було необхідне для присадибної ділянки. Уся техніка сільськогосподарського виробництва стала заводською. Село в 1950-ті роки цілком перейшло на міський одяг. Найперше міського вигляду набув чоловічий костюм, згодом зник традиційний жіночий одяг. Харчування в селі залишалось більш традиційним. «Міські» страви, особливо м'ясні, у селі готували не часто, переважно на свята й гостини. Завдяки присадибним ділянкам селяни не так гостро, як містяни, відчували дефіцит продовольства. У селі, незважаючи на сильну антирелігійну пропаганду й переслідування, напівлегально святкували найважливіші дати церковного календаря, зберігалася традиційна обрядовість. Хоча вже тоді була помітною поступова радянська обрядовість, особливо святкової. Не обминув сільське повсякдення й хрущовський волюнтаризм. Хрущов зменшив особисті земельні ділянки колгоспників наполовину, вважаючи, що це дасть селянам більше часу для відпочинку, – а звільнившись від домашнього господарства, селяни матимуть більше часу й енергії для роботи в колгоспах.

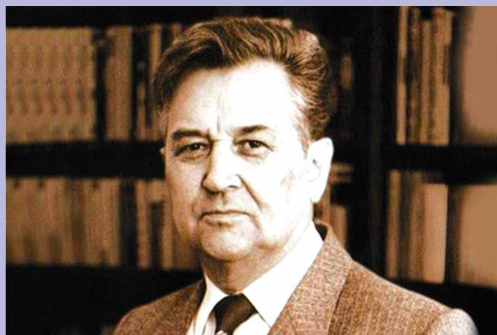
Схарактеризуйте повсякденне життя міського та сільського населення України в 1950–1960-х роках. Про що свідчили зміни, які відбулися у тогочасному повсякденні?

4. Інтелектуальні та світоглядні орієнтири української радянської інтелігенції. Духовне життя і моральні цінності українського суспільства

Більшість мешканців Української РСР з другої половини 1950-х років відчувала себе частиною радянського простору й шукала способів самореалізації в ньому. Зважаючи на викривлену інформацію й пропаганду, радянські громадяни мали тоді нечіткі уявлення про масштаби проблем, які переживав СРСР. Здавалося, що бажаний автономізм стає реальністю. Ця тенденція зберігала силу від середини 1950-х до початку 1970-х років, коли понад 75 % усіх керівних посад у республіканському партійному й державному апараті займали українці. Утім більший вплив на людей мали події повсякденного життя, особливо у сфері розгорнутої Микитой Хрущовим соціальної політики. Але й з цим позитивним ставленням до радянської системи перепліталися елементи реального чи потенційного невдоволення (про це свідчили робітничі заворушення в Новочеркаську 1962 р.). Чутливим індикатором настроїв суспільства була інтелігенція.

Микола Бажан

Олесь Гончар

Ex libris

Погляд історика

Поетична й політична майстерність Миколи Бажана (1904–1983 рр.) ще має бути оцінена. М. П. Бажан був літературно-політичним діячем навіть більшою мірою, ніж поетом, хоча його високій поетичній культурі зобов'язані своїми досягненнями цілі покоління молоді. Після смерті Сталіна О.Є. Корнійчук залишив посаду голови Спілки письменників України, хоча й зберіг високі позиції і великий вплив, особливо на театральну культуру. Впродовж 1953–1959 рр. Спілку письменників очолював М. П. Бажан. З 1958 р. М. П. Бажан став на чолі роботи по виданню Української Радянської Енциклопедії. Сьогодні неймовірним кентавром здається ця титанічна праця, в якій перемішане офіційне словослов'я комуністичній диктатурі з крихтами правди про Україну, її історію і культуру. Хоч би як воно було, величний образ України вдалося зібрати в якусь енциклопедичну мозаїку і залишити людям. Бажан набагато більше і глибше розумів, ніж міг голосно сказати; він мав великі пов'язання у владних колах і багато зробив для підтримки національної культури. Цілісне бачення культури знайшло вираз у його передмові до твору Сартра. Ця напівмемуарна, напівфілософська книга вийшла у Франції 1964 р., коли Сартр відвідав Київ як учасник Міжнародного форуму діячів культури; 1966 р. «Слова» вийшли вже у Москві в російському перекладі з передмовою Бажана, а наступного року в журналі «Всесвіт» надруковано статтю Бажана «В пошуках надії і свободи», присвячену Сартру. Це – чи не найглибший в тодішній літературі аналіз усієї проблематики, яка постала перед світовою культурою в середині нашого століття. Незадовго до смерті М. П. Бажан видрукував передмову до збірника українських перекладів із Шолом-Алейхема, де в дуже обережній формі, з урахуванням усіх необхідних комуністично-партійних ритуалів сформулював позиції, що фактично ближчі до ідеології національної демократії, ніж до пануючої тоді версії «пролетарського інтернаціоналізму». «Не можна служити людству інакше, як не через свій народ. <...>».

Попович М. Нарис історії культури України. Київ. 1999. С. 699–700.

Серед інтелігенції найбільші інтелектуальні очікування в 1950–1960-х роках були пов'язані з науково-технічною революцією, яка в СРСР проявляла себе майже винятково у військово-промисловому комплексі. У системі наукових інститутів головною була робота на провідні військові галузі, у центрі яких знаходилася ядерна зброя. В Україні працювали такі знакові постаті науки як Борис Патон (електрозварювання), Олег Антонов (літакобудування), Михайло Янгель (військове ракетобудування), Віктор Глушков (кібернетика). На зламі 1950–1960-х років у СРСР розгорілася дискусія, яка захопила й українських учених, між прихильниками технічної й гуманітарної сфери. Вона виявила серйозні недоліки в радянській інтелек-

туальній культурі. Велика частина її представників була певна, що науковий прогрес розв'яже всі проблеми і що тільки неприємні пережитки минулого заважають рухові вперед. Таке наполягання на раціональному характері цінностей нового часу не давало змогу побачити людське.

Гуманітарна культура була більш чутлива до емоційних станів суспільства, його настроїв. Вона користувалася в той час імпульсами, які йшли як від науково-технічної раціональної культури (в Україні особливо сильно розвиненої), так і від художньої в найширшому значенні цього слова культури. На тлі офіційного парадного радянського мистецтва почало з'являтися щось людяніше: у живописі це були теплі й вишукані пейзажі Олексія Шовкуненка й Миколи Глуценка, майже пейзажем у літературі стала Довженкова «Зачарована Десна», виразні й щирі, трохи сентиментальні поезії Андрія Малишка й пісні Платона Майбороди, останні наче сповіді твори Павла Тичини, Миколи Бажана, Максима Рильського.

Nota bene!

Музичними символами України другої половини ХХ ст. стали пісні **Платона Майбороди** (1918–1989). Майбутній композитор народився на Полтавщині в селянській родині, яка славилася музичними талантами. Від Голодомору сім'я врятувалася в Запоріжжі. Згодом вступив до Київської консерваторії. Левко Ревуцький, у класі якого навчався, заохочував вивчати українську народну пісенність. На початку німецько-радянської війни воював під Києвом, де мало не загинув, потрапив у німецький полон. Після війни працював у Києві. Свої найкращі пісні написав на слова Андрія Малишка: «Київський вальс» (1954 р.), «Рідна мати моя» («Пісня про рушник», 1958 р.), «Пісня про вчительку» (1967 р.), «Моя стежина» (1970 р.). «Над усе любив добірне товариство, своїх земляків і друзів, часто ходив на людні базари, де охоче спілкувався з колоритними і працюючими селянами, – згадувала дружина Тетяна Майборода. – Він був і ніжним, і тривожним. А найбільше сердився, коли стрічав людину без високої національної гордості».

Українська гуманітарна культура шукала поєднання з європейськими джерелами (до найбільш популярних і читаних українських видань тієї пори належав журнал перекладів з іноземної літератури «Всесвіт»). Усе ж головними залишалися громадянські мотиви. Вони виразно проступали як у творчості середнього покоління письменників (яскравим прикладом якого був Олесь Гончар, автор знаменитого роману «Собор», публікація якого в 1968 р. викликала нищівну кампанію критики з боку влади), так і представників молодшого покоління – шістдесятників. Культура посттоталітарної України проявила себе не лише у сфері літератури, а й у живописі, театральному мистецтві й, безумовно, кінематографі. Справжнім світовим явищем став фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (1965 р.), у створенні якого брала участь тодішня українська молода культурна еліта. Так з'явилося «українське поетичне кіно».

Ex libris

Погляд сучасника

Не змовляючись, ми написали з Гончаром у той самий рік роман про собори, про храми. <...> Чому ідея храму, його загибелі й потреби відродження, як фенікса з попелу, зродилася в нашій пам'яті одночасно, в той самий рік, – це теж знаходило своє

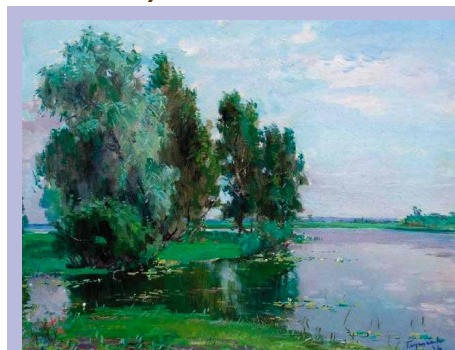
пояснення. Ми писали свої романи в 1967 році серед неймовірного галасу й політичної тріскотняви: святкування п'ятдесятилітнього ювілею радянської влади. Тієї самої влади, продуктом і вихованцями якої ми були, всіма досягненнями якої мали право пишатися, але й за всі злочини, за все лихо і всю неправду якої повинні були нести сумарну відповідальність <...> Доля романів склалася непросто. Моє «Диво» півроку лежало у видавництві, поки його читала послана Шелестом (за доносом одного «прозаїка») комісія, тоді мене «проробляли» на письменницьких партзборах, тоді кілька років мовчання критики <...> Але я був надто дрібною мішенню. Тому вся великокаліберна партійно-критична зброя спрямовувалася на «Собор» Гончара, і творилося тоді доволу імені видатного письменника таке незбагненно-злочинне дійство, що ставало страшно за світ, в якому живемо, і вже ніхто не міг сказати, куди йде горе того світу і надії його. Мені це нагадувало церкву у Великий четвер, коли, слухаючи «Страсті», вся церква тихо плаче, і не збагнеш, чи плаче хтось над своїм невдалим життям, чи над стражданнями Спасителя.

Загребельний П. Думки нарозхрист. Київ, 1998. С. 54–55.

Якими були інтелектуальні та світоглядні орієнтири української радянської інтелігенції? Поясніть відмінності між науково-технічною та гуманітарною культурою в тогочасній Україні. Підготуйте повідомлення про «українське поетичне кіно» – мистецьку течію, яка виникла на протигагу радянському реалізму.

Ad disputandum

Ознайомтеся з біографією й творчістю художника Миколи Глуценка (1901–1977), одного з найкращих європейських пейзажистів. Обговоріть у групах роль образотворчого мистецтва в суспільних процесах. Чи можна вважати творчість художника відображенням свого часу?

Латаття. Худ. М. Глуценко. 1956 р.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності факти, які характеризують етносоціальну структуру населення й повсякденне життя мешканців України в 1950–1960-х роках.
2. Знайдіть відомості про тогочасне повсякдення рідного краю. Проведіть опитування (інтерв'ювання) рідних і близьких, які пам'ятають хрущовську добу.
3. Проаналізуйте за додатковими джерелами інформації біографії представників української радянської інтелігенції. Спробуйте словесно укласти її колективний портрет.
4. Визначте напрями змін у соціальній структурі населення та повсякденному житті України в 1950–1960-х роках. Як вони співвідносилися зі змінами у світі?
5. Поміркуйте про обставини, які сприяли та які гальмували формування української політичної нації.

Розділ 4

Формування постіндустріального суспільства

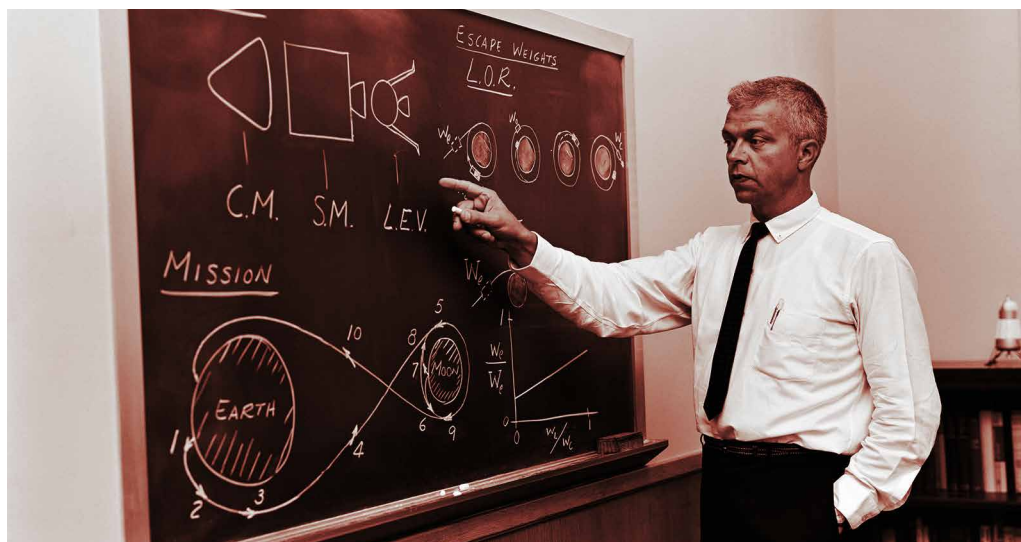
Світ у 1960–1980-х роках виглядав спокійним. Повоєнна відбудова завершилася, питання про переможців і переможених втратило гостроту. На перший план вийшли господарські справи. Економіка країн Західної Європи розвивалася в тісній взаємодії з США. Економічні показники зростали, а разом із тим змінювалися й повсякденні практики, формувалася культура масового споживання. Тривожним дзвінком стала енергетична криза 1973 р., яка показала залежність економіки розвинутих країн від природних ресурсів. Утім довгостроковий вплив цієї кризи виявився позитивним, оскільки було проведено необхідні реформи, зросла увага урядів до науки і технологій. Почалося формування постіндустріального суспільства, у якому основою виробництва було не споживання природних ресурсів, а нові матеріали й джерела енергії, технологічні інновації, зміцніла економіка послуг і з'явилося розуміння значущості інформації. Одним із ключових питань періоду стало співвідношення вільного ринку й регульованої державою економіки, а також створення системи соціального забезпечення. Ідеологією економічних реформ у Західній Європі та США став неолібералізм, який відстоював вільне підприємництво та повагу до свободи й гідності людини. У час, коли розвинуті країни Заходу інвестували в науку, освіту й добробут своїх громадян та інноваційне виробництво, СРСР продовжував жити за рахунок природних ресурсів. Однак численні структурні проблеми й дисбаланс дедалі більше проявляли себе в дефіциті необхідних товарів, чергах, соціальній незахищеності. Утім змін не відбувалося, а ті, хто працював до них закликати, зазнавали переслідувань.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Уважають, що комп'ютер дегуманізує суспільство. Поміркуйте про соціальні наслідки комп'ютеризації. Підготуйте презентацію «Стів Джобс і Стівен Возняк: життєві історії винахідників на тлі науково-технічної революції».
2. Перегляньте художній фільм «Залізна леді» (реж. Філіда Лойд; Франція, Велика Британія, 2011 р.) та проаналізуйте образ його головної героїні. Поміркуйте про особливості відображення історичних подій у художній формі.
3. Взявши за основу зв'язок між культурою й політикою, підготуйте есе «Панівна культура і контркультура в Україні періоду кризи комуністичного режиму».

Запуск космічного корабля «Аполлон-11». 16 липня 1969 р.

§ 21. Науково-технічна революція

1. Науково-технічна революція: ознаки, етапи та напрями

Вираз «науково-технічна революція» (НТР) почали широко використовувати з середини 1960-х років. Йшлося про стрімкий розвиток продуктивних сил завдяки докорінним зрушенням у науці, які ставали провідним чинником розвитку суспільства. Важливою рисою НТР стало якнайшвидше впровадження наукових досягнень у серійне виробництво. До прикладу, якщо в XIX і першій половині XX ст. шлях фотографії від винайдення до масового використання тривав більше ста років, а електрики – близько вісімдесяти, то в другій половині XX ст. для телебачення було достатньо дванадцяти років, а транзисторів – п'яти. Результатом цього було перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне (інформаційне). НТР мала всеосяжний характер, докорінно змінила роль людини на виробництві, істотно вплинула не тільки на економіку, а й політику, ідеологію, побут, духовну культуру та світогляд людей.

НТР була багатою на технічні новинки. Так, у 1947 р. група американських фізиків під керівництвом Вільяма Шоклі винайшла транзистор (за цей винахід у 1956 р. вони отримали Нобелівську премію з фізики). У СРСР у 1946 р. під керівництвом Ігоря Курчатова споруджено перший у Європі атомний реактор, а в 1954 р. почала діяти перша у світі атомна електростанція в Обнинську. У 1956 р. з'явилися відеокасетний магнітофон і цифровий годинник. Інший американський фізик за освітою, адвокат за професією і винахідник за покликанням Честер Карлсон розробив апарат для копіювання документів *Xerox*, який у 1960-х роках з'явився в бюро і канцеляріях. Розвивалися космонавтика, хімічна й атомна промисловості. Зокрема, у 1957 р. в СРСР запустили перший штучний супутник, у 1961 р. космонавт Юрій Гагарін здійснив перший політ навколо Землі, а через чотири роки Олексій Леонов уперше в космонавтиці вийшов у відкритий космос. Першим українцем у космосі став Павло Попович (1962 р.). У 1969 р. американські астронавти Ніл Армстронг, Майкл Коллінз і Едвін

Олдрін здійснили **політ на Місяць**. В останній третині ХХ ст. з'явилися кишенькові калькулятори (1971 р.), цифрові камери (1975 р.), компакт-диски (1980 р.). НТР зумовлювала й негативні явища, які посилювали соціальну напругу. У сфері зайнятості зростало безробіття.

Найважливіші ознаки науково-технічної революції:

- винайдення і використання нових видів і джерел енергії (атомної, термоядерної тощо; щоправда, ентузіазм щодо цього сектору енергетики дещо знизився після катастрофи на Чорнобильській АЕС);
- органічне поєднання науки й виробництва; створення і широке застосування на виробництві, в управлінні й науці мікроелектроніки й електронно-обчислювальної техніки;
- комплексна автоматизація й пов'язана з нею кібернетизація виробництва, зокрема перекладення функції обслуговування машин з людини на інші машини;
- відкриття способів створення матеріалів з наперед заданими властивостями, які не існують у природі; упровадження принципово нових, переважно фізико-хімічних методів і технологій;
- стрімке проникнення науки в мікросвіт – структуру елементарних частинок матерії; освоєння космосу;
- механізація певних «рутинних» процесів людської розумової діяльності, прискорення процесів нагромадження й обробки інформації;
- розвиток глобальної системи телекомунікацій – перетворення планети на єдиний інформаційний простір, практично миттєвий доступ до інформації в будь-якій точці Землі.

Визначте сутність науково-технічної революції. Схарактеризуйте на конкретних прикладах її найважливіші ознаки. Прочитайте науково-фантастичний пригодницький роман Жуля Верна «Із Землі на Місяць» (1865 р.) і поміркуюте над передбаченнями автора щодо реальних польотів на Місяць.

2. Роль науково-дослідних центрів: Кремнієва долина в США. Стів Джобс і Стівен Возняк

Після Другої світової війни Стенфордський університет, розташований у м. Сан-Франциско (штат Каліфорнія, США), переживав фінансові труднощі. За таких умов професор Фредерік Терман створив науково-дослідний парк, у якому технологічні компанії могли дешево орендувати землю й будувати офіси. Робітники й керівники компаній могли навчатися або викладати в університеті, а університетські професори консультували нові компанії, що тут виникали. У результаті із Стенфордського офісного парку, який почали будувати в 1951 р., вирости сотні компаній – від *Apple* до *Facebook*. У 1971 р. журналіст спеціалізованої газети «Electronic News» Дон Гефлер опублікував низку оглядів під загальною назвою «Кремнієва долина США» («Silicon Valley USA»).

Стів Джобс і Стівен Возняк. 1976 р.

Ex libris

Погляди сучасників

Я виразно пам'ятаю, як майже двадцять років тому сидів в офісі [американського електроніка] Марка Вейзера в Кремнієвій долині і той пояснював мені, як він бачить майбутнє. Жваво жестикулюючи, Вейзер захоплено розповідав, що от-от має відбутись нова революція, яка змінить світ. Вейзер належав до комп'ютерної еліти <...>, але він був оригіналом, бунтарем, який розвінчував традиційні уявлення, а ще він був учасником рок-групи.

У ті далекі часи <...> персональні комп'ютери були новинкою <...> Точились гарячі дискусії, чи цей ящик на нашому столі, бува, не дегуманізує цивілізацію своїм холодним, суворим поглядом. <...>

Заглядаючи в майбутнє набагато далі від персонального комп'ютера, він передбачив, що колись чіпи стануть такими дешевими і їх буде так багато, що вони будуть розкидані всюди по середовищу – вони будуть у нашому одязі, в меблях, у стінах, навіть у нашому тілі. І всі вони будуть під'єднані до Інтернету й обмінюватимуться даними, роблячи наше життя приємнішим, стежачи за всіма нашими бажаннями. Хоч би куди ми пішли, чіпи вже будуть там, щоб беззвучно виконувати наші бажання. Середовище буде «живе».

На той час мрія Вейзера здавалася дикую, навіть абсурдною.

Кайку М. Фізика майбутнього. Як наука вплине на долю людства і змінить наше повсякденне життя у XXI сторіччі / пер. з англ. А. Кам'янець. Львів, 2013. С. 36–37.

Від свого батька Джобс перейняв думку, що ознака справжньої майстерності полягає в тому, щоби навіть приховані деталі роботи красивими. Одне з найбільш екстремальних – і ефектних – утілень цієї філософії проявилось, коли Стів ретельно перевіряв друковану плату, де мали бути мікросхеми й інші компоненти. Ця плата розміщала глибоко всередині *Macintosh*. Жоден покупець ніколи б її не побачив, але Джобс почав критикувати її з естетичної точки зору.

– Ця частинка справді симпатична, – сказав він. – Але подивіться на мікросхеми пам'яті. Вони потворні. Лінії проходять надто близько одна до одної.

Один із нових інженерів перебив його й запитав, чому це має якесь значення.

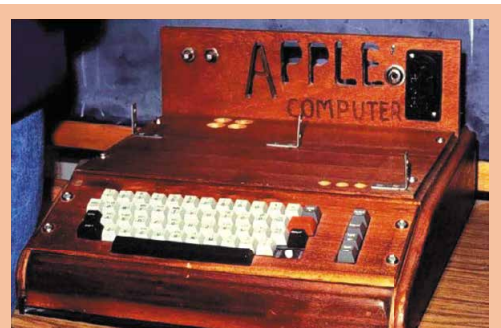
– Єдине, що важить, – наскільки це добре працює. Ніхто не побачить друкованої плати.

Джобс зреагував у своєму стилі.

– Я хочу, щоби вона була настільки прекрасною, наскільки те можливо, навіть якщо вона розташована всередині коробки. Великий різьбяр не буде використовувати брудне дерево для задньої стінки шафи, навіть попри те, що цього ніхто не побачить.

Айзексон В. Стів Джобс / пер. з англ. Київ, 2017. С. 157.

Назва «Кремнієва долина» виявилася напрочуд вдалою: кремній використовували як напівпровідник при виробництві мікропроцесорів і саме з цієї індустрії почалася історія долини як технологічного центру. Однією з найуспішніших технологічних компаній, яка розвинулася в Кремнієвій долині, стала *Apple*. Її започаткували Стів Джобс, Стівен Возняк (мабуть, походив з родини українських емігрантів XIX ст.) і Рон Вейн. Вони, а особливо Джобс, вважали, що найкращий спосіб

Персональний комп'ютер Apple I

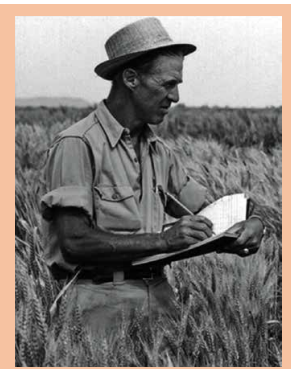
створити щось значиме – об'єднати творчість з технологією. Офіційно *Apple Computers* було засновано в 1976 р., коли на ринку з'явився вручну зібраний перший комп'ютер. Однак справжнім шедевром став *Apple II* (1977 р.). Це був перший комп'ютер, який компанія почала випускати серійно. Згодом на його основі створено й інші моделі персональних комп'ютерів, зокрема відомий *Macintosh*. Цей комп'ютер отримав назву на честь улюбленого сорту яблук Джефа Раскіна – талановитого інженера, однією з мрій якого було створити недорогий комп'ютер для широкого загалу і якого Джобс залучив до свого проекту. В уявленні Раскіна то мав бути апарат простий у користуванні, з екраном, клавіатурою та комп'ютерним блоком «усе в одному».

Схарактеризуйте розвиток комп'ютерної техніки. Поміркуйте про перспективи впровадження комп'ютерів у повсякденне життя.

3. Інформаційна та «зелена» революції

У 1970-х роках з успіхами в галузі мікроелектроніки та комп'ютерної техніки, зокрема мікропроцесорної технології й персонального комп'ютера, набула поширення *інформаційна революція*. В історії це була четверта з черги інформаційна революція (після винайдення писемності, книгодрукування, а ближче до сучасності – телефону, телеграфу, радіо й телебачення). Якщо в результаті третьої інформаційної революції людина отримала змогу накопичувати велику за обсягом інформацію, передавати звукові та візуальні образи на великі відстані, що створило ефект «стискання простору», то четверта революція характеризувалася переходом від механічних, електричних засобів перетворення інформації до електронних і створенням для цього відповідного програмного забезпечення. У 1971 р. у США було створено перший мікропроцесор, що мав розмір сірникової коробки, але за обчислювальною потужністю дорівнював першим ЕОМ, що важили десятки тонн, розміщувалися у великих машинних залах, споживали багато електроенергії та потребували охолодження за допомогою потужних вентиляторів. Вінцем четвертої інформаційної революції стала поява всесвітньої мережі Інтернет, що забезпечила миттєвий обмін інформацією в глобальних масштабах. Інформаційна революція зумовила докорінні зміни не тільки у способі обробки інформації, а й способі виробництва, стилі життя, системі цінностей.

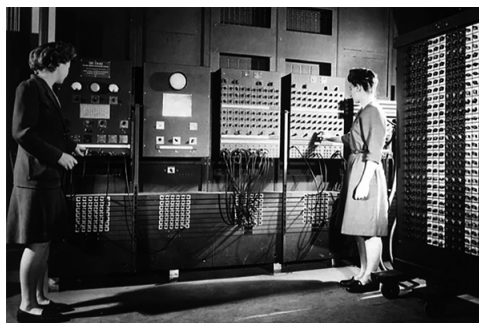
Норман Борлоуг

Стрімкий розвиток біотехнологій давав підстави сподіватися на вирішення й продовольчих проблем, які загострилися в країнах «третього світу» в 1950–1970 роках. Чимало з них були змушені купувати зерно за кордоном. Навіть попри сприятливий клімат і великі посіви, давалася взнаки низька врожайність зернових культур, врожаї гинули через сухоту, шкідників і хвороби. Тоді-то, ризикуючи нажитися на загальний осуд, американський агроном Норман Борлоуг зайнявся селекцією нових сортів пшениці й згодом став відомий як творець так званої *зеленої революції* – комплексу змін у сільському господарстві країн, що розвиваються. Суть революції полягала у виведенні високоврожайних і стійких сортів пшениці (пізніше рису й

інших культур), запровадженні сучасної агротехніки, широкому застосуванню добрив тощо, які давали змогу вже в перший рік подвоювати врожай. У 1970 р. Борлоуга відзначено Нобелівською премією миру «за внесок у вирішення продовольчої проблеми й особливо за здійснення *зеленої революції*». Найбільшого поширення «зелена революція» набула в Мексиці, Філіппінах, Пакистані, Індії, Колумбії, Нігерії, Перу.

Nota bene!

Перший у світі програмований комп'ютер створено в 1940-х роках у США. Він мав назву ENIAC (англ. *Electronic Numerical Integrator and Computer*).

Джин Дженнінгс і Френсіс Білас біля ENIAC

Комп'ютер розміщувався в Інституті електроніки Пенсильванського університету. Він займав площу 167 м² і важив 30 тонн. Головним його призначенням був обрахунок балістичних таблиць для армії. Усі інженери, які збудували апаратну частину ENIAC, були чоловіками. Значно менше слави дісталося програмістам. А втім, робота Джин Дженнінгс, Мерелін Вескофф, Рут Ліхтерман, Бетті Снайдер, Френсіс Білас, Кей Макнал мала величезне значення для розвитку сучасної комп'ютерної техніки. Спершу програмування здавалося рутинною, можливо, навіть чорною роботою, і цілком ймовірно, що саме тому її доручили

жінкам. Адміністратори ENIAC навіть подумати не могли, що програмування буде ключовим для функціонування комп'ютера. У 1945 р. Пенсильванський університет поширював рекламні листівки, які закликали жінок-математиків працювати «обчислювачами». В одній з них було написано: «Потрібні жінки з математичною освітою <...> Жінкам пропонуємо наукові й технічні роботи, на яких раніше перевагу надавали чоловікам. Навстав час замислитися про роботу в сфері науки й техніки <...> Ви переконаєтеся, що там, як і скрізь, актуальним є гасло: «Потрібні жінки!»» (*Jack J. Science on the Home Front: American Women Scientists in World War II. University of Illinois, 2009. P. 3*).

«Зелена революція» зумовила створення в країнах «третього світу» 18 міжнародних науково-дослідних центрів, які вивчали різні агросистеми (у Мексиці працювали над новими сортами кукурудзи й пшениці, у Філіппінах – рису, у Колумбії – тропічних продовольчих культур, у Перу – картоплі тощо). Значну увагу приділяли зрошенню, якого потребували нові сорти зернових культур у посушливих азійських регіонах. Під час «зеленої революції» в сільському господарстві застосовували машини, добрива і засоби захисту рослин, однак великого прогресу в цьому не досягнуто. Ще на початку 1990-х років у країнах, що розвивалися, вручну обробляли чверть орних земель, за допомогою тяглової сили – половину, а тракторами – лише чверть. Утім позитивні результати «зеленої революції» беззаперечні: за порівняно короткий час вона привела до суттєвого збільшення у світі виробництва продовольства.

Вирощування високоврожайних сортів кукурудзи – результат «зеленої революції» в Екваторіальній Африці

Ex libris

Погляд сучасника

Сумним є те, що на цій землі в цей час існують ще два світи – «привілейований світ» і «забутий світ». Привілейований світ складається з багатих, розвинених країн, які становлять чверть населення світу, де більшість людей живе в розкоші. Забутий світ складається в основному з країн, що розвиваються, де більшість людей, які становлять понад половину всього населення світу, живуть у злиднях, їхній постійний супутник – страх голоду. Не можна мати постійного прогресу в боротьбі з голодом, доки не об'єднаються задля спільних зусиль агенції, які борються за збільшення виробництва продуктів харчування, й ті, які намагаються контролювати ріст населення.

Hesser L. *The Man Who Fed the World: Nobel Peace Prize Laureate Norman Borlaug and His Battle to End World Hunger*. Dallas, Texas: Durban House Publishing Company, 2006. P. 41.

Визначте сутність інформаційної та «зеленої» революції. Яким був їхній вплив на спосіб виробництва, стиль життя і систему цінностей сучасної людини? Які завдання були змушені вирішувати розробники перших комп'ютерів?

4. Посилення «вертикальної» та «горизонтальної» інтеграції. Транснаціональні корпорації

Виникнення міжнародних корпорацій стало наслідком інтернаціоналізації капіталу й виробництва. Транснаціональні корпорації (ТНК) здійснюють підприємницьку діяльність відразу в кількох країнах. Компанії, що мають ознаки транснаціональних, з'явилися давно (як-от створена в 1600 р. Ост-Індська компанія). Однак масового поширення вони набули в 1960-х роках. Комісія при Економічній і соціальній раді ООН визначила такі критерії ТНК: річний обіг (обсяг продажу) понад 1 млрд доларів, наявність філій не менш як у шести країнах, частка іноземних активів не менше 25–30 % від обсягу загальної вартості всіх активів компанії; зовнішньоекономічні операції, здійснювані поза межами країни базування, на рівні 1/5–1/3 всього обороту компанії.

Головною метою ТНК є отримання максимального прибутку за рахунок дешевих ресурсів виробництва (робочої сили й сировини), зменшення витрат на транспортування й доступ до ринку збуту продукції. Наприклад, поява перших японських ТНК у Західній Європі була спричинена зростанням митних обмежень на експорт японських товарів на ринки країн Західної Європи. У 1970–1980-х роках ТНК стали «двигунами» світової економіки. Їхні головні активи зосередилися в чотирьох галузях: нафтовій, автомобільній, хімічній та фармацевтичній. Згодом до цього переліку додалося виробництво продуктів харчування.

Виділяють кілька типів ТНК: *горизонтально інтегровані корпорації* з підприємствами, що випускають однорідну продукцію і використовують подібні технології; *вертикально інтегровані*, що об'єднують при одному власнику і під єдиним контролем найважливіші сфери у виробництві кінцевого продукту; *диверсифіковані корпорації*, що володіють національними підприємствами з вертикальною й горизонтальною інтеграцією (прикладом корпорації такого типу є шведська «Nestle», що має 95 % виробництва за кордоном і зайнята ресторанним бізнесом, виробництвом продуктів харчування, реалізацією косметики, вин тощо). З 1980-х років почали формуватися глобальні ТНК (наприклад, американська «Coca-Cola», яка розмістила виробництво в 190 країнах світу).

Наслідки діяльності ТНК як для світової економіки, так і для економік країн базування і приймаючих країн є суперечливими. У світовому господарстві ТНК, з одного боку, сприяють інтенсифікації міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва, його розширенню, посиленню взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік, глобальній економічній інтеграції в усіх сферах, виступають рушійною силою інноваційного розвитку, а з другого – перетворюються на центри економічної влади, безконтрольні дії яких загострюють глобальні проблеми людства, зокрема посилюють нерівномірність економічного розвитку, у приймаючих країнах переважно тяжіють до односторонньої спеціалізації виробництва (інколи екологічно шкідливого).

Визначте причини виникнення транснаціональних корпорацій. Схарактеризуйте різні типи ТНК. Поміркуйте про позитивні й негативні наслідки їхньої діяльності.

Ad disputandum

- ✓ Об'єднавшись у групи, поміркуйте, які нові технології дають змогу компаніям досягти успіху. За відправну точку прийміть твердження японського підприємця, теоретика й філософа сучасного менеджменту Татеїсі Кадзума з книжки «Вічний дух підприємництва» (1985 р.): «Розраховувати на успіх у майбутньому зможуть лише ті компанії, які зуміють оволодіти технологіями “трьох К”. Це комп'ютери, комунікація, контроль (управління) – три елементи, що становлять серцевину вищої технології та успіху компанії». Спробуйте обґрунтувати (або спростувати) це твердження.

Repetitio est mater studiorum

1. Визначте основні етапи й напрями науково-технічної революції. Укладіть у хронологічній послідовності появу технічних новинок, що зумовили докорінні перетворення в сучасному світі, зокрема змінили спосіб життя людей.
2. Поміркуйте про причини виникнення транснаціональних корпорацій. Спираючись на додаткову інформацію, схарактеризуйте їхню роль у сучасному світі.
3. Розпитайте рідних і знайомих про появу в домі перших телевізорів. Яким був вплив телебачення на формування інформаційного простору?
4. Уявіть себе репортером, якому довелося побувати в Кремнієвій долині. Підготуйте репортаж на тему «Кремнієва долина: погляд зсередини».
5. Як Ви гадаєте, чи впливають технічні новинки на систему цінностей людини? Відповідь обґрунтуйте.

§ 22. Економічні та соціальні зміни у світі в 1960–1980-х роках

1. Енергетична криза 1970-х років та її наслідки. Технократи в постіндустріальному суспільстві. Середній клас

Енергетична криза 1973 р., відома як нафтова криза чи нафтове ембарго, мала політичні причини й підтексти. Вона безпосередньо впливала з чергового загострення арабо-ізраїльського протистояння. У розпалі війни Судного дня 17 жовтня 1973 р. арабські країни-експортери нафти (об'єд-

нані в групу ОАПЕК) повідомили про намір скоротити, а в перспективі припинити постачання нафти до країн, які підтримували Ізраїль. До ОАПЕК входили десять арабських країн: Абу-Дабі, Алжир, Бахрейн, Єгипет, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Саудівська Аравія, Сирія. До списку «недружніх країн» зараховано США, країни Західної Європи, Японію. Від них вимагали змінити позицію й висловити підтримку «арабській справі». Це був перший випадок, коли економічні важелі так широко використано як засіб політичного тиску.

Ці дії показали рівень залежності розвинутих економік від експорту нафти, спровокували економічний спад у світі. На практиці арабські країни тільки призупинили обсяги зростання нафтових поставок, однак цього було досить, щоби ціни на нафту різко зросли – з 2–3 доларів за барель* у 1972 р. до 13–14 доларів у 1974 р. Президент США Річард Ніксон закликав американців економити ресурси, обмежити використання автомобілів. Після кризи було створено Стратегічний нафтовий резерв США, цей приклад наслідували й інші країни, що згодом дало змогу мінімізувати подібні загрози. Залежність від закордонних експортерів зменшилася й унаслідок відкриття покладів нафти й газу в Північному морі біля узбережжя Шотландії та Норвегії.

Від енергетичної кризи 1973 р. суттєво виграв Радянський Союз, який збільшив обсяги видобутку нафти для експорту. Це забезпечило країні надходження валюти й відносну економічну стабільність у період брежнєвського «застою». Головним наслідком нафтової кризи для розвинутих країн став значний поштовх для відмови від старої енергоємної системи промислового виробництва, на яку в основному спиралося повоєнне економічне піднесення. Країни Заходу почали структурні економічні перетворення, збільшили фінансування для розробки передових технологій, працювали над енергозбереженням. Набула розвитку ядерна енергетика.

Перехід до високотехнологічного виробництва актуалізував дискусії про роль у суспільстві *технократів* – технічних спеціалістів, зокрема інженерів. Вони могли своїми знаннями впливати на суспільство, оскільки технології поширилися й на сферу управління, а їхнє знання відкривало людині шлях до керівних посад. Технократична еліта почала віді-

гравати значну роль в ухваленні рішень, у тому числі політичних. Ця група потрапила в поле зору політологів, які заговорили про ймовірність переходу влади від політиків до технократів. Утім припущення про такий перехід ніяк не пояснювали механізму їхнього перетворення на політичний клас. Зрештою, на практиці вони поки що не підтвердилися.

Акція «день без автомобіля» в Нідерландах

гравати значну роль в ухваленні рішень, у тому числі політичних. Ця група потрапила в поле зору політологів, які заговорили про ймовірність переходу влади від політиків до технократів. Утім припущення про такий перехід ніяк не пояснювали механізму їхнього перетворення на політичний клас. Зрештою, на практиці вони поки що не підтвердилися.

Унаслідок зумовлених економічною кризою 1970-х років реформ у розвинутих країнах зростає частка так званого середнього класу – соціальної

* Барель – одиниця виміру об'єму нафти, що дорівнює 158,987 літра.

групи, представники якої мають стійкі доходи для забезпечення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Середній клас складали основні виробники матеріальних благ – дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, учені, лікарі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники тощо). Наявність середнього класу є свідченням добрих перспектив розвитку держави.

Ex libris

Погляд історика

У змаганні країн ринкової економіки з країнами державного планування за військово-технічну перевагу і вплив на світові процеси перше місце належить Заходу, насамперед завдяки більш ефективній організації економіки та всього суспільного життя. Державницький соціалізм час від часу демонстрував здатність сконцентрувати всі зусилля на розв'язанні ключових проблем і добитися визначних успіхів. Проте ринкова економіка, режим вільної критики й політичної свободи <...> щоразу дозволяли легко надолужити згаяне на більш широких і здорових засадах. Прорив у електронно-обчислювальній техніці й теоретичній та технічній кібернетиці, здійснений в США, Японії та Європі повоєнного часу, був лише одним із проявів високої організації та впорядкованості, здатності придушувати хаос у різних сферах громадського життя. Комп'ютерна техніка та новітні засоби зв'язку були життєво необхідними для динамічного ринкового світу, натомість у нас всі новації в цих галузях треба було «впроваджувати» згори, насильницьким шляхом. А насильство в техніко-економічних умовах ХХ ст. ставало дедалі менш ефективним.

Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1999. С. 662.

Поясніть причини, характер і наслідки енергетичної кризи 1973 р. Обґрунтуйте висловлювання філософа й історика Мирослава Поповича: «Нова доба наче показала, що існують відносно незалежні від енергетичних інформаційні виміри, які характеризують систему саме з погляду її впорядкованості, якості її самоорганізації, здатності протистояти хаосу. <...> Більша затрата енергії не гарантує кращого результату».

2. Зміна ролі держави в економічному й соціальному регулюванні: тетчеризм, рейганоміка. Маргарет Тетчер і Рональд Рейган

До енергетичної кризи 1973 р. і зумовленого нею спаду виробництва в економічній політиці США переважала концепція глобального регулювання. Вона спиралася на теорію Джона Мейнарда Кейнса, що передбачала втручання держави в макроекономічну діяльність для стимулювання попиту (як-от через великі державні замовлення): підприємства розширювали виробництво, наймали працівників, виплачували заробітну плату, а робітники, своєю чергою, витрачали її, збільшуючи попит на інші товари й послуги. В іншому ж випадку, як уважали, люди були схильні заощаджувати, що провадило економіку до стагнації. З критикою кейнсіанства виступив Мілтон Фрідман, творець теорії монетаризму. На думку економіста, головний чинник розвитку економіки – кількість грошей, яка перебуває в обігу. Тому втручання держави в економіку має обмежитися контролем над грошовою масою (зادля стримування інфляції вона мала

бути співмірною з ВВП). Через непопулярну соціальну політику (обмеження видатків на соціальні програми) погляди монетаристів не відразу здобули визнання.

Попри зусилля, упродовж 1970-х років економічну кризу в США урядові подолати не вдалося. Збільшувалося безробіття, а з ним зростала соціальна напруга. Прогресивна система оподаткування, яка передбачала перерозподіл доходів на користь найбідніших, перестала відігравати позитивну роль. Це змусило уряд вдатися до рішучих заходів. Економічні реформи запровадив президент **Рональд Рейган (1981–1989)**. Він заговорив про потребу подолати споживацьку психологію, яка склалася в період стимулювання попиту, усвідомити, що суспільство не може жити в кредит, а обмеження витрат необхідне для налагодження фінансової системи. Американці також зробили висновки, що стосувалися не тільки організації економіки, а й усієї науково-технічної культури. Насамперед це вимагало зміни співвідношення прикладних і фундаментальних досліджень, а в галузі виробництва – різкого покращення якості та зниження видатків.

Personalia

Рональд Вілсон Рейган (1911–2004) – 40-й президент США (1981–1989 рр.). Народився в м. Тампіко, штат Іллінойс. Працював рятувальником на воді. Вивчав економіку й соціологію, згодом був ведучим на радіо. Кіноактор. До політики прийшов, беручи участь у президентських кампаніях республіканців Д. Ейзенхауера й Р. Ніксона. Писав і виголошував політичні промови. У 1967–1975 рр. – губернатор штату Каліфорнія. На президентські вибори 1980 р. йшов під гаслами обмеження втручання держави в життя громадян, забезпечення свободи особистості, зниження податків для стимулювання економіки, розширення прав штатів, зміцнення національної оборони. Як протестант апелював до релігійних почуттів американців. У 1981 р. пережив замах на життя (був поранений). Прогнозував падіння комунізму. Спершу загострив «холодну війну», назвав Радянський Союз «імперією зла», однак після приходу до влади в СРСР М. Горбачова разом із ним сприяв розрядці міжнародної напруги. Після президентства, довідавшись про хворобу Альцгеймера, символічно попросився з нацією. Дружина Ненсі також була акторкою. Подружжя виховало двох дітей.

Рональд і Ненсі Рейгани

перією зла», однак після приходу до влади в СРСР М. Горбачова разом із ним сприяв розрядці міжнародної напруги. Після президентства, довідавшись про хворобу Альцгеймера, символічно попросився з нацією. Дружина Ненсі також була акторкою. Подружжя виховало двох дітей.

Економічна програма Рональда Рейгана передбачала:

- реформування податкової системи з метою стимулювання заощаджень і розширення інвестиційних фондів;
- скорочення дефіциту бюджету шляхом обмеження витрат (крім видатків на оборону);
- обмеження втручання держави в економічну діяльність, відновлення ринкових механізмів для пожвавлення підприємництва;
- монетаристську політику контролю за грошовою масою (зادля стимулювання виробництва й попиту і водночас стримування інфляції).

Насамперед у період президентства Рейгана розпочато боротьбу за ліквідацію бюджетного дефіциту. Уже в перший рік його президентства Конгрес затвердив програму скорочення витрат майже за всіма статтями,

крім видатків на оборону, соціальне страхування і медичне обслуговування. Закрито кілька програм соціальної допомоги, ліквідовано низку дотацій та субсидій. Новостворена служба контролю за бюджетними видатками запропонувала перевести багато державних служб і підприємств на самоокупність відповідно до правила: за послуги платить той, хто ними користується, а не платники податків.

Утілення економічної програми, яка увійшла в історію як *рейганоміка*, почалося з припинення зростання грошової маси. Це було важливою умовою протидії інфляції. Раніше заробітна плата постійно зростала через інфляційні очікування. Тепер таке зростання зупинили, а мінімальний рівень зарплати заморозили. Це розірвало зв'язок між заробітною платою й інфляцією, який досі не вдавалося здолати. Вільні кошти почали використовувати для фінансування реальної економічної діяльності. Від 1983 р., як і передбачали автори «економіки пропозиції», почалося економічне поживлення на тлі спаду рівня інфляції та зміцнення долара.

Збільшити інвестиції у виробництво планували також через зменшення податків. Передусім знижено податки з особистих доходів. Для корпорацій запроваджено пільги. Стимулами для заощаджень ставали неоподатковувані сертифікати й особисті пенсійні рахунки за умови, якщо розміщені на них кошти не використовували певний час. У 1986 р. Конгрес ухвалив закон про податкову реформу, який передбачав посилення ринкових механізмів і обмеження фіскальної політики держави. Повернення до неінфляційного економічного зростання було болісним, із масовими банкрутствами й безробіттям. Але згодом ці явища вдалося приборкати, а зростання реальних доходів викликало довіру суспільства. Державні видатки переорієнтували на великі програми у сфері космічних досліджень, воєнно-промислового комплексу, інноваційних технологій. Рейганоміка дала змогу подолати стагнацію, посилила гнучкість і динамізм економіки.

Personalia

Маргарет Гільда Тетчер (1925–2013) – прем'єр-міністерка Великої Британії в 1979–1990 рр. від Консервативної партії, перша жінка на цій посаді.

Маргарет і Деніс Тетчери

Народилася в м. Грантем у родині бакалійника й кравчині. Вивчала хімію в Оксфорді, працювала в дослідницьких лабораторіях, одночасно розпочала політичну діяльність у лавах консерваторів. Після заміжжя й народження двох дітей зайнялася адвокатською практикою, спеціалізувалася на податкових справах. У 1959 р. стала депутаткою Палати громад. У 1970–1974 рр. – міністерка освіти. У 1975 р. очолила Консервативну партію. Вела жорстку економічну політику, яка сприяла структурній модернізації британської економіки. Однією з перших західних політиків підтримала реформаторські плани Михайла Горбачова. Американський журнал «Time» включив М. Тетчер до сотні найвпливовіших людей ХХ ст.

У Європі подібним до рейганоміки був *тетчеризм*. Ця економічна політика отримала назву від імені **Маргарет Тетчер** – прем'єр-міністерки Великої Британії в 1979–1990 рр. Поділяючи принципи монетаризму, скорочення державних витрат на соціальні потреби населення, уряд Тет-

Загальний страйк шахтарів у Великій Британії. 1984 р.

чер наголошував на розвитку вільного підприємництва, розширенні особистої ініціативи. Важливим напрямом реформ стала приватизація державних підприємств. У середині 1980-х років у приватну власність було передано дев'ять найважливіших концернів, або близько третини всієї власності держави в промисловості. Приватизовано підприємства нафтової, газової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, транспорту, телекомунікації. Державні підприємства втратили підтримку

уряду й мали діяти в умовах вільної конкуренції.

Розвиток приватного підприємництва стимулювала податкова й загальнофінансова політика. Було знижено податки великих корпорацій, збільшено кредити й податкові пільги. Натомість скорочено державний апарат і кошти на його утримання. Акцент перенесено з прямих податків на непрямі: ставка податку на додану вартість зросла з 8 до 15 %. Результатом жорсткого контролю над грошовою масою стало зниження інфляції протягом 1980-х років з 16 % до 3 % на рік. Систему соціальних гарантій було змінено відповідно до принципу «кожний за себе». Відбулися зміни й у соціальній структурі суспільства: зменшилася кількість зайнятих на виробництві робітників, зросла кількість власників дрібних фірм і високооплачуваних менеджерів середнього рівня, загалом розширено середній клас. Одним із підсумків рейганоміки й тетчеризму стало стрімке зростання доходів заможних верств.

Nota bene!

У громадському житті Великої Британії 1980-х років помітною була постать **Діани** (1961–1997), принцеси Уельської, дружини принца Чарльза. Вона докорінно змінила уявлення про публічну й добродійну діяльність членів королівської родини: займалася благодійними й миротворчими проектами, зокрема за припинення виробництва протипіхотних мін, боротьбою зі СНІДом. Як одна з найпопулярніших жінок свого часу отримала характеристику «королеви людських сердець».

Прикметою прем'єрства Тетчер було протистояння з профспілками. Прем'єрка намагалась обмежити діяльність і політичні впливи профспілок, вважаючи, що організовані ними страйки негативно позначаються на виробництві. Попри протести профспілок, Тетчер не відступала: ухвалено закони про заборону примусу при вступі до профспілки, заборонено «страйки солідарності». Профспілки зобов'язано проводити таємне голосування при ухваленні рішення про страйк, повідомляти роботодавців про його початок. Скасовано право переваги при прийомі на роботу для членів профспілки підприємства. Представників профспілок виключили з урядових комісій з питань економічної та соціальної політики. Ці заходи Тет-

чер пояснювала потребою демократизації профспілок. Найбільшим зіткненням профспілок з урядом був страйк шахтарів у 1984–1985 рр. Приводом до нього стало закриття кількох десятків шахт і звільнення 20 тис. працівників. Страйк охопив дві третини шахтарів Великої Британії, до нього приєдналися працівники транспорту й металурги. Хоча страйк завдавав втрат економіці країни, уряд знову не відступив. Урешті-решт більшість вугільних шахт таки було закрито, а решту передано в приватну власність. Маргарет Тетчер увійшла в історію як «залізна леді».

Порівняйте рейганоміку й тетчеризм, визначте їхні спільні й відмінні риси. Поміркуйте про ефективність такої економічної політики.

3. Економіка споживання. Зростання сфери послуг.

Західна і радянська системи розподілу суспільних благ.

Шведська соціальна модель

Після Другої світової війни країни Західної Європи, США, Канада, Японія зазнали економічного піднесення. Значну роль у цьому, крім фінансових передумов, відіграло утвердження принципів демократії та прав людини, яке сприяло розвитку атмосфери вільного підприємництва. У 1964 р. рівень промислового виробництва в Західній Європі в 2,5 раза перевищував показники 1938 р. У постіндустріальній економіці зорієнтоване на кількість виробництво в галузях важкої промисловості відходило на другий план, натомість розширювалася сфера послуг. Послуги, на відміну від товарів, неможливо накопичувати і зберігати. Також вони взаємопов'язані: одна послуга зумовлює попит на кілька інших. Так, до прикладу, придбання путівки на курорт зумовлює купівлю їжі, екскурсій, заходів для проведення дозволля тощо.

Суспільні відносини, зорієнтовані на масове споживання матеріальних благ і формування відповідної системи цінностей, називають *суспільством споживання*. Зростання доходів, скорочення тривалості робочого дня й, навпаки, збільшення часу для дозволля призвело до змін у структурі споживання. Споживання вийшло за межі боротьби за фізичне існування людини, товари й послуги стали зорієнтованими на задоволення найрізноманітніших потреб і бажань. Зросла роль великих торгових центрів, які стали місцем дозволля. Економіка переплелася з культурою споживання, бізнес почав диктувати моду, смаки, інтереси. Важлива роль у цьому належала рекламі. Людина в «суспільстві споживання», з одного боку, зорієнтована на те, аби бути «як усі», мати можливість придбати для себе все те, що мають інші. З другого боку, вона потребує виявити індивідуальність. Змінилася структура власності товарів і послуг. У ціну товару почала входити оплата за «бренд», тобто торгову марку. Набула популярності купівля товарів у кредит. Речі й побутова техніка почали швидше виходити з ладу або й моди, що стимулювало нові покупки.

Західна й радянська системи розподілу суспільних благ істотно різнилися. У СРСР людина не мала можливості займатися бізнесом. Заробітні плати працівників різних сфер і рівнів кваліфікації не надто різнилися. Вищий рівень життя партійної номенклатури був зумовлений не зарплатами, а привілеями. Побутовий ідеал радянської людини 1960–1980-х років – «квартира, машина, дача». Однак досягнути його було складно. Черги на квартиру сягали двадцяти й більше років. Трохи покращило

*Інтер'єр радянської квартири.
1960-ті роки*

Радянська дача

житлову ситуацію масове будівництво так званих хрущовок – п'ятиповерхових панельних або цегляних будинків з малогабаритними помешканнями. Багато містян урешті-решт змогли залишити комунальні квартири й робітничі бараки. Квартири в СРСР були у власності держави й не підлягали приватизації, людина користувалася наданим помешканням на правах пожиттєвої оренди. З 1962 р. дозволено створювати житлово-будівельні кооперативи й споруджувати багатоквартирні будинки на засадах пайової участі. Існував і приватний сектор. У власність можна було придбати невеликий будинок, але зробити це містянину було вкрай складно. Для дачних господарств виділяли в приміських зонах ділянки площею 0,04–0,06 га. Легковий автомобіль можна було придбати також тільки за чергою й тільки радянського виробництва.

У країнах соціалістичного табору існувала планова економіка з характерним постійним дефіцитом товарів і послуг. Навіть маючи кошти, люди не могли купити бажане. В умовах браку конкуренції, фіксованих державних роздрібних цін виробники не були зацікавлені в якості продукції, привабливому дизайні, рекламі. Якість товарів була низькою, час від часу з продажу зникали товари першої необхідності. Хронічні дефіцити відчували не тільки звичайні споживачі, а й керівники великих підприємств, яким було доволі складно збирати необхідні для виробництва деталі по всій країні. На відміну від західної, радянська «економіка споживання» діяла так, що наявність товарів визначав не попит, а виробництво. Дефіцит товарів зумовлював постійні черги, у яких радянська людина проводила багато часу. Рівень товарного забезпечення відрізнявся за категоріями населених пунктів: найбільше різних товарів можна було придбати в Москві. Дефіцитом були також книжки (зокрема видання творів світової літератури) й журнали не пропагандистського змісту. Начебто рівне і справедливе соціальне забезпечення існувало тільки на папері, а в реальному житті людина стикалася з невлаштованістю лікарень, бюрократичною тяганиною, хабарництвом і відчуттям незахищеності.

У Західній Європі найуспішнішими прикладами соціально зорієнтованої ринкової економіки вважають німецьку і шведську моделі. Шведська модель мала більшу зорієнтованість на кожного громадянина і бажання досягнути максимальної соціальної справедливості. Термін «шведська економічна модель» з'явився в 1960-х роках. Саме тоді дослідники почали спостерігати в Швеції поєднання економічного росту з відносною безконфліктністю в суспільстві. Шведська модель отримала назву «демокра-

тичний соціалізм». Вона поєднувала ринкову економіку з приватною власністю (понад 90 % підприємств країни належить приватним власникам) і мала соціально зорієнтований розподіл національного доходу через податково-трансферний механізм. Перерозподіл відбувався за рахунок вищого оподаткування громадян з більшим достатком.

Так звані рекордні роки шведського економічного піднесення пов'язані з іменами двох прем'єрів – Таге Ерландера (1946–1969 рр.) й Улофа Пальме (1969–1976 і 1982–1986 рр.). Обидва були соціал-демократами. Головний принцип шведської економіки Ерландер визначав так: «Людина повинна мати можливість використовувати свої здібності для іншого, ніж боротьба за існування. Єдність мети, повага до ближнього, відчуття причетності до загальних цілей і завдань, вплив на життя суспільства так само важливі для існування людини, як і зростання матеріального добробуту». Тож Швеція як держава декларувала, що кожен громадянин має рівні можливості для участі в усіх сферах життя суспільства. Важливі прикмети шведської соціально-економічної моделі – повна зайнятість і вирівнювання доходів, недопущення порушення людських прав. Утім навіть така досконала соціальна модель не стала запобіжником від екстремізму й насильства: у 1986 р. невідомий застрелив Улофа Пальме в центрі Стокгольма.

Спрямовану на розвиток особистості рівність шведська держава досягла через надання безкоштовних або дешевих послуг. Особлива увага державних органів була спрямована на ціноутворення в аграрному секторі. Справедлива соціальна система (у 1956 р. в країні ухвалено закон про соціальну допомогу) включала страхування на випадок втрати працездатності чи безробіття, безкоштовну освіту й медичне обслуговування через загальнообов'язкове медичне страхування, що діє в країні з 1955 р. Ще з кінця 1940-х років по досягненню відповідного віку кожен громадянин отримував пенсійні виплати, як правило, на рівні двох третин від середньої максимальної зарплати за 15 років трудового стажу. Швеція займає перші місця у світі за рівнем фінансування наукових досліджень, а економічні успіхи великою мірою ґрунтуються на впровадженні у виробництво високих технологій.

Порівняйте західну й радянську моделі розподілу соціальних благ. Чому західна модель була ефективнішою? Схарактеризуйте шведську соціально-економічну модель.

Ad disputandum

- ✓ У другій половині ХХ ст. набуло поширення поняття «середній клас». Відразу розгорнулася дискусія щодо визначення характеристик цього соціального прошарку. Об'єднавшись у групи, поміркуйте, представників яких соціальних груп найчастіше відносять до середнього класу. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що матеріальний статок не є достатньою характеристикою середнього класу, що його представники мають бути носіями певної традиції й поведінки (як-от прав і свобод особистості, індивідуалізму, приватної ініціативи, культу сім'ї)? Не менш дискусійним є визначення рівня достатку. Чи згодні Ви з твердженням, що рівень достатку має вимірюватися не як середній, а як достатній для базових соціальних цінностей, таких як приватне житло, якісне харчування, освіта, відпочинок, одяг, лікування, вільне пересування, фінансові накопичення? Чому представники середнього класу назагал підтримують помірковані політичні настрої?

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які можуть характеризувати економічні та соціальні зміни у світі в 1960–1980-х роках.
2. Поясніть причини, які змушували економістів і політиків дискутувати про роль держави в економічному й соціальному регулюванні.
3. Розпитайте рідних і знайомих про повсякденне життя в СРСР у 1960–1970-х роках. Підготуйте тези виступу на цю тему.
4. Поясніть значення поняття «технократи». Спробуйте сформувати власну позицію щодо можливості переходу політичної влади до технократів.
5. Як Ви розумієте поняття «соціальна справедливість»? Хто і як, на Вашу думку, повинен забезпечувати соціальну справедливість?

§ 23. Урбанізація і зростання освіченості населення

1. Демографічні зміни в країнах Європи та Америки в 1970–1980-х роках. Емігранти та іммігранти. Проблема старіння населення

У другій половині ХХ ст. зростання кількості населення у світі набуло «вибухоподібного» характеру. Якщо європейські держави пережили стрімкі демографічні зрушення ще в ХІХ ст. разом з індустріалізацією, то країни «третього світу» вступили в цю фазу лише в 1950–1960-х роках. Оскільки на ці країни припадало 9/10 загального приросту населення Землі, це спричинило глобальний демографічний вибух. Відомо, що швидкість приросту населення почала стрімко збільшуватися з 1820 р., коли населення планети зросло за мільярд. Кожен наступний мільярд додавався відповідно через 107, 32, 15, 13, 12 і знову 12 років. У 2011 р. населення планети перевищило 7 млрд. Стрімке зростання людності в ХХ ст. було зумовлене зменшенням смертності в багатьох країнах, що пояснювалося, своєю чергою, прогресом медицини, збільшенням продуктивності сільськогосподарства (цьому сприяла «зелена революція»), покращенням санітарних умов, а відтак скороченням інфекційних хвороб.

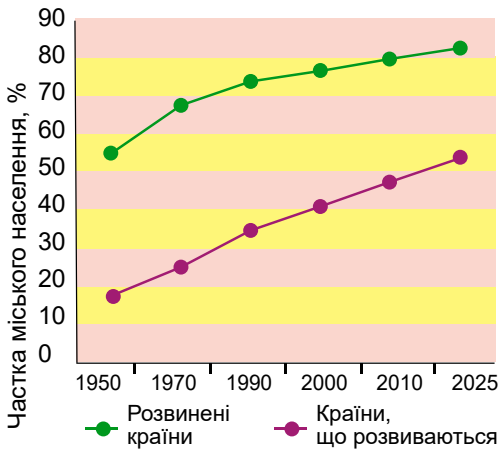
Населення планети швидко урбанізувалося. У 1950-х роках найбільш урбанізованим континентом була Північна Америка, але вже на початку

Тіснява й автомобільний корок у центрі Нью-Йорка. 1973 р.

Динаміка зростання населення Землі

Динаміка урбанізації в розвинених країнах і країнах, що розвиваються

Проаналізуйте графік. Чи доводить він твердження, що рівень урбанізації найчастіше залежить від рівня економічного розвитку, а темпи урбанізації – навпаки?

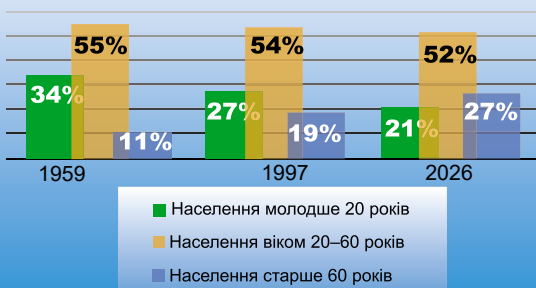
1990-х років її наздогнали Європа, Австралія й Океанія, Латинська Америка. Хоча в країнах, що розвиваються (як-от азійських і африканських), урбанізація почалася пізніше, там її темпи вищі. У 1990 р. в містах мешкало близько 45 % населення світу (у наші дні рівень урбанізованості планети становить уже близько 55 %). Наприкінці 1980-х років у світі було 2,5 тис. великих міст, а частка їх у світовому населенні перевищувала 1/3. Більше 200 з них мали населення понад 1 млн осіб. Формувалися мегаполіси. У 1950 р. було лише два міста – Нью-Йорк і Лондон – з населенням понад 10 млн. У 1960-х роках до них додалися Токіо й Шанхай. Відбувався перехід від компактного міста до міських агломерацій – територіальних угруповань міських і сільських поселень. Ядрами найбільших міських агломерацій найчастіше ставали столиці, найважливіші промислові й портові центри. Найбільші міські агломерації склалися навколо Мехіко, Токіо, Сан-Пауло й Нью-Йорка, з чисельністю населення по 16–20 млн осіб. У наші дні темпи урбанізації в розвинутих країнах, особливо європейських, сповільнилися.

В Україні реальне зростання міського населення почалося з запізненням, через величезні втрати у війні й недостатні капіталовкладення у відбудову українських міст. Повільні темпи приросту міського населення в УРСР стали віддзеркаленням її економічної скрути у складі СРСР. Активна урбанізація почалася лише з 1960-х років, коли кількість міських мешканців у республіці збільшилася з 19 млн (46 % від усього населення) у 1959 р. до 26 млн (55 %) у 1970 р. Міста приваблювали широкою сферою послуг, можливостями працевлаштування, умовами культурного життя. Утім ступінь урбанізації власне українського населення в 1970 р. становив тільки 46 %. Порівняно з попередніми десятиліттями, у цей період урбаністичне зростання торкнулося насамперед південних портів міст (це пояснювалося відновленням торгівлі з капіталістичними країнами), центрального й західного регіонів (вони набули значення у зв'язку з політичним, військовим та економічним контролем над країнами «народної демократії»). Було три головних джерела зростання міського населення УРСР: розширення адміністративних меж міст, природний приріст населення і механічний приріст за рахунок міграції.

На економічні, соціальні, демографічні й етнічні процеси в ХХ ст. значно впливали міграції. Кількість мігрантів у світі в 1910 р. становила 33 млн, у 1965 р. – 65 млн, у 1990 р. – 120 млн, а на початку ХХІ ст. сягнула 175 млн. Для координації міграційної політики в 1951 р. у Брюсселі засновано Міжнародну організацію з міграції (МОМ). В Європі найбільшого припливу мігрантів зазнавали ФРН і Франція. У 1960 р. у ФРН налічувалося 276 тис. іммігрантів, у 1965 р. – 1,1 млн, у 1987 р. – 4,1 млн. Кількість іноземних робітників у Франції в 1954–1965 рр. зросла з 790 тис. до 3 млн. Однак найбільша міграція традиційно була спрямована до США. У перші повоєнні роки до США прибуло з Європи 6,6 млн осіб. Нова міграційна хвиля, яка перевищила повоєнну, розпочалася в 1965 р. Тоді було ухвалено закон, що сприяв в'їзду до США вченим, кваліфікованим робітникам рідкісних спеціальностей, родичам американських громадян. Для цієї хвилі було характерним зменшення кількості вихідців з Європи і стрімке зростання кількості мігрантів з Азії. У самих американців наплив мігрантів викликав стурбування (навіть у Конгресі чулися голоси про мігрантів як носіїв маргінальних культур, статтю додаткових видатків, що може призвести до зниження рівня життя самих американців).

Одночасно зі швидким зростанням населення світу з'явилися регіони, які захоплював процес старіння населення. *Демографічним старінням* називають збільшення частки людей похилого віку. Це відбувається через зменшення народжуваності, зростання тривалості життя (завдяки досягненням медицини), міграційні процеси тощо. Старіння населення, своєю чергою, провадить до депопуляції – поступового зменшення абсолютної чисельності населення. Так, населення Європи на тлі високих світових показників зростання збільшувалося повільно: з 506 млн у 1950 р. до 675 млн у 2000 р., а в деяких державах навіть почалося його зменшення. Відтак Європа (і Японія) впритул наблизилися до регресивної структури населення, коли частка мешканців, старших 65 років, така сама або й більша від частки осіб до 15 років. Найвищий показник «молодості» в Африці. Вікова структура населення впливає на соціально-економічний розвиток держав. Країни з молодим населенням повинні більше інвестувати в заклади освіти, тоді як країни з високою часткою людей похилого віку мають більше вкладати в сектор охорони здоров'я. Вікову структуру населення використовують при прогнозуванні політичних проблем. Наприклад, швидке зростання молодого дорослого населення, яке не здатне знайти роботу, може спричинювати політичні заворушення.

Зміни у віковій структурі населення України, 1959–2026 рр.

Об'єднавшись у групи, простежте динаміку старіння населення України в 1959–1997 рр., проаналізуйте прогнозовані дані до 2026 р. Поміркуйте про спільне і відмінне між ситуацією в Україні та інших європейських країнах.

Характеризуйте демографічні зміни у світі в 1970–1980-х роках. Поясніть, чим вони були зумовлені. Як глобальні процеси проявилися в Україні?

2. Розвиток освітніх систем і перехід до загальної середньої освіти

Освіта призначена дати новому поколінню початкові знання культури, формуючи поведінку в дорослому житті й допомагаючи у виборі можливої ролі в суспільстві. Освіта спрямована на становлення людини як особистості, зокрема формування життєвих цінностей. Право на освіту в повоєнному світі було підтверджено не тільки національними, а й міжнародними правовими актами, зокрема Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.) і Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.).

Важливим елементом реформування освітніх систем європейських держав у ХХ ст. став перехід до обов'язкової загальної середньої освіти. Лідери провідних держав вважали, що через підвищення освітнього рівня суспільства можна позбутися економічних проблем і соціальних негараздів: безробіття, бідності, злочинності, пияцтва, наркоманії. Однак наприкінці 1970-х років у результаті економічного спаду, зростання інфляції, безробіття і, як наслідок, злочинності, подолати які школа виявилася не в змозі, соціальний оптимізм щодо безмежних можливостей освіти змінився певним розчаруванням.

Дехто в той час почав сприймати обов'язкову освіту як засіб знеособлення людини. Відтак у демократичних суспільствах Заходу розпочався рух за приватну і навіть сімейну освіту, вільний вибір навчальних дисциплін, підтримку самоосвіти, безперервну освіту протягом життя людини, позашкільну, дистанційну та додаткову освіту. Технічні можливості для цього виникали у зв'язку з розвитком комп'ютерної техніки. Особливу популярність так звана вільна педагогіка здобула в США. Однак не всі педагогічні новаторства виправдали себе.

В Українській РСР впровадження загальної середньої освіти почалося в 1966 р. Згодом, у 1972 р., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Цей перехід відбувався незалежно від бажань і здібностей учнів. Система управління освітою зазнавала централізації. У 1966 р. було створене Міністерство освіти СРСР, яке перейняло низку основних функцій республіканських освітніх відомств, що займалися шкільництвом. У радянській школі намагалися поєднувати наголос на трудовому навчанні й вихованні школярів (їх готували до робітничих і сільськогосподарських спеціальностей) з політизацією навчально-виховного процесу. У 1972 р. обов'язковою в радянських середніх школах стала військова підготовка.

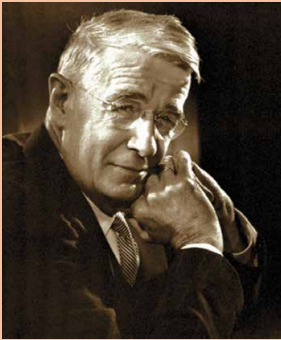
Учениці с. Березова Лука Полтавської обл. у таборі праці й відпочинку. 1986 р.

Схарактеризуйте тенденції в розвитку середньої освіти в 1970–1980-х роках. Поміркуйте про суспільні функції освіти. Як співвідносяться, на Вашу думку, поняття «навчання» і «виховання»?

3. Університети як автономні осередки науки й освіти

На зламі 1960–1970-х років істотно зросла роль університетів як центрів науки й освіти. Це стало можливим завдяки реалізації плану американського інженера, винахідника й адміністратора науки Веннівера Буша,

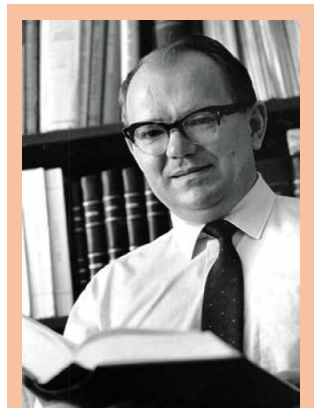

Веннівер Буш

згідно з яким замість побудови великих державних лабораторій уряд укладав контракти з університетами. Буш був одним з ініціаторів і керівників на початковому етапі Манхетенського проекту, згодом заснував рух науковців США, що привів до створення Національного наукового фонду (1950 р.) – незалежного агентства при урядові США, що забезпечує фундаментальні дослідження та освіту в усіх галузях науки (крім медицини), розвиває технології. Лабораторії, які створювали при університетах, користувалися автономією у фінансуванні академічних програм і науково-дослідної діяльності.

У 1973 р. в Кембріджі (Массачусетс, США) у рамках проекту української громади США, яка прагнула створити потужний національний науковий осередок, було відкрито **Український науковий інститут Гарвардського університету**. Перший його директор – відомий історик-сходознавець Омелян Прицак. Інститут згуртував студентів, аспірантів і дослідників, чий інтерес зосереджено довкола української мови, літератури, історії, а також антропології, історії мистецтва, економіки, політології, соціології, теології та інших дисциплін. У 1977 р. розпочалося видавництво кварталника «Harvard Ukrainian Studies». Іншим осередком українознавчих студій поза межами України був заснований у 1976 р. при Альбертському університеті **Канадський інститут українських студій (КІУС)**. Його науково-дослідна і видавнича діяльність зосереджена на українській та українсько-канадській тематиці, зокрема дослідженнях української діаспори.

Європейські університети значно більше, ніж американські, були втягнуті в суспільно-політичне життя. У епіцентрі політичних виступів студенти й університети опинилися в 1968 р., коли у Франції розгорнулися широкомасштабні загальнонаціональні протести за соціальні зміни в країні та проти влади президента Шарля де Голля. Невдоволення студентів почало зростати ще в 1967 р. Їх не влаштовувала жорстка дисципліна в студмістечках, вищість професорів, застарілість вищої школи. 75 % студентів не складала випускних іспитів, щороку число безробітної молоді зросло. У травні 1968 р. дійшло до сутичок з поліцією, арештів, закриття університетів. Студентів-активістів паризької Сорбонни підтримали бунтівні студенти Італії, ФРН, Бельгії,

Омелян Прицак

Західного Берліна, Іспанії. Щоправда, в ідеологічному плані студентські середовища були малоперебірливі, здебільшого піддатливі на впливи анархістських радикальних рухів, керовані різними лівацькими (прокомуністичними) групами і партіями.

На відміну від західних радянські університети автономії не мали. В УРСР кількість університетів (а в 1970-х роках їх було 9) відносно кількості населення була меншою навіть порівняно з країнами соціалістичного блоку: один на 5,4 млн, тоді як загалом в СРСР це співвідношення було один на 4,4, у Румунії – на 3,5, у Польщі – на 3,4, у Болгарії – на 2,9, у НДР – 2,7, в Угорщині – на 2,6, у Чехословаччині – на 2,4. На відміну від західних університетів у СРСР (й УРСР) практикували вечірне й заочне навчання («без відриву від виробництва»), особливо поширене з ініціативи М. Хрущова з кінця 1950-х років (тоді на цих відділеннях навчалося більше половини студентів). При прийомі на навчання перевагу надавали особам з 2-річним стажем роботи на виробництві (до якої прирівнювали військову службу). Особливими привілеями користувалися співробітники КДБ і міліції. Радянська політика в сфері університетської освіти виявляла виразне спрямування на русифікацію. Це проявлялося в негласному обмеженні кількості місцевих студентів-українців, особливо в західних областях, а також мовному зросійщенні. Усі прояви інакомислення, особливо національного, жорстко перепиняли. Студентів, які критикували радянську національну політику, зокрема щодо обмеження сфери функціонування української мови, відразу відраховували з університетів.

Визначте роль університетів у другій половині ХХ ст. Спираючись на додаткові джерела інформації, схарактеризуйте діяльність українознавчих центрів у західних університетах. Як Ви розумієте таке бачення ідеалу сучасного університету: «Університет, що виробляє знання як суспільне благо»?

Ad disputandum

- ✓ **Об'єднавшись у групи, поміркуйте про суспільну роль університетів і громадянську відповідальність молоді. За відправну точку для дискусії прийміть іронічні висловлювання польського філософа Лешека Колаковського про організаторів студентських заворушень у Європі в 1968 р. Будучи мислителем лівих поглядів, критикуючи «споживацький капіталізм», він водночас різко висміяв ціннісні орієнтири студентів, захоплених тоді маоїзмом чи латиноамериканським марксизмом (культувою постаттю багатьох студентських активістів у той час був Ернесто Че Гевара, латиноамериканський революціонер і один з лідерів Кубинської революції 1959 р.), назвав їхню позицію «духовною деградацією». В есеї «Мої правильні погляди на все» він писав: «Я бачив молодь, яка намагалася «реформувати» університети <...> Часом звучали вимоги зовсім скасувати викладання деяких предметів як зайвих, скажімо, іноземних мов <...> В одному місці революціонери-філософи вийшли на страйк, бо отримали перелік текстів на читання, в якому були Платон, Декарт <...> а не актуальні великі філософи, як-от Че Гевара і Мао. <...> Ще в іншому місці благородні мученики світової революції вимагали, щоб у них приймали іспити інші студенти, яких вони оберуть самі, а не ці старі реакційні псевдонауковці. Професорів матимуть призначати (студенти, звісно), відповідно до їх політичних поглядів, студентів прийматимуть на тих же умовах. У декількох випадках у Сполучених Штатах лідери гноблених мас трудящих підпалили університетські бібліотеки <...> Не кажу вже про те, що можна було почути, що немає різниці, взагалі немає різниці між життям в університетському містечку в Каліфорнії й нацистському концтаборі». Чи згодні Ви з позицією філософа?**

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які можуть характеризувати соціально-демографічні зміни у світі в 1970–1980-х роках.
2. Проаналізуйте соціально-демографічні зміни в різних регіонах світу в 1970–1980-х роках. Чому ці процеси, попри регіональну специфіку, мали глобальний характер?
3. Розкрийте зміст понять «депопуляція», «старіння населення». Спираючись на додаткові джерела інформації, підготуйте тези про соціально-демографічні зміни в Україні в 1970–1980-х роках.
4. Визначте причини, особливості й наслідки новітніх міграційних рухів. Як ці міграційні рухи були пов'язані з процесами економічної модернізації, зростанням освіченості населення, розпадом колоніальної системи?
5. Поміркуйте про взаємозалежність між рівнем освіченості населення й економічним розвитком країни. Спробуйте визначити освітнє, наукове й соціальне призначення сучасних університетів.

§ 24. Комуністичні режими

1. Економічні, соціальні та політичні ознаки кризи в СРСР. Леонід Брежнєв

У 1964 р., коли було усунуто від влади Микиту Хрущова, зміну вищого керівництва в СРСР уже не сприймали так драматично, як після смерті Сталіна. Хрущовські реформи, не завжди послідовні й продумані, втомлювали багатьох. На початку Леонід Брежнєв, який опинився на вершині влади, багато кому подобався. Іззовні він здавався добродушним, умів викликати симпатії співрозмовників. Щоправда, й умів домагатися свого – доволі брутално відсунув від влади конкурентів. Одним з перших його публічних посилів до суспільства стала згадка про Сталіна як переможця у Другій світовій війні. Політбюро ЦК КПРС кілька разів обговорювало питання, яку позицію зайняти щодо пам'яті про Сталіна. Засудити рішення XX з'їзду тоді не наважилися, однак «перегини» хрущовської дедалінізації Брежнєв таки вирішив усунути – так було спокійніше.

Personalia

Леонід Брежнєв (1906–1982) – генеральний секретар ЦК КПРС у 1964–1982 рр. Народився в м. Кам'янське на Дніпровщині в сім'ї робітника-металурга.

Працював землевпорядником, брав участь у створенні колгоспів і розкуркуленні селянства на Уралі. Закінчив Кам'янський металургійний інститут. Другу світову війну завершив у званні генерал-майора. У 1945–1946 рр. – начальник політуправління Прикарпатського військового округу, брав участь у боротьбі проти УПА. Працював першим секретарем Запорізького й Дніпропетровського обкомів КПРС. Прийшов до влади внаслідок заколоту проти Микити Хрущова. Ухвалював рішення про вторгнення радянських військ у Чехословаччину, а згодом в Афганістан. За його правління виразно проявилися симптоми соціального занепаду. Мав безліч орденів і медалей, якими фактично сам себе нагороджував.

В особі Леоніда Брежнєва до влади в СРСР прийшла партійно-господарська номенклатура. Тоталітарна політична система вже знаходилася на етапі розкладу, тож верхівка влади набула олігархічних рис. За брежнєвського правління номенклатура перетворилася на замкнуту групу суспільства. Великого значення набували кланові й патрон-клієнтські зв'язки, коли навколо одного лідера творилося коло наближених осіб, яких він згодом «просував» на вищі посади. Період 1970-х і початку 1980-х років увійшов в історію як епоха «застою». Тільки одиниці наважувалися виступати проти влади відкрито. Символами опору з боку російської інтелігенції стали в той час письменник Олександр Солженіцин і фізик Андрій Сахаров, які відстоювали право на інтелектуальну свободу. Опонентів режиму ув'язнювали. Широко вживаним способом боротьби проти інакомислення було примусове «лікування» опонентів у психіатричних лікарнях. Гуманітарні дослідження згорнуто. У школах вивчали «єдино правильну» версію історії СРСР з наголосом на начебто одвічній спільності всіх його народів.

Ex libris

Погляди сучасників

Непохитна принциповість ученого-політика Сахарова – найвидатніше явище кінця імперії. <...> Людина точних наукових понять, Сахаров приніс і в політику морально-правовий лад, а також динамічну думку і пошук нових концепцій. Але все ж таки головним у його позиції був пошук загублених старих – моральних. Тільки він умів їх прикладати до кожної живої ситуації, і це творило навколо його особи вічний неспокій. <...>

У час, коли він відкрив для себе і почав відкривати для нас проблему прав людини, ця проблема «валялася на смітнику історії» разом із поняттями релігійними, правовими, філософськими - як буржуазний реквізит. <...>

Андрій Сахаров – рідкісна людина кінця ХХ віку, нонконформіст і правдолюб, який обрав дорогу правди проти сили – дорогу поразок... Коли в 1979 році я посилав йому із заслання свій «талісман» – «Соняшні зайчики» – доньчин дитячий малянок, на якому справді від сонця стрибали вниз барвисті «живі» зайчики – то разом з усіма відчував тоді, що йому потрібне для порятунку диво...

*Сверстюк Є. Світлі голоси життя.
Київ, 2015. С. 677–679.*

Ми так безнадійно розлюднилися, що за нинішню скромну годівницю віддамо всі принципи, душу свою, всі зусилля наших предків, усі можливості для нащадків – тільки б не розладнати свого нещасного існування. Не залишилося в нас ні твердості, ні гордості, ні сердечного жару. Ми навіть загальної атомної смерті не боїмося, третьої світової не боїмося (може, у шпарину заховаємося), – ми тільки боїмося кроків громадянської мужності! Нам тільки б не відірватися від стада, не зробити кроку наодинці – і раптом опинитися без білих батонів, без газової колонки, без московської прописки. <...>

Коли насильство вривається в мирне людське життя – його обличчя палає від самовпевненості, воно так і на прапорі несе, і кричить: «Я – Насильство! Розійдися, розступися, роздавлю!» Але насильство швидко старіє, кілька років – і воно вже не впевнене в собі, і, щоб триматися, щоб виглядати пристойно, – неодмінно кличе до себе в союзники Брежню. <...>

Наш шлях: ні в чому не підтримувати брехні свідомо!

*Солженіцин А. Життя не по лжи! //
Русская мысль (Париж). 1974. 21 марта. С. 3.*

Іззовні ж ситуація в радянському суспільстві 1970-х років виглядала стабільною. Доступна освіта, як здавалося, відкривала перспективи. Відносно задовільне соціальне забезпечення давало змогу займатися повсяк-

Церемонія закриття XXII Літніх Олімпійських ігор у Москві. 1980 р.

денними справами. Водночас на зміну вірі й страху попередніх поколінь приходили цинізм і кар'єризм, відбувалося знеособлення, затирання людини. Утім не бракувало в СРСР і патріотів радянського штибу. Вважають, що на початку 1960-х років було сформовано «світ радянської людини». Реалії радянського ладу сприймали як норму навіть ті, хто не вірив у будівництво комунізму, адже у сприйнятті радянської людини Захід мав ще більше недоліків. В атмосфері «холодної війни» радянська пропаганда представляла капіталістичний світ як ворога. Для згуртування суспільства проти уявленого

Заходу активно експлуатували пам'ять про перемогу СРСР у війні. Правда, і тут вдалося на деякий час досягти пом'якшення міжнародної напруги (це була так звана політика розрядки), головним чином завдяки німецькому канцлеру Віллі Брандту й американському президенту Річарду Ніксону, який у 1972 р. приїхав до Москви і підписав із Брежневим договір про обмеження стратегічних озброєнь.

Перші помітні суспільству тривожні симптоми політичної кризи з'явилися під кінець 1970-х років. Вони виникли у зв'язку з введенням у 1979 р. «обмеженого контингенту радянських військ» до Афганістану. Уже за рік-два похоронки й цинкові труни, які надходили із цієї далекої країни, було важко приховати. Про реальну ситуацію в Афганістані розповідали західні інформаційні агентства, мовлення яких вдавалося вловлювати на радіоприймачах у СРСР. На знак протесту проти радянської інтервенції в Афганістан США, ФРН, Японія, а також більшість ісламських країн бойкотували XXII Літні Олімпійські ігри в Москві 1980 р. У суспільстві наростало відчуття безсилля перед владою, подальші дії якої виглядали непередбачуваними. Навіть деякі вищі партійці втрачали впевненість у комуністичному майбутньому й шукали ідеологічні альтернативи.

Тоді ж помітними стали кризові явища й у радянській економіці. Головним гальмом модернізації було планово-директивне господарство. Підприємства працювали за інерцією, не дбали про продуктивність, випускали застарілу продукцію, яка не мала попиту. Мотивів для конкуренції й отримання прибутку взагалі не було. Засобом збагачення стала корупція, яка охопила державний апарат. Ще інші можливості відкривалися перед працівниками торгівлі – продавати за завищеними цінами дефіцитні товари. На кінець 1970-х років виникли диспропорції у соціальній структурі суспільства. Було сформовано надлишок інженерів, педагогів, натомість фактично припинилося освоєння робітничих спеціальностей молоддю із села, оскільки потенціал урбанізації було вичерпано. Критичний стан економіки країни був очевидним, але ніхто не знав, як це подолати. Країна існувала за рахунок нещадної експлуатації природних і людських ресурсів.

Леонід Брежнев помер у 1982 р. Упродовж вісімнадцятирічного правління він майже не змінював оточення. За інерцією СРСР ще кілька років намагався рухатися звичним шляхом. Країною спершу керував **Юрій Андропов (1982–1984)**, у минулому голова КДБ, а тоді **Костянтин Чер-**

ненко (1984–1985). Обидва керівники обіймали найвищі посади в похилому віці, хворіли й невдовзі вмирили. Це посилювало в людей відчуття абсурду при владі. Падіння відчувалося на всіх рівнях. Особливо дошкульним для радянської економіки виявилось зниження світових цін на нафту. У країні зростала соціальна напруга: підвищено ціни, розпочалися перебої з постачанням продуктів харчування, у дефіциті були промислові товари, що зумовлювало довжелазні черги. Спроба подолати стагнацію, запустивши так звану Продовольчу програму (1982 р.), успіху не мала. Суспільство загального добробуту й достатку, як обіцяв Хрущов, не відбулося. У 1983 р. американський президент Рональд Рейган назвав СРСР «імперією зла» (а також «центром зла в сучасному світі») й оголосив своїм головним завданням боротьбу з ним.

Схарактеризуйте стан СРСР у період брежньовського «застою». Поміркуйте про дилеми російської інтелігенції у той час. Як Ви розумієте фразу з есею О. Солженіцина «Жити не за брежнею!» (1974 р.): «найпростіший, найдоступніший ключ до нашого звільнення: *особиста неучасть у брежні!*»? Відомо, що після розпаду Радянського Союзу Солженіцин виступав з антиукраїнських позицій, зокрема заперечував Голодомор і взагалі право українців на державність. Як Ви можете пояснити цю суперечність у поглядах?

2. Реформи Ден Сяопіна в Китаї

Після смерті Мао Цзедуна (1976 р.) і нетривалого протистояння в колі вищого державного керівництва всю владу в Китаї в 1977 р. зосередив Ден Сяопін. Невдовзі його прихильників з так званого крила прагматиків призначено на ключові посади в державі. І це відкрило шлях для реформ. Сам Ден Сяопін вищих державних посад не обіймав, однак його беззаастережно сприймали як національного лідера. У той час Китай унаслідок «культурної революції» переживав глибокі внутрішні протиріччя. У першу чергу Ден Сяопін усунув результати «культурної революції» й дозволив їй критикувати. Він не ставив під сумнів соціалізм у Китаї, однак уважав, що соціалізм не може бути злиденним, тому прагнув підняти рівень життя китайців, створити міцний середній клас. Реформи здійснювали в межах курсу «чотирьох модернізацій», які передбачали перетворення в сільському господарстві, промисловості, науці й техніці, а також у сфері оборони.

Ден Сяопін став ініціатором економічних реформ, які відбувалися під гаслом «соціалізм з китайською специфікою». На міжнародній арені було проголошено політику «відкритих дверей». Завдяки цьому Китай отримав міжнародні інвестиції, став частиною світового ринку. У 1979 р. країна встановила дипломатичні відносини зі США. Ден Сяопін визнавав потребу наукових досліджень і освіти, відкриття для талановитої молоді можливо-

Ден Сяопін з дружиною Чжо Лінь у космічному центрі ім. Ліндона Джонсона під час візиту в США. 1979 р.

стей навчатися за кордоном, а згодом долучатися до реформування держави. Основна ідея реформ полягала в наданні компаніям економічної свободи, зменшенні державного втручання, регулюванні цін ринковими методами. У селах ліквідовано «народні комуни», після чого сільськогосподарське виробництво різко пішло вгору. Військова реформа передбачала створення сучасної армії, розробки ракетно-ядерної зброї.

Із часом економічні реформи, які поступово привели до впровадження ринкових елементів, зумовили появу політичної опозиції. Невдоволення політичним режимом, насамперед всевладдям комуністичної партії, особливо охоплювало молодь. У 1980-х роках хід історії особливо прискорився. Після жорстокого придушення студентських виступів у Пекіні на площі Тяньаньмень у 1989 р., які вразили цивілізований світ (протестувальників розігнали танками, були сотні вбитих), Ден Сяопін офіційно відійшов від керівництва державою, однак на практиці зберігав політичні впливи аж до смерті в 1997 р. Водночас економічна модернізація країни забезпечила входження економіки Китаю до найпотужніших економік світу. Наступникам Ден Сяопін радив зберігати послідовність у досягненні основних цілей, але бути поміркованими в діях.

Схарактеризуйте реформи Ден Сяопіна. Поясніть особливості «соціалізму з китайською специфікою». Поміркуйте про взаємозалежність між економічними й політичними процесами.

3. Посилення відцентрових тенденцій в Югославії. Виникнення «Солідарності» та запровадження воєнного стану в Польщі

До кінця 1970-х років в Югославії нагромадилися суперечності, зумовлені вадами моделі самоврядного соціалізму. Цю модель так і не вдалося вмонтувати в єдинопартійну політичну систему. Кризові явища проявилися відразу після смерті президента Йосипа Броз Тіто в 1980 р. На тлі економічних негараздів стали очевидними вади югославського федералізму: слабнули економічні зв'язки між республіками, загострювалися міжетнічні відносини. Найнеспокійніше було в автономному краї Косово, де відбувалися мітинги албанців під гаслом «Косово – Республіка!» Навесні 1981 р. тут запроваджено надзвичайний стан. Автономістським виступам у Косово активно протидіяв лідер сербських комуністів Слободан Мілошевич. Натомість у Словенії й Хорватії критикували дії сербських політиків. Єдність федерації було розхитано. Рішення центральних органів влади – зміцнити управління, розпочати ринкові реформи – не розв'язували основної проблеми. У 1990 р. ситуація в Косово знову загострилася. Сербське керівництво розпустило крайовий парламент – Скупщину, а у відповідь його депутати проголосили Косово республікою.

У Польщі, де основною формою опозиційної діяльності були робітничі страйки та акції протестів, у 1976 р. кілька десятків раніше розрізнених інтелектуалів об'єдналися в Комітет захисту робітників. Протягом кількох наступних років у країні тривало активне створення опозиційних об'єднань, які відновлювали інститути громадянського суспільства. Особливого ентузіазму полякам додало обрання Папою Римським у 1978 р. краківського архієпископа Кароля Войтилу, який взяв ім'я Івана Павла II. Уже наступного року він відвідав керовану комуністами Польщу, де його вітали мільйони вірян. Польське суспільство повірило у свої сили. На середину 1980 р. до організованої опозиції входило вже близько 15 тис.

осіб. Поштовхом до початку активних протестів стало рішення уряду в 1980 р. підвищити ціни на м'ясні продукти. У серпні страйкували близько 750 тис. Вимоги першу були економічні: покращення постачання і побутових умов, підвищення зарплат тощо. Страйк на суднобудівному заводі у Гданську, який поширився на міста Балтійського узбережжя, очолив електрик Лех Валенса. Представники клубів католицької інтелігенції – Яцек Куронь, Броніслав Геремек, Тадеуш Мазовецький та інші – надали акції політичного характеру.

Польське суспільство в цей час виступило однотайно – як ніколи доти в ПНР. Робітників підтримували численні митці, письменники, актори, науковці й журналісти, які не хотіли далі жити у брехні. Комуністична влада намагалася деякими змінами у верхівці зменшити напругу. Під тиском страйкового руху відбулися перестановки в керівництві ПНР. Першим секретарем ЦК ПОРП замість Едварда Герека став Станіслав Каня, а прем'єр-міністром – генерал Войцех Ярузельський, який зберіг також посаду міністра оборони. У вересні 1980 р. в Гданську представники заводських страйкових комітетів ухвалили створити загальнопольську самоврядну, тобто незалежну від партійно-державної влади, профспілку «Солідарність» на чолі з Валенсою. Уже через рік вона мала більше 9 млн членів. Поява «Солідарності» ознаменувала початок кінця системи. Ця профспілка вимагала усунути командно-адміністративну практику в економіці, дозволити політичний плюралізм, провадила боротьбу за історичну пам'ять.

Тим часом розмах антикомуністичного руху в Польщі викликав неабияке стурбування в керівництва СРСР. Над Польщею нависла загроза радянської військової інтервенції. Для приборкання опозиційних настроїв на території Польщі й Білорусі поспіхом організували військові навчання «Союз-81» і «Захід». Радянське керівництво вдалося до економічного шантажу й повідомило, що поставки нафти й сировини до Польщі відбудуться на рівні третини (а то й чверті) від запланованого. Погрожуючи військовим вторгненням, Кремль підштовхував Ярузельського до рішучих дій. Водночас керівництво «Солідарності» вирішило домагатися зміни влади й розпочати підготовку до всенародного референдуму. У відповідь у ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. на території Польщі було запроваджено воєнний стан. Владу перебрала на себе Військова рада національного порятунку на чолі з Ярузельським. Частина опозиціонерів заарештували, інші перейшли на нелегальне становище; обмежено громадянські свободи (зокрема, таємницю листування чи недоторканність житла). Досі в польському суспільстві немає єдиної думки щодо доцільності тодішнього запровадження воєнного стану: одні акцентують на пов'язаних із ним обмеженнях, інші вважають, що це рішення запобігло вторгненню радянських військ.

Виступ Леха Валенси під час страйку в гданській корабельні. Серпень 1980 р.

Схарактеризуйте політичну та економічну ситуацію в Югославії та Польщі на зламі 1970–1980-х років. Зберіть додатковий матеріал про діяльність Леха Валенси як засновника «Солідарності».

Ad disputandum

- ✓ Учені висловлюють думку, що приреченість комуністичних режимів, принаймні в Європі, була очевидною після 1968 р., тобто після військового вторгнення країн Варшавського договору в Чехословаччину й придушення «Празької весни». Спробуйте знайти аргументи для такого твердження. Об'єднавшись у групи, поміркуйте про можливості виходу країн соціалістичного блоку з економічної та суспільно-політичної кризи зламу 1970–1980-х років. Спробуйте запропонувати програму перебудови цих країн.

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують комуністичні режими в 1970–1980-х роках (на прикладі СРСР, Китаю, Югославії, Польщі).
2. Спираючись на текст підручника й додаткові джерела інформації (зокрема картографічні), схарактеризуйте міжнаціональні відносини в Югославії.
3. Створіть колективний портрет політичного керівництва СРСР початку 1980-х років. Використайте для цього додаткові тексти та візуальні джерела.
4. Чому комуністичні режими опинилися у кризовій ситуації? Спробуйте визначити як загальні причини цього, так і конкретні обставини, характерні для окремих країн.
5. Визначте ціннісні орієнтири представників компартійно-радянської номенклатури в період брежнєвського «застою». Як Ви розумієте поняття «світ радянської людини»?

§ 25. Україна в умовах наростання системної кризи комуністичного режиму

1. Петро Шелест і посилення автономного курсу керівництва УРСР

На посаду першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста було призначено за правління Микити Хрущова, у 1963 р. Однак уже наступного року він був серед тих, хто підтримав так званий жовтневий переворот, у результаті якого до влади в Москві прийшов Леонід Брежнєв. Важлива роль в усуненні Хрущова на деякий час зміцнила позиції Шелеста, однак стосунки з Брежнєвим і його оточенням на довший період не склалися. Московське керівництво з великою підозрою ставилося до українофільства Шелеста, хай навіть значно перебільшеного. Уже від 1965 р. на адресу Шелеста й загалом керівництва УРСР чулися звинувачення, що Україна претендує на особливе становище, проявляє так зване місництво, порушує планову дисципліну й навіть забагато вживає української мови.

Політика Шелеста була доволі суперечлива. Він підтримав придушення «Празької весни», навіть наполягав на вторгненні. На його думку, події у Чехословаччині негативно впливали на партійні організації в Україні; а вимоги чехословацького суспільства він трактував як бажання «безмежної демократії», яка веде до «повної анархії». Від початку Шелест критикував виступи дисидентів, звертав увагу каральних органів на «пожвавлення націоналістичних елементів» і «прояви антирадянщини». Під час

правління Шелеста Україною прокотилися дві великі хвилі арештів дисидентів: перша в 1965 р. (заарештовано 24 особи), а друга в 1972 р. (73 особи). Між ними було ув'язнено ще 148 антирадянськи налаштованих громадян. За ґрати потрапили Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Михайло та Богдан Горині, Василь Стус. Дізнавшись у 1968 р. про те, що ув'язнені за політичними статтями Іван Кандиба, Іван Гель та ін. підготували нові документи антирадянського змісту, він підтримав рішення про посилення режиму їхнього утримання. Шелест вважав недоцільним і повернення кримських татар на батьківщину.

Personalia

Петро Шелест (1908–1996) – радянський партійний і державний діяч. Народився на Харківщині. Навчався в Харківському інженерно-технічному та Маріупольському металургійному інститутах. Працював робітником, інженером, начальником цеху. Під час німецько-радянської війни перебував у тилу, де на різних посадах керував оборонною промисловістю в Челябінській і Саратовській областях. У 1957–1962 рр. – перший секретар Київського обкому КПУ; у 1963–1972 рр. – перший секретар ЦК КПУ. Автор книжки «Україно наша Радянська» (1970 р.), де наголошував на самотності українського народу. Від 1973 р. перебував на пенсії, одночасно працював в одному з конструкторських бюро, перебував під негласним наглядом, був змушений мешкати в Москві. Згідно із заповітом перепохований у Києві.

Водночас із України надходили до Москви анонімні й цілком відкриті листи, які звертали увагу центральної влади на занадто україноцентричну позицію Шелеста. Одним з таких критиків був секретар Львівського обкому КПУ Валентин Маланчук. Зібрана воедино ця інформація давала результати. Відтак у 1970 р. головою КДБ УРСР призначено Віталія Федорчука – безастережного прибічника придушення дисидентського руху. Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність народів. Вагомими були його виступи на захист прав української мови у шкільній освіті, друці газет, журналів і книжок. Захищав від звинувачення в націоналізмі окремих українських діячів культури (зокрема Олесь Гончара та Івана Дзюбу). На початку 1960-х років Шелест був одним з натхненників створення краєзнавчої енциклопедії – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», згодом підтримував будівництво музеїв народної архітектури та побуту.

Прийшовши до влади на хвилі повоєнної «українізації» партійно-державного апарату УРСР і підвищення ролі українців у керівництві СРСР, Шелест обстоював економічні інтереси України перед центром, виступав за надання Україні більших прав в економічній політиці. Він не раз вимагав, щоб московське керівництво дотримувалося декларованих принципів у взаєминах центру й тодішніх союзних республік. Це, а також зусилля політичних конкурентів створили Шелесту образ «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України, і призвели до його усунення. У 1972 р. його звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ – формально у зв'язку з призначенням заступником голови Ради Міністрів СРСР, а насправді за надмірну самостійність, «місництво та прояви націоналізму». У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст

України» з'явилася погромна стаття, де Шелесту інкримінували нібито наявні у книжці «Україно наша Радянська» применшення ролі комуністичної партії, ідеалізацію минулого України, патріархальщину. Книжку вилучили з продажу й бібліотек, а частину накладу знищили.

Ex libris

Погляд сучасника

На прийомі у Брежнєва я був [23 квітня 1973 р.] з 19.00 до 20.30 – розмова відбулася довга і виснажлива, хоч він і був досить спокійним. Брежнєву я висловив усе, що в мене назбиралося на душі і серці: про несправедливе ставлення до мене, необ'єктивність, упереджене вирішення моїх питань, про організоване третирування і цькування мене. Виказавши все це, я одразу ж вручив мою заяву Брежнєву, він її довго читав, очевидно, обдумував, що ж мені на неї відповісти, і нарешті сказав: «Що ж ти хочеш, щоб після смерті зрозуміли, що я на тебе гоніння влаштовував? Ні, заяву такого змісту я не візьму від тебе». Почав пропонувати різні варіанти моєї заяви, пробував навіть погрожувати мені: можна, мовляв, зробити з тобою як завгодно, так, що тобі товариші і руки не подадуть. Я його прямо запитав: «У такому випадку скажіть, що мені ставилося у вину, коли вирішувалося питання про мій переїзд з України?» Він довго ялозив, але сказав: «Назбиралося багато матеріалів, частина правди, але багато і домислу». Я наполягав на тому, щоб мені Брежнєв сказав правду. Я говорив, що маю право знати, повинен знати про себе. Брежнєв довго думав і сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму». Я все це категорично заперечив як брехню і наклеп. Щодо проявів самостійності у вирішенні питань, то інакше я й не міг робити, і вся моя праця була для партії і народу.

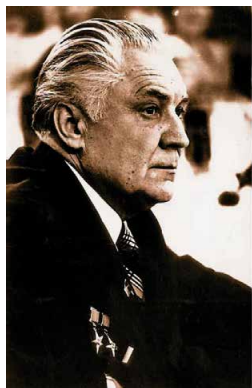
Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упор. В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2003. С. 411–412.

Схарактеризуйте діяльність Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Спробуйте пояснити суперечності в його поглядах і діях.

2. Володимир Щербицький: «чистка» партійно-державного апарату

Петра Шелеста, звинуваченого в м'якості до українського націоналізму та потуранні економічному місництву, на посаді першого секретаря ЦК КПУ змінив його давній конкурент Володимир Щербицький. Цю посаду він обіймав довгих сімнадцять років (1972–1989). Головну увагу Щербицький приділяв питанням господарського й науково-технічного розвитку, соціальним проблемам міст і сіл. Він був прихильником радянської системи управління з її централізацією, плановими засадами, екстенсивними методами, уважаючи «місцеві особливості» (національну культуру, у тому числі господарську) за перешкоду для розвитку СРСР загалом. Щербицький мислив не національними, а адміністративними й соціально-економічними величинами. Утім економіка УРСР, щільно інтегрована у загальносоюзний господарський комплекс, занепадала. Зменшувалася продуктивність праці, знижувалася рентабельність підприємств, не оновлювалися виробничі фонди, порушувалася виробнича кооперація. Попри значні капіталовкладення в аграрний сектор відбувався спад сільськогосподарського виробництва. Щербицькому далеко не завжди вдавалося відстоювати інтереси республіки перед союзними інстанціями.

Personalia

Володимир Щербицький (1918–1990) – радянський партійний і державний діяч. Народився на Дніпровщині. За фахом інженер-механік. Після війни працював на промислових підприємствах краю і водночас розпочав просування партійними сходками. У 1961–1963 рр. – голова Ради Міністрів УРСР. Висловлював незгоду з політикою М. Хрущова. Після приходу до влади Л. Брежнєва знову призначений головою Ради міністрів УРСР (1965–1972 рр.). Відразу розглядався як конкурент П. Шелеста, з яким мав погані стосунки. У 1972–1989 рр. – перший секретар ЦК КПУ. У 1985 р. підтримав обрання Михайла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС, однак його політику перебудови сприйняв неоднозначно. Істотно підірвала авторитет Щербицького Чорнобильська катастрофа 1986 р., яка виявила нездатність вищих органів республіки адекватно оцінити масштаби аварії та своєчасно вжити необхідних заходів із захисту населення від її наслідків.

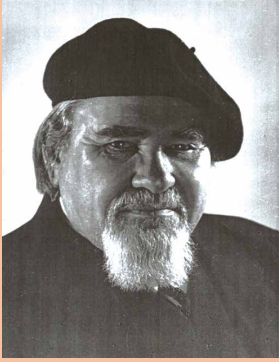
У культурно-освітній сфері в Україні посилилася цілеспрямована русифікація. Зменшено кількість українських шкіл, звужено вживання української мови в інформаційному просторі, активно пропаговано ідеї «соціалістичного інтернаціоналізму». Провідником політики русифікації та репресій проти дисидентів став Валентин Маланчук, призначений у 1972 р. на посаду секретаря ЦК КПУ з питань ідеології. Достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі був простий інтерес до історії України або навіть вживання рідної мови. Чудово володіючи українською мовою, Щербицький під час офіційних виступів майже завжди вживав російську. За ним як керівником російською заговорив увесь партійно-державний апарат. Відбулася ідеологічна «чистка» серед керівників наукових та інших установ. Підтримку партійного керівництва знаходили тільки такі проекти, які вважали не пов'язаними з національним питанням у його політичному значенні: створення музеїв народної архітектури і побуту, деяких меморіальних музеїв (як-от музею-заповідника Миколи Гоголя), видання творів класиків вітчизняної літератури, багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

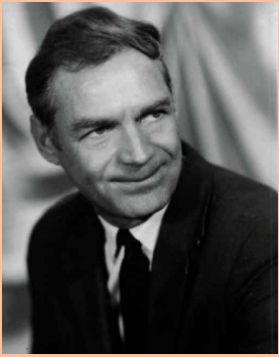
Схарактеризуйте діяльність Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Порівняйте її з діяльністю Петра Шелеста.

3. Течії дисидентського руху: національна, релігійна, правозахисна. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Арешти українських дисидентів

Нове дихання в дисидентському русі (після «генерального погрому» 1972–1973 рр.) з'явилося у зв'язку з публікацією в радянській пресі в 1975 р. тексту Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. В одній з його статей ішлося про неприпустимість переслідування громадян за їхні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати свої переконання. Так дисидентський рух перетворювався на правозахисний. У **1976 р.** відразу після утворення московської Групи сприяння виконанню Гельсінських

Микола Руденко

Олекса Тихий

угод (її натхненником був фізик Андрій Сахаров), у Києві створено *Українську Гельсінську групу* (УГГ) на чолі з письменником Миколою Руденком. Група ставила завдання інформувати світ про факти порушення прав людини в Україні, наголошуючи на єдності загальнолюдських і національних прав громадян. Аналогічні групи сформувалися в Литві, Грузії та Вірменії.

УГГ поєднала основні течії дисидентства в Україні – національну і правозахисну, а також захист прав інших національних груп, релігійних інтересів. Члени групи наголошували на застосуванні легальних методів, убачаючи вирішення суспільних проблем у дотриманні законів узагалі й повазі прав особи зокрема. Тому вони часто називали свою діяльність правозахисним рухом. Показово, що саме проти учасників УГГ було задіяно найбільш принизливі методи репресій – фабрикації звинувачень за кримінальними статтями (хуліганство, спроба зґвалтування, виготовлення, зберігання і збут наркотиків, опір міліції, незаконне зберігання зброї), повторне засудження одразу по закінченні терміну ув'язнення, створення умов ув'язнення, які загрожували здоров'ю й життю дисидентів. Першими, уже в 1977 р., заарештували Миколу Руденка й Олексу Тихого, згодом Левка Лук'яненка і Мирослава Мариновича, а до 1981 р. режим не залишив на волі жодного учасника групи. Проте й у в'язницях, таборах і засланнях дисиденти продовжували боротьбу, зокрема за права політ'язнів.

Окремою течією в русі опору було релігійне дисидентство. Теоретично радянська конституція гарантувала свободу віросповідання. Проте режим вдавався до обмеження релігійних свобод, інколи навіть брутальним чином. Найпоширенішими заходами були: обмеження релігійної літератури, заборона навчати дітей релігії, атеїстична агітація, упровадження в середовище священнослужителів агентів, закриття культових споруд, обмеження кар'єрних можливостей для віруючих. Під тиском зростав і опір вірян. Особливо значним він був з боку греко-католиків і протестантів. У підпіллі в західних областях України діяли 300–350 греко-католицьких священників на чолі з кількома єпископами, існували навіть підпільні монастирі й таємні друкарні. У 1982 р. Йосип Тереля (у тюрмах провів 23 роки) організував Комітет захисту Української католицької церкви, що ставив за мету легалізацію греко-католицької церкви. Непропорційно велику частку «в'язнів совісті» в СРСР складали представники

Оксана Мешко, фактична керівниця УГГ наприкінці 1970-х років, із сином Олександром на засланні. 1981 р.

протестантських течій. Провідником руху євангельських християн-баптистів був Георгій Вінс.

Кількісне зростання та ідейне зміцнення дисидентського середовища, характер і масштаби протидії йому з боку влади свідчать про еволюцію в 1960–1980-х роках дисидентства в Україні від поодиноких протестів до повноцінного руху. Водночас у певні періоди (після погрому 1972–1973 рр., на початку 1980-х років) унаслідок репресивних дій режиму дисидентський рух був на межі зникнення. Ідейне наповнення діяльності дисидентів пережило помітну еволюцію: від спроб привернути увагу влади до виправлення «окремих недоліків» радянської системи до постановки питання про державну незалежність України та її декомунізацію. Українське дисидентство було частиною дисидентського руху в СРСР, який включав також інші національні, релігійні, еміграційні, власне політичні рухи.

Ex libris

Погляд сучасника

З виступу історика Валентина Мороза на судовому процесі у зв'язку із звинуваченням його в антирадянській діяльності. 17 листопада 1970 р.

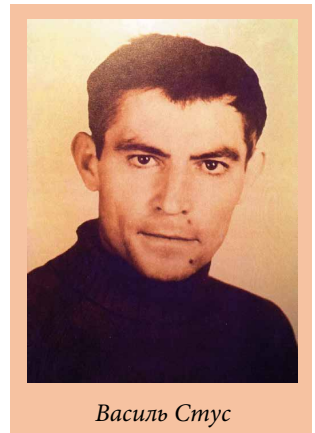
[19]60-ті роки принесли значне пожвавлення в українське життя, [19]70-ті теж не будуть вакуумом в українській історії. Ті золоті часи, коли все життя було втиснуто в офіційні рамки, минули безповоротно. Вже існує культура поза міністерством культури і філософія поза журналом «Вопросы философии». Тепер вже постійно існують явища, що з'явилися на світ без офіційного дозволу, і з кожним роком потік цей буде збільшуватись.

Мене судитиме тепер суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть коли мене ніхто не почує, навіть коли я буду мовчати в ізольованій від світу камері Володимирської в'язниці. Буває мовчання голосніше від крику. І навіть знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, – але чи задумувались ви над такою істиною: знищені часом важать більше, ніж живі. Знищені стають прапором. Знищені – це кремій, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах. <...>

Є тільки один вихід: відмовитись від застарілої політики репресій і знайти нові форми співжиття з новими явищами, які вже утвердилися в нашій дійсності безповоротно. Така реальність.

Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. Т. 3 (1966–1971) / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. Львів, 2006. С. 488–489.

Не всі українські політв'язні дочекалися звільнення й реабілітації. У 1984 р. у тюремних лікарнях померли Олекса Тихий і Валерій Марченко, тоді ж покінчив життя самогубством Юрій Литвин. У 1985 р. помер Василь Стус. Після відмови радянського керівництва від практики політичного переслідування і звільнення ув'язнених у другій половині 1980-х років представники дисидентського руху активно включилися у громадське і політичне життя України. Промовистим фактом стало те, що автором Акта проголошення незалежності України став саме один із чільних представників дисидентства – Левко Лук'яненко. Після здобуття Україною незалежності колишні дисиденти займа-

Василь Стус

лися публічною політикою, але не були інтегрованими у правлячу еліту і у другій половині 1990-х років розчинилися серед інших політичних сил.

Назвіть течії дисидентського руху. Схарактеризуйте діяльність Української Гельсінської групи. Чому історики наголошують на ідейному новаторстві УГГ?

Ad disputandum

- ✓ **Історик Орест Субтельний, характеризуючи діяльність П. Шелеста і В. Щербицького, пише:** «Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє України в світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи. Жоден із них не був у змозі навіть подумати про незалежність України. І кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва над керівництвом КПУ. Однак кар'єри цих двох людей указують на те, що навіть у суворо контрольованій радянській системі могли виникнути два наддивовижу різні підходи, дві різні політичні лінії щодо України. Шелест прагнув, щоб Україну трактували як автономну державу в складі реальної радянської федерації. <...> До певної міри поведінку й політику Щербицького можна уподібнити до діяльності західного менеджера. Така людина сприймає СРСР як щось на зразок величезної корпорації галузевих заводів, і якщо ними успішно (тобто задовольняючи бажання людей у Кремлі) управляти, то можна звестися на верхівку структури правління корпорації». **Об'єднавшись у групи, визначте ключові міркування історика й обговоріть їх. Наскільки вдалими, на Вашу думку, є порівняння В. Щербицького із «західним менеджером»?**

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують наростання в Україні кризи комуністичного режиму в 1970–1980-х роках.
2. Скориставшись електронними ресурсами, перегляньте книжку Петра Шелеста «Україно наша Радянська». Поміркуйте, чому автор обрав для викладу матеріалу форму мандрівки Україною.
3. Скориставшись додатковими джерелами інформації, зберіть відомості про членів, програмні засади та діяльність Української Гельсінської групи.
4. Як Ви розумієте поняття «системна криза комуністичного режиму»? Відповідь обґрунтуйте.
5. Розпитайте рідних і знайомих про те, як вони пам'ятають події 1970–1980-х років. Зіставте ці спогади з поглядами істориків.

§ 26. Концепція «радянського народу». Суспільна атмосфера в Україні

1. Формування концепції «радянського народу». Мовне зрощення України

Поняття «радянський народ» з'явилося в середині 1930-х років під час наступу сталінського режиму на права неросійських народів (що відбувалося під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом»), знищення національних партійних кадрів і культурної верхівки. На офіційному рівні його вперше вжито в резолюціях XVIII з'їзду ВКП(б) (1939 р.), тоді ж

воно увійшло до партійного статуту. Розгорнуте ж визначення дав Микита Хрущов на XXII з'їзді КПРС (1961 р.): «У СРСР склалась нова історична спільнота людей різних національностей, що мають спільні характерні риси, спільну соціалістичну Батьківщину – СРСР, спільну економічну базу, соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, у психології». Тоді це твердження не увійшло до програмних документів, однак стало провідним у практичній діяльності органів влади. У 1970-х роках його повторювали щоразу частіше.

Попри напівофіційне використання поняття «радянський народ», до програми КПРС, ухваленої в 1961 р., було включено конкретні заходи з реалізації цієї концепції: перемішування населення через обмін кадрами, багатонаціональність союзних республік і затирання кордонів між ними, зменшення відмінностей між народами СРСР, об'єднуючу силу російської як мови міжнаціонального спілкування, неприпустимість національного «самообмеження». Надалі, особливо в 1970-х роках, цей перелік уточнювали. Було вказано, зокрема, на такі спільні риси «радянського народу», як ідеологія, що об'єднує всіх громадян незалежно від національності, єдина радянська культура, зростання почуття належності до нової історичної спільноти, і те, що в межах радянського народу твориться новий тип людей, які при збереженні національних особливостей мають спільні радянські риси. Підкреслено й пріоритет всесоюзних інтересів, зокрема в економіці, стосовно інтересів окремих народів СРСР (так званий єдиний народногосподарський комплекс). Найчастіше ж апелювали до радянського патріотизму, який став основним ідеологічним компонентом концепції «радянського народу».

Насправді концепція «радянського народу» була ширмою для політики асиміляції. Незалежно від офіційних заяв і публікацій, ЦК КПРС провадив державну, політичну, господарську й духовну інтеграцію народів СРСР. Її здійснювали шляхом стимулювання міграцій, змішування населення і створення багатонаціональних робочих колективів. У СРСР не було рівних можливостей для розвитку народів. Росіяни мали перевагу. В Україні темпи приросту російського населення були вищими від українського, вищим був і рівень урбанізованості. Росіяни мали окремі школи, частка студентів-росіян, аспірантів, наукових працівників була значно більшою від їх відсоткової частки серед населення, високою була частка росіян у державному й партійному апаратах. Панівне становище росіян віддзеркалювала кількість друкованої літератури. З усіх книг і брошур (кількість одиниць), надрукованих у СРСР у 1973 р., 80,4 % припало на російську мову, періодичних видань (у тому числі журналів, але без газет) – 85,4 %, газет – 62,3 % (за їхнім річним накладом 80,7 %); українською мовою відповідно: 3,9 %, 2,9 % і 20,0 %

Плакат «Для нас зайнявся день новий – ясний, прекрасний, трудовий!». Худ. К. Кудряшова. 1964 р.

Плакат «Перше вересня! Пора йти до школи, дітвора!». Худ. К. Кудряшова. 1970-ті роки

(7,8 %). Існувала й дискримінація республік з погляду капіталовкладень; громаджені кошти потрапляли в союзний бюджет без участі органів влади республік. Подібне відбувалося в економічному плануванні й розміщенні промисловості.

З початку 1960-х років Україна пережила десятиліття культурного ренесансу. Після розвінчання «культу особи» Сталіна й пов'язаної із цим лібералізації режиму в республіці з'явилася група талановитих молодих митців – шістдесятників. Водночас лібералізація

суспільства в період хрущовської «відлиги» не зачепила основ радянської мовно-культурної політики. Русифікація населення союзних республік залишалася її головним завданням. Реформа освіти 1958 р. ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання і вільний вибір вивчення другої мови в російських школах, що закріпило панівне становище російської мови у шкільництві. У 1960-х роках відбувалося кількісне зниження україномовних книжкових видань: з 80 % у 1950 р. до 66 % у 1963 р. Загалом україномовна книжкова продукція в СРСР у 1963 р. становила 3321 назву, близько 4,3 % при 17 % українського населення. Подібне спостерігалось в періодичних виданнях. Зокрема, на російську перейшло багато видань наукової періодики: у 1967 р. російськомовні наукові журнали й періодичні збірники, видані в УРСР, кількісно вже переважали україномовні (відповідно перших виходило 197, других – 126). Набула поширення пропагандистська теза, згідно з якою функція російської мови в СРСР не повинна вичерпуватися роллю засобу міжнаціонального спілкування – вона мала стати другою рідною мовою для неросійських народів. Уперше тезу про російську як другу рідну мову озвучив Микита Хрущов у доповіді на XXII з'їзді КПРС (1961 р.).

На початку 1960-х років у Академії наук СРСР було створено наукову раду, яка мала зайнятися з'ясуванням «закономірностей розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Програму ради опубліковано в журналі «Вопросы языкознания» в 1962 р. Після загальної фрази про «повне рівноправ'я всіх народів і мов у СРСР» програма доводила неоднаковість мов за сферою функціонування. На цій підставі мови народів СРСР розподіляли на перспективні й неперспективні. До перших зараховано, крім російської, вірменську, грузинську, латиську, литовську й естонську мови. Решта мов потрапили у групу неперспективних. Як видно, до перспективних віднесли тільки ті мови, носії яких виявляли національну солідарність і чинили сильний опір русифікації, не переходячи на російську як мову щоденного спілкування. Мовне зрощення було одним з головних причин виникнення руху опору. Іван Дзюба звертав увагу, що концепція «радянського народу» призначена для того, щоб «обґрунтувати й виправдати широко розгорнутий курс русифікації».

У період правління Володимира Щербицького російсько-українська двомовність у сфері партійного офіціозу дістала логічне завершення. Щербицький повністю впровадив російську мову у практику офіційного спіл-

кування партійної й адміністративної верхівки УРСР. В одному з виступів він стверджував: «Сьогодні в процесі культурного будівництва, як ніколи, підвищується роль і значення російської мови, яка по праву є другою рідною мовою у нас в республіці». У 1970-х і першій половині 1980-х років русифікація освіти, науки, виробництва, засобів масової інформації, культури відзначалася особливою інтенсивністю. Одним з головних знарядь русифікації була школа. У 1975 і 1979 рр. у Ташкенті (Узбекистан) відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції щодо подальшого поширення російської мови в національних республіках. У 1978 р. видано постанову ЦК КПРС про так зване вдосконалення вивчення і викладання російської мови та літератури (її називали «Брежнєвський циркуляр»), у 1983 р. – постанову про посилене вивчення російської мови, підвищення заробітної плати вчителям російської мови («Андроповський указ»). Наступного року з'явився наказ Міністерства культури СРСР про переведення діловодства в усіх музеях на російську мову.

Ad fontes

Пропозиції Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР про відзначення основних історичних і культурних подій в 1979 р., надіслані ЦК Компартії України. 26 березня 1979 р.

В 1979 р. сповнюється 325-річчя возз'єднання України з Росією. Ця знаменна подія, на наш погляд, має бути в центрі зовнішньополітичної пропаганди протягом всього року. <...>

В інформаційно-пропагандистській діяльності на закордон можна виділити такі провідні теми:

– 325-річчя возз'єднання України з Росією – знаменна подія в громадсько-політичному житті Радянської України.

– Історичне коріння єдності українського і російського народів.

– Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією.

– Революційна єдність російських і українських трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня.

– Перемога Великого Жовтня – головна політична умова здійснення докорінних соціально-економічних перетворень, втілення в життя ленінської програми з національного питання.

– Комуністична партія – організатор братерського співробітництва народів СРСР.

– Допомога братнього російського народу українському народові у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

– Економіка Української РСР в єдиному народногосподарському комплексі СРСР.

– Розквіт економіки і культури Радянської України у братній сім'ї народів СРСР – торжество ленінської національної політики КПРС.

– Радянський народ – нова соціальна та інтернаціональна спільність людей.

– Втілення ленінських ідей національно-державного будівництва в новій Конституції СРСР.

– Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму.

– Радянський Союз – прародносець інтернаціоналізму, миру і дружби народів. <...>

Чільне місце в інформаційно-пропагандистській роботі на закордон в 1979 р. має зайняти розкриття історичних досягнень першої в світі загальнонародної держави, її економічної і політичної системи, соціальної структури і духовного розвитку суспільства розвинутого соціалізму, миролюбної зовнішньої політики Країни Рад.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 424–425.

Поясніть сутність концепції «радянського народу». Схарактеризуйте діяльність влади щодо її реалізації та наслідки для України. Спираючись на наведений документ, схарактеризуйте зміст і поясніть спрямованість радянської пропаганди. Чи була ця пропаганда результативною?

2. Кампанія критики інтелектуальної діяльності в галузі української історії та літератури

Ревним виконавцем політики русифікації України був Валентин Маланчук. Період його перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології (у 1972–1979 рр.) інколи називають «епохою маланчукізму». Ще раніше, на посаді секретаря Львівського обкому КПУ (1964–1967 рр.), він зажив сумної слави теоретика й борця з українським націоналізмом: самовільно призупинив на території області рішення про обов'язкове запровадження української мови у вищих навчальних закладах, опублікував у Москві (без погодження з республіканським партійним керівництвом) кілька статей, де визначав боротьбу з націоналізмом в Україні як основне завдання партії. Груба поведінка Маланчука з львівською науковою і творчою інтелігенцією дала підстави Шелесту перевести його до Києва на посаду заступника міністра вищої та середньої освіти УРСР, що фактично означало зупинення партійної кар'єри. З приходом до влади Щербицького впливи Маланчука не тільки відновилися, а й суттєво зросли.

Маланчук спирався на підтримку союзного центру, зокрема Михайла Суслова, секретаря ЦК КПРС. Суслов був другою (після Брежнєва) людиною в державно-партійній ієрархії СРСР, його називали «сірим кардиналом». Як політик він дотримувався вкрай консервативних і сталінських позицій. Завдяки йому посилилася політична цензура, тиск КДБ на творчу інтелігенцію, переслідування дисидентів. Йому належала одна з вирішальних ролей у радянській агресії проти Чехословаччини (1968 р.) й Афганістану (1979 р.). В Україні «епоха маланчукізму» характеризувалася різким зростанням політичних репресій, жорстким ідеологічним тиском на творчу інтелігенцію, нищівним руйнуванням національної культури. Тільки за перші півроку перебування на посаді в 1972 р. він зупинив у видавництвах і друкарнях 600 версток готових до друку українських книг. Маланчук став одним з ініціаторів розгортання кампанії боротьби з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на звуження сфери вжитку української мови, натхненником ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, академічних установах республіки, вищих навчальних закладах.

У 1973 р. Маланчук звернувся з листом до політбюро КПУ «Про деякі питання роботи з творчою інтелігенцією республіки», у якому пропонував провести суттєві кадрові зміни в керівництві творчих спілок, громадських організацій, висунути на головні посади «ідейно зрілих» літераторів і митців. Найбільшим був тиск на істориків і літераторів. Зокрема, у 1972 р. було усунуто від керівництва «Українським історичним журналом» та Інститутом археології АН УРСР видатного українського історика Федора Шевченка. У 1966 р. він опублікував статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», узявши таким чином участь у реабілітації Грушевського. Йому закидали наявність у науковій діяльності «випадків відходу від

Плакат «Хліб – сила і міць держави!».
Худ. Є. Кудряшов. 1970-ті роки

класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій» та «політичну незрілість». У 1973 р. перестав влаштовувати владу і був звільнений з посади директора Інституту історії АН УРСР Андрій Скаба, який у недалекому минулому – як секретар ЦК КПУ (1959–1968 рр.) – сам був причетний до переслідування дисидентів. Тоді ж відбулася «чистка» у Спілці письменників України. Від її керівництва спочатку усунули Олесь Гончара, а згодом Юрія Смолича. Ліні Костенко заборонено друкувати роман у віршах «Маруся Чурай». Крига трохи скресла аж у 1979 р., коли спілку очолив Павло Загребельний.

Схарактеризуйте «епоху маланчукізму» в історії української інтелектуальної і творчої культури. Чому увага влади була найбільш прискіпливою до роботи істориків і літераторів?

3. Морально-психологічний стан українського суспільства в 1970–1980-х роках. Інтелектуальні та моральні орієнтири українських дисидентів

Морально-психологічний стан пересічних мешканців України в 1970-х і першій половині 1980-х років визначало головним чином повсякдення. За зовнішньою стабільністю приховувалася стагнація, яка не давала підстав з оптимізмом дивитися в майбутнє. Попри реальне підвищення життєвого рівня населення (насамперед завдяки масовому житловому будівництву, підвищенню мінімальної зарплати, запровадженню щомісячної оплати праці в колгоспах, газифікації міст і селищ, розширенню мережі санаторіїв і будинків відпочинку), екстенсивна радянська економіка працювала на межі можливостей. Проблеми зростали. Населення, грошові надходження якого тільки в 1971–1975 рр. зросли у 3,1 раза, уже не хотіло купувати вітчизняні товари, якість і вибір яких були далекими від вимог часу. Черги за престижними імпортними товарами сягали не годин, а днів. У середині 1970-х років, у зв'язку зі стрибком цін на нафту у світі, радянський уряд мав змогу, продаючи нафту і газ за кордон, закуповувати якісні імпортні продовольчі товари й товари широкого вжитку. Однак на зламі 1970–1980-х років з переходом індустріальних та постіндустріальних країн на енерго- та ресурсозберігаючі технології потік «нафтодоларів» зменшився, і товарів групи «Б» вже не вистачало. Розпочався «товарний голод». На кінець 1970-х років став відчутним дефіцит товарів. Невдовзі з полиць магазинів майже зникли м'ясо-молочні вироби. Зростання цін, нестача промислових товарів і високоякісних послуг (зокрема в медичній сфері) викликали роздратування. Найбільше невдоволення зумовлювало привілейоване становище партійно-державної номенклатури, яка собі ні в чому не відмовляла: мала спеціальні медичні заклади, окремі магазини з продуктами й одягом, житло покращеного планування, профспілкові відпустки на найкращих курортах, можливості для влаштування дітей у бажані вищі навчальні заклади. У підборі кадрів ключовими були родинні зв'язки і знайомства.

Іншим, вочевидь, був морально-психологічний стан інтелігенції, а особливо дисидентів. Хрущовська «відлига», з одного боку, поліпшила умови національно-культурного життя України, з другого – дала потужний імпульс русифікації. Головним знаряддям слугувала школа через розширення можливостей для вивчення російської мови замість української, скорочення кількості українських шкіл. У багатьох інших ділянках вико-

Похорон Володимира Івасюка, який перетворився на масову акцію протесту. 22 травня 1979 р.

ристання української мови так само звужувалося. Сигналом для тривоги стала загадкова смерть у 1979 р. композитора Володимира Івасюка, автора знаменитої «Червоної руги». Водночас із справжнім мистецтвом і літературою в цей період існувала, а подеколи й переважала потужна течія казенної, сумнівної вартості культури «соціалістичного реалізму», яку влада всіляко підтримувала й заохочувала численними званнями й нагородами. У часи брежнєвського «застою» відбувалося поступове розмивання комуністичної ідеології. Це було помітним як у повсякденному

житті, так і в текстах дисидентського самвидаву. Усупереч репресіям, українські дисиденти з великою надією сприймали деградацію радянської системи влади й неефективність економіки. Бо це давало надію на реалізацію програмних постулатів, пов'язаних зі здобуттям національних та інших свобод. Образно цей настрій сформулював історик Валентин Мороз на судовому засіданні 17 листопада 1970 р. у зв'язку із звинуваченням його в антирадянській діяльності: «Ваші греблі міцні і надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води просто оминули їх і знайшли нові русла».

Ex libris

ПОГЛЯД ІСТОРИКА

Анекдот зробив Брежнєва головним резонером дискредитації програмних постулатів компартії, ідеалів соціалізму і комунізму, внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу. <...>

Трансформуючи в анекдотичні сюжети різні аспекти політичної діяльності, публічної поведінки і особистої вдачі Брежнєва, народна фантазія наділила його роллю збирача анекдотів про себе. Не просто невинного колекціонера, а такого, що владно користується статтями кримінального кодексу стосовно цього виду народної творчості.

- Леоніде Іллічу, яке у вас хобі?
- Я збираю анекдоти про себе.
- І багато вам вдалося зібрати?
- Два з половиною табори.

Згодом майже двадцятиріччя «державного» правління Брежнєва політологи назвуть епохою застою. Але скоріше його точніше можна було б визначити як період деградації країни.

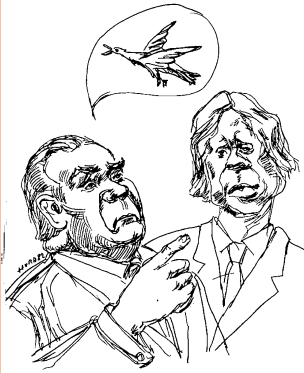
Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів, 2010. С. 488–489.

Схарактеризуйте морально-психологічний стан українського суспільства в 1970–1980-х роках, беручи до уваги настрої як інтелігенції (зокрема представників руху опору), так і пересічних мешканців. Ознайомтеся з виданням: Десятов Д. Л. Використання історичних анекдотів на уроках історії. Харків, 2010. Поясніть, чому історики вважають анекдот джерелом історичної інформації. Чи згодні Ви з твердженням, що «у радянському тоталітарному та посттоталітарному суспільстві політичні анекдоти були способом психологічного опору комуністичному режимові й важливим елементом конформістського пристосування більшості людей до цього режиму»? Відповідь обґрунтуйте.

Ad disputandum

Розгляньте карикатуру й прочитайте гумористично-сатиричний вірш. Об'єднавшись у групи, спробуйте й собі зобразити 1970-ті й початок 1980-х років в історії України в подібній художній/літературній формі.

Повна приватність

Щоб зрозуміти світ тутешній,
У Картера питає Брежнев:
– Що заробля, скажім, на рік
Американський робітник?
– Десь, тисяч десять – каже Картер,
– А скільки – Брежнев знов питає –
Він тратить в рік на прожиття?
– Та щось приблизно тисяч п'ять,
– А де ж – це Брежнев вичисляє –
П'ять зайвих тисяч він діває?
А Картер: – Вільний птах на крилах.
Це, бачте, не мое вже діло!
І тим, що знався на лічбі,
Питає згодом і собі:
– А що советський робітник
Приблизно заробля за рік?
Стис Брежнев зморшки на чолі:
– Десь, коло тисячі рублів.
– А скільки він проість за рік?
– Та, мабуть, тисячі із три.
– А де ж – підскочив Картер з місця –
Бере він ще отих дві тисячі?
А Брежнев: – Вільний птах на крилах!
Це, бачте, не мое вже діло.
3.12. [19]80 р.

*Караванський С. Гумористичний
самвидав: Гумористично-сатиричні
вірші. Філядельфія, 1982.*

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують суспільну атмосферу в Україні в період брежневського «застою».
2. Зберіть відомості з історії рідного краю 1970-х і початку 1980-х років. Чи ілюструють вони загальноукраїнські процеси, описані в підручнику?
3. Проведіть опитування (інтерв'ювання) рідних і знайомих про суспільні настрої в 1970–1980-х роках. Узагальніть цю інформацію.
4. Поміркуйте, як реалізація владою концепції «радянського народу» позначилася на становищі й настроях українського суспільства.
5. Які чинники, на Вашу думку, визначали в той час морально-психологічний стан українського суспільства? Спробуйте змодельовати настрої представників різних верств суспільства (радянсько-партійної номенклатури, інтелігенції, робітництва, селянства). Поміркуйте про становище жінки в брежневському «суспільстві розвиненого соціалізму».

Розділ 5

Революційні зміни в Європі. Проголошення незалежності України

Головною подією світової історії кінця ХХ ст. став розпад СРСР. На початку 1980-х років системна криза охопила всі сфери життя радянського суспільства. За фасадом «розвинутого соціалізму» ховалися побутова невлаштованість, зневіра й лицемірство. Спроба групи реформаторів на чолі з Михайлом Горбачовим модернізувати країну, вдихнути в неї нове життя на практиці привела до розпаду СРСР та утворення п'ятнадцяти незалежних держав. Національне питання, яке радянське керівництво вважало вирішеним, несподівано для багатьох вибухнуло з великою силою. Розпад СРСР мав далекосяжні геополітичні наслідки. Завершилася «холодна війна». Протистояння двох систем заступила гегемонія США. У світі це сприйняли по-різному: хтось із надією, інші – з розчаруванням і навіть роздратуванням. Країни Центрально-Східної Європи відмовилися від «будівництва соціалізму» й приєдналися до табору західних демократій. Об'єднання Німеччини підвело символічну риску під наслідками Другої світової війни. Руйнування пострадянського й загалом постсоціалістичного простору не було легким. Призвичаєні до життя в закритих системах, люди важко давали собі раду з вільним ринком і соціальною незахищеністю. Кожній країні доводилося самотужки долати проблеми, між деякими з них виникали конфлікти. Утім дух свободи став тією цінністю, від якої вже неможливо було відмовитися.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Розпитайте родичів або знайомих про соціально-економічну кризу зламу 1980–1990-х років. Підготуйте тези виступу про повсякдення мешканців України в період «перебудови».
2. Підготуйте презентацію «Проголошення незалежності України у спогадах сучасників». Як Ви розумієте твердження, що мемуарна література є соціокультурним явищем?
3. Підготуйте есе про творців незалежної України. За епіграф візьміть слова Папи Римського Івана Павла II: «Ніколи, ніколи не втрачайте надії, не майте сумнівів, ніколи не втомлюйтеся і ніколи не сумуйте. Не бійтеся!».

Берлінський мур. Листопад 1989 р.

§ 27. «Прискорення», гласність, «нове мислення»

1. Політика «перебудови»: цілі, напрями, етапи.

Михайло Горбачов

«Перебудова» була спробою подолати соціально-економічну кризу й модернізувати радянське суспільство реформою «згори», поєднати соціалізм і демократію. Інерція екстенсивного зростання з наголосом на сировинних галузях, яка опанувала радянську економіку, призвела до глибокої стагнації. Єдиний господарський комплекс СРСР уже не забезпечував елементарних потреб, бракувало товарів широкого вжитку. У першій половині 1980-х років через перевиробництво падали ціни на нафту, яка була важливим джерелом експорту. Економіку СРСР підривала «гонка озброєнь». Погіршувався морально-психологічний клімат у суспільстві (зокрема й серед вищого керівництва, для якого комуністичні гасла втратили зміст). Комуністична ідеологія асоціювалася з бездіяльністю, всевладдям чиновників і розкраданням державного майна.

Загальне відчуття того, що влада й суспільство опинилися в глухому куті, створило передумови для появи біля керма держави реформатора. У березні 1985 р. після смерті Костянтина Черненка генеральним секретарем ЦК КПРС обрано 54-річного Михайла Горбачова. На цей час у суспільстві й владних кабінетах наростало невдоволення від засилля старших політиків (середній вік членів політбюро ЦК КПРС тоді перевищував 70 років). Тож появу відносно молодого енергійного й освіченого лідера, який заговорив про зміни, сприйняли в суспільстві як ковток свіжого повітря. На зустрічі з партійним активом у Ленінградському міськкомі партії Горбачов сказав: «Мабуть, товариші, всім нам потрібно перебудовуватися». Відтоді підхоплене пресою слово «перебудова» стало символом часу, дало назву історичному періоду. Концепцію нової політики Горбачов виклав у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС у доповіді «Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС та про завдання, пов'язані з його підготовкою та проведенням».

Ex libris

Погляд сучасника

Хоча квітневий Пленум був, без сумніву, проривом у майбутнє, на ньому лежав відбиток часу. Уся ставка робилася на КПРС, її «керівну роль». Тема демократії звелася до декларації, що «вирішити складні й масштабні завдання... можна тільки спираючись на живу творчість народу». Взявшись за вирішення історичного завдання оновлення суспільства, реформатори, звісно ж, не могли відразу звільнити свою свідомість від колишніх шор і кайданів. Ми, як, мабуть, усі політичні лідери в переломні моменти історії, повинні були разом з народом пройти шляхом болісних пошуків. Тут, мені здається, немає предмету для іронізування, цинічних насмішок.

Горбачев М. Жизнь и реформы: в двух книгах. Москва, 1995. Кн. 1. С. 281.

Personalia

Михайло Горбачов (нар. 1931 р.) – генеральний секретар ЦК КПРС у 1985–1991 рр., президент СРСР у 1990–1991 рр. Народився в с. Привольне Ставропольського краю в російсько-українській сім'ї колгоспників. Значний вплив на

Михайло і Раїса Горбачови

його формування мав дід Пантелей Гопкало, якого в 1930-х роках було репресовано. За свідченням М. Горбачова, саме розповіді діда прищепили критичне ставлення до радянського режиму. Закінчив юридичний факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова. Працював на комсомольській, згодом – партійній роботі у Ставрополі. Розробив програму довгострокового розвитку краю. Завдяки своїй ініціативності здобув підтримку Юрія Андропова, а дещо пізніше – й Андрія Громика. У 1978 р. обраний секретарем ЦК КПРС. Займався питаннями сільського господарства, багато подорожував країною й за кордоном. У березні 1985 р. обраний генеральним секретарем

ЦК КПРС. Ініціатор масштабного реформування радянської системи, яке завершилося розпадом СРСР. Сприяв завершенню «холодної війни», лауреат Нобелівської премії миру 1990 р. Після утворення СНД, не дочекавшись протестів проти розпаду СРСР, пішов у відставку з посади президента вже не існуючої держави. Створив Міжнародний фонд соціально-економічних і політологічних досліджень (Горбачов-фонд). Дружина – Раїса – теж походила зі змішаної російсько-української родини, філософиня за освітою, кандидатка наук, викладачка. Успішно виконувала представницькі функції «першої леді», ламаючи стереотипи про радянське керівництво.

У баченні Горбачова цілями й напрямками «перебудови» були:

- подолання застійних процесів, створення механізму прискорення соціально-економічного розвитку суспільства;
- розвиток демократії, самоуправління, заохочення ініціативи, зміцнення дисципліни, розширення гласності, критики і самокритики; повага до цінності й гідності особи;
- відмова від командно-адміністративної системи та запровадження економічних важелів управління господарством;
- поєднання досягнень науково-технічної революції з плановою економікою;
- увага до соціальної (створення гідних умов праці, побуту, відпочинку, освіти й медичного обслуговування), духовної та культурної сфер;
- забезпечення соціальної справедливості, підтримка чесною та якісною праці, відхід від зрівнялівки в її оплаті.

«Перебудова» передбачала перетворення радянського суспільства при непорушності комуністичного ладу й збереженні статусу СРСР як світової держави. Головною метою змін Горбачов визнав усунення всього, що перешкоджало руху до «розвинутого соціалізму», насамперед зашкарублої бюрократичної системи. Доволі швидко старі брежневські кадри замінила нова група управлінців. До керівництва країною залучили Олександра Яковлева, Єгора Лігачова, Миколу Рижкова, Бориса Єльцина, Анатолія Лук'янова. Частина нових лідерів походила зі створеної ще Юрієм Андроповим групи, яка готувала економічні реформи. «Архітектори перебудови», як називали горбачовську команду реформаторів, не одразу усвідомили необхідність перебудови національних відносин, адже вважали, що національне питання в СРСР вирішене. Та й загалом, починаючи реформи, ні Горбачов, ні його однодумці не мали завершеного плану дій, як і уявлень, до чого вони можуть призвести, довго залишалися в полоні радянсько-комуністичних ідеологічних догм, намагалися поєднати гасла демократії й соціалізму.

Nota bene!

Сучасні історичні оцінки «перебудови» й постаті М. Горбачова суттєво різняться. На Заході сформувався образ Горбачова як одного з ключових політиків світу ХХ ст., ліберального реформатора, який поклав край «холодній війні» та протистоянню двох систем. Натомість в офіційній ідеології сучасної Російської Федерації Горбачова засуджують за розвал СРСР, порушення геополітичного балансу у світі, що нібито призвело до появи на карті багатьох «гарячих точок», безконтрольного домінування США на світовій арені. В Україні зі здобуттям незалежності постать Горбачова відійшла на другий план, українських політиків і суспільство захопили проблеми національного відродження і державотворення. Загалом же є очевидною вирішальна історична роль Горбачова в демонтажу «залізної завіси» й комуністичних ілюзій. Він розширив для свого часу межі можливого, дав поштовх для революційних реформ.

Сатиричний плакат з періоду «перебудови»

Етапи «перебудови»:

- 1. Березень 1985 – 1986 р.** – проголошення курсу на «перебудову» (передусім на прискорення соціально-економічного й науково-технічного розвитку); підготовка економічної реформи (боротьба за зміцнення виробничої дисципліни й підвищення якості продукції, антиалкогольна кампанія); початки гласності й перші прояви загострення національних відносин;
- 2. 1987 – середина 1988 р.** – старт реформи політичної системи (з полемікою в пресі, формуванням радикальної та консервативної опозиції, демократизацією внутрішньопартійних відносин); перехід до економічної реформи (призвів до фінансових труднощів і дефіциту на споживчому ринку); критичне переосмислення радянської історії; загострення національних відносин (розгортання вірменсько-азербайджанського конфлікту щодо Нагірного Карабаху, наростання відцентрових настроїв у Прибалтиці, вимоги з боку республік економічної самостійності);
- 3. Середина 1988 – середина 1990 р.** – реорганізація політичної влади (розмежування державних і партійних функцій, перехід до президентської форми правління); гальмування економічних реформ і загострення соціальних проблем (зокрема розгортання страйкового руху); відміна цензури, розквіт гласності й свободи слова;

4. **Середина 1990 – 1991 р.** – поляризація суспільства (з одного боку, поширення ліберальних настроїв, а з другого – формування консервативної антипрезидентської опозиції); розвал фінансової системи та економічних зв'язків, стрімке падіння життєвого рівня населення; невдалі спроби укласти новий союзний договір і розпад СРСР.

Чому виникла потреба в «перебудові»? Проаналізуйте наміри реформаторів. Зберіть додаткові відомості до біографії М. Горбачова.

2. Спроби реформування радянської економіки

Реформування економіки мало відбуватися шляхом прискорення соціально-економічного розвитку й науково-технічного прогресу. На початку економічних перетворень Горбачов більше говорив не про модернізацію, а використання «прихованих резервів», до яких відносив максимальне завантаження виробничих потужностей, роботу в кілька змін, зміцнення трудової дисципліни, врахування пропозицій раціоналізаторів. Для контролю за якістю продукції було запроваджено «держприймання». На практиці це призвело лише до розширення бюрократичного апарату, а на якості товарів ніяк не позначилося. Економічну модернізацію мала забезпечити нова інвестиційна і структурна політика. Уряд планував покінчити з практикою незавершених довгобудів і зосередитися на технічному переобладнанні наявних підприємств. Першочерговим завданням було визнано прискорений розвиток машинобудування. На XXVII з'їзді КПРС у 1986 р. лунали обіцянки подвоїти до кінця століття економічний потенціал, у 2,5 рази підвищити продуктивність праці, забезпечити кожну сім'ю квартирою. Планові показники й стрімке подолання технічного відставання від Заходу не виглядали реальними. Провалився й план швидкої комп'ютеризації країни.

Прискорення – спроба модернізації радянської соціально-економічної системи в період «перебудови». Мало наведогінний і захисний характер: передбачало перехід до сучасного індустріального суспільства, «європеїзацію» СРСР шляхом вибіркового запозичення західних технологій та економічних практик без запровадження західних громадянських інститутів.

Для подолання соціально-економічної кризи реформатори сподівалися активізувати суспільство. Аби поліпшити якість робочої сили, у 1985 р. ухвалено постанову ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму. Однак здолати це намагалися єдиним зрозумілим керівництвом способом – командно-адміністративними заборонами. У результаті антиалкогольної кампанії до кінця 1986 р. виробництво спиртних напоїв скоротилося вдвічі (при тому було вирубано виноградники в Криму, Закарпатті, Закавказзі, Молдові). Однак у побуті споживання алкоголю не зменшилося – його виробництво замінило нелегальне самогонваріння. Через різке скорочення продажу спиртних напоїв потерпав бюджет. Подібну спрямованість мала ухвалена в 1986 р. постанова про заходи щодо боротьби з нетрудовими доходами, яка дала підстави для переслідування торговців квітами й городиною. Ці заходи тільки негативно налаштували до «перебудови» населення.

Глибше реформування радянської економіки почалося в 1987 р. Якщо доти зміни не торкалися основ соціалістичного ладу, то тепер визнали, що чимало проблем коріняться саме в ньому. Отож вирішено поєднати соціалізм з ринковою економікою. З ухваленням закону «Про державне під-

приємство (об'єднання)» підприємства отримували деяку економічну самостійність і могли конкурувати між собою. Центральні органи, які досі визначали й контролювали весь обсяг планової продукції, обмежувалися державним замовленням. Продукцію, вироблену понад держзамовлення, підприємства могли реалізувати на вигідних ринкових умовах. Вони могли самостійно визначати кількість робітників, заробітну плату, торгових партнерів, а за трудовими колективами закріплено навіть право вибору адміністрації.

Закон швидко загальмував. Причина була у відсутності ринку товарів, послуг і ресурсів. Через це керівники підприємств боялися йти у «вільне плавання», воліючи домовитися про держзамовлення. Замість оновлення виробництва вони спрямовували вільні кошти на підвищення зарплат. Розбалансованість швидко призвела до товарного дефіциту. І раніше не надто наповнені полиці радянських магазинів тепер цілком спорожніли. За всіма товарами вишикувалися довжелезні черги. Водночас через відсутність механізму банкрутства нерентабельні підприємства продовжували працювати. Чималу проблему становило й те, що громадяни СРСР не мали жодних уявлень про економічну ініціативу й підприємливість, не були готові використовувати можливості, які відкривалися.

Реформатори спробували створити приватний сектор економіки. У 1986 р. ухвалено закон про індивідуальну трудову діяльність. Він легалізував тіньове підприємництво, яке існувало й до «перебудови». Було дозволено займатися будівельними роботами, побутовим ремонтом, репетиторством, перевезеннями, відкривати фотосалони й салони краси тощо. Однак це не могло відбуватися з найманими робітниками (лише за допомогою членів родини) і бути пов'язаним з роботою на державному підприємстві. У 1988 р. ухвалено закон про кооперацію, який започаткував «кооперативну лихоманку». На початку 1991 р. понад 7 млн осіб були зайняті в кооперативному секторі, а мільйон займалися індивідуальною трудовою діяльністю. У селах поряд із колгоспами й радгоспами дозволено діяльність агрокомбінатів, орендних кооперативів і фермерських господарств. Селяни могли брати землю на оренду й розпоряджатися продукцією, однак переходити на нові форми господарювання не поспішали.

В економіці наростала криза. Виробництво сільськогосподарської й промислової продукції падало. На деякі продукти запроваджено нормований розподіл, чого не було з повоєнних років. Зростала недовіра до влади. Улітку 1989 р. в СРСР почалися масові страйки робітників. Аби уникнути соціального вибуху, у 1990 р. розроблено одразу дві програми економічних реформ: урядову створено під керівництвом прем'єр-міністра Миколи Рижкова, а радикальнішу програму «500 днів» – групою економістів на чолі зі Станіславом Шаталіним, Григорієм Явлінським, Андрієм Вавіловим. Обидві програми передбачали перехід до ринкової економіки, визнання приватної власності (зокрема через роздержавлення, але зі збереженням у державній власності базових галузей – паливно-енергетичної, транспортної), лібералізацію цін.

Порожні полиці в магазинах і черги за продуктами в СРСР у період «перебудови»

Створити компромісну програму економічних реформ не вдалося. Наприкінці 1990 р. Рижков пішов у відставку. Уряд його наступника Валентина Павлова провів конфіскаційну грошову реформу (у триденний строк підлягали обміну купюри 50 і 100 рублів), обмежив доступ населення до вкладів в Ощадбанку СРСР і в квітні 1991 р. постановою Кабміну СРСР у кілька разів підняв ціни на основні споживчі товари й послуги. У країні вибухнув багатотисячний шахтарський страйк, який охопив майже 40 % усіх шахт. На ньому вперше лунали політичні вимоги про відставку президента й уряду. Кількість товарів на прилавках швидко зменшувалася, а невдоволення населення зростало. Одночасно приходило й усвідомлення розпаду держави. Символічним провісником змін стало відкриття в Москві на Пушкінській площі ресторану швидкого харчування «Макдональдс». У перший день ресторан обслужив 30 тис. відвідувачів, встановивши рекорд у мережі.

Ex libris

Погляд сучасника

Побуває думка, що розвал Радянського Союзу був наслідком перемоги Америки в «холодній війні». Це грубе спрощення. Я [Родрик Брейтвейт – посол Великої Британії в СРСР у 1988–1992 рр.] вважаю, що Радянський Союз розпався через внутрішні причини, тому що система стала нежиттєздатною. Суперництво з Америкою було важливим чинником, бо воно додавало суттєвий зовнішній тиск до тієї напруги, яку вже генерувала сама система. Однак це не було головною причиною. <...>

Грандіозні й неймовірно дорогі інвестиційні проекти роками, а інколи й десятиріччями залишалися незавершеними. Товари низької якості, які відмовлялися купувати навіть багатостраждальні радянські покупці, накопичувалися на складах. Соціальна сфера не отримувала достатнього фінансування. Сільське господарство шкутильгало від однієї кризи до іншої. Росло приховане безробіття. Передові технології, які розробляли блискучі радянські вчені й технічні спеціалісти, залишалися в кресленнях, тому що не було активного механізму для їхнього впровадження у виробництво. <...>

Варто було від'їхати від Москви всього на кілька кілометрів, щоб побачити, як бідно насправді живе радянський народ. <...>

Навіть партійні чиновники почали втрачати впевненість мірою того, як до них доходили масштаби й характер кризи. <...>

Наприкінці 80-х років за споживанням на душу населення Радянський Союз був на сімдесят сьомому місці у світі. <...> Що б сьогодні в Росії не говорили критики Горбачова, радянська соціально-економічна система прийшла в занепад задовго до того, як він здійснив спробу її полагодити.

Брейтвейт Р. Горбачев и перестройка: Парадоксы ретроспективного взгляда // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ) / сост. В. Кувалдин. Москва, 2005. С. 229–232.

Схарактеризуйте спроби реформування радянської економіки в період «перебудови». Чому ці спроби були невдалими?

3. Суперечливість політики гласності

Поняття «гласність» увійшло в суспільний вжиток у 1987 р. Спочатку гласність, яка стала частиною політики «перебудови», розуміли як можливість відкрито обговорювати важливі соціальні й політичні питання. Проте й тоді залишалися теми, закриті для вільної дискусії. Гласність не дорівнювала свободі слова. Утім вона швидко вийшла за первісно задані межі: її почали розуміти як усунення всіх інформаційних заборон. Идеоло-

гом політики гласності був завідувач відділу пропаганди ЦК КПРС Олександр Яковлев, історик за освітою, який спеціалізувався на історії США, працював послом СРСР у Канаді. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (1988 р.) комісія на чолі з Яковлевим підготувала резолюцію «Про гласність». Урешті-решт у конкретних історичних умовах пізнього СРСР розширення завдяки гласності сфери публічних дискусій поставило під сумнів самі його ідеологічні основи й завершилося розпадом СРСР.

Ex libris

Погляд сучасника

<...> Холодний грудень 1985 року, а для мого душевного світу настала весна. Я ніби помирився із совістю, коли виклав своє особисте бачення характеру й шляхів суспільних перетворень, так як розумів їх тоді. Реформація ще тільки прокліувалася як пташеня з яйця. Влада КПРС ще здавалася непорушною. У преамбулі до тієї записки я, звичайно, писав, що пропоновані заходи приведуть до зміцнення соціалізму й партії, хоча розумів, що радикальні зміни в структурі суспільних відносин набудуть власної логіки розвитку, передбачити яку неможливо, але в будь-якому випадку єдиновладддю партії та сталінському соціалізму місця там не залишиться. <...>

Від минулого брехнею не сховаєшся... Мертві все одно наздоженуть живих і жорстко вимагатимуть морального покаяння. Так, від минулого не сховаєшся, від себе самих – також. Нам не обійтися без нового прочитання багатьох історичних явищ і подій, дуже важких і суперечливих процесів, імена яким – революція, контрреволюція та еволюція, свобода й анархія, влада й насильство, совість і байдужість. <...>

Ми, в Росії, не хочемо зрозуміти й визнати, що моральний борг перед жертвами катівської влади Ульянова (Леніна) і Джугашвілі (Сталіна) болісно важкий, однак вічний. Це *наш борг, кожного з нас*. І не буде прощення ні нам, ні нашим нащадкам за вчинені злочиння, якщо ми не очистимо правдою нашу зранену пам'ять, не відкриємо наші душі для покаяння.

Яковлев А. Сумерки: Изд. 2-е, доп. и перераб. Москва, 2005. С. 12–13, 16–17.

У межах політики гласності відбувалося повернення історичної пам'яті. Насамперед предметом обговорення в засобах масової інформації стали сталінські репресії. Набуло популярності поняття «білі плями в історії», під яким розуміли важливі сюжети, які потрібно було дослідити й розповісти про них. Заговорили про повернення населеним пунктам і вулицям історичних назв. Послаблено заборони на ввезення літератури з-за кордону, відкрито спецфонди в бібліотеках (де зберігали раніше заборонену літературу) і доступ до архівів. На II З'їзді народних депутатів СРСР (1989 р.) на підставі доповіді Яковлева було ухвалено резолюцію, у якій уперше визнано наявність таємних протоколів до пакту Молотова–Ріббентропа та засуджено їхнє підписання.

Велику роль у відновленні історичної пам'яті відігравало видання раніше заборонених творів, зокрема «Доктор Живаго» Бориса Пастернака, «Життя і доля» Василя Гроссмана, «Реквієм» Анни Ахматової, «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина. Центральні редакції очолили особи, які прагнули демократичних перетворень. Газети й журнали (як-от «Огонёк» під орудою

Олександр Яковлев і Віталій Коротич

Владислав Лист'єв зустрічає перший регулярний авіарейс Нью-Йорк – Москва

Віталія Коротича) порушували гострі суспільні й історичні теми, критикували номенклатуру. Їхні наклади стрімко зростали (наприклад, тираж тижневика «Аргументы и факты» сягнув рекордних 30 млн примірників). У 1990 р. набув чинності закон про друк, яким відмінено цензуру. На телебаченні неабияку популярність здобула створена за західними взірцями молодіжна програма «Погляд» («Взгляд»), яка жваво реагувала на актуальні теми. Одного з її ведучих Владислава Лист'єва в 1995 р. було вбито (ця справа досі не розслідувана). З'являлася неформальна преса (самвидав), виникали дискусійні клуби й об'єднання, у яких згодом сформувалася політична опозиція.

Поширення гласності та свободи слова викликало опір консервативно налаштованих комуністів. Свої погляди вони оприлюднили в березні 1988 р. на шпальтах газети Советская Россия. Під статтю «Не могу поступаться принципами» підписалася викладачка Ленінградського технологічного інституту Ніна Андреева. У статті засуджувалася критика соціалізму й неолібералізм, містилися натяки на вплив західної пропаганди, відбілювалася особа Сталіна. Уже тоді вважали, що статтю інспірувала внутрішньопартійна опозиція проти політики «перебудови», згуртована навколо секретаря ЦК КПРС з ідеології Єгора Лігачова. Цей виступ не мав безпосередніх наслідків, однак показав, що є сили, які прагнуть повернути старі часи. Наслідком політики гласності було те, що об'єктом критики стало саме радянське керівництво на чолі з Горбачовим.

Схарактеризуйте політику «гласності» в СРСР. Визначте значення та поясніть суперечливість цієї політики.

4. «Нове мислення» у зовнішній політиці СРСР

Розробка нового зовнішньополітичного курсу була важливою частиною політики «перебудови». Спонукальним мотивом для радянського керівництва було припинення «гонки озброєнь», що мало вивільнити кошти на соціально-економічні перетворення. Сигналом послужили кадрові зміни: замість Андрія Громика, відомого на Заході як «містер Ні», зовнішньополітичне відомство очолив Едуард Шеварднадзе. Важливу роль у формуванні нового зовнішньополітичного курсу відігравав Яковлев. Невдовзі після приходу до влади Горбачов оголосив односторонній мораторій на проведення підземних ядерних випробувань. Головним посилом «нового мислення» було те, що в ядерній війні виграти неможливо.

«Нове мислення» (або «нове політичне мислення») – програма зовнішньополітичної діяльності СРСР періоду «перебудови». Базувалася на тезі про єдність людської цивілізації, пріоритеті загальнолюдських цінностей, ідеї мирного співіснування, ядерного роззброєння, гласності та плюралізму. Термін поширився в 1987 р., з виходом у світ книги М. Горбачова «Нове політичне мислення для нашої країни і для всього світу». Програма передбачала відмову від висновку про розкол сучасного світу на дві протилежні суспільно-політичні системи (соціалістичну й капіталістичну), визнання світу єдиним і взаємозалежним, проголошення універсальним засобом розв'язання міжнародних проблем дотримання балансу інтересів різних держав, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над будь-якими іншими (класовими, національними, релігійними тощо).

Ex libris

Погляд сучасника

Вступивши в ядерний вік, коли енергії атома надали воєнного призначення, людство втратило безсмертя. Були війни, страшні війни. Вони забирали життя мільйонів і мільйонів людей, залишали на місці міст і сіл руїни і попіл, винищували цілі народи з усією їхньою культурою. Але продовження роду людського не ставилося під знак запитання. Нині ж, як вибухне ядерна війна, все живе буде зметено з лиця Землі.

Технічно можливим стало навіть логічно неможливе, а саме багаторазове знищення людства. <...>

Виграти гонку озброєнь, як і саму ядерну війну, не можна. <...> Обстановка в світі може набути такого характеру, коли вона вже не залежатиме від політиків. Вона опиниться в полоні випадковості. <...>

Настав час покінчити з поглядами на зовнішню політику з імперських позицій. Ні Радянському Союзові не вдасться нав'язати комусь своє, ні Сполученим Штатам не вдасться. <...> Отже, залишається одне – рівні відносини. <...>

Ось він, наш світ: складний, але небезнадійний. Ми вважаємо, що все можна вирішувати, але треба переосмислювати кожному свою роль у цьому світі й поводити себе відповідально.

Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. Київ, 1987. С. 140–141.

У реалізації політики «нового мислення» найважливішу роль відігравали радянсько-американські відносини. Протягом шести років перебування при владі Горбачов декілька разів зустрічався з президентами США Рональдом Рейганом і Джорджем Бушем-старшим. Зустрічі з Рейганом відбулися в Женеві (уже в листопаді 1985 р.), Рейк'явіку, Вашингтоні й Москві. Було досягнуто домовленості про припинення встановлення нових ракет середньої дальності в Європі. Урешті-решт під час візиту Рейгана в Москву в червні 1988 р. підписано договір про знищення ракет середньої та меншої дальності. У липні 1991 р. у Москві Буш-старший і Горбачов підписали договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь – СНО-1. Його реалізацію ускладнив розпад СРСР, внаслідок якого правонаступницею ядерного арсеналу стала Російська Федерація, тоді як ядерна зброя знаходилася також на території України, Білорусі та Казахстану. У 1992 р. ці країни підписали Лісабонський протокол до договору СНО-1, яким засвідчили приєднання до договору про нерозповсюдження ядерної зброї, тобто фактично позбулися своїх арсеналів.

Частиною нової зовнішньополітичної доктрини СРСР стало виведення радянських військ з Афганістану. У квітні 1988 р. міністри закордонних

Під час візиту президента США Рональда Рейгана в Москву. 1988 р.

Едуард Шеварднадзе

Виведення радянських військ з Афганістану.
1989 р.

справ Афганістану, Пакистану, СРСР і США підписали документи про врегулювання ситуації в Демократичній Республіці Афганістан. «Обмежений контингент радянських військ» мав залишити афганську територію до 15 лютого 1989 р. Війна в Афганістані увійшла в історію як велика зовнішньополітична авантюра радянського керівництва. Цілі й причини перебування в далекій країні радянські солдати (а більшість із них становили мобілізовані 18-річні хлопчачки) не розуміли. Заяви

радянських пропагандистів про «виконання інтернаціонального обов'язку» (попри мужність багатьох військовослужбовців) навряд чи були переконливі. Через горнило Афганської війни пройшло понад 160 тис. українців, з них 2 378 загинули. Усього ж, за офіційними даними, в Афганістані загинуло 14 597 військовослужбовців Радянської армії. Повернувшись додому, воїни-афганці застали іншу країну, де чулися покинутими й забутими. Утім через чверть століття загострене почуття справедливості привело багатьох з них до участі в Революції гідності та захисті України від російської агресії.

Схарактеризуйте сутність політики «нового мислення». Чому радянсько-американські відносини в період «перебудови» стали ключовими? Як Ви гадаєте, що мав на увазі М. Горбачов, коли стверджував, що «втеча в минуле – не відповідь на виклик майбутнього»?

Ad disputandum

- ✓ Зберіть додаткову інформацію про участь «обмеженого контингенту радянських військ» у війні в Афганістані. Поміркуйте в групах (парах) про цілі радянської інтervenції в Афганістан, а відтак про ставлення в радянському суспільстві до воїнів-афганців. За відправне твердження візьміть цитату з книги білоруської письменниці Світлани Алексієвич «Цинкові хлопчики»: «Настанова замполіта перед поверненням додому: про що можна говорити, про що – ні. Про загиблих не можна, тому що ми велика й сильна армія. Про нестатутні відносини не розповідати, тому що ми велика, сильна й морально здорова армія. Плівки знищити. Ми тут не стріляли, не бомбили, не отруювали, не підривали. Ми – велика, сильна й найкраща армія у світі».

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують початок і розгортання в СРСР політики «перебудови».
2. Поясніть зв'язок між соціально-економічною та суспільно-політичною кризою в СРСР, з одного боку, і курсом на «перебудову», з другого.
3. На підставі наведених у підручнику і додаткових матеріалів співставте результати перетворень із намірами радянського керівництва на початку реформ.

4. Визначте зміст понять «перебудова», «прискорення», «гласність», «нове мислення». Чому ці поняття стали загальноживаними?
5. Поміркуйте, яку роль у політиці «перебудови» відіграло повернення до загальнолюдських цінностей і впровадження демократичних свобод.

§ 28. Лібералізація суспільного та культурного життя. Національні рухи

1. Реабілітація репресованих і звільнення політичних в'язнів

Під впливом демократизації суспільного життя на порядок денний у СРСР повернулося питання про реабілітацію жертв політичних репресій. Спершу її уявляли лише як завершення того, що не зробили в 1960-х роках. У 1988 р. ухвалено постанову політбюро ЦК КПРС про додаткові заходи щодо реабілітації осіб, репресованих у сталінський період. Однак робота затягувалася. Наступного року видано указ президії Верховної Ради СРСР про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв сталінських репресій. Цим указом відмінено всі рішення, які виносили позасудові органи – трійки, колегії, особливі наради. У 1990 р. видано указ президента СРСР про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 1920–1950-х років, яким визнано, що репресії були масовими й несумісними з правовими нормами і загальнолюдськими цінностями. Відповідальність за них покладено на «сталінське керівництво».

У 1989 р. Верховна Рада СРСР схвалила декларацію про визнання незаконними й злочинними насильницьких переселень народів, у 1991 р. ухвалено й відповідний закон. Варварством з боку сталінського режиму названо виселення в роки Другої світової війни балкарців, інгушів, калмиків, караївців, кримських татар, німців, турків-месхетинців, чеченців. Визнано, що насильницькі переселення вплинули на долю корейців, греків, курдів. На історичну батьківщину в Крим почали масово повертатися (здебільшого з Узбекистану) кримські татари. Повернулося близько половини з тих, які могли скористатися цим правом, – 250 тис. У 1986 р. вийшов на свободу (правда, з умовним строком ув'язнення) один із лідерів кримськотатарського руху Мустафа Джемілев. Два роки перед тим суд у Ташкенті засудив його до позбавлення волі в таборах суворого режиму «за складання і поширення документів, що ганьблять радянський державний лад» й «організацію масових заворушень» при спробі поховати батька в Криму. У 1991 р. Джемілева обрано головою Меджлісу – представницького органу, створеного для подолання наслідків депортації та відновлення прав кримських татар.

Усього на середину 1980-х років у місцях позбавлення волі знаходилося близько 2 тис. політв'язнів, засуджених за «антирадянську агітацію та пропаганду». Майже половина засуджених були росіяни, другими за кількістю (21 %) –

Зліва направо: Олена Боннер, Сафінар Джемілева, Мустафа Джемілев, Андрій Сахаров

українці. «Політичні» статті виключили з Кримінального кодексу в 1989 р. За особистого втручання Горбачова в 1986 р. звільнено із заслання в Горькому академіка Андрія Сахарова – правозахисника, лауреата Нобелівської премії миру 1975 р., фізика-ядерника, творця водневої бомби. У засланні він провів сім років за протести проти радянської інтервенції в Афганістан. Після звільнення Сахарова обрано народним депутатом СРСР. Він став також першим головою товариства «Меморіал», створеного в 1989 р. у Москві з метою розбудови громадянського суспільства, відновлення історичної правди, збереження пам'яті про жертви політичних репресій і тоталітарних режимів. Після розпаду СРСР заходи по реабілітації жертв політичних репресій здійснювали в незалежних державах.

Поясніть, яке значення у процесах демократизації в СРСР мали реабілітація жертв політичних репресій, звільнення політичних в'язнів.

2. Спроби реформувати політичну систему СРСР та консолідація консервативних сил. Втрата КПРС монополії на владу. Формування багатопартійності

Зіткнувшись з потужним опором, який чинили реформам партійні консерватори, Горбачов почав шукати підтримку для перетворень у народі. Це відбувалося під гаслом збільшення демократії. У 1988 р. на XIX партійній конференції взамін «побудови комунізму» проголошено курс на розбудову правової держави, що мала спиратися на правові норми й загальнолюдські цінності. Перше, чого прагнули реформатори, були вибори на конкурентній основі, адже в СРСР традиційно всі вибори були безальтернативними. Поряд з консерваторами у верхівці КПРС формувалося радикальне крило, представники якого критикували владу за непослідовність і нерішучість у реформах. Ці діячі гуртувалися навколо першого секретаря Московського міськкому КПРС Бориса Єльцина.

Наприкінці 1988 р. Верховна Рада СРСР ухвалила конституційну реформу. Вищим законодавчим органом країни став З'їзд народних депутатів, який обирали на п'ять років у кількості 2 250 осіб, з них 1 500 – за мажоритарною системою (окремо від союзних, автономних республік, областей і округів) і 750 – від громадських організацій. КПРС отримала 100 мандатів. Позаяк з'їзд був дуже громіздким, його передбачали скликати раз на рік, а постійно діючим органом мала стати обрана з його складу Верховна Рада. Результатом виборів стала поразка 38 перших секретарів обкомів КПРС та низки інших партійних і державних функціонерів. Натомість популярність здобули представники гуманітарної інтелігенції, критики системи, моральні авторитети. Опозиційні настрої проявили великі міста, насамперед Москва й Ленінград (нині Санкт-Петербург). Вибори стали провісником розпаду СРСР – у республіках вони відбувалися під національними гаслами.

Андрій Сахаров перед виступом на ІЗ'їзді народних депутатів СРСР

І З'їзд народних депутатів СРСР розпочав роботу в травні 1989 р. Напередодні його відкриття в Москві відбулася 100-тисячна демонстрація на підтримку демократичних реформ. На з'їзді сформувалася консервативна більшість і опозиційна меншість, згуртована навколо Міжрегіональної депутатської групи. Її співголовами були Борис Єльцин, Юрій Афанасьєв, Гавриїл Попов, Андрій Сахаров і Віктор Пальм. Група вимагала відміни 6-ї статті конституції СРСР, у якій йшлося про «керівну та спрямовуючу роль КПРС», вільні й прямі вибори керівництва країни, передачу суттєвих повноважень місцевим радам. Сахаров наполягав на негайному вирішенні національного питання. Засідання з'їзду відбувалися в умовах гострих зіткнень між консерваторами і реформаторами, після одного з них Сахаров помер від серцевого нападу.

Ex libris

Погляд сучасника

Яким же був головний політичний результат [!] З'їзду [народних депутатів СРСР]? Він не вирішив питання про владу, виявився як за своїм складом, так і за позицією Горбачова до цього не здатним. Тому він не міг також закласти основи кардинального вирішення політико-економічних, соціальних та екологічних проблем. Усе це – справи найближчого майбутнього, життя нас підганяє. Утім З'їзд повністю зруйнував для всіх людей у нашій країні всі ілюзії, якими нас і весь світ заколисували й присипали. Виступи ораторів з усіх куточків країни, не лише «лівих», а й «правих», за 12 днів склалися у свідомості мільйонів людей в ясну й безпошадну картину реального життя в нашому суспільстві – такої картини не могли створити ні особистий досвід кожного з нас, хоч яким трагічним він був, ні зусилля газет, телебачення та інших засобів масової інформації, літератури й кіно за всі роки гласності. Психологічні й політичні наслідки цього величезні й позначатимуться тривалий час. З'їзд відрізав усі дороги назад. Тепер усім зрозуміло, що є тільки шлях уперед або загибель.

Сахаров А. Воспоминания: в 2 т. / ред.-сост. Е. Холмогорова, Ю. Шиханович. Москва, 1996. Т. 2. С. 405.

На зламі 1989–1990 рр. розгорнулася виборча кампанія до республіканських і місцевих органів влади, яка об'єднала опозиційні сили в Міжрегіональній депутатській групі. Під гаслами «Геть КДБ!», «Геть 6-ту статтю» в країні вирували багатотисячні мітинги. Було створено виборчий блок «Демократична Росія» і «Демократична платформа в КПРС». У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів СРСР вилучив 6-ту статтю з конституції. Таким чином було зламано монополію комуністів у системі влади й відкрито дорогу для багатопартійності. Після цього з'їзд обрав Горбачова президентом СРСР (за нього проголосували близько 60 % депутатів). На виборах народних депутатів РРФСР комуністи здобули близько половини голосів. Лідери ж російських демократів Гавриїл Попов і Анатолій Собчак очолили органи представницької влади в Москві й Ленінграді. У 1990 р. відбувся XXVIII з'їзд КПРС, який став для партії останнім. Консерватори створили Компартію РРФСР. Комуністи масово склали партійні квитки. Після того, як з'їзд відхилив пропозицію перетворити КПРС на Партію демократичного соціалізму, про вихід з партії заявив і Борис Єльцин.

Схарактеризуйте спроби реформувати політичну систему СРСР, зокрема боротьбу консервативних і демократичних сил. Прокоментуйте твердження Андрія Сахарова, що І З'їзд народних депутатів СРСР (1989 р.) «відрізав усі дороги назад».

3. Розгортання національних рухів. «Парад суверенітетів» і Новоогарьовський процес

Національні рухи в радянських республіках починалися з підтримки демократичних реформ, вимог економічної самостійності, відродження інтересу до національної історії та культури. Утім доволі швидко вони переходили до політичних вимог і дедалі активніше домагалися державної незалежності. Першими стали на цей шлях Литва, Латвія й Естонія.

Вітаутас Ландсбергіс

Головним історичним поррахунком для них у відносинах з Москвою був пакт Молотова–Ріббентропа. 23 серпня 1987 р. у республіках Балтії відбулися мітинги, які започаткували створення народних рухів за перебудову (згодом слова «за перебудову» з назв було вилучено). Народні рухи були широкими об'єднаннями здебільшого наукової й творчої інтелігенції. Так, ініціативну групу Народного руху Литви («Саюдіс») створено на засіданні в актовому залі Академії наук. До неї увійшли 35 відомих діячів культури, мистецтва, науки, журналістики, половина з них були членами КПРС. Очолив «Саюдіс» музикознавець і публіцист Вітаутас Ландсбергіс.

Представники народних рухів здобували переконливі перемоги на виборах усіх рівнів. 11 березня 1990 р. Верховна Рада Литовської Республіки проголосила відновлення незалежності, 30 березня цей приклад наслідувала Естонія, а 4 травня – Латвія. У республіках сформували делегації для проведення переговорів щодо процедури виходу з СРСР. Переговори вели окремо з керівництвом СРСР і РРФСР. Горбачов не хотів і слухати про незалежність, а Єльцин погодився підписати нові угоди. На тлі цих подій у ніч з 12 на 13 січня 1991 р. якийсь Комітет суспільного порядку спробував перебрати в Литві владу, усунувши законний уряд. Позаяк одночасно радянський спецназ штурмував телевізійну вежу у Вільнюсі, усі розуміли, що наказ виходить від союзних силових відомств. Під час штурму загинуло 13 осіб, були сотні поранених. У республіках Балтії почали готуватися до протистояння з радянськими військами, на вулицях з'явилися барикади. У Ризі, столиці Латвії, при штурмі Міністерства внутрішніх справ загинуло 5 осіб. Однак надалі радянське керівництво утрималося від застосування сили і спробувало переламати ситуацію економічною блокадою. Референдум у Литві в лютому 1991 р. забезпечив підтримку державної незалежності 90 % виборців, референдуми провели також Латвія та Естонія.

Активно діяли народні рухи (фронти) у республіках Закавказзя: у Вірменії на чолі з Левоном Тер-Петросяном і Грузії під орудою Звіада Гамсахурдія. У низці регіонів СРСР спалахнули етнічні конфлікти, з'явилися взаємні територіальні претензії. Так, у Грузії загострилися абхазьке й

Похорон жертв штурму телевежі у Вільнюсі

осетинське питання. 9 квітня 1989 р. військовою силою розігнано масовий мітинг у Тбілісі (загинуло 20 осіб). Ці події посилили антирадянські настрої в Грузії. У Молдові напруга склалася навколо Придністров'я. «Гарячою точкою» стала й Нагірно-Карабаська Автономна Республіка. Ця автономія перебувала у складі Азербайджану, хоча значну частину її населення становили вірмени. Невдоволені азербайджанською владою, вони розгорнули збір підписів за приєднання до Вірменії. Наростання антиазербайджанських настроїв у Вірменії зумовило появу біженців. Частину з них керівництво Азербайджану скерувало до м. Сумгаїт, де й почалися антивірменські мітинги азербайджанців (ймовірно, за участі провокаторів). 27–29 лютого 1988 р. у місті вчинено погроми проти вірмен. Тоді загинуло 28 вірмен і 6 азербайджанців, були поранені. Ці події стали поворотним пунктом конфлікту. Верховна Рада Вірменії проголосила про приєднання Нагірно-Карабаської Автономної Республіки.

Ex libris

Погляд сучасника

Багато десятиліть до створення «Саюдіса» суспільство дозрівало до бажання більш щирого і більш чистого життя, розв'язання проблем, яких влада, система і режим не вирішували. Якась частина людей (і я був серед них) не могла спокійно дивитися на те, що відбувається, вважаючи, що наш обов'язок – хоча б стукатися нагору, доносити до влади інформацію про те, що є така необхідність. Саме так і виник «Саюдіс». <...>

Керівники СРСР чинили як божевільні: оголошували, що Литва – це частина Союзу, і водночас били, мучили нас. Це імперська психологія. Ми муслили це витримати, не нервуватися, не вдаватися до кроків у відповідь. І така політика дала результат. Звичайно, на ситуацію вплинула критика міжнародного співтовариства, міжнародних організацій. Отоді тільки вони зрозуміли, що не зможуть переломити нас. І що треба йти на діалог. Хоча до цього було сказано, що ніколи не буде переговорів із нами. Глибокий реформіст і демократ Михайло Сергійович Горбачов казав тоді: «Я не вестиму переговорів із частиною моєї держави». <...>

Пізніше влада все ж таки пішла на переговори, але насправді нам заговорювали зуби, а самі готували агресію. Спокійно відпустити нас вони не могли. І Кремль не збирався тиснути тільки якимись блокадами, а просто вдарив фізично. Показали кулака і повністю програли. Просто через нерозуміння, що нині інші часи, що є інші цінності та що у світі на події в Литві дивляться не так, як хотілося керівникам СРСР, не відповідно до їхньої філософії. Хоча іноді, можливо, Захід і сприяв, і закривав очі на деякі речі, бо треба було якось співіснувати із СРСР. Але ніхто тоді не зміг би їм сказати: які ви молодці, що пішли з танками давити людей. А керівництво СРСР вважало, що це можливо, і це вкотре – як із Угорщиною, Чехословаччиною, Польщею – зійде з рук.

Зубар М. Вітаутас Ландсбергіс: «У 1990 році наше суспільство дозріло до бажання більш щирого і чистого життя» // Дзеркало тижня (Київ). 2011. Вип. 9. 12–18 березня.

Спалахи насильства не припинялися. На кінець 1988 р. у конфлікт навколо Нагірного Карабаху було втягнуто більшість мешканців Вірменії та Азербайджану. З обох республік йшли потоки біженців. Центральна влада реагувала на конфлікт мляво, а коли спробувала у відповідь на погроми вірмен увести військовий стан у Баку («чорний січень» 1990 р., загинуло понад 130 осіб), це ще більше загострило ситуацію. У грудні 1988 р., коли ситуація й так була вкрай напружена, на північному заході Вірменії стався потужний землетрус – було повністю зруйновано місто Спітак, частково Гюмрі та інші населені пункти; загинуло близько 25 тис. осіб, а півмільйона залишилося без даху над головою. Поряд з аварією на Чорнобильській АЕС цей землетрус став найстрашнішою катастрофою

останніх років існування СРСР. У період «гарячої фази» вірмено-азербайджанського збройного конфлікту за Нагірний Карабах загинуло 30 тис. осіб, а більше мільйона стали вимушеними переселенцями.

У 1989 р. заговорили про укладення нового союзного договору. Формально в конституції СРСР йшлося про право республік залишити союз. Деякий час Горбачов уважав, що для залагодження ситуації досить пояснити людям небезпеку розпаду СРСР. Однак ці наміри виявилися ілюзією. Ускладнювали ситуацію й економічні труднощі, адже чимало місцевих керівників звинувачували центр у викачуванні ресурсів з республік. Важливу роль у «параді суверенітетів» відіграла позиція керівництва Російської Федерації на чолі з Борисом Єльциним. 12 червня 1990 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет РРФСР. На цьому тлі союзне керівництво виглядало як перешкода прогресивних перетворень. 20 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет ухвалено в Узбекистані, 23 червня – у Молдові, 16 липня – в Україні, 27 липня – у Білорусі. Проти нового союзного договору виступило політбюро ЦК КПРС і депутатська група «Союз». Наприкінці 1990 р. Горбачов оточив себе прихильниками консервативного реваншу. Серед них був прем'єр-міністр Валентин Павлов, міністр внутрішніх справ Борис Пуго, міністр оборони Дмитро Язов, голова КДБ Володимир Крючков. Шеварднадзе, міністр закордонних справ, на знак протесту пішов у відставку, відкрито попередивши про «майбутню диктатуру».

17 березня 1991 р. Горбачов, який уважав незаконними референдуми про незалежність у балтійських республіках, організував на більшій частині СРСР референдум про збереження оновленого (як федерації рівноправних суверенних республік) Союзу. Брати в ньому участь відмовилися Латвія, Литва, Естонія, Молдова й Грузія. У результаті 76,5 % учасників голосування висловилося за так бажане Горбачовим збереження СРСР. Найменшою виявилася підтримка союзу в Україні (70,2 %), де найбільше голосів проти було в західних областях. Одночасно в Україні відбувся республіканський референдум щодо схвалення Декларації про державний суверенітет («за» проголосувало 80,3 %), а в трьох галицьких областях – ще й опитування щодо незалежності України («за» проголосувало майже 90 %). Чимало противників СРСР виявилось також у Росії, де на референдум було додатково винесено питання про обрання президента Російської Федерації всенародним голосуванням. У червні на цих виборах перемогу здобув Борис Єльцин, що зміцнило його позиції.

Спираючись на результати референдуму, Горбачов ініціював у квітні 1991 р. переговори про створення «союзу суверенних держав». Вони отримали назву «Новоогарьовський процес» – від назви урядової резиденції під Москвою. 23 квітня 1991 р. представники 9 союзних республік (Росії, України, Білорусі, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменістану) і президент СРСР підписали відповідну декларацію. Наприкінці липня Горбачов оголосив, що переговорний процес в основному завершено. Проектований союз уже не містив згадок ні про радянську владу, ні про соціалізм. Утім підписати договір виявилися готовими тільки Росія, Казахстан і Узбекистан. Усі інші республіки ще вагалися. Урочисте підписання було призначене на 20 серпня 1991 р.

Схарактеризуйте національні рухи на теренах СРСР у період «перебудови». Як Ви гадаєте, чому розпочався «парад суверенітетів»? Якою була реакція на нього радянського керівництва?

Ad disputandum

- ✓ Об'єднавшись у групи (пари), поміркуюте про передумови розпаду СРСР. Зверніть увагу не тільки на економічні (виснаження економіки, волюнтаризм), ідеологічні (анахронічність комуністичної ідеології), управлінські (негативна селекція партійних кадрів, хабарництво і фаворитизм) причини, а й зумовлені ними суспільні настрої. Наведіть приклади, які підтверджують думку історика: «Система, у якій не було чіткого визначення відповідальності, породжувала безвідповідальність. Суспільство було деморалізоване, справді хворе. Невдоволення поєднувалося з цинізмом і апатією» (П'юотр Вандич). З'ясуйте аргументи прихильників і противників збереження СРСР. Як Ви гадаєте, чи була альтернатива «параду суверенітетів»?

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують спроби під час «перебудови» реформувати політичну систему в СРСР.
2. Покажіть на карті «гарячі точки», що виникли на території СРСР на зламі 1980–1990-х років. Поміркуюте, чому вони виникли саме в період «перебудови».
3. Поясніть зміст поняття «парад суверенітетів». Зберіть додаткову інформацію про спроби створити на місці СРСР оновлений «союз суверенних держав».
4. Проаналізуйте погляди на майбутнє СРСР з точок зору: всесоюзного керівництва (прихильників «перебудови» й консервативної опозиції), республіканських політиків і громадських діячів (комуністів і учасників народних рухів), звичайних громадян, зарубіжних лідерів.
5. Визначте способи, якими М. Горбачов намагався запобігти розпаду СРСР. Як Ви гадаєте, чому президент прагнув утриматися від застосування збройної сили?

§ 29. Українське суспільство в період «перебудови».

Повсякденне життя

1. Чорнобильська катастрофа

В Україні наслідки «перебудови» відчували не відразу. Компартійно-радянське керівництво республіки на чолі з Володимиром Щербицьким не поспішало реагувати на нові віяння з центру, уважало їх тимчасовими. Утім процеси трансформації українського суспільства в період «перебудови» були значними. Опозиційні настрої та прагнення до незалежності захопили велику частину громадян. В один струмись зійшлася свідомо діяльність українських дисидентів і правозахисників, значна частина з яких повернулася з ув'язнень, української творчої інтелігенції, яка пам'ятала шістдесятництво, а також приклад інших республік, який став наснагою. Тоді державницький потенціал українського суспільства суттєво зріс.

Значний відбиток на події в Україні періоду «перебудови» наклала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. За день до того тут зупинили один з енергоблоків для технічного обслуговування. Роботи продовжували, відключивши системи захисту. Причиною катастрофи вважають стрибок напруги в мережі. У результаті перегріву реактора сталися два хімічні вибухи й почалася пожежа. Було зруйновано обшивку реактора, а

через відсутність захисної оболонки понад 60 т радіоактивних речовин піднялися в повітря. Пожежа тривала десять днів й одразу забрала життя 31 людини. Пожежники, які першими прибули на місце катастрофи, не мали відповідних протигазів і не були попереджені про підвищений радіоактивний фон. Саме вони захистили всіх від водневого вибуху.

Ex libris

Погляд історика

В Україні партійне керівництво на словах однозначно підтримувало ініціативи й дії московського керівництва, а насправді робило все, щоб гальмувати і блокувати перебудовчі зміни в Україні. Партійно-державна номенклатура тримала під жорстким контролем ситуацію в республіці. Володимир Щербицький залишався ортодоксальним комуністом, консерватором і перетворився на одного з опонентів Михайла Горбачова. <...> У роки правління Володимира Щербицького <...> активізувалася політика русифікації й денаціоналізації України. Тож не дарма преса називала Україну в роки перебудови «заповідником застою». Однак відносна економічна стабільність, певна пасивність широких народних мас мали лише видимий характер. Процеси, які розгорталися в республіці, мали більш глибинний характер, ніж у центрі. Антиукраїнська політика Кремля викликала наростаючий спротив української національно свідомої інтелігенції та пересічних громадян.

Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. С. 82.

Аварія обернулася трагедією. До гасіння пожежі на Чорнобильській АЕС залучили 240 тис. осіб. Усі вони отримали високі дози радіації. Загалом було близько 600 тис. ліквідаторів аварії. Точну кількість жертв визначити неможливо, оскільки підвищені дози радіації мають довгостроковий вплив на організм людини. Після аварії з 30-кілометрової зони було відселено понад 100 тис. осіб, а з суміжних територій – близько 250 тис. Усі вони залишали рідні домівки назавжди: відмовилися виїхати лише поодинокі особи. Значних збитків було завдано докільку. Від опромінення сосновий ліс неподалік р. Прип'ять одразу став рудим.

Nota bene!

Будівництво Чорнобильської АЕС розпочалося в 1970 р., перший блок запущено в 1977 р. Четвертий реактор, який зазнав аварії, введено в дію в 1983 р. Під час розслідування причин аварії виявлено серйозні проблеми в конструкції реактора. На це вказав звіт Міжнародного агентства з атомної енергії МАГАТЕ. Де-

Аварія на Чорнобильській АЕС

фекти конструкції були пов'язані з поспіхом при спорудженні, використанням неякісних матеріалів. До аварії неполадки неодноразово виявляли, однак належної реакції на це не було. Міжнародні експерти також відзначали, що персонал ЧАЕС не був достатньо поінформованим про рівень загрози та порядок дій у випадку небезпеки. Чорнобильська катастрофа показала справжнє ставлення не лише радянської влади, а й московського центру до України й українців.

Радянське керівництво намагалося приховати від світу цю катастрофу. Однак уже наступного дня підвищені дози радіації зафіксували в низці європейських країн. Значну дозу радіації через напрям вітру отримала

Білорусь. Радіоактивна хмара зачепила навіть схід США. Перше офіційне повідомлення про аварію з'явилося лише 28 квітня під тиском міжнародної спільноти, але в ньому не йшлося про масштаби трагедії. Не відразу почали й евакуацію населення з небезпечної зони. Люди не були проінформовані, вважали, що виїзд тимчасовий, тому залишали особисті речі. 1 травня в Україні пройшли традиційні масові демонстрації. Тим часом радіоактивний фон у Києві суттєво перевищував норму. Від міжнародної допомоги радянське керівництво відмовилося.

Ex libris

Погляди сучасників

Висадили мене коло Чорнобильського автовокзалу і треба було, ну з півкілометра мабуть, йти в частину. Ну так, якось не по собі було, звісно. <...> По Чорнобилу машини їздять, люди ходять, посміхаються. Ідальні працюють там, проходив повз. <...> Ось це дивувало – цей спокій. У такій ситуації, коли стоїш на даху, поряд ходить дозиметрист і каже: «Відійдіть звідси, тут 600 рентген» (Андрій Чернуха, ліквідатор аварії на ЧАЕС, пожежник).

То не можна було пояснити тій дитині, чому на вулицю виходити не можна. Ми їм говорили, що там радіація, а вони дивились у віконечко і говорили: «Немає там ніякої радіації! Там сонце світить так, як і світило, трава нормальна, все». <...> Це був такий ворог, якого ми не бачили. <...> У нас забрали дитинство у наших дітей. Тому що вони були обмежені. Яблука в нас, як знаєте, так, аж вродили в 1986-му році, і ми ходили, дивилися на них, як в музей, тому що їсти їх не можна було, бо там радіація (Тетяна Майоренко, переселенка з зони відчуження).

Згадав, як мене вразив скрип. Я приїхав, ми зупинилися, щоб замірити радіацію, і як заскрипіли дитячі качелі, такий... у тиші такий скрип, я повернувся і побачив, що качелі хитаються, а дітей немає, площадка порожня... Ми ж як звикли, як побачимо дитячу площадку, там малюки лазять, кричать, пишцять, мами їх смикають, а тут тиша і тільки, от, крутиться карусель, хитаються качелі, і скрип такий: скрип-скрип-скрип (Віктор Бистріченко, ліквідатор аварії на ЧАЕС, інженер-механік).

Архів усних історій. Чорнобильська історична майстерня.

URL: <http://1986.org.ua/uk/archive/memories>

З'ясуйте причини аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Проаналізуйте вплив Чорнобильської катастрофи на суспільно-політичну атмосферу в Україні та наслідки для довкілля.

2. Активізація громадських ініціатив в українському суспільстві. «Декларація принципів» Української Гельсінської спілки. Народний рух України

Пожвавлення громадського життя, свобода слова зумовили самоорганізацію українського суспільства. З ув'язнення вийшли дисиденти В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, з еміграції повернувся один із засновників Української Гельсінської групи Микола Руденко. В Україні виникли політичні клуби, просвітницькі організації. У 1987 р. у Києві засновано Український культурологічний клуб, а у Львові почало діяти культурологічне Товариство Лева. У 1989 р. засновано Товариство української мови імені Тараса Шевченка (голова Дмитро Павличко), Всеукраїнську правозахисну організацію «Меморіал» (з 1991 р. – імені Василя Стуса), з ініціативи якої в 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Пожвавилися

гуманітарні дослідження. У 1989 р. в Італії засновано Міжнародну асоціацію українців. Того ж року у Львові відновило діяльність Наукове товариство імені Шевченка. Осередком національно-культурного руху стала Спілка письменників України на чолі з Юрієм Мушкетиком.

Personalia

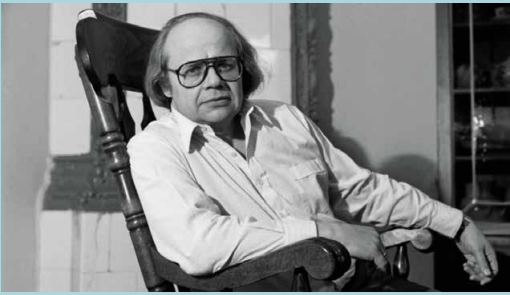
В'ячеслав Чорновіл (1937–1999) – політик, публіцист, діяч руху опору радянському тоталітарному режиму, лідер українського національно-демократичного табору на зламі 1980–1990-х років, Герой України (посмертно). Народився в с. Єрки Катеринопільського р-ну Черкаської (тоді Київської) обл. у сім'ї вчителів. Випускник факультету журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Один з організаторів руху шістдесятників. Автор збірки матеріалів про арештованих у 1965 р. шістдесятників «Лихо з розуму». У 1970 р. у Львові почав видавати нелегальний журнал «Український вісник». Член Української Гельсінської групи. Декілька разів відбував ув'язнення за «політичними» статтями. Співзасновник і голова (з 1992 р.) Народного руху України. З 1990 р. – депутат Верховної Ради України, у 1990–1992 рр. – голова Львівської обласної ради. У 1991 р. став другим на президентських виборах (23 % голосів). Ініціатор багатьох державотворчих рішень, захоплював сучасників невичерпною енергією. Трагічно загинув у автокатастрофі за нез'ясованих обставин.

*В'ячеслав Чорновіл
з дружиною Атеною Пашко*

У грудні 1987 р. колишні політв'язні відновили Українську Гельсінську групу, а в липні наступного року на мітингу у Львові заявили про її перетворення на **Українську Гельсінську спілку** (УГС, голова Левко Лук'яненко). Програмний документ спілки – «Декларація принципів» – визнавав право української нації на самовизначення, державний статус української мови, передачу владних повноважень демократично обраним радам, створення українських військових формувань, звільнення політв'язнів, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков. УГС спершу виступала за перетворення СРСР на конфедеративних засадах, а невдовзі стала на позиції державної самостійності України. На базі УГС в 1990 р. виникла Українська республіканська партія – перша партія, зареєстрована Міністерством юстиції, що позначило початок багатопартійності в Україні. Важливими формами самоорганізації українського суспільства були масові мітинги, на яких усе частіше поряд лунали гасла демократизації й національного визволення, учасники використовували національну символіку. На Байковому кладовищі в Києві перепоховано Василя Стуса, Олексу Тихого, Юрія Литвина.

Восени 1988 р. серед українських письменників виникла ініціативна група сприяння перебудові, яку очолив Іван Драч. Трохи згодом було оприлюднено проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ). Відбулася зустріч письменників з Горбачовим. НРУ формувався як широке об'єднання, у якому знаходили місце як комуністи-реформатори, так і націоналісти. Установчий з'їзд **Народного руху України за перебудову**, який ухвалив програму і статут організації, відбувся **8–10 вересня 1989 р.** На цей час НРУ об'єднував уже близько 280 тис. осіб і ставив метою відновлення парламентським шляхом державної незалежності України, побудову демократичного й гуманного суспільства, усебічний

Іван Драч

«Живий ланцюг» Київ–Львів 22 січня 1990 р. на вул. Личаківській у Львові

розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп. Головою НРУ обрано Драча. Важливою масовою акцією Руху став «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 22 січня 1990 р. на відзначення української соборності.

Ex libris

Погляд сучасника

Рух виник як масова політична організація, яка своєю суттю протистоїть імперській ідеології, що є сьогодні на озброєнні КПРС як імперської партії, яка впродовж усієї своєї історії виражала інтереси імперії. <...>

Мабуть, передовсім, сила Руху в тому, що Рух має бути тим, хто збирає під своє крило різноманітних людей. <...>

Тобто, це такі дивовижні ситуації, коли ми маємо Рух з таким безробітним Корніяченком і Рух, який представляє голова філософського товариства Мирослав Попович, Рух, який представляє академік Юхновський, і Рух, який представляє ота сивенька бабуся, яка приїздить з прапором до Києва. <...> І єдине тільки, що і Рух, і різні партії, як і в лоні Руху, так і поза Рухом, хай вже будуть мати єдину мету – це незалежність України. В цьому є велика правда і велика сила Руху.

Драч І. Політика: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. Київ, 1997. С. 225–226.

КПУ втрачала політичну монополію. Восени 1989 р., після відставки Щербицького, першим секретарем ЦК КПУ було обрано Володимира Івашка. Пленум ЦК КПУ ухвалив постанову про економічний і політичний суверенітет України, а Верховна Рада УРСР – закон про мови. Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. (був чинним аж до 2012 р.) декларував українську мову як один з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Визнаючи українську мову державною в УРСР, закон гарантував необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці, передусім російської. Протидія Рухові не припинялася. Навесні 1990 р. ряд лідерів Руху вийшли з КПРС. У жовтні 1990 р. у Києві відбулися II Всеукраїнські збори НРУ, які засвідчили його перехід в опозицію до Компартії. Слова «за перебудову» було вилучено з назви, натомість висунуто гасло «Від Народного руху за перебудову до Народного руху за відродження суверенності України».

Схарактеризуйте обставини створення, програмні засади й діяльність Української Гельсінської спілки та Народного руху України.

3. Перші альтернативні вибори (1990 р.). Декларація про державний суверенітет України. Революція на граніті

Новий етап державотворення в Україні розпочався після виборів до Верховної Ради УРСР у 1990 р. Ухвалений роком раніше республіканський закон про вибори був демократичнішим від союзного, зокрема не передбачав обрання депутатів від громадських організацій. Вибори відбувалися на альтернативній основі. Опозиційні сили об'єдналися в Демократичний блок. За результатами виборів утворилася комуністична парламентська більшість – «група 239». Опозиційно налаштовані депутати (обрані переважно у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській областях) створили «Народну раду», яку очолив академік фізик Ігор Юхновський. Головою Верховної Ради УРСР обрано представника партійної номенклатури Володимира Івашка, однак через місяць він склав повноваження і перейшов на роботу в Москву. Його замінив Леонід Кравчук.

На хвилі «параду суверенітетів» Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Керуючись прагненням створити демократичне суспільство, збудувати правову державу, а також покликаючись на право української нації на самовизначення, Декларація проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Найбільший акцент було зроблено на економічній самостійності (із захистом усіх форм власності), екологічній безпеці, культурному розвитку, зовнішній і внутрішній безпеці, суб'єктності в міжнародних відносинах. Йшлося про перевагу загальнолюдських цінностей над класовими. Україна декларувала намір стати нейтральною і неядерною державою. Заключенням у Декларації було положення про укладення на її основі нового союзного договору. Таким чином, ухвалення Декларації стало лише кроком у напрямі до державної незалежності України.

Україною прокотилася хвиля протестів проти союзного договору. Восени 1990 р. «Народна рада» звинуватила уряд у недотриманні положень Декларації про державний суверенітет України, вимагала відставки Кравчука і прем'єр-міністра Віталія Масола, розпуску КПУ. На підтримку цих вимог виступили студенти, які 2–17 жовтня 1990 р. організували в Києві

на площі Жовтневої революції (тепер майдан Незалежності) акцію громадської непокори – **Революцію на граніті**. 157 студентів взяли участь у голодуванні. Лідерами акції були Олесь Доній, Маркіян Іващишин і Олег Барков. Студенти виступали проти укладення нового союзного договору, вимагали проходити військову службу на території України, націоналізувати майно компартії тощо. На підтримку Революції на граніті застрайкували студенти Києва, Львова, Луганська. Акція завершилася ухваленням Верхо-

Учасники Революції на граніті

вною Радою УРСР постанови, яка гарантувала поетапний розгляд і задоволення вимог студентів. Масол пішов у відставку. Революція на граніті, яка мала небагато аналогів у світовій історії, відіграла важливу психологічну роль, показавши політикам і суспільству потенціал і настрої молоді.

Ex libris

Погляд сучасника

Михайло Свистович, 1968 р. н., громадський діяч

По суті, влада упустила той момент, коли нас можна було розігнати з меншими втратами. Вони хотіли нас зламати й перемогти, щоб народ зневірився, але не думали, що ми такі затяті, вважали, що це жарти.

Там було багато нервів, бо перед тим в Китаї танками подавили голодування студентів на площі Тяньаньмін. До нас приходили КГБісти і казали, що довго терпіти не будуть і подавлять так само танками.

Навіть намагалися нацькувати афганців, які мітингували за свої права (їм обіцяли виконати їхні вимоги, якщо вони нас розженуть, але врешті-решт вони до нас приєднались, бо серед нас теж були афганці). Тому ми постійно очікували, що буде якийсь напад. <...>

Голодування пришвидшило розпад КПРС і комсомолу, люди почали масово виходити з партії, письменник Олесь Гончар показово спалив свій партквиток на Майдані. Він був певним моральним авторитетом, його вивчали у школі. І цей вчинок досить суттєво підлив масла у вогонь.

Нас звинувачували в цинізмі. І це була правда. Голодування – це був не емоційний, а досить таки цинічний крок з нашого боку по відношенню до всіх: до народу, друзів, ворогів.

У нас був холодний розрахунок, а голодуванню передувала двомісячна підготовка до акції. Ми знали, що нас будуть шкодувати. Ми знали, що на нас не зможуть звернути увагу: діти ж голодують! І що це приверне на нашу сторону тих, хто не переймався нашими ідеями.

Так, нас можна назвати циніками. Циніками, які готові були загинути за ідею.

Зінченко О. Революція на граніті: Нас можна назвати циніками, які готові загинути за ідею // Українська правда – Історична правда. 2015. 2 жовтня.

URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/2/148579>

За висловом В'ячеслава Чорновола, «без “Червоної рuti” не було б студентського голодування, а без студентського голодування не було б незалежності України». Чи згодні Ви з таким твердженням? Відповідь аргументуйте.

4. Національно-культурне та повсякденне життя

Українське суспільство відчувало ті ж прояви соціально-економічної кризи, що й мешканці всього пострадянського простору. В умовах дефіциту товарів багатьом доводилося шукати так званий блат – неформальні зв'язки, які забезпечували певні переваги, або ж давати хабарі. За таких умов ставлення до праці на державних підприємствах було відповідним, натомість у створюваному приватному секторі працівники часто були цілком незахищеними. Гострою залишалася проблема житла. У 1991 р. понад 2,5 млн сімей в Україні потребували житла. Розширилися можливості виїзду жителів України за кордон, передусім у Польщу, Югославію, Угорщину, Румунію, Туреччину. Метою цих виїздів здебільшого були продаж і купівля товарів. З'явилися великі промислові ринки з імпортними товарами, на яких знаходили роботу колишні вчителі, інженери, медики, сім'ї яких не могли вижити в нових економічних умовах. Іншою сторо-

ною цього процесу стало знецінення освітнього й кваліфікаційного рівня, адже він уже не забезпечував людині гідного життя. Зростав рівень злочинності (найвищих значень він сягнув у 1995 р.).

Глибока економічна криза викликала не тільки гострий спалах соціального невдоволення, а й перегляд традиційних ролей у сім'ях. Люди масово втрачали роботу й засоби до існування. Особливо дошкульно це відчували чоловіки, які не могли утримувати родини. Нерідко це ставало причиною важких переживань, апатії й бездіяльності. У таких умовах масовими були рішення про виїзд когось із членів родини на заробітки за кордон. Потоки українських трудових мігрантів прямували до різних європейських країн – Іспанії, Італії, Португалії, Греції, Німеччини, Польщі. Точну кількість трудових мігрантів встановити складно, однак йдеться про мільйони. Трудова міграція спричинила нове явище – дистантні сім'ї (оформлені юридично, але чоловік і дружина проживали окремо, у різних містах, а іноді – у різних країнах), у яких діти змалку залишалися без опіки когось із батьків. Соціальні наслідки цього явища ще попереду.

Стрімкі зміни, які відбувалися під впливом демократичних перетворень у період «перебудови», визначали й ідеологічні орієнтири українців, зокрема зумовили посилення ваги в повсякденному житті національних цінностей. Національне питання швидко виокремилася з комплексу інших суспільних проблем. На етапі розпаду СРСР воно стало символом демократії, прогресивних змін. Здобуття державної незалежності уявляли як ідеал, досягнення якого мало вирішити багато проблем. У підходах населення України до національного питання вже в час «перебудови» простежувалися певні регіональні відмінності, які впливали з історичного досвіду регіонів, ступеня їхнього зросійщення та особливостей соціальної структури й занять мешканців. Велику вагу національному надавали мешканці Західної України. Тут відбувалися масові акції (зокрема віча, молебні) під національними гаслами й знаменами, національний підтекст мало й відродження Української греко-католицької церкви, швидко відновлено пам'ять про український національно-визвольний рух середини ХХ ст., зокрема боротьбу Української повстанської армії.

Nota bene! У західних областях України рівень суспільної згоди навколо національних цінностей був високий, а рух масовий. 14 березня 1990 р. у містечку Стрий на Львівщині вперше на території тодішньої УРСР офіційно (над будівлею міської ради) було встановлено синьо-жовтий прапор. Водночас суспільну активність східних регіонів визначали шахтарські страйки з соціально-економічними вимогами, які ситуативно набували політичних смислів. Настрої ж центральної України проявилися пізніше, коли карти голосувань на виборах показали, що мешканці центральних і західних областей голосують подібно, тоді як на Сході й Півдні надають перевагу кандидатам з репутацією проросійських. Ще іншою була ситуація в Криму, який у 1991 р. отримав автономію у складі УРСР. Радянське керівництво наголошувало на територіальному характері автономії й до останнього чинило перепони кримським татарам, які поверталися на рідні терени. Регіональні розбіжності в Україні використовували прихильники Горбачова в намаганнях врятувати СРСР від розпаду. Яковлев переконував президента США Буша-старшого, що потенціал України є тільки гіпотетичним, мовляв, російськомовне населення Сходу й Півдня не погодиться розірвати з Росією.

Попри соціально-економічні труднощі, демократизація політичного устрою відкрила можливості для національно-культурного відродження. Позбавляючись ідеологічно-цензурних обмежень, українські письменники, науковці (зокрема історики), художники, музиканти, театральні діячі

дедалі наполегливіше ставили питання про розширення сфери вжитку української мови та збереження національної культурної спадщини. Під тиском національно-демократичних сил Верховна Рада УРСР в 1989 р. ухвалила закон про мови в Україні (українську визнано офіційною державною мовою в республіці), у 1989–1990 рр. відновили легальну діяльність репресовані церкви – Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква. У 1990 р. в Україні вперше за сімдесят років на державному рівні святкували Різдво Христове. Одночасно відбувалося оновлення культурної сфери. Особливу популярність здобув літературний гурт «Бу-Ба-Бу», створений у Львові в 1985 р. поетами Юрієм Андруховичем, Віктором Неборакком та Олександром Ірванцем. У 1989 р. у Чернівцях відбувся рок-фестиваль «Червона рута». Урешті-решт отримав визнання в Україні художник Іван Марчук, якого тривалий час не приймали до Спілки художників України через мистецький стиль, що не вписувався в шаблони соцреалізму.

Тарас Петриненко виступає на відкритті фестивалю «Червона рута» в Чернівцях 17 вересня 1989 р.

Як вплинула суспільно-політична та соціально-економічна криза 1980-х років на повсякденне життя мешканців України? Розпитайте рідних і знайомих про проблеми, з якими стикалися люди в той час (зокрема у сфері зайнятості, освіти, медицини, безпеки).

Ad disputandum

- ✓ У межах реалізованого в середині 1990-х років проекту «Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України, 1988–1991» (<http://oralhistory.org.ua>) було записано кілька десятків інтерв'ю з відомими особистостями, які брали участь або були свідками розпаду СРСР. Пригадайте основні вимоги українського руху опору радянському тоталітарному режиму 1960-х – початку 1980-х років. Об'єднавшись у групи (пари), поміркуйте про вплив діячів цього руху на суспільний клімат в Україні в період «перебудови». За відповідну точку візьміть твердження В'ячеслава Чорновола: «Я не вірив горбачовській перебудові <...> Ми з 60-х років уже знали більше, ніж вони офіційно сказали у 80-ті роки. Просто ми вважали, що добре, що є така політика, бо вона розхитувала імперію і розхитувала комуністичну ідеологію, але намагання побудувати щось там на піску, на базі тої самої ідеології, лібералізуючи її, що намагався зробити Горбачов, було безперспективне, і ми це прекрасно розуміли, але ми підтримували це тому, що воно працювало на нас».

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують становище України в період «перебудови».
2. Проаналізуйте (з використанням карти) екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи. Зберіть додаткову інформацію про «зону відчуження».

3. Прочитайте текст Декларації про державний суверенітет Української РСР (див. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>). Поміркуйте, які її положення реалізовано повністю, а які ще потребують зусиль.
4. Визначте зміст поняття «Революція на граніті». Як Ви гадаєте, чи є підстави ці події називати революцією? Відповідь обґрунтуйте.
5. Спробуйте визначити цінності, які стали важливими для українського суспільства в результаті «перебудови».

§ 30. «Осінь народів»: революції в Центрально-Східній Європі

1. Польща: «Солідарність» і «Круглий стіл»

Після запровадження в Польщі в грудні 1981 р. воєнного стану, заборони «Солідарності» й арешту її лідерів Адама Міхніка, Яцека Куроня, Леха Валенси, польське суспільство не припинило опір режиму. Виступи проти влади часто були спонтанні: молодь уночі залишала антиурядові написи в громадських місцях і на будівлях, багато людей носили символіку, яка виказувала причетність до «Солідарності» (символом перемоги була латинська літера «V»). Мало хто приховував зневагу до ініціаторів воєнного стану та їхніх московських покровителів. Члени правлячої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) масово здавали партійні квитки, натомість організаційна мережа «Солідарності» відновлювалася. У 1982 р. «Солідарність» оголосила програмну декларацію «Підпільне суспільство». Розпочато творення структур, які протистояли державному апарату. Основною формою боротьби залишалися страйки. Незважаючи на протидію влади, «паралельне суспільство» розвивалося, обростаючи підпільними університетами, театрами, відеотеками, засобами масової інформації. Невдовзі кількість нелегальної преси сягнула 1300 назв.

Важливу роль у стабілізації ситуації в Польщі відіграв єпископат Римокатолицької церкви. Саме від нього йшли імпульси до діалогу між владою і народом. У підсумку це послабило воєнний стан, і в 1983 р. його було скасовано. Пильно стежив за ситуацією на батьківщині Іван Павло II. Ще на початку воєнного стану він закликав Ярузельського «припинити будь-які дії, які ведуть до пролиття польської крові», бо «та кров не може далі обтяжувати сумління й плямувати руки земляків». У 1983 і 1987 рр. Іван Павло II відвідав Польщу з пастирськими візитами. Щоразу вони перетворювалися на грандіозні маніфестації, де йшлося про повагу людської гідності, свободи, демократичних цінностей, моральності. Про такі ж важливі для суспільства й людини речі говорили на проповідях римо-католицькі священники, до яких приходили тисячі людей. У 1984 р. за наказом Міністерства внутрішніх справ викрали й закатували священника костелу Святого Станіслава Костки у Варшаві, капелана «Солідарності» Єжи Попелушка. Його тіло знайшли у Віслі, а невдовзі стали відомі імена вбивць. Це вразило багатьох поляків і ще більше згуртувало проти влади.

Соціально-економічна ситуація в країні погіршувалася. Лідери США та країн Європейського Союзу засудили запровадження воєнного стану та ввели економічні санкції проти ПНР і СРСР. Розраховувати можна було лише на допомогу країн Варшавського договору, але їхні ресурси були скромними. Після скасування воєнного стану польський уряд намагався поліпшити економічну ситуацію через надання підприємствам господар-

ської самостійності. Проте реформи буксували. Важким тягарем для польської економіки був зовнішній борг, який у 1987 р. становив понад 39 млрд доларів і 6,5 млрд рублів. Після вбивства Попелушка Ярузельський відправив у відставку особливо ревних прихильників командно-адміністративної системи й наблизив лібералів і реформаторів. Під впливом «перебудови» в СРСР у 1986 р. у Польщі амністували політичних в'язнів.

У 1988 р. Польщу охопили масові страйки. Люди протестували проти чергового підвищення цін на продукти й комунальні послуги. У ПОРП тривали дискусії, однак гору брало крило, налаштоване на порозуміння з опозицією, лідером якої був Лех Валенса. Від 5 лютого до 6 квітня 1989 р. у Варшаві проходили засідання «Круглого столу», який об'єднав правлячу коаліцію (27 осіб), «Солідарність» (25 осіб), представників церкви (5 осіб), а також кілька сотень експертів з різних питань. Підсумкові документи нарад засвідчили порозуміння сторін щодо поступового мирного демонтажу тоталітарного ладу й запровадження демократії. Згідно з досягнутими домовленостями було внесено зміни у виборче законодавство, що відкрило шлях до виборів на підставі конкуренції й політичного плюралізму. «Солідарність» стала легальною політичною силою.

Папа Римський Іван Павло II з Войцехом Ярузельським під час візиту до Польщі. 1987 р.

Nota bene! Стіл, за яким відбувалися засідання «Круглого столу», терміново виготовили восени 1988 р. спеціально для політичних нарад. Зараз він знаходиться в президентському палаці у Варшаві як музейний експонат. За ним відбуваються заняття з історії для учнів варшавських шкіл.

Засідання «Круглого столу» у Варшаві. 1988 р.

Про рівень представництва політиків і громадських діячів на «Круглому столі» свідчить те, що його учасниками були три наступні президенти Республіки Польщі (Лех Валенса, Александр Квасневський, Лех Качинський), п'ять прем'єрів, чотири віце-прем'єри, шість маршалків і віце-маршалків сейму та сенату, понад 75 міністрів і віце-міністрів, близько 100 депутатів. Одним із важливих наслідків домовленостей на «Круглому столі» стало заснування опозиційної «Газети виборчої» (пол. *Gazeta Wyborcza*), яка перетворилася на один із найвпливовіших польських часописів, що містить аналітичні матеріали й жваво відгукується на ключові події у світі, у тому числі в Україні.

Парламентські вибори 1989 р. принесли тріумф опозиції, яка здобула 35 % (максимально можливу кількість) мандатів у сеймі й 99 зі 100 місць у сенаті. Прем'єром став представник опозиції Тадеуш Мазовецький. Невдовзі остаточно ліквідовано ПОРП. На президентських виборах напри-

кінці 1990 р. перемогу здобув Лех Валенса. Республіка Польща (а так знову почали називати країну) стала на шлях демократичних і ринкових реформ. Перехід до економічної лібералізації був стрімким – застосовано так звану шокову терапію, згідно з планом економічних реформ Лешека Бальцеровича. Реформи були успішними й забезпечили країні економічне зростання. У 1999 р. Польща стала членом НАТО, а в 2004 р. – членом Європейського Союзу. Досвід польського «Круглого столу» як прикладу суспільного діалогу, що забезпечив мирний перехід до значущих перетворень у суспільно-політичному житті, використали в інших країнах Центрально-Східної Європи. Уважають, що саме він започаткував «Осінь народів» у цьому регіоні.

«Осінь народів» – процес повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, кульмінація якого припала на осінь 1989 р. Вживається за аналогією з «Весною народів» – революційними подіями в Європі 1848–1849 рр. У більшості колишніх соціалістичних країн зміна влади відбулася мирним шляхом (крім Румунії, де комуністичний режим повалено збройним повстанням, і Югославії, де розпад вилився в тривалу війну).

Схарактеризуйте соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в Польщі в 1980-х роках. Як Ви гадаєте, чому в Польщі став можливим «Круглий стіл» між владою та опозицією, а відтак швидкий демонтаж комуністичного устрою?

2. Чехословаччина: «Оксамитова революція». Югославія: розпад і громадянська війна

Після придушення радянськими танками «Празької весни» (1968 р.) у країні настав період так званої нормалізації, суть якого полягала в згортанні економічних реформ, усуненні від будь-яких впливів інакомислячих, тиску на опозицію. Чимало людей тоді втратили роботу, письменники – можливості публікувати твори, професори – викладати. Понад 100 тис. осіб емігрували. «Чистки» торкнулися й Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), офіцерського армійського корпусу. Усі владні повноваження зосередилися в КПЧ, яку очолював Густав Гусак. Країна потерпала від корупції й економічної кризи. Опозиція гуртувалася навколо громадської ініціативи «Хартія-77», яка ставила завданням захист прав людини. Основною формою протесту були звернення до органів влади з вимогою припинити політичні репресії й тиск, заборони на професійну діяльність. Лідером опозиції був чеський письменник і драматург Вацлав Гавел. В ув'язненні він продовжував писати тексти з гострою критикою уряду.

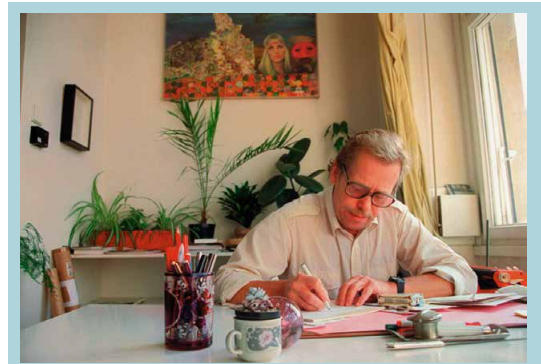
Ex libris

Погляд сучасника

У чехословацькій антитоталітарній опозиції, це означає передусім у «Хартії-77», були люди найрізноманітніших орієнтацій – від троцькістів до комуністів-реформаторів, різні типи соціалістів, послідовники лібералізму, християнської демократії чи консерватизму, а також чимало людей, що відмовлялось приєднуватися до будь-якої готової політичної шухляди. Звичайно, усі дебатували, часто вельми гаряче, та цікавим було те, що існування спільного ворога і спільної антитоталітарної програми, заснованої на ідеї прав людини, призвело до того, що в певних фундаментальних питаннях усі тягнули за одну мотузку. Політичні дебати ніколи не викликали в учасників якоїсь взаємної антипатії чи неприязні, ба більше – бажання воювати один з одним.

Гавел В. *Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвїждялою, примітки, документи.* Львів, 2016. С. 32.

Політична опозиція в Чехословаччині, особливо в Чехії, активізувалася в 1988 р. У Празі почалися масові виступи. Рік 1989 розпочався із вшанування пам'яті Яна Палаха – студента, який у 1969 р. підпалив себе на знак протесту проти радянської військової інтервенції. У листопаді того ж року вшанували студентські протести проти нацистської окупації. Після розгону студентів розпочалися масові акції громадянської непокорі. 19 листопада 1989 р. опозиційні організації об'єдналися в «Громадянський форум» на чолі з Гавелом, у Словаччині створено об'єднання «Громадськість проти насильства». Під тиском усе комуністичне керівництво пішло у відставку. У грудні 1989 р. було сформовано Уряд національної згоди, а президентом став Вацлав Гавел. Мирний процес зміни комуністичної влади на демократичну було названо «**Оксамитовою революцією**». У січні 1993 р. парламентським шляхом відбувся поділ країни на Чехію і Словаччину. Нині обидві є членами НАТО та ЄС.

Вацлав Гавел у празькому помешканні. 1989 р.

По-іншому розгорталася історія **Югославії**. З початку 1980-х років, після смерті президента Йосипа Броз Тіто, югославська модель соціалізму переживала глибоку кризу. У владній верхівці вирувала боротьба, яку посилювали розбіжності між республіками. Під впливом демократизації та політичного плюралізму міжетнічні й інші розбіжності, які віддавна мали місце на Балканах і були лише приглушені в період соціалізму, загострилися. У Косово місцеві албанці домагалися статусу суб'єкта федерації, у 1990 р. в цьому краю запроваджено надзвичайний стан. Після перших демократичних виборів, де перемогу здобули опозиційні сили, Хорватія і Словенія виступили за конфедеративний устрій. Однак офіційний Белград, де керувала соціалістична номенклатура, до цих вимог не прислухався.

У червні 1991 р. проголосили незалежність Словенія і Хорватія, у жовтні – Боснія та Герцеговина, а в листопаді – Македонія. Під час відокремлення Словенії стався невеликий збройний конфлікт. Проголошення незалежності Македонії викликало дипломатичні ускладнення, позаяк Греція побоювалася територіальних претензій. Хорватія вела війну за незалежність і збереження територіальної цілісності протягом чотирьох років (1991–1995). Серби на її території проголосили створення незалежної республіки Сербська Країна. Після цього на територію Хорватії вторглися сербські війська. Найбільшою була битва за прикордонне містечко Вуковар восени 1991 р. Хорватські війська тримали оборону, серби взяли місто фактично зруйнованим. У 1995 р. президент Хорватії Франьо Туджман розпочав наступальну операцію «Буря». Протягом трьох днів (4–7 серпня) хорватські війська відновили суверенітет на цій території. У сербсько-хорватській війні загинуло понад 20 тис. осіб, хорватське населення зазнало з боку сербів жорстоких етнічних чисток.

Кровопротитним виявилось відокремлення від Югославії Боснії та Герцеговини, де національний склад населення був строкатим (31 % – серби, 17 % – хорвати, а 44 % населення сповідувало іслам). Боснійські серби за

підтримки югославської армії в 1992 р. захопили значну частину території та розгорнули етнічні чистки в мусульманських районах. Три роки вони тримали в облозі боснійську столицю Сараєво, внаслідок чого загинуло понад 10 тис. осіб. Для зняття блокади війська НАТО бомбардували позиції сербів. Війна завершилася Дейтонськими угодами, підписаними в грудні 1995 р. Велику роль у мирному процесі відіграв президент США Білл Клінтон. Завдяки угодам було збережено цілісність Боснії та Герцеговини як федерації з двох частин – Мусульмансько-хорватської федерації та Сербської республіки.

Урядовий квартал у Сараєво після обстрілу сербською артилерією. 1992 р.

Порівняйте суспільно-політичні процеси в Чехословаччині та Югославії на зламі 1980–1990-х років. Поясніть причини розпаду цих країн.

3. Крах комуністичних режимів в Угорщині, Румунії, Болгарії

В *Угорщині* опозиція після розгрому антикомуністичного повстання 1956 р. відродилася тільки під кінець 1980-х років. У цей час у країні, яка існувала з обмеженим суверенітетом, наростало невдоволення довголітнім правлінням комуністів на чолі з Яношем Кадаром. У 1988 р. розпочалися масові демонстрації, які влада намагалася розігнати. У травні цього ж року Кадар пішов у відставку й у країні почалася відбудова політичного плюралізму. Важлива роль при цьому належала відновленню пам'яті про жертви угорської революції 1956 р. На перепоховання в Будапешті Імре Надя зійшлося чверть мільйона угорців. Страченого за «державну зраду» політика було офіційно реабілітовано 6 липня 1989 р., і того ж дня, за збігом обставин, помер Янош Кадар. В Угорщині, як і в Польщі, відбулися переговори між владою й опозицією у форматі «круглого столу», а в 1990 р. відбулися вільні парламентські вибори.

Комуністична влада *Румунії* в 1970-х роках оголосила про перехід до будівництва «розвинутого соціалізму своїм шляхом». На практиці в країні відбувалося зміцнення особистої влади й формування культу особи очільника комуністичної партії Ніколае Чаушеску та його дружини Єлени. Служба безпеки (секурітате) контролювала всі прояви громадської активності. Чаушеску обійняв посаду президента довічно. Через економічну кризу на початку 1980-х років влада взяла курс на економію. Національну політику спрямовували на румунізацію. Хвилі свободи й демократії докотилися до Румунії наприкінці 1989 р. У м. Тімішоара угорці запротестували проти переслідувань. Застосувавши зброю, влада розігнала протестувальників (загинуло близько 60 осіб). Чаушеску спробував звинуватити в заворушеннях іноземні спецслужби, однак це спричинило вибух протесту. Опозиція об'єдналася в Румунський демократичний фронт. На вулиці Бухареста вийшли десятки тисяч протестувальників, які скандували: «Чаушеску – диктатор». На бік протестувальників перейшла армія. Під час грудневих заворушень загинуло більше тисячі осіб. Подружжя Чаушеску при спробі втекти затримали й за рішенням військового трибуналу стратили 25 грудня 1989 р. Остаточо румунських комуністів усунуто від влади в 1996 р.

Влада в **Болгарії** на чолі з Тодором Живковим, який в управлінні дотримувався сімейно-кланового принципу, спершу мала намір перечекати «перебудову» в СРСР. Економічні труднощі Радянського Союзу позбавили Болгарію надходжень, які вона отримувала від реекспорту нафти. Це змушувало уряд реформувати економіку й місцеву адміністрацію. Намагаючись зберегти владу, болгарські комуністи спробували спрямувати увагу суспільства на боротьбу з мусульманами, ініціювавши примусову зміну імен місцевих турків. Репресії проти тих, які не бажали відмовлятися від власного імені, релігійної й національної ідентичності, викликали опір турецької громади. Дійшло навіть до терористичних актів. Понад 340 тис. болгарських мусульман виїхали з країни, деякі сільські регіони обезлюдніли. На захист турецької меншини стали міжнародні правозахисні організації й болгарські дисиденти.

Під гаслами дотримання прав людини болгарська опозиція поступово міцніла. Іншим її напрямом був екологічний рух, розпочатий як протести проти забруднення хімічними заводами Румунії болгарського м. Русе. У 1988 р. створено Клуб на підтримку гласності та перебудови на чолі з філософом Желю Желевим. Опозиція Живкову виникла й усередині Болгарської комуністичної партії, особливо серед молодшого покоління, де було багато прихильників політики Горбачова. У 1989 р. Живков пішов у відставку. У Софії почалися демонстрації з вимогами поглибити демократичні перетворення. Опозиція об'єдналася в Союз демократичних сил. На початку 1990 р. влада й опозиція розпочали переговори за «круглим столом». Звинуваченого в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі та корупції Живкова заарештували. У країні відбулися парламентські вибори. Хоча більшість на них отримали комуністи, які назвалися соціалістами, президентом країни став Желев, а Болгарія продовжила демократичні зміни.

Схарактеризуйте демократичні перетворення в Угорщині, Румунії та Болгарії на зламі 1980–1990-х років. Як Ви гадаєте, чому спроба покласти край комуністичній монополії на владу в Румунії призвела до застосування збройної сили?

4. Об'єднання Німеччини

Символом руйнування «залізної завіси», краху комунізму й об'єднання Європи стало падіння **Берлінського муру 9–10 листопада 1989 р.** Перший реальний крок у процесі об'єднання Німеччини зроблено під час візиту в Москву в жовтні 1988 р. канцлера ФРН Гельмута Коля. У червні наступного року під час приїзду Горбачова до Німеччини було підписано спільну заяву, яка мала відкрити новий етап у відносинах між двома державами. Тим часом Угорщина лібералізувала перехід кордону з Австрією. Цим негайно скористалися тисячі мешканців НДР, які перебиралися в Західну Німеччину. Цей рух схилив комуністичного очільника НДР Еріха Хонеккера заборонити виїзд громадян в Угорщину, що викликало масові протести. Хонеккер пішов у відставку. 4 листопада продовження політичних змін вимагала 700-тисячна демонстрація в Берліні, маніфестували й інші східнонімецькі міста.

9 листопада 1989 р. речник уряду НДР Гюнтер Шабовскі оголосив про ухвалення постанови, яка давала можливість кожному громадянину НДР виїхати за межі держави. Хоча постанова набирала чинності наступного дня, речник помилково зазначив, що вона набуває чинності негайно. Люди попрямували до Бранденбурзької брами й інших пунктів пропуску,

які ділили Берлін. По інший бік стіни теж зібрався велетенський натовп. Уночі кордон було відкрито, сотні мешканців Берліна почали руйнувати мур. Ця ніч здавалася казкою: незнайомці обіймалися й плакали, усвідомлюючи, що переживають насправді величний момент. Протягом кількох найближчих днів близько 4 млн громадян НДР перетнули західний кордон. Розділені сім'ї, знайомі, родичі та їхні нащадки нарешті отримали змогу зустрітися.

Nota bene!

Берлінський мур, який відокремив Західний Берлін від території Східної Німеччини, почали будувати 13 серпня 1961 р., щоб припинити втечі громадян НДР на Захід. Загальна довжина муру – близько 155 км, висота до 4 м. Став символом поділу світу на дві ворожі системи. Під час спроб подолати Берлінський мур загинуло (за різними даними) від 136 до 245 осіб (більше 3 тис. утікачів заарештували й засудили). Переважно це були молоді люди. Нині уламки Берлінського муру стали популярним сувеніром і зберігаються в багатьох музеях світу.

Наступним етапом стало об'єднання Німеччини. Коли Коль у грудні 1989 р. поїхав до нового очільника уряду НДР Ганса Модрова, там його зустріли із захватом. Він сказав про європейську перспективу єдиної Німеччини і запропонував конкретний план. Договір про остаточне врегулювання німецького питання обговорювали в 1990 р. у форматі «два плюс чотири», за участі представників ФРН і НДР, з одного боку, та Великої Британії, Франції, США та СРСР, з другого. Переговори проходили в чотирьох раундах – на зустрічах у Бонні, Берліні, Парижі (за участі Польщі, після чого парламенти обох Німеччин визнали її західний кордон) і в Москві.

Попри складність переговорів, таки вдалося досягнути рішення про об'єднання Німеччини, яке символізувало остаточне подолання наслідків Другої світової війни. ФРН отримала «повний суверенітет над своїми зовнішніми і внутрішніми справами», натомість зобов'язалася бути миролюбною і без'ядерною державою. **3 жовтня 1990 р. НДР увійшла до складу ФРН.** Об'єднану Німеччину чекала велика робота по подоланню соціальних і економічних різниць, творенню єдиної політичної та правової культури. Цю роботу було успішно виконано. Інтеграції країни сприяло вкладення чималих коштів у східні регіони задля їхньої модернізації. Об'єднана Німеччина стала однією з найсильніших держав ЄС. Сучасне керівництво країни докладає зусилля для розбудови європейської єдності.

Які суспільно-політичні виклики з'явилися перед двома німецькими державами на зламі 1980–1990-х років? Поміркуйте про історичне значення падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини.

Ad disputandum

✓ Об'єднавшись у групи (пари), поміркуйте, чому в одних країнах падіння комуністичних режимів відбулося відносно мирним шляхом, а в інших призвело до збройних конфліктів. За відповідну точку дискусії прийміть твердження Папи Римського Івана

Павла II «За війну відповідають не тільки ті, хто її безпосередньо розв'язує, але також і ті, хто не робить усього, що тільки може, аби їй перешкодити». Як Ви ставитеся до думки, що національна свобода має бути самообмежувальною, щоби не призводити до хаосу й конфліктів?

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують антикомуністичні революції в Центрально-Східній Європі, що відомі як «Осені народів».
2. Схарактеризуйте зміни на політичній карті Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст. Як вони вплинули на ситуацію в Україні?
3. Зберіть додаткову інформацію про подолання німцями роз'єднаності. Як Ви гадаєте, чи справдилися надії, які вони пов'язували з падінням Берлінського муру?
4. Сформулюйте основні домовленості між владою та опозицією в країнах Центрально-Східної Європи, де відбулися «круглі столи».
5. Поміркуйте, спираючись на власні спостереження, як змінилася Центрально-Східна Європа з часу «Осені народів».

§ 31. Серпневий заколот 1991 р. Проголошення незалежності України

1. Спроба державного перевороту 1991 р. і розпад СРСР. Створення Співдружності Незалежних Держав

19 серпня 1991 р., коли Михайло Горбачов з родиною перебував на відпочинку в Криму, по радіо й телебаченню від 6-ї години ранку почали зачитувати офіційне звернення під назвою «Заява радянського керівництва». У заяві стверджувалося, що Горбачов за станом здоров'я не може виконувати обов'язки президента СРСР, тому його повноваження переходять до віце-президента Геннадія Янаєва. Далі йшлося про потребу подолання «глибокої та всебічної кризи, політичної, міжнаціональної та громадянської конфронтації, хаосу та анархії, які загрожують життю та безпеці громадян СРСР, територіальній цілісності, свободі й незалежності нашої країни». Опираючись на результати референдуму про збереження СРСР, автори заяви повідомляли про запровадження надзвичайного стану строком на 6 місяців. Не обійшлося й без стандартної для радянських документів вказівки на те, що таке рішення «йде назустріч вимогам широких верств населення про необхідність найрішучіших заходів, щоб запобігти сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи».

Для управління країною створено Державний комітет по надзвичайному стану в СРСР (ДКНС). До його складу увійшли: Геннадій Янаєв (віце-президент СРСР, голова), Олег Бакланов (заступник голови Ради оборони СРСР), Володимир Крючков (голова КДБ), Валентин Павлов (прем'єр-міністр), Борис Пуго (міністр внутрішніх справ), Василь Стародубцев (голова Селянського союзу), Олександр Тизяков (голова Асоціації державних підприємств, будівництва, транспорту і зв'язку), Дмитро Язов (міністр оборони). ДКНС підтримав голова Верховної Ради СРСР Анатолій Лук'янов. У зверненні до народу стверджувалося, що «перебудова» зайшла в глухий кут, «екстремісти» взяли курс на ліквідацію СРСР, тож потрібно посилити

*Виступ Бориса Єльцина на танку перед
«Білим домом»*

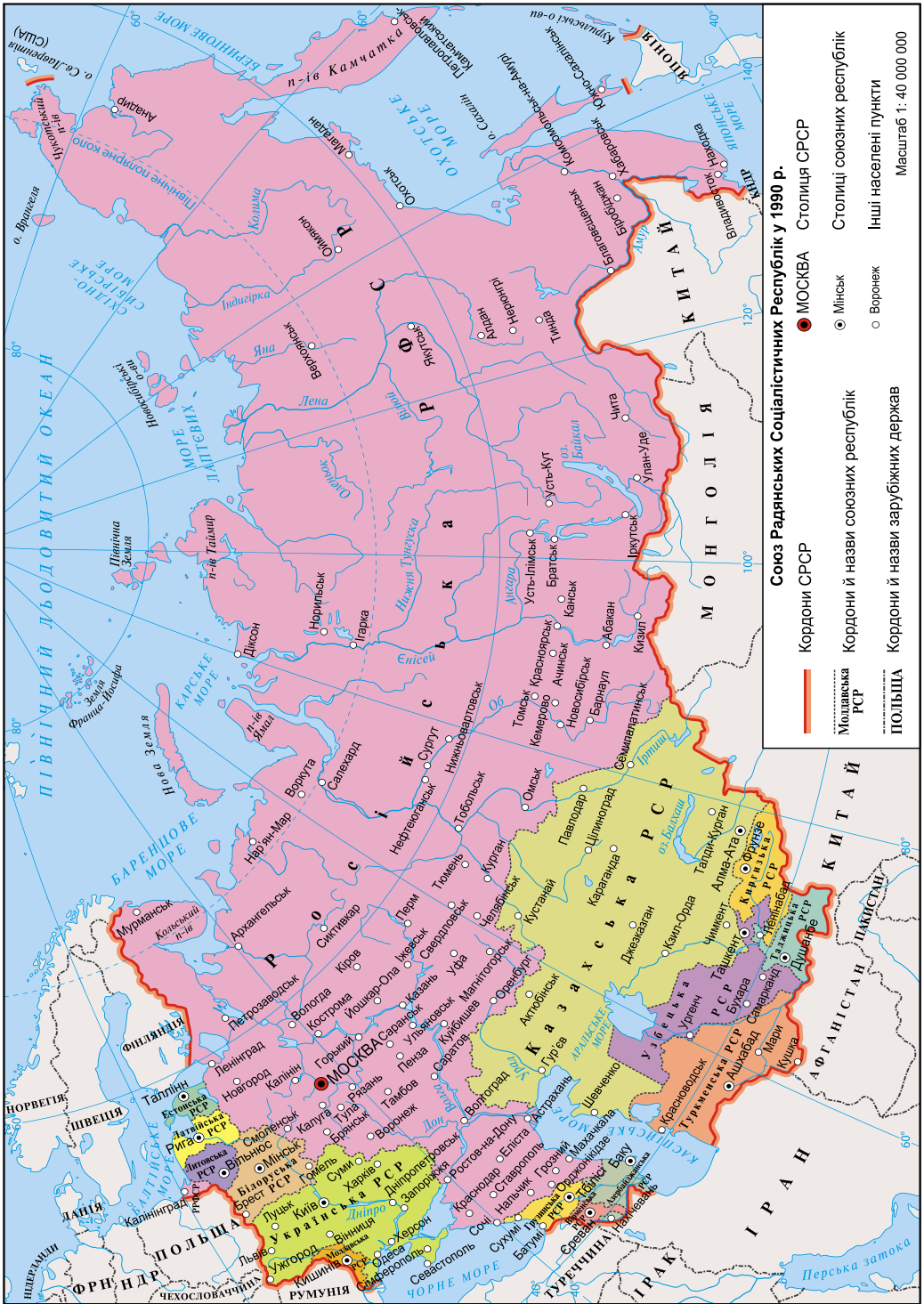
«трудова дисципліну» і «порядок». Заявлено про розформування всіх органів влади, не передбачених конституцією, призупинено діяльність опозиційних партій, заборонено збори, демонстрації та страйки, уведено цензуру.

За розпорядженням міністра оборони Язова в Москву зранку 19 серпня було введено війська і бойову техніку. Борис Єльцин, президент РРФСР, категорично відмовився співпрацювати з ДКНС і обнародував звернення: «Громадяни Росії! У ніч з 18 на 19 серпня

1991 р. усунуто від влади законно обраного президента країни. Якими б причинами не виправдовували це усунення, маємо справу з правим, антиконституційним переворотом». Центром опору ДКНС став «Білий дім» у Москві – осередок органів влади РРФСР. Відправлений туди танковий батальйон перейшов на бік сил опору. Увечері телеканали транслювали прес-конференцію членів ДКНС. Вони трималися невпевнено, руки Янаєва помітно тремтіли. Пікантності ситуації додавало те, що по телебаченню постійно показували балет «Лебедине озеро». Одночасно в головну програму новин «Час» («Время») нібито випадково потрапило кілька кадрів з Єльциним на танку. Це був сигнал до опору заколотникам.

20 серпня на вулиці Москви й Ленінграда вийшли сотні тисяч людей. Спрямовані в Ленінград війська зупинили на підступах – не наважилися ввести в місто, де було 400 тис. демонстрантів. У «Білому домі» створено штаб опору, Єльцин видав укази, які перепорядковували йому союзні органи виконавчої влади й силові структури, зокрема зобов'язав вивести з Москви війська. Москвичі споруджували барикади. Увечері в результаті зіткнення троє захисників «Білого дому» загинули. Війська масово відмовлялися діяти проти народу, тож зранку 21 серпня Язов наказав вивести їх з міста. Того ж дня делегація ДКНС вилетіла у Форос до Горбачова, але він відмовився її прийняти та вимагав відновити відключений перед заколотом зв'язок. Янаєв підписав указ, яким оголосив ДКНС розпущеним, а всі його розпорядження недійсними. Горбачов повернувся в Москву не надто радісним, за його словами, «ніби в іншу країну». Єльцин за кілька днів зосередив у своїх руках значну владу. КПРС як злочинну організацію було розпущено, а над «Білим домом» у Москві замість червоного прапора піднято російський триколор.

Кілька наступних місяців після спроби перевороту в політичному житті московського центру пройшли мляво. На думку російських істориків, саме тоді Російська Федерація втратила шанс закріпити й поглибити демократичні перетворення за зразком країн Центрально-Східної Європи. Причиню цього вони вбачають у діях Бориса Єльцина, тісно пов'язаного з партійною номенклатурою. Після провалу заколоту союзні республіки, у тому числі Україна, проголосили державну незалежність. На початку вересня 1991 р. Росія визнала незалежність країн Балтії. Водночас тривали переговори по заключенню нового союзного договору, однак цей процес стримувала Україна: Леонід Кравчук відмовлявся будь-що вирішувати до призначеного на 1 грудня референдуму про державну незалежність України.

Підписання Біловезьких угод

(Борис Єльцин), Білорусі (Станіслав Шушкевич), України (Леонід Кравчук), не поінформували Михайла Горбачова, на нараді в мисливській садибі Вискулі в Біловезькій пущі (Білорусь) підписали угоди про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). У підсумку повноправними членами СНД побували десять колишніх республік СРСР. Україна й Туркменістан не ратифікували статут Співдружності (1993 р.), а країни Балтії взагалі не брали в цьому участі. Грузія вийшла з СНД у 2009 р., а Україна припинила будь-яку участь у діяльності цього об'єднання в 2018 р. 25 грудня 1991 р. Михайло Горбачов повідомив про добровільне складання обов'язків президента фактично вже неіснуючого СРСР. Радянський Союз припинив існування.

Російські ж лідери, своєю чергою, недооцінювали глибини змін, які відбулися в Україні. У намаганнях зберегти СРСР Михайло Горбачов намагався апелювати до міжнародної спільноти, де мав високий авторитет. Цим можна пояснити скептичні висловлювання низки світових лідерів про перспективи самостійних держав на пострадянському просторі.

Однак суспільно-політичні процеси виявилися незворотними. 8 грудня 1991 р. керівники Росії

Якими були передумови й наслідки заколоту в СРСР 19–21 серпня 1991 р.? Чому цей заколот прискорив розпад Радянського Союзу?

2. Акт проголошення незалежності України. Леонід Кравчук. Всеукраїнський референдум 1991 р. та вибори президента України

Основні події в Україні відбулися **24 серпня 1991 р.** На цей час серпневий заколот було придушено. Три дні урядування ДКНС на повсякденному житті України майже не позначилися. Головною подією став візит до Леоніда Кравчука генерала Валентина Вареннікова. Результат розмови – звернення голови Верховної Ради до народу України із закликом зберігати спокій. Тож позачергове засідання українського парламенту 24 серпня 1991 р. почалося з емоційних звинувачень у бік українського керівництва за недостатню активність у протидії заколоту. Кравчук усі закиди відкинув, зауваживши, що в умовах влади ДКНС навряд чи в кабінеті «міг заарештувати генералів». Прем'єр-міністра Вітольда Фокіна звістка про пучч застала на відпочинку «біля гори Білухи», і він добу повертався до Києва. Під стінами Верховної Ради вирував багатотисячний мітинг, на площу йшла пряма трансляція.

До обговорення доленосних рішень парламент приступив на вечірньому засіданні. «Народна рада» вимагала голосувати за рішення про незалежність України в пакеті із законами про декомунізацію. Однак більшості для цього зібрати не вдалося: діяльність КПУ було призупинено лише 30 серпня рішенням президії Верховної Ради України після отримання

документів, які підтверджували причетність лідерів українських комуністів до заклоту. Відтак постанову про проголошення незалежності України підтримав 321 депутат, а Акт проголошення незалежності – 346 депутатів. Важливим аргументом для цього була непрогнозованість розгортання ситуації в Росії. У залі й навколо парламенту панувало піднесення. Члени «Народної ради» внесли до залу засідань великий синьо-жовтий прапор, з яким українці стояли біля «Білого дому». Першим його тримав В'ячеслав Чорновіл. До кінця дня депутати вирішили почати роботу над уведенням національної грошової одиниці, підпорядкувати Верховній Раді всі збройні формування на території України, наділити додатковими (до рівня президентських) повноваженнями голову Верховної Ради. Рада ухвалила звернення до парламенту і президента РРФСР з подякою за захист свободи й демократії.

Personalia

Левко Лук'яненко (1928–2018) – український політик, правозахисник, Герой України. Народився в с. Хрипівка Городнянського р-ну на Чернігівщині в селянській родині. Закінчив юридичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

Левко Лук'яненко після ухвалення Акта проголошення незалежності України

Працював у Західній Україні, де з однодумцями створив підпільну Українську робітничо-селянську спілку. У 1961 р. заарештований. За ідею відриву УРСР від СРСР та антикомуністичну діяльність засуджений до розстрілу. 72 дні провів у камері смертників, після чого вирок замінили на 15 років ув'язнення. Перебував у мордовських таборах, де продовжував активно діяти, за що отримував додаткові терміни. Увійшов до Української Гельсінської групи (згодом спілки), у 1988 р. обраний її головою. Автор тексту Акта проголошення незалежності України. Посол України в Канаді. Народний депутат Верховної Ради України

кількох скликань, очолював низку політичних сил. Автор кількох книг, зокрема «Сповідь у камері смертників».

Ad fontes

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,
– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,
Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

24 серпня 1991 року

Важливим етапом у розбудові самостійної України став **всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р.** У ньому взяли участь 31 млн 892 тис. громадян, що становило 84,18 %. На питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» ствердно відповідь дали **90,32 %**. На такий високий результат не розраховували навіть найпалкіші прихильники незалежності. Референдум переконливо легітимізував незалежність України в очах міжнародного співтовариства. Уже наступного дня Українську державу визнали Польща й Канада. Невдовзі це зробили Росія, Литва, Латвія, Естонія, Хорватія, Чехословаччина, а до кінця 1991 р. – усі країни «великої сімки». У день референдуму відбувалися також вибори президента України, перемогу на яких здобув Леонід Кравчук. Національно-демократична опозиція не змогла об'єднатися навколо єдиного кандидата (тоді у виборах як кандидати на посаду президента взяли участь В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Ігор Юхновський).

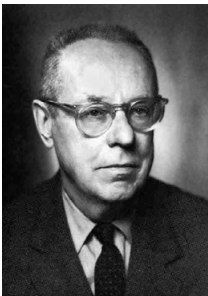
Personalia

Леонід Кравчук (нар. 1934 р.) – 1-й президент незалежної України (1991–1994 рр.), Герой України. Народився в с. Великий Житин на Рівненщині, у селянській сім'ї. Батько загинув у Другій світовій війні. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка, де здобув кваліфікацію «викладач суспільних наук». Працював на партійній роботі, зокрема був завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ, член політбюро ЦК КПУ. У 1990–1991 рр. – голова Верховної Ради УРСР. Обрання Л. Кравчука президентом символізувало збереження при владі в Україні представників компартійно-радянської номенклатури, однак на його президентський термін припало й чимало важливих кроків у розбудові української державності. Згодом продовжував активну політичну й громадську діяльність, відгукувався на всі актуальні політичні події в Україні. Дружина – Антоніна Кравчук, представницькі функції здебільшого не виконувала.

Nota bene!

У відновленні в 1991 р. державної незалежності України брали активну участь представники української діаспори, зокрема вчені світового рівня. Одним з них був **Юрій Шевельов** (1908–2002) – українсько-американський славіст-мовознавець німецького походження, історик української літератури, один з найвидатніших українських гуманітаріїв ХХ ст. і блискучий аналітик своєї доби. Він народився у Харкові, згодом мешкав у Львові, під кінець Другої світової війни емігрував до Німеччини, а потім до США. Працював у Гарвардському й Колумбійському університетах. Осмислюючи процеси в українському суспільстві на зламі 1980–1990-х років, учений зауважив низку тривожних симптомів – складних викликів для незалежної держави. Урешті-решт виокремив три проблеми: українсько-російські відносини (які називав «історією незаконної війни»), внутрішні незгоди («комплекс кочубеївщини») й, особливо, тяжіння до провінційності («з боєм дивлюся на нашу непотопельну ні в яких огнях і водах провінційність»). В одному з інтерв'ю 1993 р. учений констатував згасання у людей відчуття ейфорії, яка виникла у зв'язку з проголошенням незалежності, й особливо наголошував на потребі для українців розірвати з провінційністю в культурі, бо «світ сприйме нас лише модерними, лише на тому рівні, на якому він існує сам». Умовою «виходу у світ, навіть на європейському рівні», вважав міцну державність: «Це – аксіома. Ніхто не цікавиться літературою чи мистецтвом маловідомих народів...».

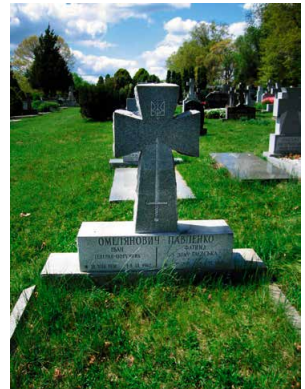

Схарактеризуйте політичні обставини й опишіть перебіг подій, пов'язаних з проголошенням у 1991 р. державної незалежності України. Чи погоджуєтеся Ви з міркуваннями Ю. Шевельова?

Ad disputandum

- ✓ У групах (парах) поміркуйте про геополітичний вимір здобуття Україною державної незалежності. За відправну точку прийміть твердження американського політолога Збігнева Бжезінського з його книжки «Велика шахівниця»: «Втрата України була не тільки геополітично вирішальною, але й геополітично каталітичною. Саме українські акції – референдум у грудні 1991 року, що утверджував проголошення незалежності України, натиск на вирішальних переговорах у Біловезі, що Советський Союз необхідно замінити вільнішою спільнотою незалежних держав, і особливо раптове, схоже на переворот узяття під українське командування частин советської армії, розташованих на українській землі, – перешикодили СНД стати просто новою назвою вже конфедеративного СРСР. Політичне самовизначення України приголомшило Москву і подало приклад, за яким пішли, хоча спочатку невпевнено, інші советські республіки». Відповідь обґрунтуйте.
- ✓ Зі здобуттям Україною незалежності набула актуальності ідея створення національного пантеону. Об'єднавшись у групи (пари), реалізуйте дослідницько-пошуковий проект «Українські місця пам'яті за кордоном». З цією метою з'ясуйте, кого з відомих українських історичних діячів поховано за межами України, визначте місця їхніх поховань, обставини життя цих осіб в еміграції. Поміркуйте про те, яке значення мають меморіальні комплекси у формуванні історичної, зокрема національної, пам'яті. Як Ви розумієте поняття «національний пантеон»? Довідайтеся про національні пантеони в Європі – поляків (на Вавелі у Кракові, у крипті храму Божого Провидіння та біля могили Невідомого солдата у Варшаві), французів (у соборі Святої Женеви в Парижі), британців (у Вестмінстерському абатстві) та ін.

Могила Івана Омеляновича-Павленка на українському цвинтарі Святого Андрія в м. Саут-Баунд-Брук (США)

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують розпад СРСР і утворення незалежної держави Україна.
2. Чому останнім поштовхом до розпаду СРСР став серпневий заколот 1991 р.? Використовуючи карту, схарактеризуйте політичні зміни на теренах СРСР у 1991 р.
3. Скориставшись інтернет-ресурсами, знайдіть фотоматеріали з дня проголошення незалежності України. Якими були тоді суспільні настрої?
4. Проаналізуйте Акт проголошення незалежності України. Поміркуйте про історичну тяглість ідеї української державності.
5. За самостійно визначеними критеріями порівняйте суспільно-політичні процеси в Україні та інших країнах Центрально-Східної Європи в 1989–1991 рр. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що події 1991 р. були незавершеною революцією? Відповідь обґрунтуйте.

Розділ 6

Україна в сучасному світі

Сучасний світ швидко змінюється. Науково-технічний прогрес відкрив можливості, які раніше здавалися фантастикою. Межі пізнання світу й реалізації людини як творчої особистості розширюються. Водночас виникла низка глобальних проблем і загроз. Їхнє вирішення вимагає від людства усвідомлення відповідальності перед нинішнім і майбутніми поколіннями. Як досягти сталого розвитку в майбутньому, якщо природні ресурси планети обмежені? Концентрація багатства і політичної влади в руках відносно невеликої кількості населення тільки підкреслює нерівності й часто робить неможливим прийняття спільних цінностей. У світі не припиняються війни, мільйони людей втрачають домівки і стають біженцями, цілі регіони потерпають від бідності й голоду. Можливості сучасного інформаційного простору одночасно заворожують і лякають. «Віртуальна реальність», яка дає змогу спостерігати за подіями в режимі реального часу, одночасно зближує й розділяє людей, стирає грані між дійсністю та уявою. Потужним інструментом впливу стали соціальні мережі. Яким буде новий світовий порядок? Як знайти своє місце у світі, що стрімко змінюється, не помилитися у виборі союзників, навчитися відокремлювати хвиливі цілі й амбіції від базових цінностей? Як пов'язані політичні впливи країн з їхнім економічним розвитком, готовністю вкладати кошти в науку, освіту, культуру? На ці та інші питання довелось шукати відповіді також владі й громадянам незалежної України. Мрія багатьох поколінь, яка здійснилася, перетворилася на велику відповідальність.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Розпитайте рідних і близьких, як змінилося їхнє повсякдення впродовж останніх десятиліть, та підготуйте презентацію «Повсякденне життя в сучасній Україні».
2. Зберіть матеріал про життя українців у світі. Якою була участь представників діаспори в державному будівництві України?
3. Підготуйте есе про «гарячі точки» сучасного світу, взявши за епіграф слова генерала Віктора Муженка: «В Іраку не було відчуття, що війна точиться у тебе вдома. <...> Коли розпочалася війна в Україні, то лезом різнули по мені особисто».

*Мурал «Відродження» у Києві.
Автори – Ж. Маллан, О. Кислов*

§ 32. Україна: труднощі та здобутки державного будівництва

1. Економіка: між ринком і державним капіталізмом. Кроки до інтеграції України в європейський і світовий економічний простір. Соціально-майнові контрасти

На початку 1990-х років багато мешканців України сподівалося, що в умовах державної незалежності відразу почнеться економічне піднесення, зросте добробут. Вважали, що порівняно з іншими республіками колишнього СРСР Україна має переваги: сприятливий для сільського господарства клімат, розвинену промисловість, науково-технічний потенціал. Водночас перебудова економіки на ринкових засадах передбачала серйозні структурні зміни, адже Україна була повністю інтегрована в господарський (зокрема військово-промисловий) комплекс СРСР. У жовтні 1991 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності». У ній визначено стратегічні цілі: створення індустріального споживчого сектору економіки, подолання структурної незбалансованості (розвиваючи харчову, легку, обробну й будівельну галузі), розвиток машинобудування (для потреб агропромислового сектору, легкої й харчової промисловості), скорочення військових витрат, припинення фінансування збиткових і неефективних підприємств для накопичення ресурсів у споживчій сфері.

Демонтаж планової економіки був болючим. Унаслідок закриття підприємств працівники опинялися без засобів до існування. У державному секторі зростала заборгованість по виплаті заробітної плати, що подекуди сягала року. Недоступними стали й заощадження: спочатку через ліквідацію Ощадного банку СРСР, а згодом гіперінфляцію, яка повністю їх знецінила. На початку 1992 р. замість радянських рублів уведено українські купоно-карбованці, які були в обігу п'ять років і прийняли на себе інфляційний удар. Знецінення купоно-карбованця становило в середньому

Кравчучка. Худ. О. Садовський. 1998 р.

140 % на місяць. У першій половині 1990-х років Україна втратила 45,6 % ВВП. Ініціативним людям бракувало стартового капіталу для відкриття власного бізнесу. Ті ж, хто зважувався зайнятися дрібним бізнесом, не могли почувати себе захищеними, позаяк стикалися з розгулом кримінальних структур. Чимало мешканців України задля виживання вдалися до так званого човникарства – купівлі товарів в одному місці (часто за кордоном) і перепродажу в іншому. Символом часу стала «кравчучка» – візок на колесах для ручного перевезення товарів, до якого кріпили велику, здебільшого клітчасту торбу.

На тлі економічної кризи президентом України в 1994 р. став Леонід Кучма. Його програма, спрямована до парламенту, називалася «Шляхом радикальних економічних реформ». У цей час економіки сусідніх країн (з колишнього соціалістичного табору) після так званих шоккових терапій показували перші ознаки зростання. Тож політичне керівництво України заговорило про скорочення соціальних виплат задля структурних реформ. Основна ідея реформ полягала в макроекономічній стабілізації через приватизацію, розвиток дрібного й середнього підприємництва, перехід до ринкової економіки. Скасовано державне замовлення для підприємств: вони отримали змогу самостійно виходити на ринки, у тому числі зовнішні. Однак зусилля реформаторів наштовхувалися на інтереси впливових груп. Задум створити клас власників-акціонерів через ваучерну приватизацію (у середині 1990-х років усі громадяни України отримали так звані ваучери, які могли обміняти на акції підприємств) не дав результату. Навпаки, ваучерна приватизація призвела до того, що контроль над підприємствами закріпили «червоні директори». У 1995 р. дозволено створювати фінансово-промислові групи, які об'єднували банки й підприємства в найважливіших секторах економіки, мали підтримку держави. Були серед них і транснаціональні (здебільшого українсько-російські) комплекси. Фінансово-промислові групи легалізували великий капітал і водночас розвинули тіньову економіку.

Державний капіталізм – пряма участь держави в регулюванні багатоукладної економіки країн, що розвиваються; здебільшого виникає в умовах слабкості приватного капіталу, якому не під силу споруджувати великі промислові підприємства, об'єкти інфраструктури, захищатися від іноземної конкуренції.

Ринкова економіка – система економічних і правових відносин, пов'язаних з обміном товарів і послуг, у результаті яких формуються попит, пропозиція, ціна. Ґрунтується на принципах вільного підприємництва, різноманітності форм власності на засоби виробництва, ринкового ціноутворення, саморегулювання економічних процесів.

Важливим елементом реформ стала лібералізація й упорядкування фінансового ринку. У 1994–1995 рр. відкрито Міжбанківську валютну біржу, запроваджено єдиний обмінний валютний курс, який регулювали грошовими інтервенціями Національного банку України. У вересні 1996 р. введено національну валюту – гривню (курс до американського долара

встановлено 1 : 1,8). Жорстка фінансова політика, обмеження емісії, замороження зарплат і пенсій дали змогу приборкати інфляцію й стабілізувати макрофінансові показники. Однак виникли й нові проблеми: українською великою в експорті залишалася частка важкої промисловості, у сільському господарстві практикували взаємозаліки боргів і бартер (замість грошових розрахунків), через низькі доходи населення вузьким був внутрішній ринок. Криза неплатежів і ухиляння від сплати податків не давали змоги наповнювати бюджет. У 1998 р. Україні довелося долати наслідки світової економічної кризи й дефолту, тобто неспроможності виконувати фінансові зобов'язання, в Росії. У 1999 р. ВВП України становив усього 40,8 % від рівня 1990 р., а реальні доходи населення впали до 32,9 %. Це було рекордне падіння економіки України для мирного часу.

На початку 2000-х років нову спробу реформ здійснив уряд Віктора Ющенка. Хоча закон України «Про селянське (фермерське) господарство» ухвалили ще в 1991 р., поступальних змін у аграрному секторі не було. У 1999 р. президент підписав указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». Уряд енергійно впроваджував поділ колгоспних і радгоспних земель на паї, що переходили до селян. Сільськогосподарське виробництво почало зростати, з'явилися фермерські господарства, однак швидкі темпи відчуження паїв у селян змусили парламент увести мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. У паливно-енергетичному комплексі й промисловості уряд чинив тиск для припинення взаємозаліків і бартеру, що збільшило надходження до бюджету. Запрацювало спрощене оподаткування для малого бізнесу і приватних підприємців.

Ex libris

Погляд історика

Минулі роки незалежності України не були використані для реструктуризації економіки та переведення її на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку. Окремі спроби ставити і розв'язувати такі завдання наштовхувалися на приватні інтереси і губилися в загальному невпорядкованому суперечливому русі. Головною причиною неефективності суспільних змін стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тінювих і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства. Зростання протягом 2000–2008 рр. відбувалося головним чином у руслі відновних процесів, базувалося на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік. Залучення іноземних фінансових ресурсів використовувалося переважно не на розвиток вітчизняного виробництва, а на зростання споживання імпортованих товарів, що посилювало структурні диспропорції.

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук; за заг. ред. В. М. Гейця. Київ, 2009. С. 6.

Наступний прем'єр-міністр Віктор Янукович переніс акцент на розвиток експортних галузей, насамперед металургійної та хімічної промисловості. Деякий час це давало змогу наповнювати бюджет, інвестувати в інші галузі виробництва й соціально-культурну сферу. Водночас це зміцнювало фінансово-промислові групи, відбувалося злиття влади й великого бізнесу. Утім у 2000–2008 рр. економіка України повільно зростала: ВВП

сягнув 74,1 % від рівня 1990 р., а реальні доходи населення – 101,3 %. Цей поступ, досягнутий більше директивними, ніж економічними методами, перервала світова фінансова криза 2008 р., яка проявилася в Україні стрімким знеціненням гривні, зростанням зовнішнього боргу, падінням купівельної спроможності населення. Кризові явища показали помилковість курсу на експорт сировини й товарів важкої промисловості. Додатковим ускладненням став російсько-український газовий конфлікт 2008–2009 рр., який призвів до різкого здорожчання газу, що важким тягарем лягло на українських споживачів.

Після розпаду єдиного економічного простору СРСР інтеграція економіки України у світову (а метою інтеграції є вільне переміщення товарів,

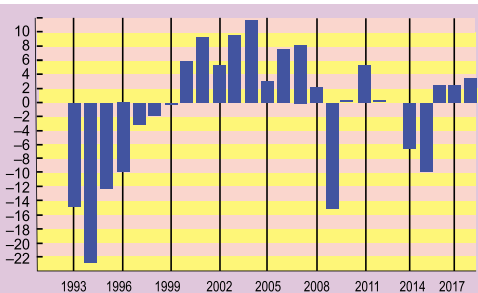
послуг, капіталів і робочої сили) відбувалася в кількох напрямках. Спершу нові держави на пострадянському просторі намагалися налагодити економічну співпрацю в межах СНД. Утім краще працювали двосторонні зв'язки. У 1991–2018 рр. частка країн СНД у зовнішньоторговельному обороті України скоротилася у вісім разів. У 2011 р. у Санкт-Петербурзі підписано договір про зону вільної торгівлі СНД, який стосувався насамперед Росії, України та Білорусі й мав на меті збільшити товарообіг між ними. Однак агресія Російської Федерації проти України зняла це питання. Так само втратила актуальність російська ідея митного союзу, який мав обмежити національні економічні суверенітети. Натомість налагоджується економічна співпраця України з Європейським Союзом (ЄС). Хоча це відбувається не без труднощів: вони пов'язані з адаптацією законодавства до вимог ЄС та потребою підвищити конкурентність українських товарів. У 2008 р. Україна набула членство у Світовій організації торгівлі (СОТ). Частка країн ЄС у зовнішньоторговельному обороті України зростає. Основними торговельними партнерами України є Німеччина, Італія, Велика Британія, Польща, Угорщина. Утім в експорті України частка високотехнологічних товарів залишається невисокою. Створення зони вільної торгівлі є частиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, укладеної в 2014 р.

Кризу в економіці України й досі не подолано. Важким тягарем для державного бюджету є зовнішній борг. За даними Національного банку України, на середину 2018 р. валовий обсяг зовнішнього боргу країни становив 113,8 млрд доларів. Основним кредитором України є Міжнародний валютний фонд, співпрацю з яким розпочато в 1994 р. В умовах нестабільності світової економіки значною загрозою є збереження низькотехнологічного виробництва. Проблемою залишається низька купівельна спроможність населення, що не дає змоги розвинути внутрішній ринок. Не вдається приборкати інфляцію. Через низький рівень оплати праці в Україні значного поширення набула трудова міграція за кордон. Попри спрощення низки бюрократичних процедур, умови для ведення дрібного бізнесу не можна назвати сприятливими.

Проаналізуйте графік відносного росту українського ВВП у постійних цінах за даними МВФ. Поясніть відображені в ньому дані.

Проаналізуйте графік відносного росту українського ВВП у постійних цінах за даними МВФ. Поясніть відображені в ньому дані.

Ex libris

Погляд сучасника

З якого це дива європейські громадяни мають нас годувати? Дати можемо тільки ми самі собі. Маємо більше виробляти, а також перестати вірити байкам, що можна не працювати, бо за всіх подбає держава. <...> Наша економіка за підсумками 2016 року виробляє 4 700 гривень продукції на одну людину (в місяць це 180 доларів, в рік – 2 150). Ми хочемо рівнятися на зарплати у США, Канаді?.. У США рівень мінімального ВВП на душу населення становить 57 436 доларів у рік. <...> То потрібно зрозуміти беззаперечну істину: не можна спожити те, чого немає. <...> Бізнес не потребує ні особливих преференцій, ні додаткових стимулів від держави. Дайте йому стабільні й однакові правила гри! Саме різні правила гри вбивають бажання інвестувати. До того ж вони створюють сприятливі умови для корупції. <...> Держава має привести свої фінанси в порядок, навчитися робити це так, як роблять прості українці. Українська сім'я живе в рамках того, що вона заробляє, не дозволяючи собі жити в борг. Жодне покоління українських політиків не хоче керуватися цим простим, здоровим принципом. Ми живемо в борг.

Віктор Пинзенік

Фляжніков А. Віктор Пинзенік: «Мусимо навчитися жити за доходами» // Persona. 2017. 6 вересня.

Україна залишається державою соціально-майнових контрастів. У 2017 р. лише 15 % українців ствердили, що мають достатньо коштів на життя, третина заявила про власну бідність. Водночас на іншому соціальному полюсі є особи, кожна з яких володіє мільярдними статками. Середня зарплата в Україні на серпень 2018 р. становила 264 євро, що є одним із найнижчих показників у Європі. Високі ціни на комунальні послуги змушують багатьох українців звертатися за субсидіями: на жовтень 2018 р. їх отримували 1,5 млн домогосподарств. Суттєвою проблемою є зрівнялівка в оплаті праці, без урахування рівня кваліфікації. Не вдається уповні подолати так звані зарплати в конвертах, які практикують роботодавці, щоб уникнути сплати податків. Розрив між високою вартістю життя і низькою ціною праці – найгостріша соціальна проблема України.

Суттєвих збитків економіка України зазнала внаслідок російської агресії. Втрати лише від анексії Криму оцінюються у близько 1,2 трлн грн. Під російський контроль перейшли українські державні компанії «Чорноморнафтогаз», «Укртрансгаз», 17 родовищ Чорноморського шельфу, з них 11 газових і 2 нафтових. На непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, за оцінками міжнародних експертів, Україна втратила 5,9 % ВВП, у тому числі в промисловому виробництві – 3,7 %. Найбільших втрат зазнала вугільна, металургійна, коксохімічна та машинобудівна галузі. Близько 40 шахт Донбасу вже не можна відновити. Знищено або пошкоджено десятки тисяч об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, зокрема житлові будинки, лінії електропередач, системи водопостачання. Ущент зруйновано Донецький і Луганський аеропорти. Потребує витрат облаштування внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій. Російська агресія змушує спрямовувати на оборону значні кошти, шкодить інвестиційному клімату, необхідному для економічного зростання.

Проаналізуйте соціально-економічні перетворення в незалежній Україні. Визначте їхні здобутки й невдачі.

2. Конституційний процес

Конституцію незалежної України було ухвалено не відразу. Політичні сили гостро дискутували про поділ повноважень між гілками влади. Ліві прагнули обмежити повноваження президента або й повернутися до влади рад. У жовтні 1994 р. було створено конституційну комісію, співголовами якої були президент України Леонід Кучма і голова Верховної Ради Олександр Мороз. Найгостріші дискусії виникли щодо двопалатного парламенту (на цьому за російським зразком наполягав Кучма), статусу Криму, національної символіки – прапору, гербу й гімну (проти історичних національних символів протестували ліві сили, передусім комуністи). Урешті-решт після напруженої безсонної ночі, під час якої тривало засідання Верховної Ради України, ціною компромісів уранці **28 червня 1996 р.** парламент ухвалив **Конституцію України**.

Конституція складалася з преамбули, 14 розділів, 161 статті, а також розділу з прикінцевими положеннями. Відповідно до конституції Україна є суверенна і незалежна, демократично-правова і соціальна, унітарна держава, республіка. До її складу входять Автономна Республіка Крим, 24

Під стінами Верховної Ради України після ухвалення конституції 28 червня 1996 р.

області, міста Київ та Севастополь, що мають особливий статус. Носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні – народ, державна мова – українська, водночас держава гарантує вільний розвиток мов національних меншин. Зазначено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; цензуру заборонено. Оборону держави, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності покладено на Збройні сили України. Формами народного волевиявлення визначено вибори на основі загального, рівного та прямого виборчого

права й таємного голосування, а також референдум (виключно всеукраїнський референдум вирішує питання про зміну території України). Конституція закріпила широкі права й свободи людини і громадянина. Було визначено державні символи України – прапор, герб і гімн. Закон Верховної Ради України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., що став наслідком Помаранчевої революції, передбачав обов'язкове створення у перший місяць роботи Верховної Ради парламентської більшості – коаліції депутатських фракцій, яка мала запропонувати президентові кандидатуру прем'єр-міністра. Передбачалося, що вихід депутата з фракції матиме наслідком складання мандата (на практиці це положення не виконували). Керівник уряду міг конкурувати з президентом за політичний вплив. 30 вересня 2010 р., уже за президента Януковича, Конституційний Суд скасував ці поправки. 21 лютого 2014 р. під час Революції гідності Верховна Рада відновила чинність конституційних положень 2004 р. Згідно з цим рішенням коаліцію могли формувати парламентські фракції й окремі народні депутати. У вересні 2018 р. президент Петро Порошенко запропонував закріпити в конститу-

ції положення про стратегічний курс держави на повноправне членство в Європейському Союзі та НАТО. Відповідний законопроект парламент схвалив у першому читанні в листопаді 2018 р.

Ad fontes

Витяг з Конституції України 1996 р. Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними. <...>

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, і має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї <...>

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. <...>

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя. <...> Обов'язок держави – захищати життя людини. <...>

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. <...>

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

Спираючись на текст Конституції України, проаналізуйте основні цінності та громадянські свободи, які покладено в її основу.

3. Влада та опозиція. Політичні кризи

Політичний розвиток України визначали, з одного боку, становлення інститутів державної влади, зокрема визначення їхніх функцій, а з другого – формування громадянського суспільства, що прагнуло контролювати владу. Становлення системи представницької демократії, багатопартійність, поява численних ЗМІ показували, що кожний громадянин може впливати на владу. Правда, були періоди й тиску влади на громадських активістів і свободу слова, намагання нейтралізувати політичну опозицію. До конституційної реформи 2004 р. Україна була президентсько-парламентською республікою: основна лінія політичного протиборства в Україні проходила між президентом і парламентом, а опозиція не була структурована. Президент призначав прем'єр-міністра й голів місцевих державних адміністрацій, контролював силові й правоохоронні структури – Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Службу безпеки та Генеральну прокуратуру України. Постійно розширювалися функції Адміністрації Президента України, яка з технічної канцелярії перетворилася на велику бюрократичну установу, що впливала на інформування президента й кадрові призначення.

Опозиція – сукупність політичних сил, що протиставляють одні погляди чи дії в політиці іншим або протидіють офіційному державному курсу та пропонують альтернативні шляхи вирішення питань. Політична опозиція є своєрідним віддзеркаленням чинної влади. Взаємодія влади та опозиції – свідчення політичного та ідейного плюралізму, дотримання демократичних стандартів і свободи слова.

Ex libris

Погляд історика

Опозиція фактично від самого початку свого існування вирізнялася певною «амбівалентністю» у відносинах з владою, викликаною її спорідненістю з останньою. Якщо не рахувати кількох організацій крайньо правого спектру (які теж періодично входили до сфери співпраці з владою у питаннях української мови та культури), в Україні ніколи не було потужної чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою радикальні світоглядні розбіжності (бо у влади взагалі було сутужно зі світоглядом) та була б здатна запропонувати свою чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства. Опозицію можна умовно розділити на «традиційну» та «нову». До «традиційної» варто віднести сформовані наприкінці 1980-х групи, партії та рухи національно-демократичної та націоналістичної орієнтації, а також «ліві» партії – комуністів і соціалістів. До «нової» – сформовані наприкінці 1990-х років – ідеологічно та соціально аморфні рухи, що виникли як виборчі проекти – «Блок Юлії Тимошенко» і «Наша Україна».

Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. Київ, 2008. С. 219–220.

Президент Леонід Кравчук працював із парламентом, обраним ще в 1990 р. в УРСР. Якщо раніше він дискутував з Народним рухом України, то після проголошення незалежності рухівці стали чи не головними його союзниками. Роль опозиції перебрали ліві сили – соціалісти й комуністи. У 1993 р. було відновлено діяльність Комуністичної партії України, яку очолив Петро Симоненко. Урешті-решт гостра соціально-економічна криза призвела до позачергових парламентських і президентських виборів. Парламентські вибори 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою. Понад третина депутатів були безпартійними, що свідчило про нерозвинуту політичну структуру. З-поміж політичних сил найбільше мандатів (90) здобули комуністи, другими були рухівці (20). На чергових виборах до Верховної Ради в 1998 р. кількість безпартійних депутатів зменшилася. Ці вибори відбулися за змішаною системою: половину депутатів обирали від партій на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, інших – у 225 одномандатних територіальних округах. Необхідний 4-відсотковий бар'єр подолали вісім партій. Комуністи зберегли першість (121 мандат), другим знову став Народний рух України (46 мандатів). На виборах президента України в 1994 р. Леонід Кучма переміг у другому турі Леоніда Кравчука, а на виборах 1999 р., коли було розіграно сценарій загрози комуністичного реваншу, – Петра Симоненка.

*Шахтарі страйкують.
Червень 1993 р.*

У червні 1993 р. через підвищення цін на продукти почався масовий страйк шахтарів Донбасу (незабаром поширився й на інші галузі), які висунули не тільки економічні, а й політичні вимоги, зокрема провести референдум про довіру президенту й парламенту. Поміркуйте про взаємозалежність соціально-економічних і політичних процесів.

Personalia

Леонід Кучма – 2-й президент України (1994–2005 рр.). Народився в 1938 р. у с. Чайкине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Батько загинув у Другій світовій війні, мати була колгоспницею. Здобув вищу освіту інженера-механіка в галузі ракетної техніки у Дніпропетровському університеті. Понад 20 років працював на космодромі «Байконур», згодом – у конструкторському бюро «Південне», а в 1986–1992 рр. – генеральний директор Південного машинобудівного заводу у Дніпропетровську. Депутат Верховної Ради України першого скликання, у 1992–1993 рр. – прем'єр-міністр України. Прихильник «багатовекторної» зовнішньої політики України, автор книги «Україна – не Росія». Проводив економічні реформи, які дали змогу стабілізувати економіку України, але водночас забезпечили стрімке збагачення небагатьох родин. Під час Помаранчевої революції не вдавався до силових методів, урешті-решт передав владу обраному в третьому турі Вікторові Ющенку, завдяки чому після відставки залишився впливовою політичною фігурою. У 2014–2018 рр. представляв Україну у тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації на Сході України.

Леонід Кучма з дружиною Людмилою і донькою Оленою

Леонід Кучма намагався зміцнити президентську владу. Якщо в перші роки це пояснювали потребою реагувати на кризові явища в економіці (за спогадами сучасників, рішення ухвалювали на щотижневих нарадах за участі 5–6 осіб), то пізніше це стало інструментом тиску на опозицію, суперечило потребам демократизації суспільних відносин. Опозиційність комуністів і соціалістів виявилася позірною: дотримуючись популістської риторики, у парламенті вони нерідко підтримували провладні рішення. У другій половині 1990-х років в українській політиці зросло значення олігархічних «груп впливу», які прагнули доступу до державних ресурсів. З'явилися також загрози громадянським свободам. У лютому 1999 р. розкололася найбільша правоцентристська партія – Народний рух України, а 25 березня загинув її лідер В'ячеслав Чорновіл. На трасі поблизу Борисполя його машина зіткнулася з вантажівкою. Похорон Чорновола в Києві за участі близько 200 тис. осіб став наймасовішою акцією в тогочасній Україні, провісником майбутніх протестів на майдані Незалежності.

Леонід Кучма намагався зміцнити президентську владу. Якщо в перші роки це пояснювали потребою реагувати на кризові явища в економіці (за спогадами сучасників, рішення ухвалювали на щотижневих нарадах за участі 5–6 осіб), то пізніше це стало інструментом тиску на опозицію, суперечило потребам демократизації суспільних відносин. Опозиційність комуністів і соціалістів виявилася позірною: дотримуючись популістської риторики, у парламенті вони нерідко підтримували провладні рішення. У другій половині 1990-х років в українській політиці зросло значення олігархічних «груп впливу», які прагнули доступу до державних ресурсів. З'явилися також загрози громадянським свободам. У лютому 1999 р. розкололася найбільша правоцентристська партія – Народний рух України, а 25 березня загинув її лідер В'ячеслав Чорновіл. На трасі поблизу Борисполя його машина зіткнулася з вантажівкою. Похорон Чорновола в Києві за участі близько 200 тис. осіб став наймасовішою акцією в тогочасній Україні, провісником майбутніх протестів на майдані Незалежності.

Удруге ставши президентом (1999 р.), Кучма продовжив зміцнювати президентську владу. Однак у суспільстві визрів опір такому наступу на демократію. У квітні 2000 р. з'явилося інтернет-видання «Українська правда», яке спеціалізувалося на політичних новинах і гостро критикувало владу. Його засновником і головним редактором став Георгій (Гія) Гонгадзе. У відкритому листі до генерального прокурора він повідомляв про стеження за ним. 16 вересня 2000 р. журналіст вийшов з роботи і зник, а 2 листопада того ж року в лісі біля Таращі виявили труп, у якому близькі впізнали Гонгадзе. Невдовзі лідер Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив так звані плівки майора Управління державної охорони Миколи Мельниченка, які могли свідчити про причетність вищих посадових осіб, зокрема президента, до вбивства Георгія Гонгадзе.

«Касетний скандал» призвів до організованих опозицією протестів «Україна без Кучми». Їхні учасники встановлювали намети на майдані Незалежності й Хрещатику, проводили масові демонстрації. У лютому 2001 р. активісти створили громадську ініціативу «Форум національного

Георгій Гонгадзе з дружиною Мирославою і доньками Наною та Соломією

Акція «Україна без Кучми»

порятунку», до якої увійшли Юлія Тимошенко, Олександр Турчинов, Тарас Чорновіл, Олександр Мороз, Сергій Головатий, Левко Лук'яненко. Вони вимагали почати процедуру імпичменту. 8–9 березня 2001 р. акцію придушено силовими методами, низку активістів затримано. Акція «Україна без Кучми» стала першою спробою об'єднати українську політичну опозицію навколо демократичних цінностей. У квітні 2001 р. Верховна Рада України проголосувала за недовіру уряду Ющенка. Залишаючи посаду прем'єра зі словами «Я йду, щоб повернутись», він став символом надій українського суспільства на демократичні перетворення та ринкові реформи, подолання корупції та інтеграції України з Європейським Союзом.

Проаналізуйте шляхи й методи зміцнення президентської влади в Україні за Леоніда Кучми. Визначте причини й поясніть зміст акції «Україна без Кучми».

4. Помаранчева революція

На демонтаж командно-адміністративної системи в Україні була спрямована Помаранчева революція 2004 р. Це була масштабна акція громадянської непокори, викликана обуренням багатьох українців спробою фальсифікувати результати президентських виборів. На початку 2000-х років в Україні швидко зростали протестні настрої. На тлі падіння авторитету президента міцніла опозиція. У 2001 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про політичні партії в Україні», який гарантував партіям і блокам свободу опозиційної діяльності. Суспільні настрої віддзеркалили парламентські вибори 2002 р. З політичних сил, які здолали 4-відсотковий бар'єр, першість здобув національно-демократичний блок «Наша Україна» на чолі з Віктором Ющенком (24 % голосів). Після виборів опозиційні сили почали протести під гаслом «Повстань, Україно!». Їхньою метою була відставка Кучми. Відповіддю президента, який втратив довіру на Заході, стало призначення восени 2002 р. прем'єр-міністром України голови Донецької облдержадміністрації Віктора Януковича. У зовнішній політиці намітилося зближення з Росією.

На виборах президента України 2004 р. Янукович виступав як кандидат від влади. Численні спостерігачі фіксували правопорушення: використання адмінресурсу на підтримку одного кандидата, тиск на ЗМІ, фальшування списків виборців, спроби підкупу. Особливого резонансу набуло зникнення Ющенка та його повернення зі спотвореним обличчям, що дало

Майдан Незалежності
в Києві під час Помаранчевої
революції

підстави говорити про спробу отруєння діоксином. Днем початку **Помаранчевої революції** (назва походила від кольору символіки «Нашої України») стало **22 листопада 2004 р.**, коли у відповідь на оприлюднення результатів голосування прихильники Ющенка оголосили про початок протестів. Увечері того ж дня на майдані Незалежності зібралося близько 100 тис. людей. Центральна виборча комісія (ЦВК) оголосила результати другого туру виборів, згідно з якими Янукович набрав 49,4 % голосів, а Ющенко – 46,7 %. Ці результати, які розходилися з даними екзит-полів, не визнала ні значна частина виборців, ні західні спостерігачі.

Ad fontes

З виступу Віктора Ющенка на Європейській площі 18 вересня 2004 р.

Я аплодую кожному з вас, хто прийшов на цей майдан. Знаю, що дорога багатьох сюди не була легкою. <...> Хотів би сказати окремі «компліменти» до влади: ви нас не отруїте! У вас не вистачить куль та КАМАЗів! Нас вам не зламати! <...> Ми хочемо змін! Ми, громадяни України, прагнемо жити по-людськи. Ми, народ України, вимагаємо того, що належить нам по праву. Люди хочуть спокою і достатку, миру і справедливості. Народ хоче змінити злочинну владу, яка насаджує на нашій землі цинізм і беззаконня. <...> Нас ділять на «східняків» і «західняків», ділять за національністю і мовою, ділять історією і вірою. Не вийде! Ми – єдиний український народ. На Заході і на Сході, на Півночі і на Півдні всім однаково болять бідність і безправ'я.

Українська правда. 2004. 18 вересня.

Напруга зростала. 27 листопада Верховна Рада України ухвалила постанову «Про політичну кризу в державі, яка виникла у зв'язку з виборами Президента України», де визнала недійсними результати другого туру й оголосила ЦВК недовіру. Двома днями пізніше в місті Северодонецьк Луганської області прихильники Януковича скликали з'їзд депутатів усіх рівнів, на якому чулися гасла федералізації України, автономії Донецької та Луганської областей, утворення «Південно-східної української автономної республіки», припинення відрахувань у державний бюджет, звертання за допомогою до Росії. Позаяк більшість прихильників Ющенка зосереджувалися на заході й у центрі України, а Януковича – на сході та півдні, у світі заговорили про загрозу розколу України. Однак під тиском протестувальників влада поступилася. 3 грудня Верховний Суд України, зваживши на численні зловживання на виборах, призначив повторне голосування. Воно відбулося 26 грудня і дало перемогу Віктору Ющенку. Масове піднесення під час Помаранчевої революції (тоді в акціях протесту взяло участь 5–6 млн осіб) свідчило про нову якість україн-

ської політики. Важливу роль у цих подіях відіграв середній клас. Помаранчеві сили здобули велику довіру в суспільстві й обійняли ключові посади в державі.

Personalia

Віктор і Катерина
Ющенко

Віктор Ющенко – 3-й президент України (2005–2010 рр.). Народився в 1954 р. у с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл. у сім'ї учителів. Закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Працював бухгалтером, згодом у банківській сфері. У 1993–1999 р. – голова правління Національного банку України, проводив грошову реформу із запровадження гривні. Кандидат економічних наук. У 1999–2001 рр. – прем'єр-міністр України, згодом – лідер опозиції та політичного блоку «Наша Україна», лідер Помаранчевої революції.

Президентство Віктора Ющенко не виправдало всіх очікувань. Більшість реформ залишилися декларативними. Уже восени 2005 р. чвари в помаранчевій команді завершилися відставками Юлії Тимошенко (з посади прем'єр-міністерки), Петра Порошенка (голови Ради національної безпеки та оборони) і керівника президентської адміністрації, одного з ідеологів Помаранчевої революції Олександра Зінченка, який звинуватив оточення Ющенко в корупції та зловживанні довірою виборців. Рейтинг президента падав. Спроби перевести увагу на питання національної історії та культури не були вдалим. Прихильники Януковича не змирилися з поразкою й прагнули реваншу. Ці настрої використовували політики для поглиблення суперечностей між регіонами й маніпулювання суспільною свідомістю. У 2006 р. відбулися вибори до Верховної Ради України, які проходили за пропорційною системою в єдиному загальнодержавному окрузі (прохідний бар'єр становив 3 %). Найкращий результат здобула Партія регіонів на чолі з Януковичем (32 %), далі розташувалися колишні союзники по Помаранчевій революції – Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) (22 %) і «Наша Україна» (14 %), замикали список переможців Соціалістична (5,5 %) і Комуністична (3,5 %) партії України. Партія регіонів схилила на свій бік симпатії багатьох прихильників лівих сил. Хоча помаранчеві й виграли вибори, порозумітися не зуміли. Було створено «Антикризову коаліцію» з регіоналів, комуністів і соціалістів, а прем'єром став Віктор Янукович. Хоча «Наша Україна» не увійшла в коаліцію, вона зберегла кілька міністерських посад. Однак цей союз виявився нежиттєздатним.

Протистояння між президентом, урядом і парламентом не вщухало. Довільне розуміння депутатами фракційної приналежності, що спотворювало результати виборів, призвело до розпуску Верховної Ради й дострокових виборів. Парламентські вибори в 2007 р. трохи змінили розклад сил, показали неприхильність виборців до кулуарних домовленостей. Трійка переможців була така: Партія регіонів (34,5 %), Блок Юлії Тимошенко (31 %), «Наша Україна – Народна самооборона» (14 %). БЮТ і «Наша Україна» створили «Демократичну коаліцію», яка привела до прем'єрства Тимошенко (2007–2010 рр.). Уряд діяв в умовах політичних протистоянь, світової економічної кризи 2008 р., «газових війн» з Росією. Уже через рік «Демократична коаліція» розпалася. Причиною стали спільні голосування БЮТ і Партії регіонів. Напруги додавало вторгнення

Росії в Грузію. Якщо президент Ющенко й «Наша Україна» засудили агресію, то інші парламентські сили уникали визначеності. Восени 2008 р. Ющенко спробував знову розпустити парламент, однак «Демократичну коаліцію» зберегли завдяки меншим фракціям. У 2009 р. відбувалися переговори між Партією регіонів і БЮТ навколо утворення «широкої коаліції» й обмеження повноважень президента, якого планували обирати у Верховній Раді. Однак вони не мали результату.

Визначте і проаналізуйте причини Помаранчевої революції. Як Ви гадаєте, чому президентство Віктора Ющенка не виправдало всіх очікувань виборців?

5. Культурне життя українського суспільства.

Церква в сучасній Україні

Політична незалежність України дала потужний імпульс для розвитку національної культури, особливо гуманітаристики. Повернення в науковий і культурний простір імен і здобутків визначних учених, митців, політиків, відкриття архівів, налагодження контактів українських учених із провідними науковими центрами у світі, атмосфера вільного обміну інформацією й думками – усе це створило передумови для ґрунтовних досліджень. У науковій сфері продовжили працювати інституції з тривалою традицією (Національна академія наук України, університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях; із-за кордону в Україну повернулося й Наукове товариство імені Шевченка), виникали також нові установи. Водночас головною проблемою української науки стало недостатнє державне фінансування. Особливо дошкульно це відчули ті напрями, які для розвитку потребують складного обладнання. Загрозу становить виїзд учених за кордон, недостатня підтримка молоді. Попри це інтелектуальний потенціал України залишається високим. Важливим напрямом залучення українських учених до роботи в провідних наукових осередках є участь України в найбільшій рамковій програмі ЄС з фінансування науки та інновацій «Горизонт-2020».

Провідними вишами України за кількістю напрямів підготовки і студентів є Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського, Національний університет «Львівська політехніка». Здобули популярність також нові заклади вищої освіти – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Український католицький університет у Львові. У 2005 р. Україна приєдналася до Болонської декларації, зобов'язавшись запровадити у вищій освіті європейські стандарти. Студенти отримали можливість у межах програм академічних обмінів навчатися в університетах за кордоном. Ухвалений у 2014 р. закон «Про вищу освіту» передбачив автономію навчальних закладів, підтримку наукової діяльності університетів і дотримання принципів академічної доброчесності. У 2018 р. стартувала «Нова українська школа», спрямована на реалізацію засад компетентнісно орієнтованого навчання, зокрема розвиток критичного мислення і творчих здібностей учнівства, формування приязного шкільного середовища, посилення вимог до учительства.

Реалізацію державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу покладено на Український інститут

Руслана Лижичко – переможниця пісенного конкурсу Євробачення–2004

Джамала – переможниця пісенного конкурсу Євробачення–2016

національної пам'яті, утворений у 2006 р. Важливою для національно-культурного розвитку є державна підтримка української мови. Мова – ключовий маркер національної ідентичності. Під час перепису 2001 р. 67,5 % мешканців України назвали українську мову рідною, водночас сильними залишалися позиції російської мови. Частка тих, хто розмовляє українською вдома, була вищою, ніж тих, хто спілкувався нею в публічному просторі. У 1989 р. ухвалено закон «Про мови в Українській РСР», згідно з яким українській мові надано статус державної, водночас українську, російську й інші мови було визнано мовами міжнаціонального спілкування. Цей закон був чинним до 2012 р. На його підставі відбувалося поступове зміцнення позицій української мови в державному управлінні, офіційному діловодстві, освіті. Якщо на час здобуття Україною державної незалежності українською навчалось близько половини школярів, то на 2012 р. цей показник сягнув 82 %. У 2012–2018 рр. в Україні був чинним закон «Про засади державної мовної політики», ухвалений з порушенням процедури на вимогу проросійських сил (урешті-решт скасований Конституційним Судом). Питання мови ставало інструментом у руках деяких політиків, які прагнули внести в суспільство розкол.

Nota bene!

Проект «Простір синагог» спрямовано на вшанування історії євреїв у Львові та краще розуміння спільної міської історії. Його ініціювали Львівська міська рада, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, Німецьке товариство міжнародного співробітництва, єврейські організації. Було оголошено міжнародний архітектурний конкурс, у якому переміг берлінський архітектор Франц Решеке. У 2016 р. відкрито першу частину проекту, яка включає консервацію залишків синагоги «Золота Роза», маркування фундаменту єврейської школи «Бейт Гімадраш» і встановлення меморіальної інсталяції «Увіковічнення».

Фрагмент меморіального комплексу «Простір синагог» у Львові

Для представників творчих професій, діячів культури, критиків у незалежній Україні було створено вільні умови для творчості. Літератори й митці, працюючи в різних напрямках постмодернізму, порушували соціально значущі теми, зверталися до історії, висвітлювали внутрішній світ людини та шукали відповіді на одвічне питання про сенс життя. Символами покоління письменників зі зламу ХХ–ХХІ ст. стали Сергій Жадан, Юрій Андрухович, Юрій Іздрик, Тарас Прохасько, Оксана Забужко, Любоко Дереш, Василь Шкляр, Любо Дашвар, Юрій Винничук, Марія Матіос, Олександр Ірванець, Кость Москалець. У той час в Україні діяло близько 130 професійних театрів, серед художніх керівників яких – Богдан Ступка й Федір Стригун. Розвивалося українське художнє й документальне кіно. У світі стали відомими роботи художників Анатолія Криволапа, Арсена Савадова, Василя Цаголова, Олександра Ройтбурда, Іллі Чічкана, Олеся Тістола, Олександра Гнилицького. З-поміж реалізованих архітектурних проєктів – театр на Подолі, патріарший собор Воскресіння Христового УГКЦ, спортивний комплекс «Олімпійський» у Києві, Центр імені митрополита Андрея Шептицького, меморіальний комплекс «Простір синагог» у Львові.

Відносини між церквою і державою в Україні регулює ухвалений ще в 1991 р. закон «Про свободу совісті і релігійні організації». У 2014 р. в країні налічувалося понад 35 тис. релігійних громад (парафій). Більшість вірян України відносить себе до православ'я східного обряду. На зламі 1980–1990-х років Православна церква в Україні розкололася. У 1990 р. архієрейський собор Російської православної церкви (РПЦ) надав Українській православній церкві (Московського патріархату; УПЦ МП) право самостійного управління у своїй структурі. Після проголошення незалежності України митрополит УПЦ Філарет (Михайло Денисенко) скликав помісний собор, який ухвалив рішення про незалежність (автокефалію). Наступного року архієрейський собор РПЦ за «самочинні дії» позбавив Філарета священства, однак той не підпорядкувався, а в 1995 р. його обрали патріархом Київським і всієї Русі-України. Так в Україні виникли дві православні церкви – Московського і Київського патріархатів. У 1990 р. проголошено теж відновлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), патріархом якої обрано Мстислава (Степана Скрипника). УПЦ КП боролася за канонічне визнання. У 2018 р. Константинопольська православна церква (Вселенський патріархат) погодилася надати Православній церкві в Україні автокефалію. 15 грудня 2018 р. у Софійському

Кардинал Любомир Гузар

Патріарх Філарет

соборі в Києві відбувся об'єднавчий собор українських православних церков, який обрав предстоятелем Епіфанія (Сергія Думенка). РПЦ не визнала й засудила ці дії. **5 січня 2019 р.** Вселенський патріарх Варфоломій у своїй резиденції – соборі Святого Георгія у Стамбулі – підписав **Томос про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ).**

Ex libris

Погляд сучасника

Якою буде наша рідна Україна – залежить від нас, від кожного з нас. Що маю на думці? Усе залежить від того, скільки добра ми бажаємо всім громадянам нашої Батьківщини і скільки зусиль готові докласти, щоб те всенародне благо стало дійсністю. Не милославні слова, а конкретні позитивні вчинки – це основа відповіді на поставлене запитання. Іншими словами: Україна буде такою, якою ми її зробимо. Хочу підкреслити – ми, усі ми, на служінні правди, добра і краси. Кожний громадянин повинен старатися якнайкраще виконувати свої завдання. При цьому слід пам'ятати, що кожний із нас також неповторний і має особливі таланти: те, що може зробити одна особа, не зробить за неї ніхто інший.

Гузар Л. Якою я бачу майбутню Україну? // Українська правда. 2016. 19 грудня.

Горбачовська «перебудова» дала змогу вийти з підпілля Українській греко-католицькій церкві. 17 вересня 1989 р. відбувся багатотисячний молитовний похід віруючих до собору Святого Юра у Львові, а в грудні того ж року питання про легалізацію УГКЦ порушив Папа Римський Іван Павло II на зустрічі з Михайлом Горбачовим. У результаті було відновлено структуру УГКЦ, монастирське життя, діяльність семінарій та Львівської богословської академії, розпочато повернення майна, що подекуди на початку 1990-х років призводило до конфліктів з іншими релігійними громадами. Предстоятелями УГКЦ були Мирослав Іван кардинал Любачівський, кардинал Любомир Гузар, а з 2011 р. – Святослав Шевчук. Вплив УГКЦ є найбільшим у західних областях України. Попри це в 2005 р. патріарший престол було перенесено до Києва. Також в Україні діють Римо-католицька церква, протестантські конфесії. Кримські татари в більшості є мусульманами-сунітами. Після окупації Криму Росією виникли проблеми з організацією їхнього релігійного життя. В умовах російсько-української війни виник інститут військового капеланства. Загалом релігійні процеси в сучасній Україні характеризуються толерантністю. За даними соціологів, протягом усього періоду незалежної України церква мала один із найвищих рівнів довіри населення.

Схарактеризуйте умови й основні тенденції розвитку культури в сучасній Україні. Поміркуйте про роль національної культури та культурної багатоманітності. Прокоментуйте вислів зі звернення групи українських політиків та інтелектуалів до польського суспільства в 2016 р.: «Використання спільного болю для політичного поруху зробіть безконечними взаємні звинувачення. Кривда, відтак, повертатиметься завжди – і проти могил, і проти пам'яті, і проти майбутнього».

Ad disputandum

- ✓ Зберіть додаткову інформацію про історію православ'я в Україні. Поміркуйте в групах (парах) про історичне значення надання томосу про автокефалію для ПЦУ. За відправну точку візьміть вислів патріарха Філарета: «Без української церкви,

тобто міцного духовного фундаменту, держава довго проіснувати не зможе. І ми це бачимо на своїй власній історії. Коли у XX ст. утворилася Українська Народна Республіка, потім разом із нею – автокефальна православна церква, то знищивши цю церкву, радянська влада знищила потім і УНР. Тому нинішні президенти зрозуміли, що поки не буде в Україні своєї незалежної церкви, ми будемо знаходитися у стані: будемо державою чи ні». Поясніть зміст поняття «релігійна толерантність».

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують державне будівництво в Україні в 1991–2018 рр.
2. Поясніть взаємозв'язок між економічним і політичним розвитком України. Під цим кутом зору визначте регіональні відмінності.
3. Схарактеризуйте діяльність Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми, Віктора Ющенка. Спробуйте розмежувати наміри, результати, критику з боку опозиції та історичне значення їхньої діяльності.
4. Як Ви гадаєте, чому протести в Україні наприкінці 2004 р. називають революцією (Помаранчева революція)? Відповідь обґрунтуйте.
5. Поміркуйте про труднощі й здобутки державного будівництва, зосередившись над питанням про становлення України як демократичної держави.

§ 33. Революція гідності. Збройна агресія Російської Федерації проти України

1. Передумови Революції гідності. Наступ на демократію за президента Віктора Януковича

Політичні сили, які зазнали поразки в Помаранчевій революції, розглядали вибори президента України 2010 р. як можливість реваншу. Партія регіонів, двічі поспіль вигравши парламентські вибори, перебувала на вершині електоральної підтримки. У передвиборній програмі кандидата в президенти Віктора Януковича «Україна – для людей!» усі негаразди було пов'язано з недієздатністю чинної влади, популістські обіцянки перемішано з намірами навести порядок, російській мові кандидат планував надати статус другої державної, а в зовнішній політиці відстоював позаблоковий статус України. Прихильники Януковича робили ставку на східні й південні області. При цьому вони маніпулятивно використовували питання мови й історії (стверджували, що російськомовним громадянам загрожує насильницька українізація) та економіки (нехтуючи фінансово-економічними показниками переконували, що «Донбас годує всю Україну»). «Помаранчева» команда остаточно розладналася і пішла на президентські вибори окремо. У першому турі Віктор Ющенко набрав загалом 5 % голосів. У другому турі Віктор Янукович здобув перемогу над Юлією Тимошенко (48,95 % проти 45,47 %). Понад мільйон українців проголосували проти всіх, обравши в бюлетені графу «Не підтримую жодного кандидата». 25 лютого відбулася інавгурація Януковича.

Уже перші дії Януковича як президента України свідчили про його намір встановити контроль над усіма гілками влади. У березні 2010 р. у Верховній Раді сформовано пропрезидентську більшість «Стабільність і

реформи», основу якої склала Партія регіонів за участі кількох десятків депутатів з інших фракцій. Прем'єр-міністром обрано Миколу Азарова, уродженця російської Калуги, випускника Московського університету, колишнього голову Державної податкової адміністрації України та віцепрем'єра в уряді Януковича. У 2012 р. за новим виборчим законом, який передбачав змішану систему й 5-відсотковий бар'єр для політичних партій і блоків, відбулися вибори до Верховної Ради України. Бар'єр здолали Партія регіонів (30 %), «Батьківщина» разом з об'єднаною опозицією (26 %), Український демократичний альянс за реформи (УДАР) під керівництвом Віталія Кличка (14 %), КПУ (13 %), «Свобода» (10 %). Міжнародні спостерігачі розкритикували ці вибори як недостатньо прозорі.

Personalia

Віктор Янукович – 4-й президент України (2010–2014 рр.). Народився в 1950 р. у м. Єнакієве Донецької обл. у сім'ї металурга. У 2-річному віці втратив матір. Навчався в Донецькому політехнічному інституті за спеціальністю інженер-механік. Був двічі судимий за кримінальні злочини. Працював директором автобаз, згодом директором ряду підприємств у Донецьку. У 1997–2002 рр. – голова Донецької облдержадміністрації. У 2002–2005, 2006–2007 рр. – прем'єр-міністр України. Після втечі з України в результаті Революції гідності визнаний таким, що самоусунувся від виконання конституційних повноважень. Оселився в Росії. В Україні проти Януковича було порушено кримінальну справу і визнано винним у державній зраді та сприянні у веденні Росією агресивних воєнних дій.

*Віктор Янукович
з Володимиром Путіним*

Після скасування Конституційним Судом змін до конституції 2004 р. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою. Президент Янукович мав майже необмежену владу. У руках його родини й найближчого оточення зосередилися значні фінанси й державні ресурси. Масовим став тиск на бізнес (аж до незаконного відчуження), а контроль за силовими структурами забезпечував безкарність. У 2011 р. за звинуваченням у перевищенні службових повноважень під час підписання газового контракту з Росією лідерку опозиції Юлію Тимошенко засуджено до семи років ув'язнення й великого штрафу. Арештів зазнали й кільканадцять її соратників і колишніх працівників Кабінету Міністрів, зокрема міністр внутрішніх справ Юрій Луценко, якого засуджено до чотирьох років позбавлення волі.

Провідні політики світу й міжнародні організації висловлювали стурбованість згортанням демократії в Україні. За даними журналу «The Economist», Україна за рейтингом демократії впала з 53-го місця («неповна демократія») до 79-го («гібридний режим»). У рейтингу «Індекс свободи слова», який оприлюднює міжнародна організація «Репортери без кордонів», Україна тільки за 2010 р. опустилася на 42 позиції й опинилась на 131-му місці після Іраку. Країна продовжувала падати в рейтингах свободи ведення бізнесу та інвестиційної привабливості. Державна влада вдавалася до жорстких бюджетно-фіскальних дій. Кількість перевірок підприємців зростала. «Тотальна корупція вбиває чесний бізнес в Україні», – такими невтішними були висновки міжнародної організації «Transparency International» у 2013 р. Причиною цього названо корупцію, хабарництво, злиття політичних і бізнес-інтересів, перерозподіл ресурсів між олігархіч-

ними кланами, неможливість довгострокового планування бізнесу, відсутність конкурентності. За «Індексом сприйняття корупції» Україна посіла 144 місце й опинилася у групі «підвищеного ризику». Борги України зростали, а золотовалютний запас танув.

Індекс демократії – класифікація країн світу за рівнем розвитку демократії. Враховує 60 показників за 5 категоріями: вибори і плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична заангажованість населення, політична культура. Передбачає класифікацію країн за 4 групами: повноцінна демократія, неповна демократія, перехідний режим, авторитарний режим. Відповіді дають експерти з урахуванням соціопитувань. На 2015 р. рейтинг демократичних країн очолювали Норвегія, Ісландія та Швеція.

У зовнішній політиці нова влада спершу продовжувала започаткований ще президентом Ющенком курс на підписання договору про асоціацію з ЄС. Перший офіційний візит у статусі президента України Янукович здійснив до Брюсселя. Переговори про асоціацію завершено в грудні 2011 р., однак підписання угоди відкладалося. Водночас Янукович усіяло зміцнював відносини з Росією. 21 квітня 2010 р. він підписав угоду з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України (так звана Харківська угода), згідно з якою термін було продовжено до 2042 р. Згоду української сторони було досягнуто ціною зменшення ціни на газ російського видобутку. Угода викликала протести української опозиції, а її ратифікація у Верховній Раді супроводжувалася бійками, внесенням димових шашок і блокуванням трибуни. Протести сприяли консолідації опозиції, яка у 2011 р. об'єдналася в Комітет опору диктатурі.

Політичний режим Януковича ускладнював контакти держави із західними партнерами і зближував Україну з Росією. У культурному та інформаційному просторі країни спостерігалася повзуча русифікація. Значні протести опозиції й громадськості викликали перебування на посаді міністра освіти і науки Дмитра Табачника, відомого низкою антиукраїнських висловів і дій. Щоб запобігти євроінтеграційним устремлінням України та схилити її до митного союзу в межах СНД, керівництво Російської Федерації використовувало економічні важелі, розгорнувши, зокрема, у 2013 р. так звану митну війну, яка перепинила доступ багатьох українських товарів на російський ринок. Завдяки потуранню Януковича, спецслужби Російської Федерації глибоко проникли в силові структури України й створили пряму загрозу її національній безпеці.

Визначте передумови Революції гідності. Проаналізуйте способи наступу на демократію за президентства Віктора Януковича. Чи Ви згодні з думкою, що політика ґрунтується на утвердженні ідентичності, а не лише на економічних питаннях?

2. Революція гідності

За тиждень до XVII саміту Європейського Союзу у Вільнюсі, де планували підписати угоду про асоціацію з Україною, 21 листопада 2013 р. уряд Азарова несподівано призупинив підготовчу роботу. Серед аргументів називали, що Україну в Європі «ніхто не чекає», інтеграційні процеси забиратимуть великі кошти з державного бюджету, тоді як значна частина надходжень до нього залежить від товарообігу й добросусідських відносин з Росією. Тим часом для великої частини населення України саме

курс на євроінтеграцію означав незворотність демократичних реформ. Брутальну відмову влади від законодавчо закріпленого курсу на побудову сучасної демократичної держави було сприйнято як підміну цивілізаційного вибору України. Увечері цього ж дня на заклик журналіста «Української правди» Мустафи Найєма у Facebook («*Зустрічаємось о 22:30 під монументом Незалежності. Вдягайтесь тепло, беріть парасолі, хороший настрій та друзів*») на майдан Незалежності в Києві вийшли перші півтори тисячі протестувальників. Гаслом стало «Україна – це Європа!».

Протестувальники на майдані Незалежності в Києві. Грудень 2013 р.

Мобілізація учасників протесту відбувалася через соціальні мережі, де з'явився хештег #Євромайдан. У перші дні партійну символіку не використовували – акції відбувалися під прапорами України та Європейського Союзу. Масові зібрання проходили і в інших українських містах; акції на підтримку європейського вибору України організувала українська діаспора. У центрі Києва учасники акцій протесту встановили намети, розпочалися студентські страйки. Одночасно Партія регіонів збирала прихильників на так звані антимайдани. Розпочалися сутички

протестувальників із силовиками. Чималу роль в організації провокацій відігравали так звані тітушки – збірна назва найманців із здебільшого люмпенізованих і кримінальних середовищ, інколи учасників секцій з бойових видів спорту. 28–29 листопада 2013 р. Янукович відвідав саміт ЄС у Вільнюсі, однак угоду про асоціацію не підписав. Атмосфера на саміті для нього була гнітючою: президент України фактично опинився в ізоляції. Увечері 29 листопада на майдані Незалежності відбувся великий мітинг, де виступили лідери опозиційних партій Арсеній Яценюк, Віталій Кличко, Олег Тягнибок. Протестувальники вимагали дострокових виборів.

Ex libris

Мирослав Попович, 1930 р. н., філософ, академік

Особисто на мене найбільше враження справив сам факт Майдану. Я прикидав, скільки людей може прийти: ну, десять тисяч, ну, п'ятнадцять... Але що будуть мільйонні мітинги! Я не повірив би <...>.

Я бував там досить часто впродовж усього періоду, поки він [Майдан] стояв. <...> Це не була якась демонстрація, це стояння не супроводжувалось ані розгромом вітрин, ані ще чимось буйним, гучним. Просто люди стояли і весь час щось говорили. І слухали. <...> Їм потрібно було це єднання. Оця комунікація і була історичною акцією, яка, власне кажучи, і завершилась перемогою. <...>

Я зустрів на Майдані цілком аполітичних «книжників». Ніколи не думав, що вони будуть стояти. Деякі люди почали говорити українською. <...>

Якби не було Майдану, зокрема й Помаранчевого, у нас тут була б брежневська епоха, тільки з кров'ю. Ми підійшли до червоної rischi і переступили через неї. Майдан – це був той момент переходу, який назавжди зробив нашу психіку здатною подолати мертвотну атмосферу, що її створює безмежна влада.

Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ, 2015. С. 307–312.

Переломним моментом у Революції гідності став силовий розгін протестувальників у ніч на 30 листопада 2013 р. Під приводом необхідності встановити на майдані Незалежності новорічну ялинку озброєні спецзасобами бійці «Беркуту» оточили кілька сотень учасників протесту, більшість з яких спали в наметах. Серед них було багато студентів. Розгін відбувався із застосуванням грубої фізичної сили, кілька десятків осіб було травмовано. Частина євромайданівців, рятуючись від переслідування, знайшли прихисток у стінах Михайлівського Золотоверхого собору. Такі дії влади для багатьох громадян стали поштовхом до власної участі в протестах. Наступного дня в центр Києва вийшло півмільйона людей. Було створено Штаб національного спротиву, що розмістився в Будинку профспілок. Протестувальники зайняли будівлю Київської міської державної адміністрації та Жовтневий палац.

Сумнозвісна «ялинка» в центрі Києва, яку тільки почали встановлювати, перетворилася на інсталяцію політичних плакатів. Створено мобільний підрозділ Євромайдану – Автомайдан, який патрулював територію, блокував транспортний рух, пікетував мастки представників влади, перешкоджав діяльності тітушок. 8 грудня під час акції «Марш мільйона» протестувальники повалили пам'ятник Леніну. На підступах до майдану Незалежності з бруківки, шин та мішків з піском споруджували барикади. Зброєю протестувальників стали й так звані коктейлі Молотова – саморобні вибухові пристрої на основі легкозаймистої суміші. Рупором протестних акцій була головна сцена Євромайдану, де ведучими були Євген Ніщук і Руслана Лижичко. У ніч проти 11 грудня силовики спробували штурмувати Євромайдан: зруйнували деякі барикади й оточили протестувальників. Онлайн трансляцію з майдану Незалежності постійно вели «5 канал» і Громадське телебачення. Завдяки швидкому інформуванню тисячі киян знову вийшли в центр міста й запобігли розгону. Наснаги протестувальникам у ту ніч додавали дзвони Михайлівського Золотоверхого собору, якими (як у давнину) сповіщали тривогу.

Ex libris

Погляд сучасника

Через чотири дні після невдалого штурму «Беркута», 14 грудня 2013 року, близько 250 тисяч осіб прийшли на концерт гурту «Океан Ельзи». Завітали й учасники Антимайдану, проурядових мітингів, організованих поряд – у Маріїнському парку та на Європейській площі. <...> У пісні «Океану Ельзи» 2005 року «Я не здамся без бою»: «Я налию собі, я налию тобі вина, а хочеш із медом» – йдеться про протистояння чоловіка руйнівній силі кохання. На Майдані смисл пісні змінився: «Я не здамся без бою» залунало як пісня революції. І не тільки ця пісня. Мотив пробудження з пісні «Океану Ельзи» 2001 року «Вставай!» тепер зазвучав пророче <...>

Шор М. Українська ніч. Історія революції зблизка / пер. з англ. О. Буценка. Київ, 2018. С. 66–67.

Нова хвиля напруги почалася після неправомірного ухвалення Верховною Радою України 16 січня 2014 р. законів, які суттєво звужували простір для опозиційної діяльності й акцій протесту. За встановлення наметів, організацію масових акцій без дозволу і навіть за допомогою в проведенні протестів загрожував арешт. Встановлено тривалі терміни ув'язнення за блокування й захоплення адміністративних споруд. Передбачено посилення контролю за ЗМІ, відключення Інтернету, купівлю телефонної sim-картки лише за паспортом. Деякі норми (як-от, «екстремістська діяльність» й «іноземні агенти») запозичили з російського законодавства. Ухва-

Протести на вул. Грушевського в Києві в ніч з 22 на 23 січня 2014 р.

Розстріл протестувальників на вул. Інститутській у Києві

лення цих законів тільки посилювало протестні настрої. Епіцентром протистояння стала вулиця Грушевського в Києві, де представники радикального крила Євромайдану «Правий сектор» (керівник Дмитро Ярош) почали штурмувати підступи до урядового кварталу. 22 січня 2014 р. з'явилися перші загиблі – вірменин Сергій Нігоян і білорус Михайло Жизневський, а в лісосмузі поблизу Києва знайшли понівечене тіло викраденого з лікарні львівського сейсмолога Юрія Вербицького.

Найдраматичнішими днями Революції гідності були **18–20 лютого 2014 р.** Почалося з багатотисячної ходи євромайданівців 18 лютого до Верховної Ради з вимогами відновити поправки до конституції 2004 р. У відповідь МВС і СБУ попередили, що в разі не припинення акції до 18 год. буде розпочато «антитерористичну операцію». Увечері силовіки почали штурм майдану Незалежності, де було близько 20 тис. людей. До цього додалася нічна пожежа в Будинку профспілок, де перебували протестувальники, у тому числі поранені. Уранці 19 лютого (після того, як на Євромайдан прибули нові сили з усєї країни) ситуацію вдалося стабілізувати. 20 лютого протестувальники перейшли в наступ, силовіки ж отримали зброю з бойовими набоями. Жертви від рук тітушок і провокаторів фіксували в різних частинах столиці. Масові вбивства мали місце на вулиці Інститутській, де по євромайданівцях з дерев'яними щитами стріляли на ураження професійні снайпери. Жертвами протистоянь стали понад сто учасників протесту, які увійшли в історію як «Небесна сотня».

Перед лицем людських жертв деякі посадовці й силовіки перейшли на бік протестувальників. Центром правового виходу із ситуації стала Верховна Рада України. Увечері 20 лютого вона ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України». Наступного дня лідери опозиції підписали з Януковичем угоду про врегулювання кризи, яка передбачала відновлення конституції в редакції 2004 р., формування коаліційного уряду, проведення позачергових президентських виборів, відмову від силових дій. Угоду засвідчили представники зовнішньополітичних відомств Польщі, Німеччини та Франції (представник Росії відмовився це зробити). Однак вгамувати ситуацію вже було годі. Перед тиском протестувальників влада встояти не могла. У ніч на 22 лютого Янукович утік з України.

Опишіть події в Україні на зламі 2013–2014 рр. Поміркуйте, чому їх називають Революцією гідності? Що дало підстави істориків і громадському діячеві Володимирі В'ятровичу стверджувати: «Загалом Майдан був антирадянським повстанням. Влада хотіла повернути нас у радянське минуле з усіма тими страшними судами, сваволею, викраденням людей, цензурою. Люди проти того повстали?»

3. Національна свідомість. Проблеми регіоналізму і сепаратизму

Єднання під час Революції гідності мільйонів мешканців України різних національностей дало підставу говорити про українську політичну націю. Події зламу 2013–2014 рр. свідчили про унікальний сплеск громадської активності. За даними соціологів, 21 % мешканців України в той час висловили громадянську позицію через участь у масових акціях. Через Євромайдан у Києві пройшло близько двох мільйонів. На Євромайдан людей вело почуття громадянського обов'язку, перебування ж там мотивувало до потреби робити щось корисне. Ініціативи об'єднували учасників Революції гідності для правової допомоги потерпілим («Євромайдан SOS»), організації пікетів, автопробігів і транспортного забезпечення («Автомайдан»), медичної допомоги («Швидка допомога Євромайдану», «Майдан. Медики», «Народний госпіталь»), самоосвіти («Відкритий університет Майдану», «Бібліотека Майдану»), комунікації («IT#намет на Євромайдані»), мистецтва, яке не лише фіксувало події, а й через зрозумілі всім образи допомагало поширювати інформацію про події у світі («Babylon'13», «Мистецька сотня»).

Ex libris

Погляд сучасника

Ні, відповідаю, я не розчарований. Можливо тому, що особливо й не зачаровувався. Можливо тому, що від початку чітко знав, чого хочу й чого не хочу. І знав, що те, чого хочу, так просто не з'явиться, не постане наступного дня після ймовірної перемоги революції. Адже те, чого хотілось і заради чого виходилось, стосувалось не зачарування – розчарування, не євроінтеграції і навіть не декомунізації – це стосувалось саме гідності <...>. Немає фальші в бажанні людини виступати проти приниження й тиску. Немає пафосу в тому, що людина не боїться називати речі своїми іменами. Немає утопії в потребі правди і справедливості. <...> Вождів не було. Були живі очі людей на вулиці, були різкі голоси, були приватні історії. <...> Ідея свободи та гідності може розчарувати лише того, хто їх – свободи та гідності – просто не потребує <...>

Жадан С. Не розчаровуватись // Новое время. 2017. 25 листопада.

Феноменом Євромайдану став високий рівень самоорганізації людей, яка виникла не через вертикальні, а горизонтальні зв'язки. Такий тип суспільної організації в соціології називають мережевим суспільством (англ. *Network society*). Термін належить іспанському соціологу Мануелю Кастельсу. Значну роль у формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, зокрема соціальні мережі, завдяки яким можливе швидке об'єднання раніше незнайомих людей навколо спільних справ і цінностей. У дні Революції гідності новини з України перебували на перших шпальтах світових ЗМІ. Наприкінці 2013 р. журнал «Фокус» уперше назвав найвпливовішою людиною року не когось конкретного, а збірний образ «Людина Майдану».

Національна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, об'єднаної мовою, історією, культурною пам'яттю, спільною територією, економікою тощо. Розрізняють етнічну ідентичність (національність) та національно-державну ідентичність (нація). Термін «національна ідентичність» може бути й протилежним до державної ідентичності, коли етнос не визнає державу, у якій перебуває, як свою.

Розгляньте один із символів Євромайдану, створений об'єднанням «Страйкплакат» – образ краплі з написом «Я – крапля в океані, який змінить Україну». Спробуйте пояснити задум його творців. Запропонуйте свій постер.

Марш за мир та єдність України в Одесі.
Березень 2014 р.

Не всі в Україні сприйняли результати Революції гідності однаково. Для деякого вони виявилися неприйнятними. Підтримка Євромайдану була суттєво вищою в західних і центральних областях України. Натомість у східних і південних областях не бракувало противників курсу України на євроінтеграцію. Час після втечі Януковича, коли державні інститути були слабкими, прихильники розколу використали для організації сепаратистських акцій на Півдні й Сході України. Головним чином це був результат діяльності Партії регіонів. Протиставлення регіональної ідентичності Донбасу українській національній свідомості, маніпулятивне використання питань мови й історії стали своєрідною візитівкою цієї партії, яку використовували під час виборів. На початку 2000-х років Партія регіонів схилила до себе значну частину симпатиків лівих сил, передусім комуністів, які жили ностальгією за «єдиним радянським народом». Деякою мірою це вдалося через консервування застарілої системи соціально-виробничих відносин, насамперед у вугільній та металургійній промисловості.

Сепаратизм (лат. *separatus* – окремий) – теорія, політика і практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або одержання статусу широкої автономії.

У площині зовнішньої політики розігрування карти регіонального сепаратизму в Україні стало наслідком цілеспрямованих дій керівництва Російської Федерації. За потурання української влади, недостатньої підтримки українського культурного продукту ідеологи «руського мира» сіяли недовіру до Української держави, активно пропагували думку про «народ Донбасу». Втеча Януковича, яку його прихильники подали як вигнання легітимного президента, послужила детонатором для спалаху на Донбасі протестних настроїв. Російські спецслужби спрямовували їх у відповідне русло, розпочавши реалізацію озвученого Путіним проекту «Новоросія» – створення зі східних і південних областей України квазідержавного утворення, союзного до Росії. Утім несподівано для організаторів проект захлинувся. Не виправдав очікувань навіть організований Партією регіонів у Харкові 22 лютого 2014 р. з'їзд депутатів місцевих рад

Півдня і Сходу України. Уже на ньому частина політиків засудила сепаратизм. Поряд із проросійськими мітингами на вулиці міст почали виходити сотні тисяч прихильників єдиної України. Поділ українського суспільства між прихильниками й противниками Євромайдану в умовах зовнішньої загрози поступився місцем громадянській солідарності.

Схарактеризуйте проблеми регіоналізму та сепаратизму в сучасній Україні. Поясніть зв'язок між демократією, національною свідомістю і державним будівництвом. Як Ви розумієте вислів американського філософа й політолога Френсіса Фукуями «Громадянський націоналізм підкреслює те, що об'єднує людей, а не те, що їх розділяє»?

4. Збройна агресія Російської Федерації проти України.

Окупація та анексія Криму

Політичні експерти класифікують події в Україні на зламі 2013–2014 рр. як ланку так званої гібридної війни, яку породила геополітична стратегія керівництва Російської Федерації. В ідеологічній площині гібридна війна спирається на ідею «русского мира», яку в першій половині 1990-х років сформували російські політики й інтелектуали у відповідь на розпад СРСР. Переломним моментом у сучасних російсько-українських відносинах стала Помаранчева революція, після якої російські спецслужби переорієнтовалися на роботу в Україні як у ворожій державі. Початки відповідної інформаційної кампанії припали на 2007–2008 рр. Вона мала сформувати негативний образ усього українського, підготувати ґрунт для того, щоб населення окремих регіонів України сприйняло російську агресію позитивно або принаймні лояльно.

Гібридна війна – сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, які спрямовано на досягнення політичних цілей. Термін з'явився в 2006 р. і спершу означав стратегію Хізболли в Ліванській війні. Особливістю гібридної війни є переплетення військових та інформаційних чинників, а також використання озброєних угруповань поза регулярною армією, що здебільшого пояснюється небажанням держави-агресора визнавати причетність до воєнних дій з огляду на міжнародні договори.

Ознаки гібридної війни

Військові

- підготовка армії та постійна підтримка її бойового духу, набуття досвіду бойових дій;
- утвердження в суспільстві авторитету військової служби та перетворення працівників силових структур на соціально-професійну групу, добробут якої залежить від перманентних воєнних кампаній;
- розвідувальна і диверсійна діяльність, формування агентурної мережі та груп, які можна мобілізувати на виконання спеціальних операцій, нерідко без розпізнавальних знаків.

Інформаційні

- значна увага до питань, які визначають ментальні установки противника (мову, релігію, історію, культуру) з метою дезорієнтувати чи зруйнувати його ідентичність;
- ведення широкомасштабних інформаційних кампаній з психологічним впливом на цільові аудиторії;
- маніпулювання масовою свідомістю через відповідний відбір, спотворення або продукування фейкової інформації;
- зведення «інформаційного суверенітету» до можливості держави обмежувати свободу слова.

Першим кроком російської агресії проти України стала окупація Криму. Від 1991 р. півострів був важелем тиску в російсько-українських відносинах. Росія вимагала зберегти в Севастополі військову базу Чорноморського флоту, погрожуючи в іншому випадку перетворити Крим на «гарячу точку». Радикальні проросійські кола звинувачували кримських татар у намірах приєднати півострів до Туреччини, формували образ Росії як захисниці слов'янських народів. Українська влада цьому не протидіяла. Під час президентства Януковича адміністрація Автономної Республіки Крим (АРК) намагалася встановити над півостровом повний контроль. Це загострило відносини з офіційним Києвом. 20 лютого 2014 р. голова Верховної Ради АРК Володимир Константинов на прес-конференції в Москві заявив, що через зміну влади в Києві можлива денонсація рішення 1954 р. про перехід Кримської області до складу УРСР. Цей день вважають початком російської агресії проти України.

Події розгорталися блискавично. 26 лютого у Сімферополі відбувся великий проукраїнський мітинг. Його учасниками були переважно кримські татари, які не допустили скликання Верховної Ради АРК. За твердженням голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, того дня «ми розійшлися, будучи впевненими, що врятували Крим, себе і Україну». Однак вранці 27 лютого Верховну Раду і Раду Міністрів АРК захопили озброєні люди. Серед них були як дислоковані в Криму російські військовослужбовці, так і спеціально перекинуті групи. Вони не мали знаків розрізнення (згодом Путін назвав їх «ввічливими зеленими чоловічками»). Під дулами автоматів депутати Верховної Ради АРК призначили нового керівника уряду – Сергія Аксьонова і референдум про статус Криму. 1 березня російська Рада Федерації дозволила президенту використати збройні сили держави на території України. Українські військові частини в Криму було заблоковано.

Ex libris

Погляд сучасника

**Олександр Турчинов, голова Верховної Ради України,
виконуючий обов'язки президента 22 лютого – 7 червня 2014 р.**

Отримавши інформацію з Криму, я негайно скомандував підрозділам внутрішніх військ, розташованим у Сімферополі, оточити і підготувати штурм захоплених будівель. <...> Мені доповіли, що в умовах, що склалися, вони не в змозі виконувати команди.

Одразу після захоплення парламенту і уряду АРК Росія перейшла до відкритої фази окупації Криму. На півострів військово-транспортними літаками і кораблями ВМС РФ почали інтенсивно перекидати кращі штурмові підрозділи десантних військ і морської піхоти, озброєння і військової техніки. Російські війська взяли під контроль стратегічні об'єкти і комунікації, оточили наші основні військові частини. <...>

Коли я 22 лютого очолював парламент, то доповідати про події як в Криму, так в інших регіонах, було практично нікому. Не було ні місцевих адміністрацій, ні керівників силових структур та розвідки.

Коваленко О. Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України // Українська правда. 2017. 10 квітня.

Керівництво України опинилося у вкрай скрутній ситуації. Повноваження президента України й верховного головнокомандувача Збройних сил України (ЗСУ), згідно з конституцією, виконував новообраний голова Верховної Ради Олександр Турчинов. Київ закликав українських військових у Криму зберігати витримку й не допустити кровопролиття. Таку ж

Олег Сенцов

Мустафа Джемільєв при спробі повернутися в Крим у травні 2014 р.

позицію висловлювали дипломати країн Заходу. Багато представників силових структур, потрапивши під тиск російських спецслужб, ігнорували накази з Києва та зайняли проросійську позицію. 16 березня 2014 р. на півострові відбувся псевдореферендум, за результатами якого було оголошено, що 96,77 % тих, хто взяв в ньому участь, проголосували за «воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Прокраїнські сили референдум бойкотували. Його проведення було грубим порушенням українського законодавства, яким передбачено, що рішення про територіальні зміни можуть ухвалюватися лише на всеукраїнському референдумі. 18 березня у Кремлі підписано так званий договір про прийняття Криму до складу Росії, а 20–21 березня його було «ратифіковано». Окупації та анексії півострова сприяло перебування на його території бази російського Чорноморського флоту.

Після анексії Криму його мешканців оголосили громадянами Російської Федерації, на півострів поширено російське законодавство. Блоковані українські військові частини змогли вийти на територію України, однак проукраїнські активісти зазнали переслідувань. У 2014 р. лідерам кримських татар Мустафі Джемільєву й Рефату Чубарову заборонили в'їзд на територію Російської Федерації. У 2016 р. російська влада включила Меджліс у перелік громадських і релігійних об'єднань, діяльність яких заборонено через екстремізм. Низку громадських активістів заарештували й засудили, а деякі зникли безвісти. Знаковою постаттю став кінорежисер Олег Сенцов, якого засудили до 20 років ув'язнення за надуманим звинуваченням у підготовці терористичних актів у Криму. Сенцов не визнав російського громадянства: «Я не кріпак, мене не можна передати із землею». У 2018 р. він оголосив голодування, вимагаючи звільнення українських політ'язнів у Росії. Воно тривало 145 днів і спричинило велику хвилю підтримки в Україні й за кордоном. У 2018 р. відкрито сухопутне сполучення між Російською Федерацією та півостровом Крим через Керченську протоку – Кримський міст. Російська влада цілеспрямовано перетворює півострів на потужну військову базу, яка загрожує миру й безпеці в регіоні. Світове співтовариство не визнало анексії Криму.

Схарактеризуйте події, які призвели до окупації та анексії Криму Російською Федерацією. На підставі матеріалу параграфа й додаткової інформації проаналізуйте сучасну ситуацію в окупованому Криму.

5. Російсько-українська війна

Окупація Криму стала тільки першим кроком російської агресії. План державного керівництва Російської Федерації полягав у дестабілізації всієї південно-східної України. У березні–квітні 2014 р. тут прокотилася хвиля акцій, які російські пропагандисти об'єднали назвою «русская весна». Їх організовували місцеві проросійські сили за участі спецслужб РФ. Метою виступів було показати проросійські настрої серед населення України. Організатори копіювали євромайданівців: ставили намети, споруджували барикади, палили шини. У квітні 2014 р. вони почали захоплювати адміністративні будівлі. Участь у штурмах брали озброєні бойовики. 7 квітня самопроголошено Донецьку, а 28 квітня – Луганську «народні республіки» (так звані ДНР і ЛНР). Під контролем проросійських сепаратистів опинилося близько половини території Донецької й Луганської областей. 17 березня 2014 р. в Україні оголошено часткову мобілізацію.

В інших областях України розхитати ситуацію не вдалося: поряд з проросійськими тут відбувалися багатотисячні мітинги за єдину Україну. Співробітники СБУ запобігли захопленню адміністративних будівель, а 8 квітня сили окремого підрозділу спеціального призначення МВС «Ягуар» звільнили зайняте бойовиками приміщення Харківської обласної державної адміністрації. Тож хоча пропаганда була зорієнтована на всіх російськомовних, особливо піддатливими виявилися мешканці Донбасу й Криму. Дослідники пояснюють це накопиченням соціальних проблем у цих регіонах, нерозумінням олігархічними групами загроз для української державності. Спираючись на російську пропаганду, мешканці Донбасу сприймали Росію не як агресора, а як наддержаву, пов'язували з нею надії на подолання соціально-економічної кризи, свавілля криміналітету тощо. Воєнний конфлікт на Сході України розпочався **12 квітня 2014 р.**, коли російська диверсійна група разом з місцевими бойовиками захопила м. Слов'янськ. У місті було встановлено, по суті, військову диктатуру, кількох українських активістів розстріляно. У наступні три місяці навколо Слов'янська тривали запеклі бої.

14 квітня 2014 р. указом виконуючого обов'язки президента України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (РНБО) розпочати широкомасштабну **Антитерористичну операцію (АТО)** із залученням Збройних сил України. Правовий режим АТО було обрано через необхідність провести вибори президента і Верховної Ради України (під час воєнного стану вибори неможливі). У квітні 2018 р. правовий режим АТО було змінено на Операцію об'єднаних сил (ООС). Підставою став закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Управління передано від СБУ до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ. Законом також визнано, що «Російська Федерація чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини її території за допомогою збройних формувань». Офіційно російсько-українську війну не було оголошено. Керівництво РФ заперечує присутність своїх військ в Україні. Однак численні свідчення українських військовослужбовців про зіткнення з російськими військовими в зоні бойових дій не залишають сумнівів щодо їхньої участі у воєнних діях на території в Україні.

За кілька років ведення воєнних дій українська армія перетворилася на боездатне військо. Незалежна Україна сповідувала миролюбну доктрину, не мала наміру воювати. Тож увага до стану й забезпечення армії була невелика: чисельність скорочували, фінансування обмежували, реформи практично не відбувалися. Престиж військової служби падав. Наслідком став катастрофічний стан війська на початок воєнних дій. Уявлення про війну мали тільки деякі військовослужбовці й групи спеціального призначення, раніше задіяні в «гарячих точках». Ускладнювали ситуацію брак сучасних засобів зв'язку, що перешкоджало координації між підрозділами, робота ворожої агентури. Усе це оберталось жертвами. Утім готовність українців зі зброєю в руках стати на захист Вітчизни значно перевищувала очікування противника. Мужність українських воїнів стала головним чинником, який зупинив поширення російської агресії. За рейтингом «Global Firepower» на 2018 р. ЗСУ за боездатністю посідають 29-те місце у світі й 8-ме в Європі.

Nota bene!

Перше бойове зіткнення неоголошеної війни сталося 13 квітня 2014 р. поблизу м. Слов'янська, коли група офіцерів СБУ та підрозділу «Альфа» потрапила в засідку. Тут у бою з російською диверсійною групою загинув капітан СБУ Геннадій Біліченко – перший український військовослужбовець, який поклав життя у війні на Донбасі. До суспільства усвідомлення війни прийшло пізніше.

На світанку 22 травня 2014 р. унаслідок нападу бойовиків так званої ДНР на блокпост 51-ї окремої механізованої бригади (м. Володимир-Волинський) відбувся бій біля м. Волновахи. Тоді загинули 18 військовослужбовців ЗСУ. Ці втрати стали найбільшими від початку АТО, а цей бій вважають одним із поворотних моментів, трагічні наслідки якого змусили багатьох зрозуміти, що в країні йде війна.

Українське військо в зоні АТО складалося з трьох основних груп: кадрових військовослужбовців, добровольців і мобілізованих. Історія добровольчого руху почалася 14 березня 2014 р., коли безпосередньо з майдану Незалежності перші добровольці відправилися на тренувальну базу поблизу Києва. Добровольчі батальйони «Айдар», «Донбас», «Азов», «Дніпро», «ДУК – Правий сектор», «Кривбас», «ОУН», «Київська Русь», «Київ» та інші брали участь у бойових діях на найгарячіших ділянках фронту. Мотивованість добровольців підвищувала бойовий дух українського війська. Восени 2014 р. добровольчі частини влилися в структури ЗСУ. На початку бойових дій українським військовослужбовцям у зоні АТО бракувало найнеобхіднішого – від індивідуальних засобів захисту та кровоспинних препаратів до питної води. Неповоротність бюрократії стояла на заваді швидким рішенням, які могли врятувати життя. Значну частину забезпечення війська взяло на себе суспільство за участі волонтерів. Бронжилет, каска, тепловізор, військова оптика, безпілотники – призначення цього суто військового спорядження стало відомим багатьом українцям. Завдяки пожертвам і праці щодня в зону АТО вдавалося відправляти вантажі з їжею, медикаментами, спорядженням. Волонтерські організації («Крила Фенікса», «Армія SOS» «Combat-UA», «Допоможи фронту», «Народний тил», «Повернись живим» та ін.) налагодили логістику й визначали, що саме потрібно бійцям. Волонтерський рух став прикладом самоорганізації суспільства, що вражав розмахом і самовідданістю, забезпечував бійцям на передовій відчуття міцного тилу, зв'язку з

рідними домітками. Так званий волонтерський десант запрацював (з осені 2014 р.) також у Міністерстві оборони.

Personalia

Петро і Марина Порошенки

Петро Порошенко – 5-й президент України (2014–2019 рр.). Народився в 1965 р. у м. Болград Одеської обл. Закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кандидат юридичних наук. Підприємець, один з найбагатших людей України, власник кондитерської корпорації «Roshen» та інших підприємств, «5 каналу» телебачення. Депутат Верховної Ради України кількох скликань, у 2009–2010 рр. – міністр закордонних справ. У 2019 р. в другому турі президентських виборів програв Володимирі Зеленському. У сім'ї Петра і Марини Порошенків двоє синів і дві доньки.

В умовах війни 25 травня 2014 р. відбулися позачергові вибори президента України. Перемогу в першому турі здобув Петро Порошенко. 26 жовтня цього ж року пройшли позачергові вибори до Верховної Ради України. Вони відбувалися за змішаною системою, прохідний бар'єр становив 5 %. Найбільшою фракцією в парламенті став Блок Петра Порошенка. Кабінет Міністрів України з лютого 2014 р. очолював лідер «Народного фронту» Арсеній Яценюк, а з квітня 2016 р. – Володимир Гройсман. Новообраним вищим органам виконавчої та законодавчої влади довелося поєднувати завдання структурних реформ із забезпеченням щоденних потреб фронту, активною діяльністю на міжнародній арені для пошуку союзників. 20 червня 2014 р. президент Порошенко видав указ «Про план мирного врегулювання ситуації в східних регіонах України», який передбачав припинення вогню. Однак виконати його не вдалося.

У червні 2014 р. українські війська повернули контроль над Красним Лиманом (тепер Лиман), що дало змогу наступати в двох напрямках: Слов'янськ–Краматорськ і Северодонецьк–Лисичанськ. Улітку 2014 р. вогневі сутички на блокпостах переростали в повномасштабні бої з використанням авіації, артилерії та установок залпового вогню «Град». Робота артилерії множила кількість жертв, страшні поранення завдавали фізичних і психологічних мук постраждалим і їхнім близьким. За даними «Книги пам'яті України», де зафіксовано точно встановлені імена полеглих, у травні 2014 р. загинули 70 українських військовослужбовців, у червні – 140, у липні – 335, у серпні – 700, а всього в 2014 р. – 1 739.

Nota bene!

У ніч проти 11 липня 2014 р. українські військовослужбовці зазнали значних втрат внаслідок ураження опорного пункту в с. Зеленопіллі Луганської обл. з реактивної системи залпового вогню БМ-21 «Град». За офіційними даними, тоді загинули 36 українських військовослужбовців, близько сотні зазнали поранень. Серед загиблих був заступник начальника Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України полковник Ігор Момот, якому посмертно присвоєно звання генерал-майора.

29 липня 2014 р. поблизу с. Латишеве на Донеччині великих втрат зазнали українські спецпризначенці (10 загиблих і 7 полонених). Противник атакував одразу дві групи 3-го полку спеціального призначення (м. Кропивницький), які виконували завдання по

Офіцер. [Ігор Момот]
Худ. Б. Куркуль

Михайло Забродський

Ігор Гордійчук

пошуку пілотів двох збитих українських літаків СУ-25. На початку війни спецпризначенців нерідко використовували як піхоту чи супровід колон. Їхні навички ставали в пригоді молодим бійцям. У 2016 р. Сили спеціальних операцій виділено в окремий рід військ, а 29 липня визначено як день ССО.

Улітку 2014 р. тривали запеклі бої за курган Савур-Могила в Шахтарському р-ні Донецької обл. Стратегічна висота давала змогу контролювати велику ділянку українсько-російського кордону. У серпні висоту, яку утримували бійці ЗСУ під командуванням полковника Ігоря Гордійчука, оточили. Вона постійно перебувала під ворожими обстрілами. Однак українські бійці продовжували передавати координати для артилерії. Відступивши за наказом із Савур-Могили, група Гордійчука потрапила в Іловайський котел, а самого Гордійчука важко поранено.

Окреме місце в історії воєнної кампанії літа 2014 р. займає рейд 95-ї окремої Житомирської десантно-штурмової бригади, якою командував полковник Михайло Забродський. З 19 липня по 10 серпня бригада у взаємодії з іншими частинами пройшла близько 470 км від Слов'янська до Маріуполя, згодом уздовж українсько-російського кордону й з району Луганська повернулася назад, виконавши основне завдання – розблокування близько 3-тисячного угруповання ЗСУ в районі смт Ізварине. Близько 170 км рейду пролягали по тилах противника й супроводжувалися важкими боями.

Наприкінці липня ЗСУ повернули контроль над містами Рубіжне, Дзержинськ (тепер Торецьк), Соледар, Северодонецьк, Лисичанськ, Кіровськ (тепер Голубівка) і Попасна. Майже весь південь Донецької області (район Маріуполь–Новоазовськ) повернуто під контроль української влади. Українські війська вийшли до Дебальцевого, Шахтарська, Лутугино і Тореца. Бої точилися по всьому периметру району, контрольованого самопроголошеними ДНР і ЛНР, низка угруповань супротивника (у Донецьку, Луганську, Горлівці, Єнакієвому, Алчевську) опинилася під загрозою оточення. У ніч на 24 серпня 2014 р. ситуація в районі АТО кардинально змінилася через вторгнення на територію України підрозділів збройних сил Російської Федерації (без розпізнавальних знаків на обмундируванні й військовій техніці). Численне угруповання українських військ було оточене поблизу Іловайська (Іловайський котел). Під час переговорів російська сторона надала гарантії безпечного виходу українських військових з оточення без важкого озброєння за узгодженими маршрутами. Однак залишити техніку і зброю українські військові відмовилися. Уранці 29 серпня при спробі виходу організованими колонами їх впритул розстріляли в полі, кілька сотень загинули. Ті, кому пощастило вирватися з зони обстрілу, ще деякий час пробиралися через окуповані райони на

підконтрольну Україні територію. Символом боїв улітку 2014 р. стало соняшникове поле.

Ex libris

Погляд сучасника

Ігор Гордійчук, генерал-майор, Герой України

Я знав одне: потрібно тримати оборону. На страх часу не залишалось. Ще одним моїм завданням було не дати підлеглим занепасти духом. Навіть у критичній ситуації я не повинен був виказувати свої емоції. Найскладніше було дивитися хлопцям в очі й казати, що ось-ось надійде підмога. Підмоги не було. Хоча нам казали: чекайте, до вас же йдуть... Людей ставало все менше. Когось поранило, когось контузило... <...>

Коли ситуація стала зовсім критичною, я подзвонив командуванню: «Ви повинні прийняти рішення. Скажете стояти на смерть – будемо стояти. Скажете прориватися – добре. Тільки скажіть, у якому напрямку». Напрямок вказали. Але, напевно, краще б ми того наказу не виконували. Бо потрапили в Іловайський котел.

Копанева Е. Герой Украины Игорь Гордийчук: «Перед отправкой в море вдруг заметили, что у меня прощупывается пульс...» // Факты. 2016. 30 сентября.

Восени 2014 р. Путін демонстрував більшу, ніж раніше, схильність до переговорів: з одного боку, через опір української армії, що завдавала росіянам дошкульних втрат, які було складно приховати, а з другого – через міжнародні санкції. Наслідком цього стали **Мінські угоди від 5 вересня 2014 р. і 11–12 лютого 2015 р.**, підписані учасниками Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на сході України. До складу групи входили: від України – Леонід Кучма (з листопада 2018 р. – Євген Марчук), від Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) – Хайді Тальявіні, від Росії – посол в Україні Михайло Зурабов. Було погоджено припинення вогню та відведення важкої техніки й артилерії за межі 30-кілометрової зони зіткнення. Документ підписали й тогочасні керівники самопроголошених «республік» Олександр Захарченко й Ігор Плотницький. Утім обстановка залишалася напруженою, спалахували локальні бої. 25 січня 2015 р. проросійські бойовики обстріляли житлові квартали Маріуполя (загинуло близько 30 мирних мешканців). У січні–лютому 2015 р. загострилося протистояння навколо залізничного вузла в Дебальцевому. Унаслідок боїв інфраструктуру було зруйновано; втративши за два місяці понад півтори сотні убитими, українські війська відступили. У січні 2015 р. драматично завершилася оборона Донецького аеропорту. З часу, коли 11–12 лютого 2015 р. на саміті в Мінську лідери Німеччини, Франції, України та Росії («нормандська четвірка») узгодили комплекс заходів щодо виконання Мінських угод, бої набули локального характеру.

Nota bene!

Особливо запеклими були бої за стратегічні об'єкти – Луганський, Краматорський і Донецький аеропорти. Оборона Луганського аеропорту тривала з 8 квітня по 1 вересня 2014 р. У червні під час посадки було збито військово-транспортний літак Іл-76, загинули 49 осіб, які перебували на борту. Захисники Луганського аеропорту (80-ма окрема десантно-штурмова бригада, м. Львів) опинилися в блокаді. 1 вересня за наказом вони залишили аеропорт. Оборону Краматорського аеропорту протягом 45 днів блокади утримували спецпризначенці під командуванням полковника Сергія Кривоноса. На початку липня 2014 р. Краматорськ повернули під контроль ЗСУ. Оборона Донецького

аеропорту тривала 242 дні. До неї було залучено військовослужбовців різних підрозділів, одним з її організаторів був полковник Олександр Трепак (Редут), згодом Герой України та командир 3-го полку спеціального призначення. Захисників Донецького аеропорту, які до останнього залишалися в зруйнованій будівлі, називають *кіборгами*.

Ex libris

Погляд сучасника

Павло Кашук, волонтер

Існує багато суперечок про те, чи потрібен був [Донецький] аеропорт стратегічно. Чи варто заради нього втрачати людей? Я думаю, що аеропорт за збігом обставин став важливим історичним, таким, що підтримував дух, символом для армії, для всього народу. І те, що наші хлопці дуже довго тримали там оборону, має сенс заради історії. Але варто розуміти, що безкінечно це не могло продовжуватися <...>

Треба було вчасно піти з аеропорту <...> А зараз усі кажуть, кіборги непереможні, але залишається гіркий присмак: десятки хлопців у підсумку загинули, тому що їх вчасно звідти не забрали.

АД [Аеропорт Донецьк] 242. Історія мужності, братерства і самопожертви. Харків, 2016. С. 293–294.

Російська агресія проти України принесла багато горя. Лише за офіційними даними на початок березня 2018 р. загинули 2 378 українських військовослужбовців. Ще не всі жертви встановлено й не всіх загиблих поховано. Пошуком та евакуацією тіл займається, зокрема, місія «Евакуація-200» на чолі з Павлом Нетьосовим. За даними моніторингової місії ООН з прав людини, станом на травень 2018 р. унаслідок конфлікту загинуло щонайменше 2 725 і поранено 7–9 тис. цивільних. Головною причиною смертей є обстріли. Населення в зоні конфлікту відчуває обмеження прав і свобод, зокрема пересування, має матеріальні труднощі. Проблематичними є переїзди через пункти пропуску, що з'явилися на лінії розмежування. Близько 2 млн громадян України стали внутрішньо переміщеними особами.

Визначте причини та, скориставшись картою, відтворіть основні події російсько-української війни, що розпочалася в 2014 р. Ознайомтеся зі зверненням Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. до міжнародних організацій та національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. На основі аналізу документів міжнародних організацій обґрунтуйте твердження про визнання Росії державою-агресором щодо України. Зокрема, скористайтеся матеріалами з сайту Постійного представництва України при ООН у Нью-Йорку (рубрика «Україна та ООН / Російська агресія»).

Ad disputandum

- ✓ Розгляньте картину словацького художника Радо Явора «Соняхи». Які асоціації вона у Вас викликає? Об'єднавшись у групи, створіть трейлер (напишіть текст, підберіть ілюстрації, відеоматеріали, музичний супровід) до документального або художнього фільму про російсько-українську війну. Як зразок використайте трейлер до фільму «Кіборги» режисера Ахтема Сеїтаблаєва. Підберіть назву до фільму. Представте й обговоріть у класі свої ідеї. Тримайте в полі зору такі питання: які виклики з'являються перед людиною на війні? якою є участь жінок в АТО/ООС у складі Збройних сил України та добровольчих підрозділів? як суспільство може допомогти в реабілітації учасникам бойових дій? як змінюється життя мирного населення в зоні бойових дій?

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують Революцію гідності та російсько-українську війну.
2. Простежте, як змінювалася ситуація в зоні бойових дій на сході України впродовж 2014–2018 рр. Скористайтесь для цього картами АТО/ООС, які оприлюднили за даними РНБО українські медіа (див., наприклад, <https://ukr.media/carta-ato>)
3. Прочитайте кілька спогадів українських військовослужбовців – учасників російсько-української війни (як-от: АД [Аеропорт Донецьк] 242. Історія мужності, братерства і самопожертви / фот. С. Лойка. Харків, 2016; У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / С. Глозов та ін. Харків, 2018). Що об'єднує ці спогади?
4. Поясніть зміст поняття «гібридна війна». Які ознаки гібридної війни проявилися в російській агресії проти України? Чи згодні Ви з твердженням аналітика Володимира Горбуліна, що досягти перемоги в гібридній війні можна тільки діючи нестандартно (асиметрично) та інноваційно? Відповіді обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте зміни, які відбулися в колективній свідомості громадян України під впливом Революції гідності та російсько-української війни. Що дало підстави Президенту України Петру Порошенку стверджувати, що «зовнішня загроза прискорила процес формування сучасної української політичної нації на засадах громадянського патріотизму»?

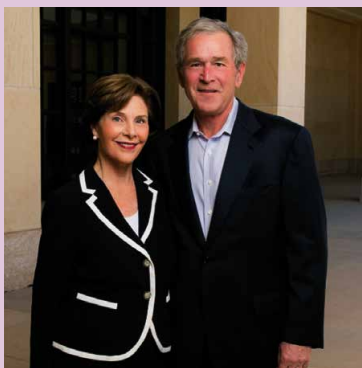
§ 34. Україна в умовах «багатополярного світу»

1. Зростання ролі США в міжнародних відносинах

Після закінчення «холодної війни» й розпаду СРСР світ опинився перед новою реальністю. Виникла однополюсна система міжнародних відносин на чолі із супердержавою – США. Стратегію глобального лідерства США реалізують через збереження провідних позицій у основних міжнародних інституціях – Організації Об'єднаних Націй, Міжнародному валютному фонді, Світовій організації торгівлі, НАТО. У 2017 р. валовий внутрішній продукт США (19,4 трлн дол.) становив шосту частину від світового. Це – другий показник у світі після Китаю і третій, якщо брати до уваги сукупний ВВП Європейського Союзу. Країна впевнено очолює світові рейтинги за конкурентоздатністю й новаторством економіки. США мають найбільший у світі бюджет на військові цілі, технологічну перевагу, найрозвину-

Білл і Гілларі Клінтони

Джордж і Лора Буш

тішу дипломатію, що дає змогу оперативно реагувати на світові події. Утвердженню ролі США як світового лідера підпорядковано інформаційні та культурні ресурси.

Напрямок політики США на міжнародній арені визначає президент країни та реалізує Державний департамент на чолі з державним секретарем. В основу сучасної американської зовнішньополітичної доктрини покладено засади ліберального інтернаціоналізму: поширення демократичних інститутів у світі як гарантії збереження миру; дотримання в міжнародних відносинах принципу верховенства права; підтримка громадянського суспільства і приятних демократичних режимів (зважаючи на те, що війни розв'язують не країни, а уряди); створення коаліції держав, які спільно протидіятимуть агресору. Сьогодні основне завдання зовнішньої політики США – будівництво безпечного світу й поширення демократії на користь американського народу й людства загалом. Серед ключових цілей зовнішньої політики США – протидія тероризму та маргіналізація екстремізму, запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. Попри визначений загальний курс, зовнішньополітична доктрина США від президента до президента децю змінює акценти.

***М'яка (розумна) сила** (англ. soft power) – досягнення бажаних для держави результатів зовнішньої політики завдяки демонстрації власної привабливості, унаслідок чого інші країни прагнуть наслідувати її приклад. Термін запровадив американський політолог Джозеф Най на зламі ХХ–ХХІ ст.*

Зовнішньополітичний курс президента-демократа Білла Клінтона (1993–2001 рр.) було витримано в руслі «м'якого лідерства» США у світі. Ключовою була теза про розширення демократії. Насамперед йшлося про закріплення демократичних режимів на постсоціалістичному просторі. У рамках операцій НАТО держава двічі брала участь у збройному втручанні в Югославії – у Боснії (1994 р.) і Косові (1999 р.). Адміністрація Клінтона ініціювала програму «Партнерство заради миру» (1994 р.), спрямовану на співпрацю з НАТО країн колишнього соціалістичного блоку. У 1999 р. до Північноатлантичного альянсу було вперше включено колишніх членів Організації Варшавського договору – Польщу, Угорщину й Чехію.

В інших умовах довелось діяти республіканській адміністрації Джорджа Буша (2001–2009 рр.). Вони склалися після терористичного акту 11 вересня 2001 р., здійсненого ісламістською організацією Аль-Каїда.

Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку після теракту 11 вересня 2011 р.

Того дня чотири групи терористів-смертників захопили пасажирські авіалайнери. Два з них вони спрямували у вежі Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку, унаслідок чого 110-поверхові споруди було зруйновано, загинуло майже 3 тис. і поранено близько 6 тис. осіб. Відтак республіканці висунули доктрину «превентивного удару». Як потенційні противники фігурували держави, які розробляють зброю масового знищення або підтримують міжнародний тероризм. У 2002 р. Буш ужив термін «вись зла». До списку недружніх країн віднесено Ірак, Ірак, Корею, Сирію, Судан. Суть стратегії полягала в тому, щоб тиском на ту чи іншу країну домогтися усунення від влади уряду, якщо його діяльність загрожувала міжнародній безпеці. Важливим напрямом стало застосування військової сили для руйнування баз терористів. США здійснили військове вторгнення до Афганістану (2001 р.) й Іраку (2003 р.).

Жорсткі дії адміністрації Буша призвели до зростання в низці регіонів антиамериканських настроїв. Президент-демократ Барак Обама (2009–2017 рр.) намагався пом'якшити зовнішньополітичний курс. Він приступив до виведення військ з Іраку, оголосив про закриття в'язниці для осіб, підозрюваних у тероризмі, на базі Гуантанамо, поліпшив відносини з Кубою. У 2009 р. Обама став лауреатом Нобелівської премії миру. Водночас йому довелося мати справу з новими викликами, зокрема агресивними діями Росії в Грузії та Україні, які адміністрація Обами намагалася вирішувати дипломатичними методами. Американські прокурори ведуть розслідування по факту втручання Росії у президентські вибори в США 2016 р., а Дональд Трамп визнав, що таке втручання мало місце й з боку Китаю.

Активну зовнішню політику неоднозначно сприймають усередині США: прихильники «ізоляціонізму» критикують зростання воєнних видатків, присутність американських військовослужбовців у «гарячих точках» світу. Після світової фінансової кризи 2008 р., яка почалася з банкрутства кількох крупних фінансових установ у США, внутрішнє життя країни

Барак і Мішель Обама

Дональд і Меланія Трамп

потрапило під прискіпливі погляди всього світу. Зростання державного боргу США, яке становить 60 % від ВВП, поставило під сумнів «американську мрію» та США як країни рівних можливостей. З другого боку, американське суспільство мало цікавиться ситуацією у світі. Дональд Трамп виграв президентські вибори 2016 р. під гаслом «Америка понад усе». Зовнішньополітичний курс його адміністрації доволі суперечливий: Трамп зустрічався з північнокорейським диктатором Кім Чен Ином, якого переконував у потребі згорнути програму ядерних випробувань, оголосив про намір вивести війська США із Сирії. У 2018 р. США припинили членство в ЮНЕСКО. Тож, залишаючись найвпливовішим гравцем на «світовій шахівниці», країна випробовує нові підходи і творить інтригу несподіванки й непередбачуваності. Головним викликом для США як наддержави є формування «багатополярного світу», в якому основними конкурентами виступають Росія та Китай.

Ex libris

Погляд сучасника

Дуже важливо, щоб Америка і надалі підтримувала образ країни, у якій панує демократія. Такі цінності були і знов можуть стати козирем для Америки, особливо на противагу авторитарним режимам у Китаї та Росії. До слова, ці дві країни не мають гідної політичної ідеології, хоча свого часу Радянський Союз навіть намагався конкурувати зі Сполученими Штатами. Попри те, що чимало країн обурюються самовільними діями США у царині зовнішньої політики, вони також розуміють, що швидкий занепад та ізоляція США стануть на заваді розвитку економіки та демократії у світі. <...>

Лише відчуття спільної втрати заради національного відродження згуртує усі верстви населення. Зрештою, успішне самовідродження Америки потребує докорінної зміни соціальної культури: американці мусять переглянути свої прагнення та моральний зміст своєї національної «мрії». Чи матеріальне збагачення для задоволення власних потреб може гарантувати щасливе життя? Чи зможуть наполегливі внутрішні реформи перетворити Америку на взірцеве розвинуте суспільство, де <...> інноваційна економіка є основою для суспільства з вищим культурним, інтелектуальним і духовним рівнем? На жаль, формулу щасливого життя переглянуть тільки тоді, коли американська громадськість усвідомить, що опинилася на порозі міжнародного банкрутства.

Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / пер. з англ. Г. Лелів. Львів, 2012. С. 56–57.

Поясніть причини зростання ролі США в міжнародних відносинах. Поміркуйте, як пов'язані цінності демократії із зовнішньою політикою США.

2. Китай: формування нового світового лідера

У Китайській Народній Республіці проживає близько 1,4 млрд осіб, що становить майже 18,5 % населення світу. Валовий внутрішній продукт країни в 2017 р. перевищив 23 трлн дол., що є першим показником серед усіх економік. Середньорічні темпи зростання ВВП в останні роки сягають 6,8 %. Такі показники свідчать про перетворення країни на одного з провідних гравців на міжнародній арені. Щоправда, особливістю Китаю є проведення «соціалістичної модернізації», тобто економічне зростання поєднується зі збереженням політичної монополії Комуністичної партії Китаю. Спробу поєднати ринкову економіку з демократизацією суспільних відносин (студентські протести на площі Тяньаньмень у Пекіні 1989 р.) жорстко придушили урядові війська.

Сі Цзіньпін

Найбільше місто Китаю – Шанхай

У 1990-х роках у Китаї активно розробляли концепцію «соціалізму з китайською специфікою». Її важливою складовою стала відкритість Китаю зовнішньому світу. На думку «архітектора» китайських реформ Ден Сяопіна, це дало змогу КНР залучити західний досвід, технології та інвестиції. Популярними стали відкриті економічні зони, де створено сприятливі умови для іноземного капіталу. Значної уваги на сучасному етапі керівництво країни надає соціальним програмам, подоланню бідності, боротьбі з корупцією, підтримці середнього класу. Хоча з огляду на авторитарний політичний режим і прогалини в соціальній сфері Китай ще не розглядають як конкурента західних демократій, однак країна вже стала привабливим взірцем для тієї частини світу, яка живе в умовах економічної відсталості, бідності, міжетнічних конфліктів.

Значну увагу державне керівництво КНР приділяє розвитку збройних сил і військово-промислового комплексу. У 2013 р. до влади в Китаї прийшло «п'яте покоління лідерів» на чолі із Сі Цзіньпіном, яке сформулювало засади зовнішньої політики країни. Китай прагне бути лідером в Азійсько-Тихоокеанському регіоні й відігравати ключову роль у формуванні нового світового порядку. Державне керівництво КНР є прихильником «багатополярного світу» з його розподілом на зони впливу між кількома наддержавами. У Китаї критикують претензії США на світову гегемонію, а водночас наслідують їх у питаннях культурної експансії. Політичні експерти припускають, що Китай ділитиме роль регіонального лідера з Японією та Індією, а дехто каже про велику ймовірність боротьби країни за світове лідерство.

У 1997 р. під управління КНР перейшов Гонконг, що став особливим адміністративним районом. Велика Британія погодилася передати місто (колишню колонію) під юрисдикцію Китаю за умови, що воно зберігатиме свої закони і автономію впродовж щонайменше півстоліття. Гонконг має одну з найпрозоріших капіталістичних економік світу. Вона ґрунтується на вільному ринку, низькому оподаткуванні й невторчанні держави. Гонконг – найбагатше місто Китаю. Його ВВП з розрахунку на особу й беручи до уваги купівельну спроможність населення перевищує показники таких країн, як Велика Британія, Франція, Німеччина, Японія.

Поясніть зв'язок між економічним зростанням і зовнішньополітичним впливом країн. На підставі додатково зібраних відомостей укладіть таблицю з показниками ВВП найрозвинутіших економік світу.

3. Росія: між прагненням до світової першості та самоізоляцією

Після розпаду СРСР Російська Федерація опинилася перед численними соціально-економічними, політичними й ментальними викликами. Під питанням було саме існування федеративного об'єднання, адже вже в червні 1991 р. було самопроголошено Чеченську Республіку (з 1993 р. – Чеченська Республіка Ічкерія), яка заявила про вихід з РРФСР. Її президентом обрано Джохара Дудаєва, генерал-майора авіації у відставці. Хоча республіку не визнали у світі, прагнення регіону до незалежності спричинило тривалий російсько-чеченський конфлікт. Під час першої російсько-чеченської війни (1994–1996 рр.) російська армія використовувала авіацію й артилерію, що призвело до загибелі десятків тисяч мирних мешканців. Бої були вкрай запеклими, особливо за столицю – м. Грозний. Проголошення чеченцями джихаду («святященної війни за захист і поширення ісламу») дало їм змогу залучити до війська мусульман-добровольців з різних куточків світу. У 1996 р. Дудаєв загинув, але чеченська армія продовжувала чинити опір. У цьому ж році в Хасав'юрті (Дагестан) укладено мирну угоду: російські війська залишили Ічкерію, а врегулювання російсько-чеченських відносин відклали на 5 років.

Ex libris

Погляд сучасника

Анна Політковська

Травень 2001 року подарував нові докази того, наскільки глибоко в часи Путіна ми захопилися реставрацією часів Брежнєва. Як тільки впливова міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» (HRW) оприлюднила доповідь лише про одне із сотень масових поховань цивільного населення в Чечні, прив'язавши його вихід у світ до прильоту в Москву Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, і почала вимагати зусиль міжнародного співтовариства, передусім, звісно, ООН, для проведення повноцінного розслідування, тут і піднялася хвиля кремлівських спростувань <...> Як зупинити війну і припинити масові порушення прав людини в Чечні? А також розкладання армії, яка стрімко втрачає людську подобу. <...> Світ, Захід, співтовариство відступилися й дозволяють нашій владі творити в Чечні все, що їй заманеться, одночасно видавши індульгенцію на офіційну брехню та демагогію. І тим дедалі тугіше зав'язують чеченський вузол.

Політковская А. Вторая чеченская. Москва, 2002. С. 101–103.

У 1999–2009 рр. відбулася друга російсько-чеченська війна. Її ініціювали військові й політичні кола Росії, які прагнули реваншу та побоювалися, що визнання незалежності Ічкерії може стати небезпечним прецедентом для інших суб'єктів Федерації. Російська армія була ліпше підготована до воєнної кампанії, то ж чеченські війська були змушені перейти до партизанської війни. Росією прокотилася хвиля терористичних актів: у 1999 р. сталися вибухи в житлових будинках кількох російських міст (загинуло понад 300 осіб); у 2002 р. терористи захопили глядачів мюзиклу «Норд-Ост» у театрі на Дубровці в Москві (під час штурму силовиків загинуло близько 130 осіб), а в 2004 р. – заручників у школі в Беслані в Північній Осетії (знову під час штурму загинуло понад 300 заручників,

переважно діти). Війна завершилася перемогою федеральних військ. При владі в автономній Чеченській республіці утвердився Рамзан Кадіров, який підтримує пугінський режим. Правозахисники виявили в Чечні десятки масових поховань жертв російсько-чеченських війн зі слідами тортур. Ці злочини фактично залишилися безкарними.

Чеченські війни відіграли ключову роль в історії сучасної Росії. Вони торкнулися багатьох родин по обидва боки конфлікту, сформували образ ворога, привчили російське суспільство до думки про війну як щоденну реальність, сприяли зростанню ролі силових структур. У Росії сформувався специфічний політичний режим – *путінізм* з такими рисами, як автократичне правління, що спирається на високий особистий авторитет Путіна, імітаційний характер демократичних інститутів (зокрема, перетворення парламенту на слухняне знаряддя; «партією влади» в парламенті є «Єдина Росія», утворена в 2001 р.), обмеження свободи ЗМІ та їхнє сприяння у пропаганді ідеї «русского мира», формування панівної верстви з державної бюрократії, пов'язаними з нею олігархів та керівників силових структур, забезпечення економічного розвитку шляхом експлуатації природних ресурсів (передусім енергетичних), агресивна зовнішня політика, переслідування опозиції.

Початки путінізму сягають 1999 р. Тоді Борис Єльцин заявив про відставку з посади президента Російської Федерації й публічно проголосив наступником Володимира Путіна, колишнього працівника КДБ. Причини такого кроку вбачали в погіршенні здоров'я, загостренні ситуації в Чечні, невдоволенні державної номенклатури ліберальними реформами, яке зросло в умовах фінансово-економічної кризи 1998 р. Путін був президентом Росії в 2000–2008 рр. У 2008–2012 рр. він очолював уряд за президента Дмитра Медведєва. У 2012 р. знову обраний президентом Російської Федерації. У 2018 р., коли був переобраний на цю ж посаду, фактично розпочав четвертий президентський строк. Ознакою путінського режиму стали розправи з опозицією. Досі залишаються не розкритими вбивства журналістки й правозахисниці Анни Політковської (2006 р.), яка писала про російсько-чеченські війни та гостро критикувала путінський режим, й одного з лідерів опозиції Бориса Немцова (2015 р.), який з-поміж іншого засуджував російську агресію проти України.

Неоєвразійство – геополітичний і соціально-філософський напрям у російській політичній думці, що сформувався на зламі ХХ–ХХІ ст. на базі праць Льва Гумільова. Наголошує на особливому шляху Росії як наддержави «від Сяну до Сибіру», відмові від західних цінностей та поширенні геополітичного й культурного впливу на азійські регіони. «Ядром» такої наддержави, за задумом російських пропагандистів, мав би стати «триєдиний народ» з росіян, українців і білорусів. Важливий компонент євразійства – визнання ролі Києва як історичного центру даної цивілізації та православ'я як об'єднавчої релігії.

Ідеологічно путінізм спирався на пошуки нової наднаціональної ідеї для росіян (ця потреба виникла у зв'язку з розвінчанням радянських міфів). За висловом української культурологині Оксани Пахльовської, «Росія без колоній і сателітів, без свого самовідчуття “наднації” припинила розуміти себе». Найбільш затребуваною стала ідея про особливий шлях Росії, вихід за етнічні рамки, повернення імперії, неоєвразійство, відмежування від ліберальних цінностей. Прихильники такого підходу стверджують, що національні держави вичерпали себе, а майбутнє за суперництвом «держав-цивілізацій»; уважають, що центральною в Європі має

стати вісь Москва–Берлін. У цій концепції США й Україні відведено роль суперників Росії: США через претензії на світову гегемонію, а Україні через загрозу російській геополітиці. Тож саме існування самостійної Української держави російські пропагандисти розглядають як виклик, створюють інформаційні приводи, аби заявляти про антиросійські настрої українців.

Ex libris

Погляд історика

Від початку розгортання так званої «Русской весны» ідеологія і практика «русского мира» перебувають на передньому краї ідеологічного і воєнного протистояння Росії та України. Прикриваючись публічними (медійними) персонами, керівництво Російської Федерації реалізує стратегію політичного та ідейного знищення українського суверенітету, підміни українства концептом триєдності «русского мира», що передбачає демонтаж української державності та поглинання українського світу (як такого, що, на думку російської влади, не існує), «русским миром». Попри те що на нинішньому етапі імперські апетити Росії не йдуть далі Дніпра, не варто забувати: експансія в Україні – це лише перший акт заявленої неоевразійцями війни континентів і докорінного перегляду глобального світоустрою.

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ, 2018. С. 13.

Під впливом пропаганди дедалі більше росіян вважають свою державу великою. Тезою про «змову» країн Заходу проти Росії, яка нібито опинилася в ситуації «оточеної фортеці», обґрунтовують жорстку зовнішню політику. В ухваленій у 2008 р. «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації» уперше заявлено намір «захищати права і законні інтереси» російськомовних громадян («русский мир») по всьому світу. Того ж року російські війська вторглися у Грузію і, попри зусилля міжнародної спільноти, встановили контроль над частиною Абхазії та Південної Осетії. Відносини Росії із Заходом неухильно погіршувалися. Міжнародна спільнота засудила російську агресію проти України. Низка країн, насамперед ЄС і США, а також Парламентська асамблея Ради Європи, увели санкції проти відповідальних за це конкретних осіб, російських кампаній, деяких секторів економіки.

Визначте зміст поняття «путінізм». Проаналізуйте російську зовнішньополітичну стратегію. Поміркуйте про стратегічні цілі агресії Росії проти України.

4. Україна: пошуки зовнішньополітичних орієнтирів.

Участь України в миротворчих процесах

Становлення незалежної Української держави збіглося в часі із завершенням «холодної війни» та формуванням нового міжнародного порядку. Україна опинилася в епіцентрі геополітичних процесів. Однак молода держава не могла відразу впливати на них через низку причин: економічну слабкість, брак кваліфікованих дипломатів, внутрішні протиріччя. У 1993 р. ухвалено постанову Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України», де стверджувалося, що «Україна може і повинна стати впливовою світовою державою». Документом передбачено миролюбні принципи зовнішньої політики України, відсутність територіальних претензій, непорушність кордонів, вирішення всіх питань згідно з норма-

ми міжнародного права. Передбачалося, що Україна розвиватиме міжнародну співпрацю як шляхом двосторонніх угод, так і через тіснішу інтеграцію до міжнародних об'єднань, серед яких як пріоритети виділено Європейське співтовариство та СНД, а також держави Чорноморсько-Балтійської зони.

Після проголошення незалежності проблемою для України став арсенал ядерної зброї, успадкований від СРСР. Світові лідери скептично ставилися до здатності нової держави його безпечно утримувати й наголошували на відповідальності. Назагал українські лідери із цим погоджувалися: в умовах глибокої соціально-економічної кризи не бачили можливості, аби світова спільнота визнала за Україною статус ядерної держави. Тож спочатку президенти України, Російської Федерації та США підписали тристоронню заяву про вивезення з України ядерної зброї, а 5 грудня 1994 р. між Україною, США, Великою Британією та Російською Федерацією підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум). Згодом до меморандуму приєдналися Франція і Китай. Підписанти зобов'язалися визнавати незалежність, суверенітет і наявні кордони України, не застосовувати проти неї зброї, політичного й економічного тиску. У разі, якщо Україна стане жертвою агресії або ж погрози агресії із застосуванням ядерної зброї, брали зобов'язання негайно діяти в Раді Безпеки ООН. Утім ці зобов'язання не завадили Російській Федерації, як постійному члену Ради Безпеки ООН з правом вето, вчинити агресію проти України в 2014 р.

Чи не головним результатом Будапештського меморандуму стало налагодження відносин між Україною і США. У 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». Того ж року під час візиту в США президента України Леоніда Кучми було підписано Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Наступного року Київ відвідав президент США Білл Клінтон, який висловив намір надати Україні допомогу, зокрема фінансову, для здійснення ринкових і демократичних реформ. На початок 2000-х років формат українсько-американських відносин було визначено як стратегічне (тобто особливо важливе) партнерство. Під час візиту до Вашингтона президента Віктора Ющенка підписано «Порядок денний українсько-американського стратегічного партнерства в новому сторіччі». Якщо в українсько-американських відносинах траплялися похолодання, то вони були пов'язані зі згортанням в Україні реформ або із спробами адміністрації США «перезавантажити» відносини з Росією.

Незалежно від особи президента США завжди висловлювали підтримку народу України в його прагненні до демократичних перетворень. Так було, зокрема, під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Послідовною є підтримка США територіальної цілісності України під час російської агресії. У 2014 р. президент Барак Обама підписав «Закон про підтримку свободи України», який визначив Україну як союзника США поза межами НАТО. У військовому бюджеті США на 2019 р. передбачено 250 млн дол. для допомоги Україні. Багато років важливою постаттю у відносинах між Україною і США був сенатор Джон Сідней Маккейн, який звертав увагу американських політиків і державних діячів на важливість України, закликав допомогти українцям з озброєнням.

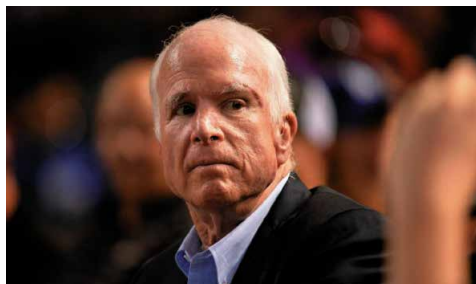
В українсько-російських відносинах тривалий час каменем спотикання було збереження у Севастополі бази російського Чорноморського флоту.

Конституція України не передбачала можливості розміщення на своїй території іноземних військових баз, але було зроблено виняток. У 1997 р. в Києві під час візиту Бориса Єльцина підписано базовий Договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Російською Федерацією та Україною (відповідно до рішення Верховної Ради України втратив чинність у 2019 р. у зв'язку з російською агресією). У 2003 р. проведено демаркацію сухопутного кордону між Україною та Росією, при чому обидві сторони зазначили, що не мають територіальних претензій. Однак того ж року між Україною та Росією спалахнув конфлікт навколо острова Тузла в Керченській протоці. У листопаді 2018 р. Росія скоїла черговий акт агресії проти України в Керченській протоці, захопивши українські військові кораблі, які прямували з Одеси в Маріуполь. Українських моряків, у тому числі поранених, захоплено в полон і вивезено до Москви.

Ex libris

Погляд сучасника

Одне з найяскравіших вражень у моєму житті <...> це те, що я побачив на Майдані. Це кількасот тисяч людей, вони стояли і мерзли, не розходились і прагнули тих речей,

Джон Сідней Маккейн

які ми тут, у США, маємо просто так, як подарунок. Вони хочуть бути як Європа, як ми, вони хочуть вільно обирати своє майбутнє, вони хочуть некорумпований уряд, а уряд Януковича був корумпований. Насправді вони хочуть тих самих речей, яких хочуть європейці та американці. І коли ти бачиш такий рівень відданості українського народу, найменше, що ми можемо для них зробити, це допомогти їм. І це не означає висадку там підрозділів НАТО або американських військовиків. Це означає, що слід допомогти їм захиститися. І я думаю, що коли історики будуть дивитися на цей пе-

ріод, то ненадання допомоги українцям буде однією з найганебніших частин американської історії.

Пісня Н. Американський сенатор Маккейн розповів, коли закінчиться війна в Україні і що зупинить Путіна // ТСН. 2015. 15 березня.

Тривалий час візитівкою зовнішньої політики України були позаблоковість і багатовекторність. Мірою формування «багатополярного світу» ці засади розходилися з викликами часу, робили країну вразливою до зовнішніх загроз. Політика багатовекторності, згідно з якою Україна співпрацювала з державами, які часто між собою конфліктували, провадила до її м'якого ізоляціонізму на міжнародній арені. Натомість зосередження на одному векторі зумовлювало напругу всередині держави. Урешті-решт на початку 2000-х років подальше балансування визнано безперспективним. У 2003 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про основи національної безпеки України», який конкретизував зовнішньополітичні цілі – повноправна участь у загальноєвропейських і регіональних системах колективної безпеки, членство в ЄС і НАТО при збереженні добросусідського партнерства з Росією. У 2008 р. Україна подала заявку на приєднання до програми дій щодо набуття членства в НАТО, однак тоді цей намір заблокували Німеччина і Франція. Тож у новому законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) статус України знову

визначено як позаблоковий, і лише агресія Росії повернула на порядок денний питання про вступ України до НАТО, що й було законодавчо закріплено в 2018 р.

З 1992 р. Збройні сили України брали участь у миротворчих операціях під егідою ООН і НАТО в багатьох регіонах світу, зокрема Югославії, Грузії, Анголі, Лівані, Афганістані, Кувейті, Сьєрра-Леоне, Ліберії. Найбільш чисельними українські військові були у складі коаліційних військ під проводом США у війні в Іраку 2003–2008 рр. Військову службу в Іраку та Кувейті пройшло понад 6 тис. українців, з них 18 загинуло. Залучення українських військових до врегулювання ситуацій у «гарячих точках» дало змогу набути досвід, який став потрібним під час російсько-української війни. Від початку цієї війни українські дипломати ставлять питання про введення на Сході України миротворчої місії ООН (так звані голуби берети). Однак Російська Федерація погоджується тільки на їхнє розміщення по лінії розмежування, тоді як Україна наполягає на введенні миротворців ООН на лінію українсько-російського державного кордону. Тож з березня 2014 р. у зоні бойових дій в Україні працює тільки спеціальна моніторингова місія ОБСЄ.

Проаналізуйте зовнішньополітичні орієнтири України, зокрема з перспективи відносин із США, ЄС і Російською Федерацією. Обґрунтуйте потребу участі українських військовослужбовців у миротворчих місіях у світі.

Ad disputandum

- ✓ **Об'єднавшись у групи, спробуйте спрогнозувати місце України в «багатополярному світі» на найближче майбутнє. За відправну думку для дискусії візьміть цитату з книжки «Світова гібридна війна: український фронт» (за ред. В. Горбуліна; Харків, 2017): «Для Російської Федерації вступ України до Північноатлантичного альянсу означатиме остаточну втрату впливу на нашу державу і фактичний вихід Києва зі сфери безумовного контролю. Для Кремля це буде колосальною поразкою на зовнішньополітичній арені та програшем США, основному конкурентові в питаннях впливу на світові процеси. <...> Оскільки «ворог» мусить обов'язково нести загрозу, особливістю антиукраїнської пропагандистської кампанії [в Росії] стало створення стійкого зв'язку Україна – США. Таким чином, на нашу країну автоматично були поширені всі негативні емоції та страхи, пов'язані зі США».**

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності найважливіші події, які характеризують становище сучасної України в «багатополярному світі».
2. Скориставшись картою, схарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасного світу. Поміркуйте про потенційні центри «багатополярного світу» і спробуйте визначити зони їхніх геополітичних впливів.
3. Спираючись на матеріал підручника й додаткову інформацію, проаналізуйте форми й методи політичної пропаганди в сучасній Росії. Чи згодні Ви з твердженням про розгортання світової гібридної війни як породження російської геополітики?
4. Порівняйте зовнішньополітичні інтереси США, Російської Федерації та КНР в останні два десятиліття. Яке місце в них займала Україна?

5. Поміркуйте, чи повинні держави керуватися в зовнішній політиці ціннісними орієнтирами? Наведіть приклади. Висловіть своє ставлення до фрази Рональда Рейгана «Мир через силу», яку сенатор Джон Маккейн пропонував використати у відносинах з Росією й сьогодні, захищаючи український суверенітет.

§ 35. Європейська інтеграція. Євроінтеграційний поступ України

1. Утворення та розширення Європейського Союзу. Ідея єдиного європейського цивілізаційного простору. Євроскептицизм

Одним із провідних центрів сучасного світу є Європейський Союз. На початок 2019 р. до його складу входило 28 країн з населенням понад пів мільярда осіб. Валовий внутрішній продукт ЄС у 2017 р. становив 20,9 трлн дол., що було другим показником у світі після Китаю. Високим у країнах Євросоюзу є рівень купівельної спроможності людей. Від 2002 р. ЄС має офіційну валюту – євро, яка діє в євросоні з 19 держав. За столицю Євросоюзу править Брюссель. Дехто вважає, що ЄС (поряд з Китаєм та Індією) у близькому майбутньому може перетворитися на наддержаву, стати потужним геополітичним центром впливу в «багатополярному світі».

Країни – члени Європейського Союзу (станом на січень 2019 р.)

Країна	Рік вступу	Країна	Рік вступу
Королівство Бельгія	1957	Естонська Республіка	2004
Італійська Республіка	1957	Республіка Кіпр	2004
Велике Герцогство Люксембург	1957	Латвійська Республіка	2004
Королівство Нідерландів	1957	Литовська Республіка	2004
Федеративна Республіка Німеччина	1957	Республіка Мальта	2004
Французька Республіка	1957	Республіка Польща	2004
Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	1973	Словацька Республіка	2004
Королівство Данія	1973	Республіка Словенія	2004
Ірландія	1973	Угорська Республіка	2004
Грецька Республіка	1981	Чеська Республіка	2004
Королівство Іспанія	1986	Республіка Болгарія	2007
Португальська Республіка	1986	Румунія	2007
Австрійська Республіка	1995	Республіка Хорватія	2013
Фінляндська Республіка	1995		
Королівство Швеція	1995		

Початком процесу європейської інтеграції було підписання в 1957 р. Римських договорів про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії. У наступні десятиліття створено зону вільної торгівлі й митний союз, формувалися керівні органи співтовариства. У 1985 р. укладено Шенгенську угоду, яка передбачала відмову від прикордонного контролю і була черговим кроком на шляху до формування єдиного ринку, що потребував вільного переміщення

товарів, послуг, людей і капіталів. Угода набула чинності в 1995 р., а в 1999 р. її замінили Шенгенським законодавством ЄС. До Шенгенської зони увійшли 26 країн – більшість членів Євросоюзу й кілька з-поза його меж.

Nota bene!

Прапор Європи на Євромайдані в Києві

Офіційним гаслом ЄС є латинський вислів «*In varietate concordia*» («Єдність у різноманітності»). Прапор Європи було офіційно затверджено ще в 1955 р. Це – синє полотнище з 12 жовтими (золотими) зірками, які утворюють коло посередині. Зірки символізують солідарність і гармонію між народами Європи. Їхня кількість не залежить від кількості країн – членів ЄС, а є символом повноти й досконалості. У 1972 р. затверджено й гімн Європи – фінал 9-ї симфонії Людвіга ван Бетховена, відомий за назвою «Ода до радості».

Перспективи євроінтеграції окреслив у 1986 р. Єдиний європейський акт. У ньому поставлено завдання створити спільний ринок до кінця 1992 р., визначено принципи голосування (що спростило схвалення законодавчих актів), сформульовано засади європейської політичної співпраці (згодом вони лягли в основу зовнішньої політики та політики безпеки ЄС). **7 лютого 1992 р.** у м. Маастрихт (Нідерланди) підписано **Договір про Європейський Союз** (саме поняття «Європейський Союз» використовували від початку 1970-х років). Згідно з Маастрихтським договором, основними напрямками співпраці й інтеграції країн – членів ЄС є економічне співробітництво, спільна зовнішня й безпекова політика та співпраця у сферах юстиції та внутрішніх справ (так звані три колони ЄС). У 1997 р. міністри закордонних справ країн ЄС підписали Амстердамський договір, який акцентував на зобов'язаннях дотримуватися прав людини. Основним органом, до якого можна звертатися із цих питань, є Європейський суд з прав людини. У 2004 р. відбулося найбільше розширення в історії ЄС – до його складу увійшли відразу 10 нових країн.

Деякий час обговорювали конституцію Європейського Союзу, однак після негативних референдумів у Франції й Нідерландах це питання відклали. Натомість у **2007 р.** підписано **Лісабонську угоду** (набула чинності після ратифікації в 2009 р.). В угоді введено нову правову категорію –

Федеральна канцлерка ФРН Ангела Меркель і президент Франції Еммануель Макрон

Голова Європейської ради Дональд Туск і прем'єр-міністерка Великої Британії Тереза Мей

цінності (серед них названо повагу до людської гідності, свободу, демократію, рівність, правову державу й дотримання прав людини). Для вступу до ЄС країна-кандидатка повинна відповідати так званим Копенгагенським критеріям, які було ухвалено Європейською радою в 1993 р. Згідно з ними держава має дотримуватися демократичних принципів, поважати права людини, сповідувати верховенство права, мати конкурентну ринкову економіку, визнавати загальні правила й стандарти ЄС. Черговими кандидатами на вступ до Євросоюзу названо Албанію, Македонію, Сербію, Туреччину, Чорногорію.

Більшість питань у Євросоюзі вирішують на національному, регіональному й місцевому рівнях. Верховні органи влади визначають тільки межі цих рішень. Європейський парламент складається із 751 депутата, яких обирають на 5 років. Засідання відбуваються у Брюсселі й Страсбурзі. Парламент затверджує склад виконавчого органу ЄС – Європейської комісії з 28 членів, призначених національними урядами. Кожний член Єврокомісії відповідає за певний напрям роботи. Головою Єврокомісії в 2014 р. став Жан Клод Юнкер, колишній прем'єр-міністр Люксембургу. Європейська рада – це регулярні (4 рази на рік) зустрічі керівників держав ЄС, які обговорюють поточні справи й стратегічні напрями інтеграції. Головою Європейської ради в 2014 р. обрано колишнього прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска.

Поза межами ЄС діє Рада Європи, яка об'єднує 47 країн. В її рамках працює Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), до якої входять делеговані депутати національних парламентів. У 1995 р. до Ради Європи вступила Україна, яка стала 37-м членом цієї організації. ПАРЄ готує й ухвалює резолюції та рекомендації з актуальних для Європи питань. У 2014 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію, у якій засудила анексію Росією Криму. Також ПАРЄ позбавила делегацію РФ права голосу й участі в керівних органах, після чого Росія призупинила роботу в ПАРЄ. Геополітичні плани Росії щодо ЄС полягають у послабленні євроінтеграційних процесів і підтримці євроскептиків. При Раді Європи як дорадчий орган діє Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія), яка надає висновки про відповідність законопроектів європейським стандартам.

Противників ідеї об'єднаної Європи називають *євроскептиками*. У громадській думці євроскептицизм виявляється у негативних результатах референдумів або опитувань щодо спільних для ЄС питань. Найбільшою такою подією став референдум у Великій Британії про членство в ЄС у

Александр Квасневський за підписанням трактату про вступ Польщі до ЄС. 2003 р.

Протести проти брекзиту в Лондоні. 2016 р.

Біженці в Середземному морі

2016 р., на якому перемогли євроскептики. На цій підставі країна почала процедуру виходу з ЄС – так званий брекзит, який заплановано на 2019 р. Євроскептики присутні в політичному просторі багатьох європейських країн, де вони діють через партії. Здебільшого це партії правого, націоналістичного напрямку, хоча трапляються й ліві радикали. Найвідомішими з-поміж них є: Австрійська партія свободи, Консервативна партія Великої Британії, Альтернатива для Німеччини, Національний Фронт Франції, Рух за кращу Угорщину. Євроскептики наголошують на пріоритеті національних інтересів. Витоки євроскептицизму також пов'язують з позицією Великої Британії, яку свого часу оприлюднила прем'єр-міністерка Маргарет Тетчер у промові в бельгійському м. Брюгге. Вона наголосила на потребі передусім євроатлантичної інтеграції, мовляв, лише міцний союз із США міг забезпечити Європі та європейським цінностям належний захист. Велику Британію завжди турбували міцні позиції в ЄС Франції та Німеччини.

Європейський Союз має низку проблем, які намагається долати спільними зусиллями. Чималі інвестиції було вкладено в розвиток економіки країн колишнього соціалістичного блоку. ЄС допомагає долати значні економічні труднощі Греції та Португалії. Особливої гостроти набула проблема прийому біженців. З 2015 р. в країни Європи масово вирушили мігранти з охоплених війнами країн Близького Сходу й Африки. Частина з них загинула дорогою в Середземному морі. Наплив біженців (за деякими оцінками лише в 2015 р. до Європи їх прибуло близько 1 млн) зумовлює гуманітарну катастрофу. Окремі держави закривають кордони для біженців. ЄС прагне розподілити квоти між державами по прийому мігрантів, однак Вишеградська четвірка (Польща, Чехія, Угорщина і Словаччина) взагалі відмовилася приймати біженців.

В основу ЄС покладено доктрину європеїзму, яка полягає в тому, що європейці мають спільні норми й цінності за межами національних чи державних ідентичностей. До них належать: визнання спільності історичної долі й культурної спадщини європейських народів; демократичний державний устрій з парламентаризмом в основі; верховенство права з пріоритетом особистих прав людини; ринкова економіка на базі приватної власності; соціальна справедливість і захист людини; толерантність і мультикультурність; релігійна толерантність з одночасним визнанням ключової історичної ролі в Європі християнства й християнської етики; заперечення радикального націоналізму й будь-яких доктрин, що пропагують виключність; відкрита політика сусідства, що має на меті створити на південних і східних кордонах ЄС зону стабільності, миру й добробуту; протидія новим піділам Європи; увага до проблем і розвитку регіонів.

Визначте причини створення і схарактеризуйте сучасні завдання Європейського Союзу. Які культурні й політичні цінності покладено в його основу?

2. Євроінтеграційний поступ України

Відповідно до закріпленого в українському законодавстві курсу на європейську інтеграцію, з 2007 р. велася підготовка до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Вона мала замінити Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським співтовариством 1994 р. Проведено кілька десятків раундів переговорів, а українське законодавство зусиллями Верховної Ради України частково адаптовано до європейського. Підписання угоди неодноразово гальмувалося. На заключному етапі суттєвою перешкодою на шляху до асоціації України з ЄС стала політика президента Віктора Януковича. Утім лідери ЄС не виходили з переговорів, вважаючи, що європейська перспектива поверне Україну до демократії. В Україні діяла спеціальна моніторингова місія Європарламенту.

Європейські лідери разом з проєвропейськи налаштованою частиною українського суспільства до останнього сподівалися, що на саміті ЄС у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Янукович таки підпише Угоду про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Напередодні вони відхилили пропозицію уряду Азарова провести переговори у тристоронньому форматі Україна–ЄС–Росія. Євромайдан і Революція гідності вразили багатьох європейців, привернули увагу до України у світі. У цей час в Україні побувало чимало європейських політиків. Важливу роль у спробах врегулювати ситуацію відіграли міністри закордонних справ Німеччини й Польщі – Франк Вальтер Штайнмайер і Радослав Сікорський, президентка Литви Даля Грибаускайте.

21 березня 2014 р. у Брюсселі було підписано політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Від України угоду підписав прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, а з боку Євросоюзу – голова Європейської ради Герман ван Ромпей, голова Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу й керівники всіх держав – членів ЄС. 27 червня 2014 р. Президент України Петро Порошенко підписав економічну частину угоди. Після ратифікації угоди в усіх країнах – членах ЄС з 1 вересня 2017 р. вона набула чинності, а до того часу окремі статті мали статус тимчасового застосування. В Європарламенті й Верховній Раді України Угоду було ратифіковано

Франк Вальтер Штайнмайер і Радослав Сікорський на прес-конференції біля Адміністрації Президента України. Лютий 2014 р.

Петро Порошенко і Даля Грибаускайте

синхронно. Україна розглядає Угоду про асоціацію як крок до набуття повноцінного членства в ЄС.

Ex libris

Погляд сучасника

Радослав Сікорський, міністр закордонних справ Польщі

Ми дорослі люди, знаємо Україну, знаємо історію невдалих перемовин і невиконаних обітниць. Ми будемо реалістично дивитися на дотримання порозуміння і моніторити цей процес. Посли ЄС, Польщі, Німеччини і Франції будуть щоденно спостерігати і звітувати щодо дотримання домовленостей, а Верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки вже повідомила мене, що скерує в Україну спеціального спостерігача. Я також не виключаю власного повернення до Києва разом з французьким і німецьким колегами, щоб сприяти сторонам в реалізації угоди. Це, звісно, початок політичного процесу, а не його кінець. Він робить можливим створення уряду, який віднайде кермо і здобуде стільки авторитету, щоб розпочати реформи. А це, у свою чергу, може привести до мобілізації фінансової допомоги Україні, яка є необхідною, і повернення на європейський шлях.

Янукович зблід. – Сікорський для «Газети Виборчої» про перемовини в Києві. Інтерв'ю Р. Грохаль // Еспресо.tv. 2014. 21 лютого.

Угода про асоціацію між Україною та Євросоюзом складається з преамбули й семи розділів. У ній визначено засади співпраці: дотримання демократії, прав і свобод людини, верховенства права, суверенність, територіальна цілісність, непорушність кордонів, боротьба з поширенням зброї масового знищення, вільна ринкова економіка, боротьба з корупцією, транснаціональною організованою злочинністю й тероризмом. Угода передбачала посилення політичного діалогу й співробітництва у сфері зовнішньої політики й безпеки, взаємодію у сферах міграції, персональних даних, руху робочої сили, прикордонного контролю. Економічна інтеграція повинна відбуватися в межах всеосяжної зони вільної торгівлі, енергетичної, макроекономічної й науково-технічної співпраці, підприємництва і транскордонного співробітництва, навчання, політики рівних можливостей. Євросоюз брав зобов'язання надавати Україні фінансову допомогу, сприяти розвитку громадянського суспільства. Вищим інституційним органом співробітництва визначено саміт «Україна – ЄС».

Під час російсько-української війни Європейський Союз висловив чітку й однозначну підтримку суверенітету й територіальній цілісності Украї-

ни. Проти Росії запроваджено економічні санкції. У 2014–2018 рр. ЄС виділив 116 млн євро на гуманітарну допомогу Україні, яку призначено для найбільш вразливих груп населення, що постраждало від бойових дій. Кошти спрямовуються на продовольчу допомогу, ремонт житла, водопостачання, медичну допомогу, освіту, протимінну діяльність. Активними посередницями на боці України в її відносинах з Євросоюзом є сусідні Польща й Литва. У 2015 р. створено Українсько-польсько-литовську

Українсько-польсько-литовська бригада під час військових навчань «Анаконда-2016» у Польщі

бригаду імені Великого гетьмана Костянтина Острозького. Цей міжнародний військовий підрозділ діє за стандартами НАТО, передбачено його залучення до миротворчих операцій. У 2017 р. у Страсбурзі було підписано Угоду про безвізовий режим між Україною та ЄС. Громадяни України за наявності біометричного паспорта можуть перетинати кордони ЄС без віз для короткострокових поїздок. Безвізовим режимом уже скористалися кілька мільйонів українців. 21 лютого 2019 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

Ad fontes 3 преамбули Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони

БЕРУЧИ ДО УВАГИ тісні історичні зв'язки й дедалі ближчі відносини між Сторонами, а також їхнє бажання посилити й розширити ці відносини в амбітний та інновативний спосіб; ВІДДАНИ тісним і тривалим відносинам, які ґрунтуються на спільних цінностях <...>; ВІДЗНАЧАЮЧИ важливість, яку надає Україна своїй європейській ідентичності; БЕРУЧИ ДО УВАГИ міцну суспільну підтримку в Україні європейського вибору країни; ПІДТВЕРДЖУЮЧИ, що Європейський Союз визнає європейські прагнення України і вітає її європейський вибір, у тому числі її зобов'язання розбудовувати розвинуту й сталу демократію та ринкову економіку; ВИЗНАЮЧИ, що спільні цінності, на яких побудований Європейський Союз, а саме: демократія, повага до прав людини і основоположних свобод та верховенство права також є ключовими елементами цієї Угоди; ВИЗНАЮЧИ, що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наблизненні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах <...> **ДОМОВИЛИСЯ ПРО ТАКЕ** <...> 1. Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Схарактеризуйте євроінтеграційну політику України. Опишіть обставини укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, проаналізуйте її зміст. Прокоментуйте зазначене в преамбулі Угоди твердження про те, що «Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами – членами Європейського Союзу».

Ad disputandum

- ✓ **Об'єднавшись у групи, спробуйте спрогнозувати перспективи Європейського Союзу як одного із центрів «багатополярного світу». За відправне твердження візьміть цитату з книжки нідерландського історика й політичного філософа Луука ван Мідделаара «Перехід до Європи: як континент став союзом» (пер. з англ. О. Панича. Київ, 2018): «Ми живемо не лише у світі економіки та права <...> але й у світі політики, протистояння, сил, кордонів та суверенітету, війни та миру <...>. Від 2014 року Україна стала жертвою безкомпромісного зіткнення цих двох дискурсів: сліпе лицемірство проти грубого насильства. Щоб Україна стала частиною Європи, Євросоюз явно повинен не лише розгорнути свої цінності та привабити економічні потужності, а й проявити себе як геополітична сила, спроможна до дипломатії. Це також є етапом дорослішання. <...> Чи повертається Україна “додому” в Європу після кількох століть перебування у складі Російської імперії? Або ж цей рух є новим початком?». Чи вплине, на Вашу думку, російсько-українська війна на зовнішньополітичну стратегію ЄС? Відповідь обґрунтуйте.**

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують становлення Європейського Союзу та відображають євроінтеграційний поступ України.
2. Скориставшись картою, окресліть територію ЄС, схарактеризуйте етапи його розширення, візову та еміграційну політику.
3. Спираючись на текст підручника і додаткову інформацію, проаналізуйте висловлювання лідерів Європейського Союзу про російсько-українську війну.
4. З'ясуйте аргументи прихильників і противників євроінтеграції. Як Ви гадаєте, чому в Україні зростає підтримка євроінтеграційного курсу?
5. Поміркуйте, чому курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію України порівнюють із цивілізаційним вибором.

§ 36. Постіндустріальне суспільство та виклики сучасності

1. Глобальні проблеми людства

Глобалізація – становлення єдиних для світу структур, зв'язків і відносин. Вона виявляється в економічній взаємозалежності аж до створення єдиного ринку, пов'язаних комунікаціях. Соціальні, освітні й інші питання також виходять за межі державних кордонів, а чимало проблем людства усвідомлюються як спільні. З другої половини ХХ ст. намітилася тенденція до загострення світових проблем, як-от загроза ядерної війни, гонка озброєнь, розриви в розвитку регіонів, екологічні, енергетичні, продовольчі кризи, демографічні проблеми, міжнародний тероризм.

Для вивчення глобальних проблем людства створено низку неурядових організацій, з-поміж яких особливе значення має Римський клуб (1968 р.). У 1972 р. опубліковано доповідь «Межі зростання» про довгострокові наслідки збільшення населення планети, виробництва, споживання природних ресурсів, забруднення довкілля. Під її впливом сформульовано Концепцію сталого розвитку, яка передбачає встановлення балансу між сучасними потребами і безпекою майбутніх поколінь. За оцінками ООН, для подолання глобальних проблем людство мало б витратити щороку близько 1 трлн дол., що перевищує суму зростання ВВП всіх країн, узятих разом.

Житло в Південній Африці

Ресторан «Le Grand Vefour» у Парижі

На початок 2019 р. населення світу сягнуло 7,675 млрд. Вибуховим темпами населення планети почало зростати в ХХ ст.: у 1900 р. людство налічувало 1 млрд, а в 1950 р. – 2,6 млрд мешканців. Найбільше населення проживає в Азії, а найвищий природний приріст мають країни Африки. ООН реалізує програми по плануванню сім'ї, які покликані загальмувати природний приріст населення. У високорозвинених країнах переважає «простий» тип відтворення населення. Окрім культури планування сім'ї це пояснюється можливостями професійної реалізації жінок.

Зростає середня тривалість життя людини. Очолує цей рейтинг Японія (83,2 року станом на 2010 р.). До першої двадцятки входить чимало країн Європи, зокрема Швейцарія, Франція, Італія, Іспанія, Австрія, Німеччина. Україна займає 103 позицію (68,6 року). Загальною тенденцією є старіння населення, що змушує уряди підвищувати пенсійний вік і розробляти програми повноцінного життя для людей літнього віку. Близько половини населення планети не може звернутися до лікаря. За даними Всесвітньої організації здоров'я, головними причинами смертей є ішемічна хвороба серця й інсульт, інфекції дихальних шляхів, СНІД, онкологія. Висока летальність характеризує хворобу, зумовлену вірусом Ебола, спалахи якої фіксують у країнах Африки.

Актуальною є проблема вичерпання природних ресурсів. За даними Римського клубу, запасів нафти й газу залишилося у світі приблизно на півстоліття, тож людство повинно переходити на альтернативні джерела енергії. До невирішених належить продовольча проблема. У 2017 р. від голоду страждало 821 млн осіб, при чому за останнє десятиріччя цей показник навіть дещо зріс. Регіонами, які найбільше потерпають від голоду, є Африка й Південна Америка. Водночас у низці розвинених країн, аби втримати ціни, фермери змушені обмежувати виробництво сільськогосподарської продукції, а, за оцінками експертів, третина продовольства псується, не потрапляючи до споживача.

До глобальних екологічних проблем належать: кислотні дощі, руйнація озонового шару, забруднення гідросфери, деградація родючих ґрунтів. У світі відбуваються техногенні катастрофи, зумовлені частковим або повним виходом з ладу технічних засобів, які спричиняють важкі наслідки для життя та здоров'я людини й довкілля. Величезною техногенною катастрофою був викид 40 т шкідливих речовин на хімічному заводі в м. Бхопал в Індії в 1984 р., від якого постраждало 100 тис. людей. В Україні найбільшою катастрофою стала аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Радіоактивне забруднення довкілля має тривалі наслідки, зокрема зафіксовано зростання онкологічних захворювань.

Тривогу світової громадськості викликають зміни клімату, насамперед зростання середньої температури, що може призвести до стихійних лих. Основна причина цього – концентрація в атмосфері парникових газів, передусім вуглекислого, що стало наслідком індустріалізації, спалювання палива й вирубки лісів. Для протидії цим загрозам у 1992 р. ухвалено Рамкову конвенцію ООН про зміни клімату, а в 1997 р. – так званий Кіотський протокол, який зобов'язує скорочувати викиди парникових газів. До нього приєдналося 192 держави. У 2015 р. підписано Паризьку угоду про клімат, яка спрямована на зниження світової температури.

Важливим аспектом глобалізації є питання про відповідальність за вирішення світових проблем. Ще від 1954 р. в цьому напрямі (зокрема, з обговоренням концепції глобального врядування) діє Більдерберзька група – щорічна приватна замкнена конференція, участь у якій зазвичай

беруть 120–150 представників європейської й північноамериканської політичної, бізнесової та інтелектуальної еліти. Актуальні проблеми світу обговорюють на зустрічах лідери великих держав – так звана «велика сімка» (G7), до якої входять США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада. Деякий час вона діяла як «велика вісімка» за участі Росії, однак після російської агресії в Україні росіян перестали залучати. Глобалізації протистоять так звані антиглобалісти, які влаштовують під час самітів і конференцій гучні акції протесту.

Визначте глобальні проблеми людства в сучасному світі й поміркуйте про перспективи їхнього вирішення. Як Ви гадаєте, хто повинен відповідати за розв'язання цих проблем?

2. Поняття постіндустріального суспільства. «Інформаційна економіка». Суспільство масового споживання

В основі концепції постіндустріального суспільства – поділ історії людства на три етапи: аграрне (доіндустріальне) суспільство, коли основною сферою виробництва було сільське господарство (а вирішальною в діяльності – взаємодія людини з природою); індустріальне суспільство, де визначальним стало промислове виробництво (взаємодія з перетвореною людиною природою); постіндустріальне суспільство, у якому пріоритет перейшов до інноваційної економіки, інформаційного обміну та широкого надання різноманітних послуг (взаємодія між людьми). Термін «постіндустріальне суспільство» з'явився ще на початку ХХ ст.

Формування сучасної теорії постіндустріального суспільства пов'язують з ім'ям професора соціології Гарвардського університету Даніеля Белла. У 1973 р. він видав книжку «Прийдешнє постіндустріальне суспільство: досвід соціального прогнозування». Головним чинником розвитку такого суспільства вчений називав людський капітал – високоосвічених професіоналів в усіх сферах. Тож як синоніми використовують поняття «суспільство знань». Людина дедалі більше вивільняється від фізичної праці й отримує час для навчання, саморозвитку, задоволення інтелектуальних і духовних потреб. Ознакою постіндустріального суспільства є гуманізація соціальної сфери, створення зручних і комфортних умов для роботи. Зростають можливості виконання професійних обов'язків удома. Поняття інтелектуальної власності стало юридичним терміном.

Основним видом діяльності стає інтелектуальна робота і творчість. Дедалі більше людей у розвинених країнах займаються дрібним і середнім бізнесом, створюючи пропозиції, які матимуть споживачів. Суб'єктивність у творчості, зокрема її сприйманні, відкриває численні можливості. Важливим став прояв людської індивідуальності. Американський економіст Річард Флоріда запропонував називати частину середнього класу, яка включена в економіку і впливає на формування громадської думки, «креативним класом» (у США він становить уже близько 30 % від усіх працюючих). Його типові представники – журналісти, письменники, учені, митці, архітектори, інженери, PR-менеджери, веб-дизайнери. Особливістю цієї категорії працівників є надання переваги не вертикальному кар'єрному зростанню, а горизонтальному, тобто пошук місця праці, що найбільше сприяє реалізації творчого потенціалу.

В економічно розвинених країнах частка продукції сільського господарства й обробної промисловості у ВВП суттєво знизилася. Багато вироб-

ництв перенесено в країни, що розвиваються, де нижча вартість праці. З'явилося поняття «електронного уряду» – моделі врядування, за якою чимало бюрократичних процедур громадяни можуть виконати через Інтернет, оминаючи чиновницькі кабінети. Найбільш конкурентоспроможними є ті країни, які використовують в економіці інновації, враховують новинки науково-технічного прогресу, вкладають значні кошти в науку й освіту. Згідно з Індексом глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, до лідерів рейтингу 2012 р. входили Швейцарія, Сінгапур, Швеція, Фінляндія, США, Німеччина, Нідерланди, Данія, Японія, Велика Британія. Україна в цьому рейтингу зайняла 82 місце, що свідчить про нагальну потребу державних програм «проривного» чи «випереджувального» розвитку.

Ознакою постіндустріального суспільства є перетворення інформації на засіб виробництва. У світовому експорті відбувся значний зсув на користь продукції технологічних галузей. Тому для означення сучасного етапу розвитку людства використовують поняття «інформаційна економіка» (поряд з «мережева економіка», «постіндустріальне суспільство»). В інформаційній економіці переважає виробництво і споживання не матеріальних, а інформаційних і духовних благ. Матеріальна основа такої економіки – масове виробництво електронного інформаційного устаткування, використання комп'ютерних систем, телекомунікаційної та побутової електроніки. Власність на засоби виробництва стає не такою важливою, як раніше, адже комп'ютер доступний багатьом. Початок інформаційної економіки відносять до 1995 р., коли бізнес і ЗМІ почали використовувати можливості Інтернету. Показником переходу до інформаційно-знаннєвої економіки є зростання частки науково-технічних розробок у ВВП. Наукомісткими галузями знанневих послуг вважають комунікації, фінанси, бізнес, освіту й медицину.

Одним з наслідків виробничого й науково-технічного прогресу стало формування суспільства масового споживання. Сьогодні в економічно розвинених країнах світу лише третина всього, що купує людина, відповідає її базовим потребам. Пристрасть до матеріальних цінностей для багатьох стає супутником життєвого успіху, можливістю показати іншим високий соціальний статус. Небезпека такого підходу полягає в обмеженості природних ресурсів Землі. Надмірність у споживанні критикують світові релігії. Ще однією проблемою сучасності, яка пов'язана з інформацією та складнощами її освоєння, стало перепрацювання. У гонитві за матеріальними цінностями, через високу конкуренцію чи з інших причин працівники навіть у «благополучних» суспільствах можуть добровільно виконувати роботу на межі фізичних можливостей, що веде до психологічних розладів та емоційного вигорання.

Великий андронний колайдер – найбільший у світі прискорювач елементарних частинок. Розроблений у Європейському центрі ядерних досліджень (CERN) поблизу Женев (Швейцарія)

Ex libris

Погляд сучасника

Наука аж ніяк не ділить світ на заможних і незаможних, а натомість є рушієм достатку. З усіх інструментів, що їх людство опанувало за весь час свого існування, найпотужнішою і найпродуктивнішою виявилась наука. Те неймовірне багатство, що ми бачимо довкола себе, з'явилося саме завдяки науці. Аби зрозуміти, як технології згладжують – а не поглиблюють – соціальні проблеми, подумайте, як жили наші предки у 1900 році. <...>

Західним країнам треба було кількасот років, щоб індустріалізуватися; тим часом Індія й Китай проходять цей шлях за кілька десятиріч, і все завдяки поширенню високих технологій. Радіозв'язок та Інтернет дали змогу цим державам випередити інші, розвинутіші країни, які колись старанно прокладали в своїх містах проводи. Доки Захід мучиться із застарілою міською інфраструктурою, яка руйнується, країни, що розвиваються, будують цілі міста з блискучими найсучаснішими технологіями.

Кайку М. Майбутнє розуму. Наукові спроби осягнути, вдосконалити і підсилити інтелект / пер. з англ. А. Кам'янець. Львів, 2017. С. 365–366.

Визначте ознаки постіндустріального суспільства. Відповідаючи на висловлювання Мічіо Кайку, поміркуйте, що саме змінилося у світі в останнє століття завдяки науково-технічному прогресу та інформаційним технологіям.

3. Поява Інтернету. Культура «віртуальної реальності»

Історія Інтернету розпочалася наприкінці 1960-х років, коли Міністерство оборони США започаткувало розробку проекту для надійної системи передачі інформації на випадок війни. Над цією розробкою працювали провідні науково-дослідні центри. Мережу було названо ARPANET, а перший сервер встановлено в 1969 р. в Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі. За два роки розроблено програму для відправки мережею електронної пошти. Невдовзі мережа стала міжнародною, але для її оперативної роботи потрібно було стандартизувати протоколи передачі даних, узгодити технічні стандарти. У 1983 р. за мережею закріпилася назва *Інтернет*, а в 1988 р. винайдено можливість спілкуватися в реальному часі (чат). На початок 2019 р. у світі нараховували 4,1 млрд користувачів Інтернету, тобто більше половини населення. Інтернет став головним джерелом новинної та аналітичної інформації, простором для спілкування.

Nota bene! Прикладом нового підходу до інформації може бути популярна теорія математичних моделей ухвалення оптимальних рішень в умовах конфлікту – так звана теорія ігор. Вона намагається математично зафіксувати поведінку в стратегічних ситуаціях, коли успіх того, хто ухвалює рішення, залежить від вибору інших учасників цієї ситуації. Теорію ігор обґрунтував американський математик Джон Неш, який у 1994 р. отримав Нобелівську премію в галузі економіки. Знятий за мотивами його біографії фільм «Ігри розуму» набув великої популярності.

Якщо на початку ХХ ст. обсяг знань подвоювався кожні півстоліття, то тепер на це йде близько року, а в найближчій перспективі можливе скорочення цього часу до місяця. Інтернет суттєво збільшив можливості продукування, накопичення й збереження інформації, з'явилися такі феномени, як хмарні технології, електронні бібліотеки, комунікаційні мережі. Інформаційні потоки набули лавиноподібного, а інколи й неконтрольова-

ного характеру. Відбуваються також процеси віртуалізації економіки (створення електронних ринків, магазинів), політики (віртуальні політ-технології), освіти (дистанційне навчання), науки (електронні журнали, наукові платформи), культури (віртуальні музеї). Змінилося й саме розуміння поняття «інформація»: якщо раніше його розуміли здебільшого як отримання знань про навколишній світ, то тепер наголос перемістився на зв'язок між отриманням чи подачею інформації та ухваленням рішення.

Ex libris

Погляд сучасника

Гілларі Клінтон, держсекретарка США в 2009–2013 рр.

Технологія відкривала нові можливості для вирішення проблем і просування інтересів і цінностей Америки. Ми зосередились на допомозі громадянському суспільству в усьому світі оволодіти мобільними технологіями і соціальними медіа, щоб вимагати відповідальності від урядів, документувати порушення, розширювати права й можливості окремих груп, зокрема жінок і молоді. Я бачила на власні очі, як новаторство виводить людей з бідності і дозволяє їм керувати власним життям. <...>

Водночас ми бачили темний бік цифрової революції. Ті самі властивості, які зробили Інтернет чинником небаченого поступу завдяки його відкритості, егалітарності, охопленню користувачів і швидкості, безприкладно збільшили злочинність. Відомо, що Інтернет є джерелом не тільки інформації, а й дезінформації, і це лише початок.

Клінтон Г. Важкі рішення // The Ukrainians. 2016. 7 листопада.

Під впливом Інтернету формується нова культура «віртуальної реальності», тобто реальності вигаданої, уявної. У сучасному значенні цей термін уперше вжив представник кіберкультури Джейрон Ланье наприкінці 1980-х років. «Віртуальну реальність» визначають як штучно створене комп'ютерними засобами середовище, у яке можна проникати, змінювати (отримуючи реальні відчуття), контактувати з реальними людьми й штучно створеними персонажами. У «віртуальній реальності» можна уявляти себе успішним, привабливим і щасливим, навіть якщо це не відповідає дійсності, отримувати соціальне схвалення, що може перерости в уязвлення. Основою «віртуальної культури» є діалоги – від міжособистісних до міжкультурних. Формування віртуального світу як нової соціально-культурної спільноти призвело до того, що чимало людей (насамперед молоді) почали віддавати перевагу спілкуванню в соціальних мережах. Високим є потенціал мереж для формування громадської думки, об'єднання спільнот навколо ідей чи справ, організації акцій протесту, надання допомоги тощо. Не випадково соціальним мережам приділяються увагу політики та спецслужби, а кібератаки стали елементом гібридної війни.

Поясніть поняття «віртуальна реальність». Визначте переваги й небезпеки Інтернету. Чому не вся інформація в Інтернеті є правдивою?

4. «Гарячі точки» світу. Міжнародний тероризм

На початок 2017 р. у світі тривало 36 війн за участі 28 держав. Майже половина з них перебувала у стані довготривалих конфліктів (понад 10 років). Переважно це локальні конфлікти або ж зіткнення в межах однієї держави, але часто в них втручалися інші країни. Одним із ключових гравців у воєнних зіткненнях у сучасному світі є ісламістська терористична організація Аль-Каїда. Аль-Каїду створив у 1988 р. в Афганіста-

ні Усама бен Ладен (загинув у 2011 р.) для боротьби з вторгненням СРСР. Згодом організація переорієнтувалася на боротьбу проти Заходу, насамперед проти США. Організація ставить за мету створення «Великого ісламського халіфату». У 2003–2011 рр. міжнародна коаліція під проводом США й Великої Британії вела війну в Іраку. Офіційним приводом для вторгнення став зв'язок президента Іраку Саддама Хусейна з Аль-Каїдою та наявність в Іраку хімічної зброї. Вторгнення підтримали 45 країн. Війна привела до повалення режиму Хусейна (2006 р.). Терористичною організацією визнано також ліванську «партію бога» – Хізбаллу, яка має підтримку з боку Ірану.

У 2010 р. у низці арабських країн розпочалися заворушення, які увійшли в історію як «арабська весна». Здебільшого протестувальники були невдоволені політикою диктаторів. Унаслідок цих подій подав у відставку довголітній президент Єгипту Хосні Мубарак. У Лівії повалено диктаторський режим Муаммара Каддафі (тепер лівійська армія воює з ісламістськими угрупованнями). У 2011 р. почалися заворушення в Сирії. Демонстранти вимагали відставки президента Башара аль-Асада, завершення півстолітнього правління партії Баас. Для придушення виступів уряд застосував зброю. Повстанці створили Вільну сирійську армію, на бік якої перейшла частина силовиків. У 2013 р. аль-Асада звинуватили у використанні хімічної зброї під час штурму м. Алеппо. Окремою силою в Сирії є пов'язана з Аль-Каїдою терористична організація «Ісламська держава», яка проголосила себе «всесвітнім халіфатом». Війна в Сирії принесла руйнування колись квітучим містам, потоки біженців, насильство й численні людські жертви, втрату культурних цінностей. У ситуацію втручаються іноземні держави, зокрема США, що виступають на боці опозиції, та (неофіційно) Росія, яка підтримує аль-Асада.

Час від часу відновлюється арабо-ізраїльський конфлікт. У 1993 р. в Осло було підписано угоди, згідно з якими Організація визволення Палестини на чолі з Ясиром Арафатом визнала право Ізраїлю на мир і безпеку. Створено Палестинську національну адміністрацію, яка отримала контроль над частиною Західного берега р. Йордан і Сектором Гази. Однак за декілька років мирний процес зайшов у глухий кут. Навесні 2018 р. на кордоні між Сектором Гази та Ізраїлем масові антиізраїльські виступи організував палестинський «Ісламський рух опору» – Хамас, який країни Заходу визнали терористичною організацією. Ізраїль живе в режимі постійної воєнної та терористичної загрози, що спонукає державу надавати особливого значення стану збройних сил. «Гарячою точкою» залишається Афганістан, де висока активність радикального ісламістського руху Талібан і підрозділів «Ісламської держави». З 2001 р. у країні перебуває військовий контингент НАТО. Звичними для Афганістану є терористичні акти в місцях масового скупчення людей.

Бойові дії тривають у Нігерії, Ємені, Південному Судані. Загалом ситуація в багатьох країнах Африки характеризується послабленням місцевої влади й посиленням ісламістів. Буддійсько-мусульманський конфлікт має місце в М'янмі. Там мусульмани рогінджа домагаються створення власної держави. У відповідь на вбивство кількох прикордонників у 2017 р. армія М'янми провела масштабну операцію проти мусульман. Рятуючись від розправ, значна їхня частина втекла в Бангладеш. Між Індією і Пакистаном триває суперечка за Кашмір. Під контролем піратів і терористів опинилася частина Сомалі. Нестабільністю відзначається ситуація в Північній Кореї, диктаторський режим якої прямує до створення ядерної зброї.

Щоправда, у 2018 р. країна заявила про замороження цієї програми. Непередбачуваною за наслідками є ядерна програма Ірану.

В Європі епіцентром неспокою в 1990-х роках була Югославія. Намаганням Сербії будь-що зберегти цілісність країни протистояли прагнення інших народів до державної незалежності. Югославські війни включали: боротьбу за незалежність Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, а також конфлікти в регіонах з албанським населенням, насамперед у Косові. У конфлікт двічі втручалися повітряні сили НАТО: у 1995 р. бомбардували позиції боснійських сербів, а в 1999 р. втрутилися в конфлікт у Косові, що привело до виводу югославських військ. Гаазький трибунал звинуватив президента Сербії Слободана Мілошевича у військових злочинах. Тривалий час джерелом неспокою була Північна Ірландія, де діяла Ірландська республіканська армія. Замороженим на сьогодні (після війни 1998–2004 рр.) є вірмено-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах. Більша частина краю перебуває під контролем невизнаної «Нагірно-Карабахської республіки», а на кордонах інколи спалахують збройні сутички. Джерелом напруги є також самопроголошена за підтримки Росії «Придністровська Молдавська Республіка». До відкритої агресії вдається й сама Російська Федерація, війська якої в 2008 р. вторглися на територію Грузії, а в 2014 р. – України.

Скориставшись картою, схарактеризуйте події в «гарячих точках» світу. Визначте причини конфліктів у сучасному світі.

Ad disputandum

- ✓ Об'єднавшись у групи (пари), запропонуйте стратегії прийому та адаптації біженців з «гарячих точок» світу, зокрема з арабських країн, на території Європейського Союзу. Поміркуйте про причини, через які багато країн намагаються обмежити кількість біженців на свою територію. Як, на Вашу думку, можна стримувати спалахи насильства в сучасному світі й налагоджувати міжкультурний діалог? Прокоментуйте висловлювання американського дипломата й експерта в галузі міжнародних відносин Генрі Кіссінджера в книжці «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті»: «Наше століття перебуває в наполегливому, деколи навіть відчайдушному пошуку концепції світового порядку. Загроза хаосу стіснює з безпрецедентною взаємозалежністю».

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть за хронологією події, які характеризують сучасне постіндустріальне суспільство, зокрема пов'язані з ним виклики (як-от регіональні конфлікти).
2. За допомогою карти схарактеризуйте «гарячі точки» сучасного світу. Спробуйте запропонувати способи подолання регіональних конфліктів.
3. Спираючись на досвід користування Інтернетом, визначте особливості сучасного інформаційного простору. Яке місце в сучасній політиці займають інформаційні війни? Наведіть приклади маніпулятивної інформації в соціальних мережах.
4. Розкрийте зміст понять «глобалізація», «постіндустріальне суспільство», «інформаційна економіка», «віртуальна реальність».
5. Поміркуйте про співвідношення матеріальних і духовних цінностей, відчуження й солідарність у сучасному світі.

Навчальне видання

МУДРИЙ Мар'ян Михайлович
АРКУША Олена Георгіївна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс, рівень стандарту)

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

У підручнику подано ілюстративний матеріал з вільних джерел Інтернет.

В оформленні форзаца використано репродукції картин Івана Марчука «Схід сонця над Дніпром», «Портрет художника Романа Сельського», «Прелюдія», картини із циклів «Шевченкіана» та «Натюрморт». На четвертій сторінці обкладинки вміщено фрагмент картини Анатолія Криволапа «Вечірній спектр».

Головний редактор *Н. Заблоцька*

Редактор *Н. Пазюра*

Макет, художнє оформлення і обкладинка *С. Железняк*

Технічний редактор *Ц. Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Л. Ємець*

Коректор *Л. Леуська*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 24,7. Обл.-вид. арк. 19,52.

Тираж 37 162 пр. Вид. № 2025.

Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.

Як шукати додаткову інформацію в Інтернеті

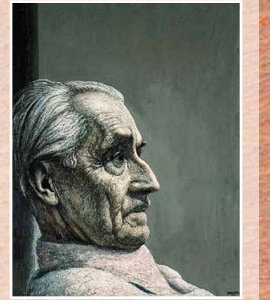
1. Для електронного пошуку визначте ключові слова й словосполучення; пошук здійснійте за кількома запитами.
2. Насамперед з'ясуйте, як цю тему (питання) висвітлено у Вікіпедії, порівнюючи статті різними мовами.
3. Перегляньте список використаних джерел і літератури, перейдіть за активними посиланнями й розширте пошук.
4. Зверніться до інших інтернет-ресурсів; надавайте перевагу сайтам, які об'єднують фахових істориків (як-от, *history.org.ua*, *historians.in.ua*, *uamoderna.com*, *istprawda.com.ua*, *likbez.org.ua*).
5. Якщо є розбіжності в інформації, поміркуюте про їхні причини (вони можуть мати політичний підтекст, бути зумовлені різними методиками дослідження тощо).
6. Спирайтеся на публікації насамперед учених, які спеціалізуються на проблематиці, що Вас зацікавила.
7. Сформулюйте стисло відповідь на Ваш початковий запит з урахуванням виявлених розбіжностей, малодосліджених аспектів тощо.

Як проводити дискусію

1. Дискусія – публічне обговорення суперечливого питання чи проблеми; мета дискусії – виявити не переможця, а наблизитися до істини через зіставлення поглядів.
2. Тему й питання дискусії формують заздалегідь; виступи відбуваються організовано з дозволу ведучого, не можна перебивати опонента.
3. Участь у дискусії беруть усі її учасники; кожен з них має право на власну точку зору.
4. Будь-який погляд підлягає обговоренню; треба поважати думки інших учасників дискусії; не можна підвищувати тон, вживати образливі слова.
5. Потрібно критикувати ідеї, а не учасників дискусії; чітко формулювати свій погляд і уникати категоричності, прагнути чути й розуміти опонента.
6. Вступаючи в дискусію, треба шукати насамперед спільне з опонентом, а в разі незгоди – аргументувати свою позицію сильними фактами.
7. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки (це робить ведучий або один з учасників); у підсумках належить утримуватися від тверджень, для яких немає переконливих аргументів.

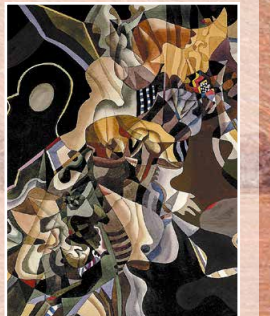
Як скласти історичний портрет

1. З'ясуйте, як відбувалося становлення історичного діяча/діячки, беручи до уваги час і місце народження, родинне й товариське оточення, навчання.
2. Визначте особисті якості й риси характеру, світогляд і погляди портретованої особи; які з них Вам подобаються, а які – ні.
3. Схарактеризуйте основні заняття історичного діяча/діячки, поясніть успіхи й невдачі; чи пов'язано це з особистою вдачею особи.
4. Визначте опонентів та опонентів особистості, яку ви обрали; виразником поглядів та інтересів яких соціальних груп вона була.
5. З'ясуйте, як змінилися погляди історичного діяча/діячки впродовж життя; чи є свідчення (скажімо, у спогадах) переосмислення пережитого.
6. Визначте результати й наслідки діяльності історичної особи; з'ясуйте, як образ історичного діяча/діячки відображено в суспільній пам'яті.
7. Висловіть обґрунтоване ставлення до історичного діяча/діячки, зокрема до поглядів, засобів і методів діяльності.

Як написати есе

1. Есе – це прозовий твір на філософську, мистецьку, історичну або іншу тематику.
2. Практикуйте стислі есе (до 1000 слів) зі вступу, основної частини й висновків; у вступі треба викласти тезу (гіпотезу), яку плануєте розгорнути.
3. В основній частині належить роз'яснити й аргументувати вступну тезу (гіпотезу) шляхом викладу власних (що спираються на досвід і дослідження) думок і суджень.
4. Аргументи ґрунтуйте на конкретних даних (статистичних та історичних відомостях, оцінках авторитетних дослідників, надійних свідченнях), дбайте про смислову єдність.
5. Поділіть текст на абзаци й дотримуйтеся логіки викладу: у кожному абзаці основної частини вміщуйте не більше як одне судження, підкріплене конкретними даними.
6. Есе може завершуватися і висновками, і стислим аналізом досвіду його написання: з якими труднощами довелося зіткнутися, від яких думок і припущень відмовитися, у чому переконатися.
7. Працюйте із чернеткою, доки не буде впевненості, що тези сформульовано стисло й зрозуміло, аргументація вагома, думки логічні та послідовні.

1945 р., 25–26 квітня – установча конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН) у Сан-Франциско (США)

1945 р., 17 липня – 2 серпня – Потсдамська (Берлінська) конференція

1945 р., листопад – 1946 р., жовтень – Нюрнберзький судовий процес

1946–1947 рр. – початок «холодної війни»

1946–1947 рр. – масовий штучний голод в Україні

1946 р., 8–10 березня – Львівський церковний собор та ліквідація сталінським режимом Української греко-католицької церкви

1947 р. – проголошення незалежної держави Індія

1947 р., 28 квітня – початок операції «Вісла» (депортація польським комуністичним режимом українського населення з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини до західної і північної Польщі)

1947 р., 21 жовтня – початок операції «Захід» (депортація сталінським режимом із західноукраїнських областей членів родин українських повстанців та оунівців)

1948 р. – утворення Держави Ізраїль

1948 р., 10 грудня – ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини

1948–1951 рр. – реалізація американської програми відбудови Європи («план Маршалла» 1947 р.)

1949 р. – утворення військово-політичного союзу західних держав – Організації Північноатлантичного договору (НАТО)

1949 р. – утворення Ради економічної взаємодопомоги (для координації економічної політики країн під контролем СРСР)

1954 р. – входження Кримської області до складу Української РСР

1954 р. – приєднання УРСР до Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)

1955 р. – утворення військово-політичного блоку соціалістичних держав – Організації Варшавського договору

1956 р., 14–25 лютого – XX з'їзд КПРС, розвінчання «культу особи» Й. Сталіна

1956 р. – антикомуністичні повстання в Польщі й Угорщині

1957 р. – утворення Європейського економічного співтовариства (Спільного ринку)

1957–1973 рр. – в'єтнамська війна (від 1964 р. – за участі США)

1960 р. – «рік Африки» (деколонізація Африканського континенту)

1960 р. – утворення британського біт-рок-гурту «Бітлз»

1961 р., 12 квітня – перший політ людини в космос (Юрій Гагарін, СРСР)

1962 р., жовтень – Карибська криза (Кубинська ракетна криза)

1965 р., вересень–жовтень – перша хвиля арештів українських дисидентів

1966–1976 рр. – «культурна революція» в Китаї

1968 р. – антикомуністичне повстання в Чехословаччині («Працька весна»)

1969 р., 16–24 липня – перший політ людини на Місяць із висадкою на поверхню супутника (Ніл Армстронг, Майкл Коллінз і Едвін Олдрін, США)

1972–1973 рр. – друга хвиля арештів українських дисидентів («генеральний погром»)

1973 р. – утворення Українського наукового інституту Гарвардського університету

1976 р. – утворення Української Гельсінської групи

1980-ті роки – винайдення Інтернету

1980 р. – утворення в Польщі самоврядної профспілки «Солідарність»

1985 р., березень – прихід до влади в СРСР Михайла Горбачова, початок політики «перебудови»

1986 р., 26 квітня – аварія на Чорнобильській АЕС

1989–1990 рр. – антикомуністичні революції та повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі («Осінь народів»)

1989 р., 9–10 листопада – падіння Берлінського муру

1989 р., листопад–грудень – крах комуністичного режиму в Чехословаччині («Оксамитова революція»)

1990 р., 16 липня – ухвалення Декларації про державний суверенітет України

1990 р., 3 жовтня – об'єднання Німеччини

1991 р., 24 серпня – ухвалення Акта проголошення незалежності України

1991 р., 1 грудня – всеукраїнський референдум щодо підтвердження Акта проголошення незалежності України

1991 р., 8 грудня – підписання Біловезьких угод про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав

1993 р. – утворення Європейського Союзу (відповідно до Маастрихтської угоди 1992 р.)

1996 р., 28 червня – ухвалення Конституції України

1996 р., вересень – уведення в Україні національної валюти – гривні

2001 р., 11 вересня – терористична атака на США (руйнування Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку)

2004 р., листопад–грудень – Помаранчева революція в Україні

2013 р., листопад – 2014 р., лютий – Революція гідності в Україні

2014 р., лютий – початок російсько-української війни

2014 р. – укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом

2017 р. – укладення Угоди про безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом

